

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

ABBÂSÎLERDE VALİLİK KURUMU

(132-232/750-847)

ÜMİT ESKİN

2502160154

TEZ DANIŞMANI

DOÇ. DR. H. HÜSNÜ KOYUNOĞLU

İSTANBUL - 2021

ÖZ

ABBÂSÎLERDE VALİLİK KURUMU (132-232/750-847)

ÜMİT ESKİN

Abbâsîler, günümüzde tarihî, siyasî ve sosyo-kültürel açıdan birçok yönüyle çalışmalara konu olmaktadır. Özellikle halifeler ve faaliyetlerini merkeze alan nitelikli araştırmalar bu hususta örnek teşkil eder. Bununla beraber idarî açıdan önemli gelişmelerin olduğu bu dönemin kurumları hakkındaki çalışmalar sınırlı veya yüzeysel bir içeriğe sahiptir. Taşra teşkilatının merkezinde yer alan valilikte de benzer durum söz konusudur. Literatürdeki bu eksiklik Abbâsîler’de valiliğin kapsamlı bir şekilde çalışılmasını gerekli kılmaktadır. Bu amaçla Abbâsî taşra yönetiminin en önemli birimi olan valiliğin detaylı bir şekilde araştırılması tez konusu olarak belirlenmiştir. Abbâsîler’in ilk asrı merkeze alınarak valilik müessesesinin siyasî ve idarî hayattaki rolü ayrıntılı olarak ele alınması hedeflenmiştir. Araştırmada döneme ışık tutan tarihî kaynaklar kronolojik olarak taranmış ve elde edilen veriler sistematik bir şekilde değerlendirilmiştir. Böylece dönemin siyasî hayatında tüm yönleri ile valiliğin mahiyeti ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Tezin birinci bölümünde, Abbâsî eyâletleri hakkında siyasî ve coğrafi bilgiler verilerek bölgelerde uygulanan vali politikası incelendi. İkinci bölümde, valilerin tayininde dikkate alınan hususlar, tayini etkileyen çevreler ile sürecin işleyişi üzerinde duruldu. Üçüncü bölümde, eyâletlerdeki valiliğin yapısı ve işleyişi detaylı bir şekilde ele alındı. Böylece valilerin eyâletlerdeki konumu, görev ve sorumlulukları ile diğer görevlilerle ilişkisi belirlenmeye çalışıldı. Dördüncü bölümde, valilerin merkez ve eyâletlerdeki siyasî ve sosyal gruplarla münasebetleri incelenerek devlet-tebaa ilişkisinin boyutları ve bu hususta valilerin fonksiyonları ele alındı. Beşinci bölümde ise valilerin teftiş ve cezalandırmaları üzerinde duruldu ve görevlerinin sona ermesi ele alınarak devletin valilik üzerindeki otokontrol sisteminin nasıl işlediği tespit edilmeye çalışıldı. Sonuç olarak Abbâsîler’in ilk asrında valilik müessesesi tüm yönleri ile incelenerek siyasî açıdan İslâm tarihinin belirli bir döneminde işleyişi gün yüzüne çıkarılmaya çalışıldı.

Anahtar Kelimeler: Abbâsîler, Vali, Emir, Âmil, Valilik, İdare, Eyâlet, Vilâyet

ABSTRACT

GOVERNERSHIP IN THE ABBASIDS (132-232/750-847) ÜMİT ESKİN

Abbāsids are being the subject of many studies in terms of historical, political and socio-cultural aspects today. Qualified studies focusing on the caliphs and their activities set an example in this regard. However, the studies on the institutions of this period, in which there were important administrative developments, have a limited or superficial content. There is a similar case in the governorship, located in the center of provincial organisation. This deficiency in the literature necessitates a comprehensive study of the governorship in the Abbāsids. For this purpose, a detailed investigation of the governorship, which is the most important unit of the Abbāsīd provincial administration, has been determined as the subject of the thesis. By taking the first century of the Abbāsids to the center, it is aimed to discuss the role of the governorship in political and administrative life in detail. In the research, historical sources that shed light on the period were scanned chronologically and the data obtained were evaluated systematically. Thus, it was tried to reveal the nature of the governorship with all its aspects in the political life of the period. In the first chapter of the thesis, governorship politics which had been implemented in the regions were examined as well as giving political and geographical information about the states of Abbāsids. In the second chapter, the issues taken into account in the appointment of the governors, the environments affecting the appointment and how the process works were focused. In the third chapter, the structure and functioning of the governorship in the states were discussed in detail. Thus, the position, duties and responsibilities of the governors in the states and their relationship with other officials were tried to be determined. In the fourth chapter, the relations of the governors with the political and social groups in the center and the states were examined, and the dimensions of the state-citizen relationship and the functions of the governors in this regard were discussed. In the fifth chapter, the inspections and punishments of the governors were emphasized, and it was tried to determine how the state's self-control system over the governorate works by explaining the termination of their duties. As a result, the institution of governorship in the first century of the Abbāsids was examined with all its aspects, and its functioning in a certain period of Islamic history was tried to be uncovered.

Keywords: Abbāsids, Wālī, Amīr, Governorship, Administration, State, Province

ÖNSÖZ

İslâm tarihinde birçok açıdan önemli gelişmelere ve etkilere sahip bir devlet kuran Abbâsîler, beş asır boyunca tarih sahnesinde varlık göstermiştir. Emevîler döneminde Alioğulları'ndan Ebû Hâşim Abdullah b. Muhammed'in, amcaoğulları Abbasoğulları'ndan Muhammed b. Ali'ye imâmeti vermesiyle Kûfe'de örgütlenmeye başlayan Abbâsî daveti, Horasan'da neşv ü nema bularak Emevî saltanatının çöküşüne giden süreci hızlandırmıştır. Ebû Müslim el-Horasânî'nin 130 (747-48) yılında başlattığı askerî safhayla birlikteyse Emevîler'in çöküşü başlamıştır. Emevî halifesi II. Mervân Abbâsî kuvvetleri karşısında aldığı yenilgilerle Mısır'a kadar çekilmiş ve Bûsîr köyünde Abbâsî kuvvetlerince öldürülmüş ve Emevîler yıkılmıştır. Böylece onlara karşı birçok muhalif hareketten biri olan Abbasoğulları ve destekçilerinin galibiyeti Abbâsî hilafetinin teşekkülüyle sonuçlanmıştır.

İdarî olarak önce Kûfe'yi merkez edinen Abbâsîler, bir süre sonra Bağdat'ı kurmuşlar ve devleti oradan yönetmişlerdir. Emevîler'den devraldıkları eyâletlerde seleflerine göre daha merkeziyetçi ve kontrol edilebilir bir idarî-askerî yönetim kurmuşlardır. Kurulan bu yönetim organizasyonunun eyâletlerdeki temsilcileri olan valiler aracılığıyla da devletin uzun süre ayakta kalmasını sağladılar. Zamanla kurumsal bir hüviyet kazanan valiliğe dair yapılan bu çalışmada yaklaşık bir asırlık zaman dilimini kapsayan süreçte Abbâsî devlet yönetiminde icra ettiği fonksiyonlar detaylarıyla inceleme konusu yapılmıştır.

Çalışma girişle beraber beş bölüm ve eklerden oluşmaktadır. Girişte vali ve eş anlamlı kavramlar ele alınmış, Bizans ve Sâsânîler'de eyâlet yönetimi ve valiliğe değinilmiş ve Abbâsîler'e kadar ana hatlarıyla İslâm'da valilik hakkında bilgiler verilmiştir. Çalışmanın birinci bölümünde Abbâsî eyâletleri ve bu eyâletlere tayin edilen valilere dair izlenen politikalar belirlenmeye çalışılmıştır. İkinci bölümde valilerin tayin süreci, bu süreçte etkili çevreler, tayinin nasıl gerçekleştiği ve bu görevi reddedenler incelenmiştir. Üçüncü bölümünde valilik kurumunun Abbâsî devlet teşkilatı içindeki yapısı, işleyişi, valilerin görevleri ve eyâletlerdeki diğer görevlilerle münasebetleri ele alınmıştır. Dördüncü bölümde örneklerle valilerin siyasî ve sosyal

gruplarla münasebetleri üzerinde durulmuştur. Son bölümde ise valilerin teftiş ve cezalandırılması ile görevlerinin son bulması ele alınmıştır. Ekler kısmında ise vali atama belgelerinin tercümeleri, eyâletlere göre vali listeleri, valilerin nesepsel açılarından incelendiği tablo ve grafikler, eyâlet gelirleri ve haritalara yer verilmiştir.

Yapılan bu çalışma birçok kişinin katkı ve desteğiyle son halini almıştır. Çalışmamı titizlikle takip ederek bana rehberlik yapan ve üzerime büyük emekleri olan danışman hocam Doç. Dr. H. Hüsnü Koyunoğlu'na çok teşekkür ederim. Ayrıca yetişmemde emeği olan, tavsiye ve tenkitleriyle tezin olgunlaşmasını sağlayan Prof. Dr. Adnan Demircan hocama şükranlarımı sunarım. Alanla ilgili kendilerinden önemli bilgiler aldığım ve yetişmemde önemli katkıları olan Prof. Dr. M. Mahfuz Söylemez ve Prof. Dr. Nurettin Gemici hocalarıma şükranlarımı özellikle belirtmek isterim. Tez izleme kurulu ve tez jürisinde yer alarak çalışmanın şekillenmesinde büyük emekleri olan Prof. Dr. Adem Apak hocama teşekkür ederim. Tez sürecinin başından itibaren tavsiye ve önerilerde bulunan ve tez jürisinde de bulunarak katkılar sağlayan Prof. Dr. Gülgün Uyar hocama şükranlarımı sunarım.

Yüksek lisans tez danışmanlığımı yaparak akademik hayatımın şekillenmesinde büyük katkısı olan ve doktora sürecimde de destek ve tavsiyelerini esirgemeyen Doç. Dr. Selim Argun hocama teşekkür ederim. Çalışmaya çeşitli açılarından katkılar sunan ve verdiği bilgilerle tezi zenginleştiren Doç. Dr. Halil İbrahim Hançabay'a şükranlarımı sunarım. Ufuk açıcı tenkit ve tekliflerinin yanı sıra çalışmamı okuyarak düzeltmelerde bulunan Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Sarıkaya'ya teşekkürü bir borç bilirim.

Elindeki kaynakları cömertçe paylaşmanın yanında çalışmayı okuyarak kıymetli tavsiyelerde bulunan Arş. Gör. Selahattin Polatoğlu'na müteşekkirim. Konunun anlaşılması hususunda bilgilerini esirgemeyen ve çalışmaya tenkit ve tavsiyelerde bulunan Doç. Dr. Hakan Temir'e şükranlarımı sunarım. Çalışmamı okuyarak katkı vermenin yanında farklı bakış açıları sunan Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Usluer'e medyun-1 şükranım.

Arapça ibarelerin daha iyi anlaşılmasına katkılarını sunan Dr. Öğr. Üyesi Musa Alak'a, Arş. Gör. Aziz Ençakar'a, Doç. Dr. Zıyad Abdelrohman Alrawashdeh'e ve Arş. Gör. Mehmet Hayri Acet'e de teşekkür ederim. Çalışmayla ilgili istişarelerde

bulunduğum ve çeşitli katkıları olan merhum Dr. Öğr. Üyesi Yavuz Yıldırım, Dr. Öğr. Üyesi Süleyman Yıldız, Dr. Öğr. Üyesi Halil Ortakçı, Öğr. Gör. Dr. Selim Çakıroğlu, Arş. Gör. Ömer Aras, Arş. Gör. Mehmet Salih Gündüz, İbrahim Konak, Mahmut Sami Yavuz ve Yavuz Bülbül'e teşekkür ederim. Son olarak maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen anne ve babama en kalbî duygularıyla şükranlarımı sunarım.

İstanbul-2021

Ümit Eskin

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	iii
ÖNSÖZ.....	iv
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xi
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	42
ABBÂSÎ EYÂLETLERİ.....	42
I. VALİLİK KURUMU AÇISINDAN ABBÂSÎ YÖNETİM BİRİMLERİ	42
II. ABBÂSÎLER’DE EYÂLETLER	46
A. Doğu Eyâletleri.....	47
1. Kûfe	47
2. Basra	49
3. Azerbaycan	52
4. İrminiyye	55
5. Taberistan	58
6. Fars (Fâris).....	60
7. Horasan.....	62
8. Sicistan.....	66
9. Sind.....	68
B. Batı Eyâletleri	71
1. el-Cezîre.....	71
2. Şam	74
3. Hicâz.....	77
a. Mekke	78
b. Medine.....	81
4. Yemen.....	84
5. Mısır	88
6. İfrîkiyye	91
İKİNCİ BÖLÜM.....	95
VALİ TAYİNİ	95
I. VALİ TAYİNİNDE DİKKATE ALINAN HUSUSLAR.....	95
A. Müslüman Olma	96
B. Sadakat ve Güven	97
C. Ehliyet ve Liyakat.....	100
D. Hanedan Mensubu Olma	102
E. Abbâsî Hareketine Katılmış Olma	108
F. Etnik Mensubiyet (Mevali).....	112
G. Kabile ve Asabiyet.....	117
II. VALİLERİN TAYİNİNİ ETKİLEYEN ÇEVRELER.....	122

A. Vezirler	122
B. Saray Kadınları	128
C. Saray Erkanı.....	130
D. Kişinin Kendi Adaylığı (İstircâ)	134
III. TAYİN VE GÖREVE BAŞLAMA.....	136
A. Merkezî Atama	136
B. Vali Nâibliği.....	143
C. Valilik Makamını Ele Geçirme	149
IV. VALİLİK GÖREVİNİN REDDİ	155
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	160
VALİLİĞİN YAPISI VE İŞLEYİŞİ.....	160
I. YÖNETİM MERKEZLERİ, GÖREV SÜRELERİ VE GELİR KAYNAKLARI.....	160
A. Yönetim Merkezleri.....	160
B. Yaşları ve Görev Süreleri.....	162
C. Maaşları ve Diğer Gelir Kaynakları	164
II. VALİLERİN GÖREVLERİ.....	167
A. İdarî Görevleri	169
B. Askerî Görevleri.....	172
1. İç Güvenlik Faaliyetleri	174
2. Dış Güvenlik Faaliyetleri	178
C. Adlî Görevleri	181
D. Dinî Görevleri.....	185
E. Malî Görevleri.....	190
F. İmar ve İskân Görevleri.....	196
1. Şehirler.....	198
a. Yeni Kurulan Şehirler	198
b. Şehirlerin İmarı.....	200
2. Câmiler ve Mescitler.....	201
3. Kanallar, Çeşmeler ve Havuzlar	204
4. Sur, Hendek ve Ribâtlar	206
G. Eğitim Görevleri	209
H. Sosyal Görevleri	213
III. EYÂLETLERDE YÖNETİME KATKI SAĞLAYAN YARDIMCI GÖREVLİLER	219
A. Hâcib.....	220
B. Sâhibü'l-harâc	222
C. Kâtip.....	225
D. Sâhibü'ş-şurta	229
E. Sâhibü'l-berîd.....	232
F. Kâdî	236

G. Muhtesib	240
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	242
VALİLERİN SİYASÎ VE SOSYAL ÇEVRELERLE MÜNASEBETLERİ	242
I. HALİFE VE HANEDAN ÜYELERİ.....	242
II. VEZİRLER	249
III. ÂLİMLER VE ZÂHİTLER.....	255
IV. EDİPLER, ŞAİRLER VE SANATKÂRLAR.....	264
V. ÜMEYYEOĞULLARI VE TARAFTARLARI	273
VI. ALİOĞULLARI VE TARAFTARLARI	283
VII. DİĞER DİN MENSUPLARI	294
BEŞİNCİ BÖLÜM	299
VALİLERİN DENETİMİ VE GÖREVLERİNİN SON BULMASI.....	299
I. DENETİM ARAÇLARI VE TEFTİŞ EDİLEN HUSUSLAR.....	299
A. Denetim Araçları	300
1. İstihbarat.....	300
2. Halkın Şikâyeti.....	303
3. Teftiş Görevlileri.....	305
4. Halifenin Müdahalesi.....	307
B. Teftiş Konu Olan Hususlar.....	310
1. Mal Varlıklarının Artması ve Harcama Tasarrufları	310
2. Görev İhmalleri.....	313
3. Siyasî Faaliyet ve Hedefleri	316
II. VALİLERE UYGULANAN YAPTIRIMLAR VE CEZALAR.....	318
A. Uyarı	319
B. Müsadere.....	322
C. Görev Yeri veya Görev Değişikliği	325
D. Azledilme.....	326
E. Hapis	326
F. İdam.....	328
III. VALİLERİN GÖREVLERİNİN SON BULMA SEBEPLERİ	329
A. Ölüm	330
1. Ecel, Yaşlılık veya Hastalık.....	330
2. Savaş veya Ayaklanma	331
3. Suikast	334
B. Görev Yeri veya Değişikliği	337
C. Azledilme.....	339
1. İdari Zafiyet ve Başarısızlıklar.....	339
2. Askerî Alandaki Başarısızlıklar	341
3. Malî Başarısızlık	342

4. Yönetim Kademesinin Çıkar Çatışmaları	343
5. İkili Siyaset ve İhanet.....	345
6. Diğer Sebepler	345
A. İstifa.....	347
1. Kendi İsteğiyle İstifa.....	347
2. İcbarî Sebeplerle İstifa.....	348
a. Ordu Ayaklanması	348
b. Halk Ayaklanması	349
c. Muhalif Grupların Ayaklanması	350
B. Valilerin Ayaklanması	350
SONUÇ.....	353
KAYNAKÇA.....	361
EKLER.....	394

KISALTMALAR LİSTESİ

b.	: Oğlu
bkz.	: Bakınız
bt.	: Kızı
b.y.	: Basım yeri yok
(c)	: Celle celâlûhu
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
der.	: Derleyen
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	: Editör
h.	: hükmettiği yıllar
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İbn	: Oğlu
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm Tarihi
(s)	: Sallallahu aleyhi ve sellem
s.	: Sayfa
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
thk.	: Tahkik eden
tsh.	: Tashih eden
trans.	: Tarafından çevrildi
t.y.	: Tarih yok
v.b.	: ve benzeri
v.d.	: ve diğerleri
y.y.	: Yayıncı yok

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU, ÖNEMİ, SINIRLARI VE YÖNTEMİ

Valilik kurumu, İslâm tarihinde Hz. Peygamber (s) döneminde taşraya idareci vasfıyla gönderilen sahâbîlerle başlamıştır. Abbâsîler'e kadar gelen siyasî süreçte devlet teşkilatının gelişmesine paralel olarak valilik müessesesi de ilerleme kat etmiştir. İlk ihtilafların baş gösterdiği Râşid Halifeler döneminde valiler, siyasî arenanın önemli aktörleri olmuştur. Emevî merkezî yönetiminin hatalı addedilen politikalarının yanı sıra bazı valilerin baskıcı uygulamaları Emevîler aleyhine muhalif cephenin genişlemesine ve çeşitlenmesine sebebiyet vermiştir. Abbasoğulları önderliğindeki muhalif cephe ise bu karışıklığı kolayca kendi lehlerine çevirmiş ve Emevîler'in sonunu getirmiştir. Abbâsîler geçmiş tecrübeleri nazar-ı dikkate alarak gerek devlet idaresinde gerekse valilik kurumunun işleyişinde çoğunluğa hitap eden bir strateji izlemeye gayret göstermişlerdir.

Abbâsîler'in ilk döneminde taşra teşkilatının merkezinde yer alan valilikle ilgili olarak bütüncül ve detaylı bir çalışmanın olmayışı ve bu hususta genel-geçer bilgilerin valiliğin mahiyetini ortaya koymaması bizi bu konu hakkında araştırmaya sevk etmiştir. Bu sebeple çalışma, erken devir Abbâsî yönetimi altında kurumsal kimliğini önemli ölçüde olgunlaştıran valilik müessesesine odaklanmaktadır. Bu bağlamda çalışma "güçlü halifeler dönemi" veya "Abbâsîler'in birinci dönemi" olarak adlandırılan Abbâsîler'in ilk asrında (132-232/750-847) eyâlet örgütlenmesi, valilerin tayin-tevcihlerine dair kaide ve usulleri, görev, yetki ve sorumluluk alanları, hiyerarşik ilişkileri, farklı siyasî ve ictimâî zümrelerle münasebetleri ile teftiş ve cezalandırma usulleri vb. hususlar üzerinde yoğunlaşacaktır. Nihaî hedefimiz Abbâsîler'de valiliğin kurumsal yapısı, işleyişi ve gelişimini etraflıca değerlendirmek ve elde edilen veriler doğrultusunda mezkûr müessese özelinde dönemin panoramik bir fotoğrafını sunmaktır.

Çalışmanın daha iyi anlaşılabilmesi için belirli kavramlar izah edilmiştir. Böylece etimolojik ve kavramsal ayrımlar yapılarak potansiyel bir zihnî karmaşa engellenmek

istenmiştir. Zira iç içe geçmiş görünen unvanlar, isimler, pozisyonlar döneme göre tercihen kullanılmış ve yerine göre farklı, yerine göre benzer idarî profiller ortaya çıkarmıştır. Bu hususta konuya dair kullanılan kitaplar, tezler, ansiklopediler, dergiler taramaya tâbi tutulmuş, istifade edilen ana kaynaklar alanlarına göre uygun bir sırayla takdim edilmiştir.

Çalışmanın iş akışı sırasıyla bilgi toplama ve tasnif, öne çıkan kişi ve hadiselerin seçilmesi ve sıralanması, verilerin tenkit edilmek suretiyle yazımından ibarettir. Bu aşamada tasvirî anlatım ve örnekleme yöntemine sıkça müracaat edilmiştir. Ayrıca veri kaynaklı mecburiyet ve kısıtlılıklar sebebiyle bazen tümevarım ve bazen tündengelim usulüyle tahliller yapılmış, istifade edilen kaynaklar iç ve dış tenkitlere tâbi tutularak çalışmanın tutarlılık arz etmesine gayret edilmiştir. Konuların daha açık anlaşılmasının temini için tercümeler, tablolar, pasta grafikleri ve haritalar çalışma ekine dâhil edilmiştir. Son tahlilde objektif ve kuşatıcı çıktıları araştırmacıların istifadesine sunmaya, bir başka ifadeyle, Abbâsîler’de taşra idarî sistemi valilik cihetinden tasvire ve müphem noktaları tasrihe gayret edilmiştir.

II. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Konuya dair bilgiler farklı türden kaynaklarda dağınık halde bulunmaktadır. Bazı müstakil eserler bulunmasına rağmen valilik kurumuna dair bir çerçeve çizmek adına birbirinden farklı türdeki kaynaklara bakmak ve bu kaynakların satır aralarındaki bilgileri tahlil süzgecinden geçirerek yorumlamak gerekmektedir.

Abbâsî tarihine ve özellikle ilk dönemlerine dair resmî evraklarından (arşiv malzemesi) çok azı günümüze ulaşmıştır. Bu sebeple Abbâsî valilerini resmî bir perspektiften tanımak pek kolay bir iş değildir. Üstelik konu başlığımız alt kısımlara hâvî olduğundan resmî belge sınırlılığı çalışmamız için daha zorlayıcı bir etkene dönüşmektedir. Resmî belgelere ancak dönemi ele alan kaynakların yer verdiği ölçüde dolaylı yoldan ulaşılarak yaşanan engellerin bir kısmı ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır.

Öte yandan valiliğin mahiyeti ve valilerin siyasî ve sosyal farklı gruplar ve kişilerle olan münasebetleri dolayısıyla çok sayıda farklı konu çalışmanın kapsamı içerisine girmektedir. Bu konulara bağlı birçok alt başlıkla ilgili malumatı bulmak araştırmanın

zorlukları arasında yer almıştır. Araştırmada karşılaşılan bir diğer zorluk ise gerek genel tarih kitaplarında gerek biyografik eserlerde vali olarak anılan bazı kişilerin nerede ve ne zaman valilik yaptığının tam olarak tespit etmenin zorluğudur. Bu hususta farklı rivayetlerin mevcudiyetiyle beraber nâiblik uygulamasının eserlere farklı yansması veya müelliflerin ulaştığı bilgilerin kısıtlılığı da etkilidir. Elde edilen veriler analiz edilerek bu sorunlar en aza indirilmeye çalışılmıştır.

Ayrıca resmî belge azlığına karşın genel tarih kitapları, fütûhât kitapları, coğrafya kitapları, şehir ve bölge kitapları, tabakât, terâcim ve vefeyât kitapları, ensâb kitapları, idarî hayat hakkındaki kitaplar, edeb kitapları, gayrimüslim kronikleri ve sözlüklerle beraber araştırmalar ihtiyaç duyulan malumat ve detayları bulmamızı sağlamıştır. Okuma ve araştırma safhasında birçok esere müracaat edilmiştir. Aşağıda istifade edilen eserler “kaynak eserler” ve “araştırmalar” şeklinde iki ayrı başlıkta ele alınacaktır.

A. Kaynak Eserler

Çalışma esnasında matbu ya da dijital birçok esere müracaat edilmiştir. Hadiselerin kronolojik doğruluğuna ve alt detaylarına azamî dikkat gösterilmiş, en erken dönemde yazılmış eserlere daha fazla yer verilmiştir. Aşağıda sayıca daha fazla olmakla beraber katkıları yönüyle en çok faydalandığımız eserler hakkında bilgiler verilecektir.

Araştırmada yararlanılan kaynakların başında genel tarih eserleri yer alır. Bunlar arasında erken dönem müellifleri arasında bulunan Basralı Halîfe b. Hayyât’ın (ö. 240/854) kaleme aldığı *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, Hz. Peygamber’in (s) doğumundan başlayarak olayları kronolojik bir sırayla ele alır ve Vâsik dönemiyle (h. 227-232/842-847) biter. Eser her bir halife döneminde merkezde meydana gelen hadiselerin yanı sıra valilerin idaresinde eyâletlerde meydana gelen olaylar hakkında bilgiler verir. Ayrıca her halife ele alınırken maiyetindeki vali ve üst düzey görevlilerin isimlerini verir. Özellikle bu bilgiler ekte verdiğimiz (EK-3) vali listesini hazırlamada önemli katkılar sunmuştur. Bununla beraber valilerin görev yaptıkları yılların zikredilmeyişi, bazı eyâletlerin bu listede olmayışı ve listelerdeki bazı takdim-tehir hataları ve bazı valilerin eksik oluşuna dair bilgi eksiklikleri diğer kaynaklardan elde edilen bilgilerle tashih ve itmam olunmuştur. Bununla birlikte müellifin Basralı olması ve ele alınan

dönemde de orada yaşaması burada görev yapmış valiler hakkında verdiği bilgileri önemli kılmaktadır.¹

Bir diğer istifade edilen kaynak, İbn Kuteybe'ye (ö. 276/889), aidiyeti tartışmalı olmakla birlikte ona nispet edilen *el-İmâme ve's-Siyâse* adlı eserdir. Hz. Peygamber'in (s) vefatıyla başlayan eser, Emîn'in (h. 193-198/809-813) öldürülmesine kadar halifeler ve dönemlerinde meydana gelen olayları ele almaktadır. Eser daha çok halifeler ve dönem olaylarına hasredilse de eserden eyâlet ve valiler hakkında verilen genel bilgiler çerçevesinde yararlanılmıştır.²

Bağdat'ta döneminin edip ve tarihçilerinden olan İbn Tayfûr olarak bilinen İbn Ebû Tâhir'in (ö. 280/893) *Târîhu (Kitâbu) Bağdâd* adlı eseri çalışmamızda özellikle Me'mûn dönemi (h. 198-218/813-833) ve valileri açısından katkı sağladı. Abbâsîler'e hizmeti dolayısıyla *ebnâü'd-devle* olarak adlandırılan ailelerden birine mensup müellifin şehir tarihlerinin ilk örneklerinden biri olan eseri, Me'mûn döneminden 204-218/819-833 yıllarına denk gelen kısmıyla günümüze ulaşmıştır. Eserden özellikle Me'mûn'un yönetim anlayışı, Tâhir b. Hüseyin ve oğlu Abdullah'ın valilikleri, vali-komutanların nezâretinde İrminiyye ve Azerbaycan bölgesinde Babek'e karşı yürütülen mücadeleler hususunda istifade edilmiştir.³

Çalışmanın ana kaynaklarından bir diğeri Ya'kûbî'nin (ö. 292/905) *Târîhü'l-Ya'kûbî* adlı eseridir. Dedesi Vâzih'in, Abbâsîler'in ilk asrında valilik yapması, babasının berîd teşkilatında, kendisinin de Abbâsî divanlarında vazife alması onun siyasî ve idarî hayatı yakından tanınmasına ve eserlerini bu yönleriyle zenginleştirmesine imkân vermişti. İrminiyye ve Horasan eyâletleri ve sair birçok bölgeye seyahatleri, buraların yönetimi ve valileri hakkında tafsilatlı bilgi vermesine kaynak teşkil etmiştir. Şîî bir aileye mensubiyetine rağmen belirttiğimiz bürokrasi içindeki konumu sebebiyle olsa gerek Abbâsîler'e mutedil bir yaklaşım göstermiştir. Yaratılıştan başlayıp 259 (872-73) yılıyla bitirilen bu eser, halifeleri dönemiyle birlikte

¹ Ebû Amr eş-Şeybânî Halîfe b. Hayyât, **Târîhu Halîfe b. Hayyât**, thk. Ekrem Ziyâ Ömerî, Dârü't-Taybe, Riyad, 1985.

² Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe Dineverî İbn Kuteybe, **el-İmâme ve's-Siyâse**, 2c., thk. Ali Şîrî, Dârü'l-Edvâ, Beyrut, 1990.

³ Ebû'l-Fazl b. Tayfûr Ahmed b. Tayfûr Bağdâdî İbn Ebû Tâhir, **Târîhu (Kitâbu) Bağdâd**, thk. İzzet el-Attâr el-Hüseynî, Muhammed Zâhid b. el-Hasan el-Kevserî, Mektebetu Neşri's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, Kahire, 1949.

ele aldığı gibi eyâletler ve valiler hakkında detaylı ve önemli bilgiler verir. Özellikle de İrminiyye, Azerbaycan, Horasan ve Yemen başta olmak üzere birçok bölgede valilerin faaliyetleri, hilafet merkeziyle münasebetleri ve çıkan isyanlar hakkında diğer kaynaklarda olmayan veya kısıtlı bilgi bulunan olayları daha detaylı bilgilerle anlatmaktadır. Valilerle ilgili verdiği malumatlarda nadir olarak tarihleri zikretmemesi ise önemli bir eksiklik oluşturur.¹

Ya'kûbî'nin diğer bir eseri olan *Müşâkeletü'n-Nâs* da valiler hakkında önemli bilgiler içerir. Eser, Hz. Ebû Bekir'den (h. 11-13/632-634) Mu'tazîd-billâh (h. 892-902/279-289) dönemine kadar halifelerin hayat tarzları ve karakteristik özelliklerini ele alır. Merkezde diğer üst düzey devlet görevlilerinin ve eyâletlerde de valilerin halifeleri örnek almalarına dair verilen bilgiler yönüyle istifade edilmiştir.²

Çalışmamızda faydalandığımız eserlerden bir diğeri geniş ve zengin tarih malzemesi barındıran Taberî'nin (ö. 310/923) *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk* adlı eseridir. Eserde, yaratılıştan 302/915 yılına kadarki olaylar kronolojik bir şekilde anlatılır. Taberî, merkez ve eyâletlerdeki olayları, valilerin tayin/azil sebeplerini etraflıca açıklar, her yılın sonunda mazul ve muvazzaf valileri beyan eder. Bu yönleriyle eser, valilerin tayini, tespiti ve azledilmeleri, görev yaptıkları yıllar ve eyâletlerde meydana gelen olaylara dair verdiği bilgilerle çalışmamıza yön veren önemli kaynaklardan biri olmuştur.³

Cehşiyârî tarafından vezir ve kâtipler hakkında yazılan *el-Vüzerâ ve'l-Küttâb* adlı eser (ö. 331/942-43) tezde yararlandığımız önemli bir kaynak oldu. Eserin, Abbâsîler ile ilgili kısmı halifelere göre düzenlenmiştir. Müellif, ilk Abbâsî veziri Ebû Seleme el-Hallâl (ö. 132/750) ile vezir Abbas b. Hasan el-Cercerâî (ö. 296/908) arasındaki otuzu aşkın vezir ve kâtibin hayatını ele alır. Eserden hilafet merkezinin bürokratik

¹ İbn Vâzih Ahmed b. İshak b. Ca'fer el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2c., Dâru Sâdir, Beyrut, t.y.

² İbn Vâzih Ahmed b. İshak b. Ca'fer el-Ya'kûbî, *Müşâkeletü'n-Nâs li-Zamânihim*, thk. William C. Millward, Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd, Beyrut, 1980.

³ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî, *Târîhu't-Taberî: Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm, 11c., Dâru'l-Meârif, Mısır, t.y.

yapısı, vali-vezir, vali-kâtip münasebetleri, yanı sıra Hârûnürreşîd (h. 170-193/786-809) dönemine ait bölge gelirlerine dair değerli bilgiler yönüyle istifade edilmiştir.¹

Valilerin dinî görevlerinin yanı sıra kâdılarla münasebetleri hususunda ise Vekî'in (ö. 306/918) *Ahbârü'l-Kudât* adlı eserinden istifade ederken,² Mısır eyâleti özelinde bu münasebetler hakkında Kindî'nin (ö. 350/961) *Ahbâru Kudâti Mısır* adlı eserinden de faydalanılmıştır.³

Tenûhî'nin (ö. 384/994) ümitsiz durumlarda bile Allah'a (c) olan güvenin önemini gösteren hikayeleri bir araya getirdiği *Kitâbü'l-Ferec ba'de's-Şidde*⁴ ve üst düzey devlet görevlilerine ait anekdot ve hikayeleri içeren *Nişvâru'l-Muhâdara*⁵ adlı eserleri de kronolojik tarihlerde pek yer almayan valilerin özel münasebetlerinin yanı sıra gerek idarî hayat gerekse sosyal hayata yönelik içerdiği bilgiler, çalışmanın orijinalliğine katkıda bulunmuştur.

Gazneliler devrinde yaşayan İranlı tarihçi el-Gerdîzî'nin (ö. 444/1053) Farsça kaleme aldığı ve Arapça'ya da çevrilen *Zeynü'l-Ahbâr* adlı eseri de faydalandığımız kaynaklardandır. Horasan bölgesinin siyasî ve sosyal hayatına dair diğer kaynaklarda olmayan orijinal bilgiler bu eyâleti ve valilerini daha iyi bir şekilde yazmaya yardımcı olmuştur.⁶

Çalışmamızda faydalandığımız kaynaklardan bir diğeri ise Yemenli tarihçi San'ânî'nin (ö. 1099/1687'den sonra) *Gâyetü'l-Emânî fî Ahbâri'l-Kutri'l-Yemânî* adlı eseridir. Diğer kaynaklarda detaylı anlatılmayan Yemen'deki olayların, kronolojik

¹ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdus b. Abdullah el-Kûfî el-Cehşiyârî, **el-Vüzerâ ve'l-Küttâb**, thk. İbrahim Sâlih, Heyetu Ebudabî li's-Sekâfe ve't-Türâs, Abudabi, 2009.

² Ebû Bekr Muhammed b. Halef b. Hayyân ed-Dabbâ Vekî', **Ahbârü'l-Kudât**, 3c., el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, t.y.

³ Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf b. Ya'kûb el-Kindî, **Ahbâru Kudâti Mısır**, thk. Hüseyin Nassâr, Dârü'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, Kahire, 2005.

⁴ Ebû Ali el-Kâdî Muhassin b. Ali b. Muhammed et-Tenûhî, **Kitâbü'l-Ferec ba'de's-Şidde**, 5c., thk. Abbûd eş-Salecî, Dâru Sâdır, Beyrut, 1978.

⁵ Ebû Ali el-Kâdî Muhassin b. Ali b. Muhammed et-Tenûhî, **Nişvâru'l-Muhâdara ve Ahbâru'l-Müzâkere**, 8c., thk. Abbûd eş-Salecî, Dâru Sâdır, Beyrut, 1995.

⁶ Ebû Saîd Abdülhay Dahhâk b. Mahmûd el-Gerdîzî, **Zeynü'l-Ahbâr**, Arapçaya çev. İfâf es-Seyyid Zeydân, Meclisü'l-a'lâ li's-Sekâfe, Kahire, 2006.

olarak ve daha detaylı verilmesi ile valilerin faaliyetlerine dair verilen bilgiler, eserden Yemen üzerine önemli bilgiler edinmemizi sağlamıştır.¹

İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1200) *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem* adlı genel tarih eseri yaratılıştan başlar ve 574 (1178-79) yılına kadar meydana gelen olayları zikreder. Her yıl hilafet merkezinin yanı sıra eyâletlerdeki önemli olaylar anlatılır ve vefat eden önemli şahsiyetlerin biyografileri verilir. Bunlar arasında yer alan vali biyografilerinden yararlanıldığı gibi diğer devlet görevlilerinin valilerle münasebetleri açısından önemli bilgilerden de istifade edilmiştir.²

Nispeten geç dönem kaynağı olsa da çalışmamızda faydalandığımız önemli bir diğer bir eser de İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1232) *el-Kâmil fî't-Târîh*'idir. 302 (914-15) yılına kadarki olaylarda çoğunlukla Taberî'nin *Târîh*'inden yararlanan İbnü'l-Esîr, eserinde gerekli yerlerde zayıf rivayetleri çıkarmış, açıklamalar yapmış ve bazı olayları eklemiştir. Taberî'de olduğu gibi olayların kronolojik olarak kaleme alındığı eserde her sene eyâletlerde olan hadiseler hakkında bilgiler verildiği gibi valilerin atama-azledilme bilgileri de detaylı olarak anlatılır ve eyâletlerdeki valiler zikredilir. İbnü'l-Esîr, eserin önsözünde Doğu'daki Müslüman tarihçilerin Batı'da kalan İslâm coğrafyasında meydana gelen olayları ihmal ettiklerini ve eserinde bu eksikliği gidereceğini de zikreder. Gerçekten de eserinde o, Batı'da özellikle İfrîkıyye eyâleti ve bu bölgenin valileri yönüyle kendinden önceki kaynaklara göre mufassal bilgiler verir. Bu yönüyle elde edilen bilgiler çalışmaya katkıda bulunmuştur.³

Bütün bu eserlerle birlikte, ed-Dîneverî'nin (282/895) *Ahbârü't-Tivâl*'i,⁴ Mes'ûdî'nin (ö. 349/956-57) *Mürûcu'z-Zeheb*'i⁵ ve *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*'i,⁶ el-

¹ Yahyâ b. Hüseyin b. Mansûr-Billâh Kâsım b. Muhammed Hasenî San'ânî Yemenî Yahyâ b. Hüseyin es-San'ânî, *Gâyetü'l-Emânî fî Ahbârî'l-Kutri'l-Yemânî*, thk. Saîd Abdülfettah Aşur, Dârü'l-Kâtibi'l-Arabi, Kahire, 1968.

² Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 19c., thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Atâ, Mustafa Abdülkadir Atâ, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992.

³ Ebü'l-Hasan İzzeddîn Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, 12c., Dârü Sâdır, Beyrut, 1965.

⁴ Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud b. Venend ed-Dîneverî, *Ahbârü't-Tivâl*, thk. Abdülmün'im Âmir, Mektebetü'l-Müsenna, Bağdad, t.y.

⁵ Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, 4c., thk. Kemâl Hasan Mer'î, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 2005.

⁶ Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut, 1981.

Makdisî'nin (ö. 355/966'dan sonra) *el-Bed' ve't-Târîh*'i,¹ İbn Miskeveyh'in (ö. 421/1030) *Tecâribü'l-Ümem*'i,² İbn Zâfir'in (ö. 613/1216) *Ahbârü'd-Düveli'l-Munkatı'a*'sı,³ Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 654/1256) *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-A'yân*'ı,⁴ İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *el-Bidâye ve'n-Nihâye*'si,⁵ müellifi meçhul olan (V./XI. yüzyılın başları) *Kitâbü'l-Uyûn ve'l-Hadâik*,⁶ Abbâsî valileri ve eyâletleriyle ilgili bilgiler aldığımız genel tarih kaynakları arasında yer alır.

İslâm tarihinin yazımında önemli kaynaklardan olan fütûhât kitapları özellikle çalışmanın birinci bölümünde eyâletlerin daha iyi anlaşılmasının yanı sıra Abbâsî valilerinin askerî faaliyetlerini tespit etme noktasında yol gösterici oldu. Bu kaynaklar arasında bulunup, Mısır, İfrîkiyye ve Endülüs bölgelerinin fethi açısından en erken kaynaklardan olan İbn Abdülhakem'in (ö. 257/871) *Fütûhu Mısır ve'l-Magrîb* adlı eseri, Mısır ve İfrîkiyye'nin vali-komutanlar eliyle fethedilmesine dair elde edilen detaylı bilgiler yönüyle çalışmaya katkı sunmuştur.⁷

Fütûhât kitaplarından en detaylı ve önemlilerinden olan Belâzürî'nin (ö. 279/892) *Fütûhu'l-Büldân*'ı en fazla faydalandığımız kaynaklar arasında yer almaktadır. Eser, Hz. Peygamber (s) döneminden hicrî üçüncü asra kadar fetih hareketlerini bölge ve şehirlere göre anlatır. Özellikle Abbâsî idaresi öncesi eyâletlerin valileri ve yönetimi hakkında bilgiler sunan eser, aynı zamanda ilk asır Abbâsî valilerinin askerî faaliyetlerinin yanı sıra iskân faaliyetleri, valilerin atama ve azledilmeleriyle

¹ Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, **el-Bed' ve't-Târîh**, 6c., Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, Kahire, t.y.

² Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb İbn Miskeveyh, **Tecâribü'l-Ümem**, 8c., thk. Ebü'l-Kâsım İmâmî, Sürüş, Tahran, 2001.

³ Ebü'l-Hasan Ali b. Mansûr el-Ezdî İbn Zâfir, **Ahbârü'd-Düveli'l-Munkatı'a**, thk. İsmâ Mustafa Ukle Hezâyime, Muhammed Abdülkerim Muhâfaza, Muhammed Ali Yûsuf Taânî, Ali İbrahim Mustafa Abâbine, 2c., Dârü'l-Kindî, İrbid, 1999.

⁴ Ebü'l-Muzaffer Şemseddin Yusuf b. Kızıoğlu Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zamân fî Tevârîhi'l-A'yân**, thk. Ammâr Bicavî, 23c, Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Beyrut, 2013.

⁵ Ebü'l-Fidâ İmâdüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, 21c., Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, Cize, 1999.

⁶ **Kitâbü'l-Uyûn ve'l-Hadâik fî Ahbârü'l-Hakâik** (256-350/870-961), nşr. M. J. De Goeje, E. J. Brill, Leiden, 1871.

⁷ Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah İbn Abdülhakem, **Fütûhu Mısır ve'l-Magrîb**, thk. Muhammed Huceyrî, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1996.

bölgelerdeki sosyal hayata dair verdiği önemli bilgiler ile çalışmanın olgunlaşmasını sağlamıştır.¹

Şîa'ya mensup İbn A'sem el-Kûfî'nin (ö. 314/926) sekiz ciltlik *el-Fütûh*'u da fetihler açısından önemli bilgiler içerir. Eserin son cildinin büyük bir kısmı Seffâh'tan (h. 132-136/750-754) Müstâîn-Billâh'a (h. 248-252/862-866) kadarki Abbâsî tarihine ayrılmıştır. Özellikle İrminiyye ve Azerbaycan bölgeleri ve valilerine dair başka kaynaklarda bulunmayan detaylı ve önemli bilgiler verilir. Genel olarak valilerin askerî faaliyetleri ile tayin ve azil sebeplerine dair verdiği bilgiler yönüyle istifade edilmiştir.²

Çalışmamızda yararlandığımız önemli kaynaklar arasında bulunan coğrafya kitaplarından özellikle eyâletler hakkında bilgi verirken istifade edildiği gibi valiler ve idarî hayata dair bazı özel bilgilerden de faydalanılmıştır.

Babasının, Me'mûn zamanında Taberistan valiliği yapmasının yanı sıra kendisinin de önce Cibâl'de berîd teşkilatında sonra da aynı teşkilatın Bağdat ve Sâmerrâ'daki biriminin başkanlığını yapması sayesinde devlet belgelerine de vâkıf olan İbn Hurdazbih'in (ö. 280/893) kaleme aldığı *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eseri, Abbâsî eyâletleri hakkında önemli bilgiler içerir. Ayrıca eserden, bölgelerin gelirlerine dair verdiği önemli bilgiler yönüyle istifade edilmiştir.³

Bir diğer faydaladığımız coğrafya eseri ise Hemedanlı İbnü'l-Fakîh'in (ö. 289/902) *Kitâbü'l-Büldân*'ı oldu.⁴ Eser bölgelerin fethi, şehirlerin kuruluşu ve vergiler hakkında önemli bilgiler içerir. Başta Taberistan olmak üzere eyâletler ve valilerin bölgedeki icraatlarına dair içerdiği önemli bilgilerden çalışmamızda yararlandık.

Şîî müellif Ya'kûbî'nin (ö. 292/905) yukarıda zikredildiği üzere devlet görevleri yaptığı sırada elde ettiği belgelere farklı coğrafyalara yaptığı uzun seyahatlerde

¹ Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzürî, **Fütûhu'l-Büldân**, thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ', Ömer Enîs et-Tabbâ', Müessesetü'l-Maârif, Beyrut, 1987.

² Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfî İbn A'sem el-Kûfî, **el-Fütûh**, 4c., Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1986.

³ Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah İbn Hurdazbih, **el-Mesâlik ve'l-Memâlik**, thk. Hamâhullah Veled es-Sâlim, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2014.

⁴ Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedânî İbnü'l-Fakîh, **Kitâbü'l-Büldân**, thk. Yûsuf Hâdî, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1996.

topladığı malzemeleri de katarak yazdığı *el-Büldân* adlı eseri, eyâletler hakkında tasvir edici detaylı bilgiler içerir. Eser eyâletlerdeki valilerin askerî faaliyetleri yanı sıra imâr-iskân faaliyetleri hakkında önemli bilgiler vermesi yönüyle çalışmamıza katkılar sunmuştur.¹

Eyâlet ve vilâyetler hakkında önemli bilgiler edindiğimiz bir diğer kaynak ise Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Mu'cemü'l-Büldân*'ı oldu. O, tanıttığı eyâlet ve şehirler hakkında coğrafi bilgiler vermekle yetinmemiş zaman zaman bölgelerin valileri ve idarî hayatla ilgili bilgiler zikrettiği gibi önemli anekdotları da aktarmıştır. Bölgelerle ilgili bilgilerin yanında zikredilen bu anekdotların bazıları çalışmaya katkı sağlamıştır.²

Bu eserlerin dışında eyâletler hakkında faydalandığımız coğrafya eserleri arasında İbn Havkal'ın (ö. 287/900) *Sûretü'l-Arz*'ı,³ İstahrî'nin (ö. 346/957) *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*'i,⁴ İbn Rüste'nin (ö. 300/913'ten sonra), *Kitâbü'l-A'lâkü'n-Nefise*'si,⁵ Makdisî'nin (ö. 380/1000) *Ahsenü't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlim*'i,⁶ Ebü'l-Fidâ'nın (ö. 732/1331) *Takvîmü'l-Büldân*'ı,⁷ Kazvînî'nin (ö. 682/1283) *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*'ı,⁸ İbn Serâbiyûn Sührâb'ın (X. yüzyıl) *Kitâbu Acâibü'l-Ekâlimi's-Seb'a ilâ Nihâyeti'l-İmâre*'si⁹ ve müellifi meçhul *Hudûdu'l-Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib* adlı eseri bulunmaktadır.¹⁰

¹ İbn Vâzih Ahmed b. İshak b. Ca'fer el-Ya'kûbî, **el-Büldân**, thk. Muhammed Emin ed-Dannâvî, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2002.

² Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldân**, 5c., Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, t.y.

³ Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdâdî İbn Havkal, **Sûretü'l-Arz**, E.J. Brill, Leiden, 1938.

⁴ Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed el-Fârisî el-Kerhî el-İstahrî, **Mesâlikü'l-Memâlik**, Dâru Sâdir, Beyrut, 2004.

⁵ Ebû Ali Ahmed b. Ömer b. Rüste İbn Rüste, **Kitâbü'l-A'lâkü'n-Nefise**, ed., M. J. de Goeje, E.J. Brill, Leiden, 1967.

⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlim**, E.J. Brill, Leiden, 1967.

⁷ İmâdüddîn el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Ali Ebü'l-Fidâ, **Takvîmü'l-Büldân**, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, Kahire, 2007.

⁸ Ebû Yahyâ Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvînî, **Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd**, Dâru Sadır, Beyrut, t.y.

⁹ İbn Serâbiyûn Sührâb, **Kitâbu Acâibü'l-Ekâlimi's-Seb'a ilâ Nihâyeti'l-İmâre**, nşr. Hans von Mzik, Matbaatü Adolf Holzhaussens, Leipzig, 1929.

¹⁰ **Hudûdu'l-Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib**, thk. Yusuf el-Hâdî, Dârü's-Sekâfe li'n-Neşr, Kahire, 1999.

Faydaladığımız önemli kaynakların bir kısmını bölge ve şehir kaynakları teşkil etti. Bunlar arasında Abbâsîler döneminde yaşayan Musullu tarihçi ve kâdı Ezdî'nin (ö. 334/945) el-Cezîre'de yer alan Musul'u merkeze alarak kaleme aldığı *Târîhu'l-Mevsil*'i hem Musul hem de hilafet merkezli olayları kronolojik olarak ele alır. Eser, bölgedeki valilerin icraatlarına dair önemli bilgiler içermekle beraber halife ve valilerin bazı haksız uygulamalarını eleştirmesi gibi bilgiler yönüyle istifade edilmiştir.¹

Şehir tarihine dair faydalanılan eserlerden bir diğeri Sâ mânî hükümdarı I. Nûh'un, (h. 961-976) Narşahî'ye (ö. 348/959) yazdırdığı *Târîhu Buhara* oldu. Eserden, Horasan'a bağlı olarak yönetilen Buhara'ya atanan valilerle Horasan eyâleti valileri arasındaki münasebetlerin yanı sıra Horasan valilerinin faaliyetlerine dair başka kaynaklardan elde edilemeyen önemli bilgiler yönüyle faydalanılmıştır.²

Abbâsîler döneminde valilik kurumunun anlaşılmasında en çok yararlandığımız kaynaklardan biri de Mısırlı tarih âlimi Kindî'nin (ö. 350/961) *Vülâtu Mısır*'ı oldu. Mısır'ın fatihi ve ilk valisi Amr b. el-Âs'ın (ö. 43/664) bölgedeki faaliyetleriyle başlayan eser, İhşîdîlerin kurucusu Muhammed b. Tuğç'un (h. 323-335/935-946) vefatıyla biter. Eser Abbâsîler'in Mısır'a atadıkları valiler hakkında detaylı bilgiler sunduğu gibi Abbâsîler'de valiliğin mahiyetinin daha net anlaşılmasında büyük rol oynadı. Eserden valilerin nesebi, göreve başlangıç ve azledilme tarihleri, varsa nâibleri ve onların faaliyetleri, valilerin siyasî, askerî, malî ve sosyal icraatları, hilafet merkeziyle olan münasebetleri, eyâlette görev alan diğer üst düzey görevlilerle münasebetleri, azledilme süreçleri hakkında sunduğu detaylı bilgiler yönüyle istifade edilmiştir.³

Taberistanlı İbn İsfendiyâr'ın telif ettiği (ö. 613/1216'dan sonra) *Târîhü Taberistân*'ı da faydaladığımız bir bölge tarihi oldu. Sâsânîler'den (m.s. 226-651) Bâvendî yönetimine (m.s. 665-1349) kadar olan süre zarfında Taberistan'ın siyasî

¹ Ebû Zekeriyâ Yezîd b. Muhammed b. İyâs el-Ezdî, *Târîhu Mevsil*, 2c., tkh. Ahmed Abdullah Mahmud, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2006.

² Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî, *Târîhu Buhara*, thk. Emin Abdülmecid Bedevî, Nasrullah Mübeşşir et-Tırazî, Dârü'l-Ma'ârif, Kahire, 1965.

³ Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf b. Ya'kûb el-Kindî, *Vülâtu Mısır*, thk. Hüseyin Nassar, Dâru Sâdır, Beyrut, t.y.

hayatına dair detaylı bilgiler içermesi açısından öneme sahip olan eser, bölgenin Abbâsî idaresine girişi, atanan valilerin faaliyetleri ve bölgenin İslâmlaşmasında katkılarının tespiti açısından çalışmaya orijinal bilgiler sağladı.¹

Kuzey Afrikalı tarihçi İbn İzârî'nin (ö. 712/1312'den sonra) *el-Beyânü'l-Mugrib fî İhtisâri Ahbâri Mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib* adlı eseri bölgenin siyasî tarihi açısından istifade edilen bir kaynak oldu. Kuzey Afrika'nın fethinden itibaren bölgeye atanan valilerden, müellifin yaşadığı dönemde Merînîler'e (592-869/1196-1465) kadar bölgenin siyasî tarihini ele alan eserin birinci cildi, bölgeye atanan Abbâsî valilerini kronolojik sırayla işler. Eserden valilerin atanma ve azledilmeleri, hilafet merkeziyle münasebetleri ile bölgedeki siyasî-askerî ve malî faaliyetleri hakkında verdiği detaylı bilgiler yönüyle faydalanılmıştır.²

Sicistan eyâletini ve valilerini ele alırken istifade ettiğimiz bölge tarihlerinden biri, müellifi meçhul olup Farsça kaleme alınan *Târîh-i Sistân*'dır. Eser, Sicistan bölgesinin coğrafyası, fetih süreci ve faziletlerine dair önemli bilgiler vermesinin yanında Harzemşahlar dönemi dâhil olmak üzere bölgenin siyasî hayatı hakkında da detaylı bilgiler verir. Eser, bölgeye atanan Abbâsî valilerinin kronolojik olarak atanma ve azledilme süreçleri, bölgede gerçekleştirdikleri siyasî-askerî faaliyetleri hakkında verdiği bilgilerle çalışmaya katkı sağlamıştır.³

Yukarıda zikrettiğimiz eserlerin yanı sıra Medine valilerinin faaliyetleri konusunda İbn Zebâle'nin (ö. 199/814'ten sonra) *Ahbâru'l-Medîne*'si,⁴ Mekke valilerinin faaliyetleri hususunda Ezrakî'nin (ö. 222/837) *Ahbâru Mekke*'si⁵ ve Fâkihî'nin (ö. 272/885) *Ahbâru Mekke*'si,⁶ Şam valileri hususunda Safedî'nin (ö. 764/1363) *Ümerâu*

¹ Bahaeddin Muhammed b. Hasan b. İsfendiyâr Kâtib İbn İsfendiyâr, *Târîhü Taberistân*, Farsça'dan Arapça'ya çev. Ahmed Muhammed Nadi, Meclisü'l-Alâ li's-Sekafe, Kahire, 2002.

² Ebû Abdullah Muhammed el-Merraküşî İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Mugrib fî İhtisâri Ahbâri Mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 4c., thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Mahmûd Beşşâr Avvâd, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Tunis, 2013.

³ Vural Öntürk tarafından Türkçe'ye kazandırılan tercümesinden faydalanılmıştır. bkz. *Târîh-i Sistân*, çev. Vural Öntürk, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2018.

⁴ Ebû'l-Hasen Muhammed b. el-Hasen b. Zebâle el-Medenî el-Mahzûmî İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, thk. Salâh Abdülazîz Zeyn Selâme, Merkezü Buhûs ve Dirâsâtî'l-Medîneti'l-Münevvere, Medine, 2003.

⁵ Ebû'l-Velid Muhammed b. Abdullah ez-Ezrâkî, *Ahbâru Mekke ve mâ Câne fihâ mine'l-Âsâr*, 2c., thk. Rüşdî es-Sâlih Melhese, Dârü's-Sekâfe, Beyrut, 1979.

⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. İshak b. el-Abbâs el-Fâkihî, *Ahbâru Mekke fî Kadîmî'd-Dehr ve Hadîsihi*, 6c., thk. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş, Matbaatü'n-Nehdati'l-Hadîse, Mekke, 1987.

Dimaşk fi'l-İslâm'ından faydalanıldı.¹ Bununla birlikte Mısır bölgesi ve valilerin faaliyetleri hususunda daha önce zikredilen Kindî'nin *Vülât Mısır*'ından faydalanmakla beraber eserde kapalı kalan hususları daha açık bir şekilde ele alan İbn Tagrîberdî'nin (ö. 874/1470) *en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kahire* adlı eserinden istifade edildi.²

Çalışmamızda konu olan valilerin nesepleri, hayatları, görevleri sırasında icraatları ile siyasî ve sosyal gruplarla münasebetlerini tespit etme hususunda tabakât, terâcim ve vefeyât kitaplarından istifade edildi. Bu anlamda Abbâsîler'in ilk asrına tanık olan ve tabakât kitaplarının ilk örneğini yazan İbn Sa'd'ın (ö. 230/844) *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*'sından faydalanıldı.³ Benzer şekilde, Bağdat tarihini ele alması yönüyle şehir tarihi olan Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1070) kaleme aldığı *Târîhu Bağdâd*'ından da istifade edildi.⁴ Eser, aynı zamanda başkent Bağdat'ta yaşayan veya buraya yolu düşen devlet adamları başta olmak üzere farklı mesleklere mensup yedi bini aşkın biyografiyi içermesi açısından aynı zamanda bir tabakâttır.

Dimaşk'ın coğrafyası ve fazileti üzerine yazılması sebebiyle şehir tarihi olmakla birlikte şehre uğrayan başta valiler olmak üzere devlet görevlileri ve farklı sınıflardan önemli dokuz bine yakın biyografinin yer aldığı tabakât niteliğine haiz eseri yazan İbn Asâkir'in (ö. 571/1175) *Târîhu Dimaşk*'ı,⁵ valilerin ediplerle münasebetleri hususunda Arap dili ve edebiyatı âlimlerinden olan İbnü'l-Enbarî'nin (ö. 577/1181) *Nüzhetü'l-Elibbâ fî Tabakâti'l-Üdebâ*'sı⁶ ve Bermekî soyundan gelen İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) İslâm'ın ilk yıllarından kendi yaşadığı döneme kadar başta önemli devlet

¹ Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halil b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *Ümerâu Dimaşk fi'l-İslâm*, thk. Selâhaddin el-Müneccid, Dârü'l-Kitâbi'l-Cedîd, Beyrut, 1983.

² Ebü'l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf b. Tagrîberdî İbn Tagrîberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kahire*, 16c., thk. Muhammed Hüseyin Şemseddîn, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992.

³ Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' Zührî İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr = et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 11c., thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hanci, Kahire, 2001.

⁴ Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*, 16c., thk. Beşşâr Avvâd, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 2002.

⁵ Ebü'l-Kâsım Sikâtüddîn Ali b. Hasan b. Hibetullah İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, 80c., thk. Muhibbüddin Ebî Saîd Ömer b. Garamel-Amrî, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1996.

⁶ Ebü'l-Berekât Kemâleddin Abdurrahman b. Muhammed İbnü'l-Enbarî, *Nüzhetü'l-Elibbâ fî Tabakâti'l-Üdebâ*, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, 1998.

görevlileri olmak üzere bazı valilerin biyografilerini de içeren *Vefeyâtü'l-A'yân* adlı eseri¹ de valiler hakkında bilgiler edindiğimiz eserler oldu.

Valilerin nesepleri hakkında bilgiler edinmenin yanı sıra biyografilerini içermeleri sebebiyle idarî görevleri hakkında istifade ettiğimiz bir diğer kaynak grubunu ensâb kitapları oluşturdu. Zübeyr b. Bekkâr'ın (ö. 256/870) *Cemheretu Nesebi Kureyş ve Ahbâruhâ* adlı eserinden valilerin maaşları hakkında önemli bilgiler edinildi.² İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) ansiklopedik tarzda yazdığı ve farklı tabakalardan önemli kimselerin biyografilerine yer verdiği *el-Ma'ârif* adlı eserinden özellikle Abbâsî hanedan valileri hususunda istifade edildi.³

Çalışmamızda faydalandığımız en önemli kaynaklardan biri Belâzürî'nin (ö. 279/892) tabakât, ensâb ve ahbâr üsluplarını birleştirerek yazdığı *Ensâbu'l-Eşrâf* oldu.⁴ Kaynakta bilgileri verilen kimseler Hz. Ömer'in (h. 13-23/634-644) kurduğu divandaki sıralamaya göre, yani kabileler Hz. Peygamber'in (s) mensup olduğu Hâşimoğulları'ndan başlayarak nesep açısından en yakın olan Ümeyyeoğulları ve Kureyş'in diğer kollarıyla devam eder. Eser, erken dönem olmasının yanında Abbâsî tarihi açısından diğer kaynaklara göre orijinal ve detaylı bilgiler içerir. Başta Abbâsî hanedanından kimseler olmak üzere diğer Arap kabilelerinden valilik yapan kimseler hakkında önemli bilgiler içeren eser, valilerin atama-azledilme haberleri ve görevleri esnasındaki faaliyetleri hakkında da önemli bilgiler sunar. Eserden bu yönleriyle oldukça istifade edilmiştir.⁵

İdarî bir kurum olan valilikle ilgili olarak idarî hayata ait kaynaklardan da istifade edildi. Ebû Hanîfe'nin talebelerinden ve Hârûnürreşîd tarafından atanan ilk kâdıkudât olan Ebû Yûsuf'un (ö. 182/798) halifenin talebi doğrultusunda yazdığı *Kitâbü'l-Harâc*

¹ Ebû'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân*, 8c., thk. İhsan Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrut, 1977.

² Ebû Abdullâh Zübeyr b. Bekkâr b. Abdullâh Kureşî Esedî Zübeyrî Zübeyr b. Bekkâr, *Cemheretu Nesebi Kureyş ve Ahbâruhâ*, thk. Mahmûd Muhammed Şakir, Dârü'l-Beyânî'l-Arabi, Cidde, 1961.

³ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe Dîneverî İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, thk. Servet Ukkâşe, Dârü'l-Maârif, Kahire, 1981.

⁴ Türkçe'ye tercüme edilerek kazandırılan bu eserin son müsveddelerini okuma imkânı vererek istifade etmemizi sağlayan Prof. Dr. Adnan Demircan hocama teşekkürlerimi ayrıca belirtmek isterim.

⁵ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 13c., thk. Riyâd Ziriklî, Süheyl Zekkâr, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1996.

adlı eseri faydaladığımız bir kaynak oldu. Ekonomik konular, muâmelât, ceza, idare ve devletler hukuku gibi alanlarda bilgiler vermekle beraber valilerin mali sorumlulukları, berîd teşkilatının vali denetimi ve usulsüzlüklerin engellenmesi açısından önemi gibi hususlarda eserden faydalanılmıştır.¹

Kudâme b. Ca'fer'in (ö. 310/922) Abbâsî veziri İbnü'l-Cerrâh'a (ö. 334/946) sunduğu kamu maliyesi kitabı *Kitâbü'l-Harâc*'ı da istifade ettiğimiz bir kaynak oldu.² Kaynaktan valilerin malî görevlerini ortaya koyması açısından önem taşıyan Me'mûn dönemi eyâlet ve vilâyet gelirleri listesi, valilerin görev yaptıkları yerlerdeki kâdı ve sâhibü'l-berîd gibi görevliler hakkında bilgilerin yanı sıra idarî hayata dair bilgilerden istifade edilmiştir.

Siyasî ve diplomatik hayatın içerisinde aktif olarak yer alan fakihlerden Maverdî (ö. 450/1058) bu alandaki fiilî tecrübesinin de katkılarıyla yazdığı halifelik, vezirlik ve valilik gibi devlet teşkilatları ve ahkâmıyla ilgili *el-Ahkâmü's-Sultâniyye* adlı eseri de valilik kurumunun görev, yetki ve sorumlulukları ile diğer devlet görevlileriyle münasebetlerin anlaşılması açısından istifade edilmiştir.³

Bir diğer yararlandığımız siyasî eser ise İbn Mukaffa'nın (ö. 142/759) Mansûr'a yazdığı siyasî içerikli tavsiye ve eleştirilere hâvî *Risâletü's-Sahâbe* adlı mektuptur. Eserde İbn Mukaffa, valiler hususunda da halifeye tavsiyelerde bulunur. Bu mektubun halifeyi öfkeliendirdiği ve öldürülmesindeki etkenlerden biri olduğu da zikredilir.⁴

Yukarıda zikredilen eserlerle birlikte Ebû Ubeyd'in (ö. 224/839) *Kitâbü'l-Emvâl*'i⁵ ve İbnü'l-Ferrâ'nın (ö. 458/1066) Maverdî'nin şeklen ve içerik olarak yukarıda

¹ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrahim b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî, *Kitâbü'l-Harâc*, el-Matbaatü's-Selefiyye, Kahire, 1976.

² Ebû'l-Ferec el-Bağdâdî Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc ve Sınâ'atü'l-Kitâbe*, thk. Muhammed Hüseyin Zebîdî, Dârü'r-Reşid, Bağdat, 1981.

³ Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Maverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye ve'l-Vilâyâtü'd-Diniyye*, thk. Ahmed Câd, Dârü'l-Hadîs, Kahire, 2006.

⁴ Ebû Muhammed Abdullah b. Mukaffa' İbnü'l-Mukaffa, *Risâletü's-Sahâbe*, thk. Muhammed Kürd Ali, Dârü'l-Muktebes, Beyrut, 2014.

⁵ Kâsım b. Sellâm el-Herevî el-Ezdî Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, thk. Muhammed İmâre, Dârü's-Şürûk, Kahire, 1989.

zikredilen eserine benzer tarzda yazdığı *el-Ahkâmü's-Sultâniyye* adlı eserinden de faydalanılmıştır.¹

Valilerle ilgili gerek siyasî ve gerek sosyal münasebetlerinin tespiti açısından önemli bilgiler aldığımız bir diğer kaynak türünü de edeb kaynakları teşkil etti. İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *Uyûnu'l-Ahbâr*'ı,² el-Müberred'in (ö. 285/898) *el-Kâmil fî'l-Luğa ve'l-Edeb*'i,³ İbn Abdirabbih'in (ö. 327/939) *el-İkdü'l-Ferîd*'i,⁴ İsfahânî'nin (ö. 356/957) *Kitâbü'l-Egânî*'si⁵ ve Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1 229) *Mu'cemu'l-Üdebâ*'sını⁶ bunlar arasında sayabiliriz.

Çalışmamızda valilerin gayrimüslimlerle münasebetlerinin yanı sıra onların gözünden Abbâsî valileri ve faaliyetlerinin tespiti hususunda gayrimüslimlerin yazdığı kaynaklardan da istifade edilmiştir. Bu kaynaklarda verilen bilgilerin genelde valilerin uygulamalarını eleştiren ve şikâyet eden bir üslupta verilmesi ve malumatların kendilerine zulmedildikleri yönüyle sunulması verilen bilgilere ihtiyatla yaklaşılmasını gerektirmektedir.

Tezde gayrimüslim kroniklerinin ilklerinden olan *Zuqnin Kroniği*'nden faydalanıldı.⁷ Diyarbakır civarında miladi 775 yılında Ortodoks Süryani Zuqnin manastırında yazılan kronikten, Abbâsîler'in el-Cezîre valisinin gayrimüslimlerden vergi toplama faaliyetleri hakkında önemli bilgiler alınmıştır.

Süryani tarihçiliği üzerine çalışmaları bulunan Zafer Duygu'nun *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ: Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarih* eserinde "754-813 Dönemi Kroniği (M.S. 813?)" başlığıyla verdiği müellifi meçhul Süryani kroniğinin

¹ Ebû Ya'lâ Muhammed b. Hüseyin el-Ferrâ el-Hanbelî İbnü'l-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, thk. Muhammed Hâmid el-Fıkî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2000.

² Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe Dîneverî İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, 4c., thk. Yusuf Ali Tavi, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1986.

³ Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred, *el-Kâmil*, 4c., thk. Muhammed Ahmed ed-Dâî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1986.

⁴ Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, 9c., thk. Müfid Muhammed Kumeiha, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1983.

⁵ Ali b. Hüseyin b. Muhammed Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *Kitâbü'l-Egânî*, 25c., Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1994.

⁶ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, 7c., thk. İhsan Abbas, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1993.

⁷ *The Chronicle of Zuqnin Parts III and IV A.D. 488-775*, İngilizce'ye çev. Amir Harrak, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Kanada, 1999.

çevirisinden de istifade edilmiştir. Kronikten el-Cezîre valisinin Hristiyanlarla münasebetleri ve onlar nezdindeki konumu hususunda bilgilerden yararlanılmıştır.¹

Çalışmamızda faydalandığımız bir diğer gayrimüslim kroniği ise Bizanslı asilzâde Aziz Theophanes'in (ö. 818) arkadaşı Georgios Synkellos'un (ö. 810) tamamlanamamış dünya kroniğinin devamı niteliğinde kaleme aldığı *The Chronicle of Theophanes Confessor*'dür. Eser, Roma İmparatoru Diocletianus'un (h. 284-305) m.s 284'te tahta çıkmasıyla başlamakta ve Bizans İmparatoru I. Mihail'in (h. 811-318) indirilerek yerine V. Leon'un (h. 813-820) imparator olmasıyla biter. Yıl yıl meydana gelen olaylar ve savaşlar hakkında bilgilerin verildiği kronikte Hz. Peygamber (s) döneminden Hârûnürreşîd dönemi sonuna kadar İslâm tarihi hakkında da bilgiler bulunur. Eserden Şam bölgesinde valilerin gayrimüslimlerle ilişkileri açısından içerdiği bilgilerden faydalanılmıştır.²

Bir diğer faydalandığımız gayrimüslim kroniği ise Mısırlı Kıptîler'den Melkî kilisesi patriği Saîd b. Bitrîk'in (ö. 328/940) kaleme aldığı *et-Târîhu'l-Mecmû' ale't-Tahkîk ve't-Tasdîk*'tir. Bu kronik İslâm dünyasında bir Hristiyan yazar tarafından Arapça olarak yazılan ilk genel tarih eseri olması yönüyle önem taşır. Eserden Mısır valilerinin Hristiyan kilise patrikleriyle münasebetlerinin yanı sıra valilerin kiliselerin imârı hususunda faaliyetleri hakkında bilgiler edinilmiştir.³

Kilise tarihi olmanın yanında yaratılıştan 1194-1195 yılına kadar gelen bir genel dünya tarihi yazan Ortodoks Süryani Mîhâîl'in *Süryani Mîhâîl Vakayinamesi* olarak da bilinen *Târîh*'inden de faydalanıldı. Eserden özellikle el-Cezîre valilerinin patriklik seçimine müdahil olmalarıyla ilgili bilgilerden yararlanıldı.⁴

Çalışmamızda ilk olarak valilikle ilgili kavramları açıkladık. Bu kavramlar açıklanırken en doğru anlamları yakalayabilmek amacıyla erken döneme ait muteber sözlüklerden kronolojik olarak yararlandık. Faydalandığımız bu sözlükler arasında

¹ Zafer Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ: Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarih*, Divan Kitap, İstanbul, 2016.

² Theophanes, *The Chronicle of Theophanes Confessor*, Oxford University Press, Oxford, 1997.

³ Saîd b. Bitrîk el-İskenderî Saîd b. Bitrîk, *et-Târîhu'l-Mecmû' ale't-Tahkîk ve't-Tasdîk*, Matba'atu'l-Âbâi'l-Yesûiyyîn, Beyrut, 1905.

⁴ Mîhâîl es-Süryânî, *Târîh*, 3c., Arapça'ya çev. Mâr Guriguryus Salîba Şem'un, Dâru Ruhâ-Mardin, Halep, 1996.

Halil b. Ahmed'in (ö. 175/791) *Kitâbü'l-Ayn*'ı,¹ el-İsfahânî'nin (ö. 356/967) *Müfredâtu Elfâzi'l-Kur'ân*'ı,² el-Ezherî'nin (ö. 370/980) *Tehzîbü'l-Luğa*'sı,³ İbn Fâris'in (ö. 395/1004) *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa*'sı,⁴ el-Cevherî'nin (ö. 400/1009) *es-Sihâh Tâcü'l-Luğa ve Sihâhi'l-Arabiyye*'si⁵ ve İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) *Lisânü'l-Arab*'i⁶ yer almaktadır.

B. Araştırmalar

Kaynak eserlerin yanı sıra araştırmalardan da faydalandık ve çalışmayı bu araştırmalardan elde ettiğimiz takviyelerle olgunlaştırmaya çalıştık. Bu amaçla aşağıda zikredilen birçok kitap, kitapta bölüm, tez, makale ve ansiklopedi maddelerinden yararlanılmıştır. Böylece kaynakların okunması sırasında gözden kaçan önemli bilgiler varsa bunlar tespit edilmiş ve istifade edilmeye çalışılmıştır. Tez konusuyla ilgili tüm çalışmalara bakmaya gayret etmekle beraber bunlar arasından en çok faydalandığımız araştırmalar hakkında aşağıda bilgiler verilecektir.

Abbâsîler'de valilik konusunu ele alan müstakil bazı eserler olduğu gibi yine bu konuyu kitapta bölüm şeklinde ele alan eserler de vardır. Bu eserlerle ilgili faydalandığımız yönler olmakla beraber zayıf kalan yönler de bulunur.

Başvurduğumuz araştırmalardan biri Süfyân Yasin İbrahim'in kaleme aldığı *Siyâsetü Tayîni Vülâti's-Şâm ve'l-Cezîre fî'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel 132h-247h/749m-861m* başlıklı eseridir.⁷ Çalışma Abbâsîler'in ilk dönemlerine denk gelen 132-247/750-861 yılları arasında Şam ve el-Cezîre eyâletlerine yönelik vali atama politikasını ele almaktadır. İlk dönem kaynaklarına ve araştırmalara dayalı olarak dört

¹ Ebû Abdurrahman Halil b. Ahmed b. Amr Ferâhîdî Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 8c, thk. Mehdi Mahzûmi, İbrâhim Samerraî, Dâru Mektebeti Hilâl, Beyrut, t.y.

² Ali b. Hüseyin b. Muhammed Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *Müfredâtu Elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvân dnan Davûdî, Dârü'l-Kalem, Dimaşk, 1992.

³ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevî el-Ezherî, *Tehzîbü'l-Luğa*, 8c., thk. Muhammed Avvâd Murib, Dâru İhyâi Tûrâsi'l-Arabî, Beyrut, 2001.

⁴ Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa*, 6c., thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Dârü'l-Fikr, Dimaşk, 1979.

⁵ Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcü'l-Luğa ve Sihâhi'l-Arabiyye*, 6c., thk. Ahmed Abdülgafur Attâr, Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrut, 1990.

⁶ Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 15c., nşr. Emin Muhammed Abdülvehhâb, Muhammed es-Sâdık el-Ubeydî, Dâru Sâdır, Beyrut, 2001.

⁷ Süfyân Yasin İbrahim, *Siyâsetü Tayîni Vülâti's-Şâm ve'l-Cezîre fî'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel 132h-247h/749m-861m*, Dârü'l-Mutez, Amman, 2017.

bölümden meydana getirilmiştir. Birinci bölüm bu bölgelere yapılan atamalarda dâhilî ve hâricî sebepler üzerinedir. Dâhilî olarak muhalif hareketler ve coğrafi etkenler zikredilirken hâricî olarak ise dış kaynaklı yani Bizans'tan gelecek askerî saldırıların etkisi ele alınır. İkinci bölümde Şam ve el-Cezîre'de Abbâsî hanedanından ve yakın kimselerden birçok vali atanması üzerinde durulur. Üçüncü bölümde mezkûr bölgelere atamada siyasî-askerî yetenekler ve yeterlilikler işlenir. Son bölümde ise bu bölgelere atanan valilerde kabilesel dengelerle dinî kaygılar üzerinde durulur. Verilen bilgiler bölge bazında atamalar hakkında bir çerçeve sunmasına rağmen valiliği kurumsal anlamda ele almadığından eksiklik bulunur. Ayrıca tasniflere göre tayin bilgilerini verse de yorumların az ve yetersiz kaldığı görülür.

Çalışmamızda ilgili valilikler hakkında kaleme alınan bir diğer eser İzzetullah Zeki tarafından kaleme alınan *İlk Dönem Horasan Valileri: (Emevîler ve Abbâsîlerin Horasan Politikası 651-821)* başlıklı eserdir.¹ Eserde ilk İslâm fetihlerinden itibaren başlayarak 651-821 arasında bölgeye atanan valilerin sırayla biyografi ve faaliyetleri verilir. Gerdîzî'nin *Zeynü'l-Ahbâr*'ından yoğun olarak faydalanan eserde ilk dönem kaynaklarının çok az kullanıldığı ve birçok hatanın bulunduğu görülür.

İstifade ettiğimiz bir diğer kaynak da Beyrutlu Hristiyan tarihçi Corcî Zeydân'ın (ö. 1332/1914) *Târîhu Temeddüni'l-İslâm* adlı eseri oldu. O, İslâm medeniyetini kaleme aldığı eserinde İslâm Devleti'ni hem merkezî yönetim açısından hem de eyâlet yönetimi cihetinden ele alır. Abbâsîler'e özel başlık açan Zeydân, merkez-taşra yönetimini ele aldığı gibi eyâletlerin ve valilerin malî açıdan önemine ait verileri yorumlar ve malî durumun eyâlet yönetimiyle bağlantısının önemine dikkat çeker. Eserden bu yönleriyle istifade edilmiştir.²

Basra'nın siyasî-idarî tarihini ele alan Abbâsî Ali Zarîf el-A'zamî'nin *Muhtasaru Târîhi'l-Basra* adlı eseri faydaladığımız bir çalışma oldu. Eserde müellif, Basra'da

¹ İzzetullah Zeki, *İlk Dönem Horasan Valileri: (Emevîler ve Abbâsîlerin Horasan Politikası 651-821)*, Çizgi Kitabevi, İstanbul, 2020.

² Corcî Zeydân, *Târîhu Temeddüni'l-İslâm*, 5c., Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut, t.y.

görev yapan Abbâsî valilerini kronolojik olarak ele almakta ve valilerin bölgedeki siyasî faaliyetleri hakkında önemli bilgiler vermektedir.¹

Arif Ahmed Abdülgani tarafından kaleme alınan *Târîhu Umerâi'l-Kûfe ve Hitatihâ* bir diğer faydaladığımız eser oldu. Kûfe'nin kuruluşuyla başlayan ve sınırları anlatılan eserde aynı zamanda Kûfe valileri kronolojik olarak ele alınmakta ve bu yönüyle Abbâsî valilerinin faaliyetleri hakkında bilgi sunulmaktadır.²

Tez olarak yazılan fakat kitaba çevrilen halife tarihlerinden de faydalandı. Bunlar arasında Ahmet Güzel'in doktora tezi olarak kaleme aldığı ve *Abbasî Halifesi Mehdî b. Mansûr* başlığıyla yayımlanan eserinden Mehdî döneminde eyâletler, vali politikaları ve valilerin faaliyetleri hakkında içerdiği detaylı bilgiler yönüyle faydalanılmıştır.³

Cem Zorlu tarafından hazırlanan *Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar: Ebû Cafer el-Mansûr Dönemi* başlıklı doktora tezinden hazırlanan kitaptan da istifade edilmiştir. Eserde Mansûr döneminde eyâlet ve vilâyetlerde çıkan isyanlara karşı gerek hilafet merkezi gerekse valiler tarafından yürütülen mücadelelerin yanı sıra valiler tarafından çıkan isyanlar da anlatılmaktadır.⁴

Amerikalı tarihçilerden Jacop Lassner'in Mansûr ve oğlu Mehdî dönemine yoğunlaşarak mevalinin valilik gibi birçok görevlere yer alması mevzusunu Abbâsî hanedanı içindeki mücadeleler ve gösterilen tepkiler yönüyle ele aldığı *The Shaping of 'Abbâsîd Rule* adlı eseriyle,⁵ Hugh Kennedy'nin Abbâsîler'in ilk asrında merkezî yönetimi ve eyâletlerde olan ilişkiler ağını detaylı yorumlarıyla ele aldığı doktora tezinin *The Early Abbasid Caliphate: A Political History* başlığıyla kitaba dönüştürdüğü eserinden de çalışmamızda faydalandık.⁶

¹ Ali Zarîf el-A'zamî, **Muhtasarü Târîhi'l-Basra**, Müessesetü Hindâvî, Kahire, 2017.

² Arif Ahmed Abdülgani, **Târîhu Umerâi'l-Kûfe ve Hitatihâ**, Dârü'l-Kenân, Dımaşk, 2010.

³ Ahmet Güzel, **Abbasî Halifesi Mehdî b. Mansûr**, Kitap Dünyası, Konya, 2012.

⁴ Cem Zorlu, **Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar: Ebû Cafer el-Mansur Dönemi**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2001.

⁵ Jacob Lassner, **The Shaping of 'Abbâsîd Rule**, Princeton University Press, New Jersey, 1980.

⁶ Hugh Kennedy, **The Early Abbasid Caliphate: A Political History**, Croom Helm, London, 1986.

Abbâsîler dışında olmak üzere şekil ve içerik yönüyle inceleyerek istifade ettiğimiz valilik hakkında eserler de mevcuttur. Bunlar arasında Muhammad Yasin Mazhar Siddiqui'nin Hz. Peygamber (s) dönemi eyâlet yönetimi ve valiliği ele alan *Organization of Government Under the Holy Prophet (SAW)* adlı çalışması,¹ Ünal Kılıç'ın Hz. Peygamber ve Râşid Halifeler döneminde eyâletlerin idaresini ve valiliği ele aldığı *Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi ve Valilik* adlı eseri,² Abdülaziz b. İbrâhim el-Ömerî'nin Râşid Halifeler döneminde eyâlet idaresi ve valileri ele aldığı *el-Vilâye ale'l-Büldân fî Asri'l-Hulefâi'r-Râşidîn* adlı eseri,³ Hakan Temir'in yüksek lisans olarak kaleme aldığı *Emevîlerde Valilik Kurumu*⁴ adıyla yayımlanan çalışması yer alır.

Çalıştığımız konuyla ilgili olarak birçok tezden şekil ve muhteva yönüyle faydalandık. Norman Douglas Nicol tarafından yazılan *Early 'Abbasid Administration in the Central and Eastern Provinces* başlıklı doktora tezi de Seffâh döneminden Me'mûn dönemine kadar (132-218/750-833) Abbâsîler'in doğu eyâletlerini ve yönetimini ele alır.⁵ Tez sekiz bölümden oluşturulmuştur: Birinci bölümde yararlandığı kaynakları, ikinci bölümde Irak bölgesine bağlı olarak Kûfe ve Basra valilerini ve bölgedeki faaliyetlerini, üçüncü bölümde İrminiyye valilerini ve bölgedeki faaliyetlerini, dördüncü bölümde Taberistan-Cibâl valileri ve bölgedeki faaliyetlerini, beşinci bölümde Horasan valileri ve bölgedeki faaliyetlerini, altıncı bölümde valilik hakkında genel bilgileri, yedinci bölümde eyâletlerdeki vergi toplama görevlilerini, sekizinci bölümde ise zikredilen bölgelerde vergi toplama usulünü ele alır. Tezden istifade etmekle beraber Batı eyâletlerinin ele alınmaması ve çalışmanın zamansal olarak Me'mûn döneminin sonuyla sınırlandırılması, Abbâsîler'in ilk asrında valilik kurumunun bütünsel olarak anlaşılması noktasında eksik kılmaktadır.

¹ Muhammad Yasin Mazhar Siddiqui, **Organization of Government Under the Holy Prophet (SAW)**, Idarah-i Adabiyat-i Delli, Delhi, 1987.

² Ünal Kılıç, **Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi ve Valilik**, Yediveren, Konya, 2004.

³ Abdülazîz b. İbrâhim Ömerî, **el-Vilâye ale'l-Büldân fî Asri'l-Hulefâi'r-Râşidîn**, Dâru Künûzi İşbilyâ, Riyad, 2001.

⁴ Hakan Temir, **Emevîlerde Valilik Kurumu**, Samer Yayınları, Kahramanmaraş, 2019.

⁵ Norman Douglas Nicol, **Early 'Abbasid Administration in the Central and Eastern Provinces, 132-218 A.H./750-833 A.D.**, Doktora Tezi, University of Washington, Washington, 1979.

132-232/750-847 yılları arasında hilafet makamına geçen halifeler ve dönemleriyle ilgili yapılan tezler taranmış; bazılarından ise valilikle ilgili taşıdıkları önemli bilgiler sebebiyle özellikle faydalanılmıştır. Bunlar arasından Kasım İlgün'ün *Halife Mansur ve Dönemi (136-158/754-775)* başlıklı doktora tezinden,¹ Serkan Varen'in *Abbasi Halifelerinden Mehdi ve Dönemi* başlıklı yüksek lisans tezinden² ve Fahrettin Bektaşoğlu'nun *Harun er-Reşid ve Zamanı* başlığıyla oldukça kapsamlı bir şekilde hazırladığı doktora tezinden³ çalışmamızın farklı yerlerinde eyâletler ve valilikle ilgili taşıdıkları bilgilerden istifade edilmiştir.

Halifelerle ilgili tezlerin yanı sıra Abbâsîler döneminde eyâletlerle ilgili müstakil çalışmalardan da istifade edilmiştir. Abbas Gurbanov'un *Abbâsîler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan (132-232/750-847)* başlıklı yüksek lisans tezi siyasî ve sosyal açıdan Azerbaycan eyâleti hakkında önemli bilgiler içermekle beraber Azerbaycan valileri hakkında sağladığı bilgiler yönüyle istifade edilmiştir.⁴

Zabihur Rahman tarafından hazırlanan *Sind Bölgesinin Fethi ve İslamlaşması (H. 15-416/M. 636-1026)* başlıklı yüksek lisans tezinden de çalışmamızda istifade ettik. Rahman tezinde bölgenin fetih süreci hakkında önemli bilgiler verdiği gibi Abbâsîler döneminde bölgeye atanan valiler ve faaliyetleri hakkında detaylı bilgiler verir.⁵

Emevîler döneminde valilik hakkında yapılan tezler de mevcut olup bunlardan faydalanılmıştır. Ezhâr Hâdî Fâdıl'ın, *Siyâsetü Tayîni Vülâtî'l-İrâk fî'l-Asrî'l-Ümevî (41-132h /661-749m)* başlıklı çalışması⁶ Emevîler döneminde Irak bölgesine yapılan vali tayinlerini ele alır. Târik b. Abdullah b. Muhammed er-Rumeyh'in *Mevâkifü Vülâtî Benî Ümeyye mine'l-İtticâhâtî'l-İlmiyye ve'l-Fikriyye fî'l-Asrî'l-Ümevî (41-*

¹ Kasım İlgün, *Halife Mansur ve Dönemi (136-158/754-775)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE., İstanbul, 1994.

² Serkan Varen, *Abbasi Halifelerinden Mehdi ve Dönemi*, Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi SBE., Şanlıurfa, 1999.

³ Fahrettin Bektaşoğlu, *Harun er-Reşid ve Zamanı*, Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE., Samsun, 1994.

⁴ Abbas Gurbanov, *Abbâsîler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan (132-232/750-847)*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE., Konya, 2007.

⁵ Zabihur Rahman, *Sind Bölgesinin Fethi ve İslamlaşması (H. 15-416/M. 636-1026)*, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE., İzmir, 2019.

⁶ Ezhâr Hâdî Fâdıl, *Siyâsetü Tayîni Vülâtî'l-İrâk fî'l-Asrî'l-Ümevî (41-132h /661-749m)*, el-Mektebü'l-Arabi li'l-Maârif, Kahire, 2010.

132h/749-660m) adlı doktora tezi ise¹ Emevî valilerinin ilmî ve kültürel alanda etki, destek ve himayelerini işler.

Yukarıda zikredilenlerin yanı sıra İslâm tarihi ve medeniyeti ile İslâm kurumları üzerine yazılan birçok esere de bakılmış valilik üzerine yazılan kısımlardan istifade edilmeye çalışılmıştır. Bununla beraber bu bölümlerin genellikle birbirini tekrar eden ve genel çerçeveye yazılmış bilgiler olduğu, hemen hepsinin Maverdî’de belirtilen teorik bilgilerden oluştuğu görülmüştür. Konumuzla ilgili makaleler de okunarak istifade edildiği gibi çalışmamızda geçen kavramlar ve şahıslar hakkında ansiklopedi maddelerine müracaat edilmiş, dipnot ve kaynakçada bunlar verilmiştir.

III. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Merkeziyetçi ya da federatif yapılanmasına bakılmaksızın şehir ve eyalet statüsüne haiz yerleşim yerleri vali ya da muadili memurlar tarafından idare edilegelmiştir. Tarihî, siyasî, kültürel ve lengüistik arka planına ve etkileşimlere bağlı olarak farklı isimler, farklı stereotiplerle bu makam anılmıştır. Bir Romalı *proconsul* disiplinli ve korkunç, bir diğeri ılımlı ve iletişime açık tavsif edilmiştir.² İngilizce’de vali, Latince gubernare kökünden türeyen governor olarak adlandırılmıştır.³ Orta Asya’ya hükmetmiş Çarlık Rusya’sında aynı kökten türetilen *gubernator* unvanıyla tevcih olunmuş, Orta Asya’da asimilasyon ve istismar ile anılmıştır.⁴ İslâm tarihi de benzeri biçimde, geniş yetkilerle donatılmış, farklı mizaç ve motivasyonlarla hareket eden valiler görmüştür. Bu tezde mümkün mertebe farklı örneklemelerle -sathî geçilen ya da hâriç tutulan aktörler olduğunu peşinen belirterek- valilik müessesesi takdim ve yardımcı kavramlarla takviye edilmiştir.

¹ Târik b. Abdullah b. Muhammed er-Rumeyh, **Mevâkifü Vülâti Benî Ümeyye mine’l-İtticâhâtî’l-İlmiyye ve’l-Fikriyye fi’l-Asrî’l-Ümevî (41-132h/749-660m)**, Doktora Tezi, el-İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye Üniversitesi, Riyad, 1435-1436/2013-2014.

² Stephen Mitchell, **Geç Roma İmparatorluğu Tarihi M.S. 284-641**, çev. Turkan Kaçar, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2016, s. 249-250; Ortaçağ Dünyası, Matthew Bunson, **A Dictionary of the Roman Empire**, Oxford University Press, Newyork, 1995, s. 21, 340

³ **The Oxford Dictionary of English Etymology**, ed. Charles Talbut Onions, Oxford University Press, Oxford, 1996, s. 407-408.

⁴ Hatice Kerimov, **Türkistan Genel Valiliği’nde İdari Sistemin Oluşumu ve Gelişim Süreci (1865-1897)**, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE., İstanbul, 2019, s. 214-215; Kishimzhan Eshenkulova, “Kaufman’ın Türkistan Siyaseti: Sömürgecilik ve İslam Kurumlarının İhmali”, **TURAN-SAM: TURAN Stratejik Araştırmalar Merkezi**, c. 7, 2015, Sayı 25, s. 50.

A. Vali

Arapça kökenli bir kelime olan vali (والي) -çoğulu “vülât” (ولاة)- “bir şeye yakın olmak, yanında olmak, bitişik olmak, yönetmek, sahip olmak, idare etmek” anlamına gelen “ve-li-ye” (ولي) kökünden türeyen bir ism-i fâildir.¹ Vali sözlük manası itibariyle “idareci, yönetici, ileri gelen, yetkili kişi, yardımcı” anlamına gelirken idarî terminolojide “hükümdar-yönetici tarafından yöneticinin bulunduğu merkez dışında bulunan yönetim bölgelerine tayin olunan yüksek düzeyli memurlara” verilen unvandır.² Kaynaklarda vali atamak “ve-li-ye” kökünden gelen “vellâ” (ولى) ve vali atanmak “vüllîye” (ولي) gibi fiillerle ifade edilir.³ Vali tayin etme anlamına gelen “tevlîye” (تولية) ise tef’îl bâbından mastardır.⁴ Vali dışında bir memurun tayini için yine bu fiiller kullanılır.⁵ Bir bölgeye, vilâyete veya eyâlete vali oldu, anlamını “veliyehâ” (وليها)⁶, vali olarak atandı anlamını “vellâhâ” (ولاها)⁷ fiili verir. Valinin görevi ise “vilâyetuhu” (ولايته) ile ifade edilir.⁸

İslâm tarihinde ise vali, Hz. Peygamber (s) döneminden başlayarak Abbâsîler döneminde ve sonrasında kurulan İslâm devletlerinde eyâlet ve vilâyetlere hükümdarlar tarafından idarî, siyasî, sosyal, askerî ve malî işleri yönetmek amacıyla genellikle merkezden atadığı memur-yöneticilere verilen isimdir.

¹ el-Cevherî, **es-Sihâh**, c. 6, s. 2528-2529; İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, c. 15, s. 407; Ebü'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed b. Muhammed ez-Zebîdî, **Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs**, 40c., Dârü'l-Hidâye, b.y., t.y. c. 40, s. 241-242; Kılıç, **Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi**, s. 87; Temir, **Emevîlerde Valilik**, s. 34.

² Enver Rifâî, **en-Nüzumü'l-İslâmiyye**, Dârü'l-Fikr, Dımaşk, 1992, s. 72; Ahmed Subhi Furat, “Veli”, **İA**, c. 13, s. 287.

³ Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 92, 123; İbn Ebû Tâhir, **Târîh**, s. 74; Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 794; Ya‘kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 351; el-Cevherî, **es-Sihâh**, c. 6, s. 2529; İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, c. 15, s. 411; Kindî, **Vülât**, s. 107; Bununla beraber vali atama için “استعمل” (ista‘mele), “قلد” (kallede), “امر” (emmera) fiilleri de kullanılır.

⁴ el-Cevherî, **es-Sihâh**, c. 6, s. 2377; İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, c. 15, s. 407.

⁵ Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 412; Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 390, c. 7, s. 531; Cehşiyârî, **el-Vüzerâ**, s. 161.

⁶ Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 461; Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 172; İbn Ebû Tâhir, **Târîh**, s. 74; Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 28; Kindî, **Vülât**, s. 81; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 6, s. 114.

⁷ Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 412; Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 230; Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 655; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 5, s. 407.

⁸ Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 434; Belâzürî, **Ensâb**, c. 5, s. 137, **Târîh**, c. 8, s. 35; Kindî, **Vülât**, s. 84; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 5, s. 602.

Erken dönem İslâm tarihi kaynaklarında vali “idareci” anlamında birçok eserde bahsolunurken¹ Kur’ân-ı Kerîm’de Ra’d sûresinin 11. âyetinde yardımcı ve dost manasıyla geçer.² Bununla birlikte “ve-li-ye” kökünden türeyen kelimeler Kur’ân-ı Kerîm’in 234 farklı yerinde zikrolunur.³ Hadis kitaplarında yöneticiler ve yönetimle ilgili hadislerin zikredildiği imâre babı başlığı altında valiler, valilikle ilgili Hz. Peygamber’in (s) dikkat çektiği hususlar ve olaylar hakkında önemli bilgiler bulunur.⁴ Mezkûr hadis-i şeriflerde idare ve idarecinin önemi,⁵ halkın valilere itaati ve valilerin de Allah’a (c) ve halka karşı sorumlu olduğu vurgulanmıştır.⁶

Medine merkezli İslâm Devleti’nin coğrafi ve kurumsal genişlemesi vali tayinini mecbur kılmıştı. Bununla birlikte erken dönemlerde valilerin görev ve sorumlulukları muayyen ve kesin sınırlarla netleşmemişti. Bu durumda valiler olağanüstü bir şart oluşmadıkça askerî-idarî emir ve kararların tatbiki, halka dinî eğitim, cemaate imamlık, zekât ve haraç toplama nevinden vazifeleri ifa etmişlerdi.⁷ Râşid Halifeler ve Emevîler döneminde sorumluluklarının artmasıyla valilerin gücü de artmış buna paralel kudretli valiler ortaya çıkmıştır.⁸

Abbâsîler döneminde valilik geçmiş tecrübeler üzerine devam etti. Eyâletlere atanan valilerin sorumlulukları üç kalemlle (salât, harâc ve harb) tasnif ve tarif edilirdi. Salât ile valilerin idarî ve dinî görevleri,⁹ harâc ile ekonomik görevleri¹⁰ ve harb ile de askerî görevleri kastedilirdi.¹¹ Valiliğe atanan görevli ayrıca bir sınırlama

¹ Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 419; Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 124; İbn Ebû Tâhir, **Târîh**, s. 148; Ya’kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 259; Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 96; İbn A’sem el-Kûfî, **el-Fütûh**, c. 4, s. 453; Kindî, **Vülât**, s. 113; İbn Miskeveyh, **Tecârib**, c. 3 s. 386; İbnü’l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. 8, 16; İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 6, s. 108.

² Ra’d, 13/11; el-İsfahânî, **Müfredâtü Elfâzi’l-Kur’ân**, s. 885-887.

³ el-İsfahânî, **Müfredât**, s. 885-887; Mehmet Okuyan, **Çok Anlamlılık Bağlamında Kur’an Sözlüğü**, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2015, s. 885.

⁴ Bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Abdullah Taha İmamoğlu, **Hadis ve Siyaset: Müslim’in İmâre Bölümünde Siyaset Düşüncesi**, Beka Yayıncılık, İstanbul, 2015.

⁵ Müslim, **İmâre**, 37, 38; Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, **Müsnedü’l-İmâm Ahmed b. Hanbel**, 52c., thk. Şuayb el-Arnaut, Âdil Mürşid, Cemâl Abdüllatif, Abdüllatif Hırzallah, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut, 2001, c. 11, s. 227.

⁶ Buhârî, **Ahkâm**, 8; Müslim, **İmân**, 229, **İmâre**, 21; Tirmizî, **Deavât**, 128.

⁷ Şehba Yazıcı, **Hiz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Dönemlerinde Âmillik**, Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi SBE., Şanlıurfa, 2015, s. 7-9.

⁸ Bu hususta birçok vali zikredilebilir. Detaylar için bkz. Kılıç, **Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi**, s. 205-210; Temir, **Emevîlerde Valilik**, s. 78-79, 332-350.

⁹ Kindî, **Vülât**, s. 89.

¹⁰ Kindî, **Vülât**, s. 89.

¹¹ İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. 14, s. 87.

yapılmadıkça veya görev verilmedikçe salât, harâc ve harb görevleriyle sorumlu olarak atanırdı. Göreve başlayan vali, idarî görevleri yerine getirirken ekonomik görevler olan haraç işleriyle ilgilenmesi için başka bir görevliyi atayabilir ya da merkezin atadığı bir kişi haraç işlerinden sorumlu olurdu.¹

Abbâsîler'in ilk asrında eyâletlerdeki yapıya bakıldığında hilafet merkezinden haraç veya harb görevi için ayrıca bir görevli atanmazsa valiler genellikle bu görevlerden sorumlu olarak atanır; haraç işlerini ise genellikle atadığı görevliler vasıtasıyla yönettiği görülürdü. Valiler görevlerini eyâletteki diğer devlet memurlarıyla birlikte yürütür, genel asayiş şurta teşkilatı ve emrindeki ordu vasıtasıyla sağlardı.²

Diğer müessese ve kurumlarda olduğu gibi valilik hususunda da -Abbâsîler döneminde önemli bir kurum haline gelmesine paralel olarak- İslâm hukukunda teorik açıdan tasnif ve incelemeler yapılmıştır.³ Bunlardan en önemlisi İslâm devlet teşkilâtı ve idaresiyle ilgili fikhî hükümleri *el-Ahkâmü's-Sultâniyye* adlı eserinde bir araya toplayan İslâm hukukçusu Mâverdî'dir (ö. 450/1058). Onun bu tasnif ve tanımlamaları valiliğin teorik mahiyeti hakkında önemli bilgiler verir. Mâverdî eserinde "*taklîdu'l-imâre ale'l-bilâd*" başlığı altında valiliği yetki ve sorumluluk alanlarına göre bir çerçeveye oturtur.⁴

Halifenin bir eyâlete vali ataması durumunda yetkilerine göre teorik olarak *imâretü'l-âmm*e (genel valilik) ve *imâretü'l-hâssa* (özel valilik) olarak iki kısma ayırır. Birincisini "*halife tarafından tam yetkiyle atanan valinin eyâletteki halkı yönetmek ve devlet işlerini yürütmekle görevlendirilmesi*" olarak ifade eder.⁵ Yani genel vali, atandığı eyâlette halkı ve devlet memurlarını İslâm halifesi adına tam bir yetkiyle yönetme gücüne sahiptir.⁶ İkincisini "*atanan valinin, ordunun ve toplumun yönetimini, halkın can, mal ve ırzlarının korunmasını, yasaklara halkın uymasını sağlama işlerini yürütmekle görevlendirilmesi*" olarak tanımlar.⁷ Abbâsîler'in ilk asrında de facto

¹ Kindî, *Vülât*, s. 89.

² Detaylar için bkz. Metin (3. Bölüm), s. 174-178.

³ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 62-69; İbnü'l-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 34-38.

⁴ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 62.

⁵ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 40.

⁶ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 62.

⁷ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 64.

olarak bu türden bir ayrım olmamasına rağmen bir valinin otoritesi, kabiliyet ve başarılarının yanı sıra hilafet merkezinin içinde bulunduğu durum valilerin gerçek hâkimiyet alanını belirlemektedir.

Maverdî, tayin-tevcih usullerine göre ikinci bir tasnif daha yapmıştır, halifenin herhangi bir zorunluluk olmadan kendi iradesiyle vali atamasını *imâretü'l-istikfâ* olarak adlandırır.¹ Abbâsîler'in ilk asrında tayinler az sayıda istisna hâric bu yolla yapılmıştı Öte yandan eyâletlerde yönetimi askerî güç kullanarak ele geçiren, yönetime hâkim olduktan sonra da halifeye haber göndererek tayinini talep eden ya da halifenin maslahat gereği tasdik ettiği atamaları *imâretü'l-istilâ* olarak adlandırmıştı. Mâverdî böyle bir yöntemin kabullenilmesini ilgili havalide fesat çıkmaması, dinî işlerin idamesi, hükümlerin askıda kalmaması ve yanlış hükümlerin uygulanmasına mâni olma gerekçeleriyle açıklar.² Vefat tarihi 450 (1058) yılı olan Maverdî'nin bu tasnifleri yapmasındaki sebep devletin o dönemde idarî olarak içinde bulunduğu de facto durumun kavramsal olarak açıklamasıdır.

Yukarıdaki bilgilerle beraber Abbâsîler'de hükümlerlik alanlarına göre valiliğin *Eyâlet Valiliği* ve *Vilâyet Valiliği* olarak ikiye ayrıldığı görülür. Vilâyet valileri tek bir vilâyet veya şehrin valiliğine atanır ve atandığı yeri aldığı yetki çerçevesinde yönetirdi. Bu tür valiler merkeze bağlı olmakla birlikte eyâlet valisine karşı sorumludur. Genellikle vilâyet valilerinin atamalarını eyâlet valisi yaparken³ halifeler de vilâyetlere vali atayabilirdi.⁴ Genellikle vilâyet valileri eyâlet valileri tarafından teftiş edilir ve gerektiğinde onlar tarafından azledilirdi.⁵ Eyâlet valileri ise halife tarafından atanır, birden fazla vilâyetin bağlı olduğu geniş toprakları yönetirdi. Bu tür valiler, merkez tarafından farklı görevliler atanmadıysa veya görev dağılımı yapılmadıysa eyâletin en üst düzey sorumlusuydular. Muhtelif sınıflardan ve görevlerden kimseler bu göreve atanabilmekteydi. Genellikle Abbâsî hanedanına mensup kimselerle diğer

¹ Maverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 62.

² Maverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 66.

³ Ya'kûbî, *Târîh*, c. 2, s. 425; Taberî, *Târîh*, c. 7, s. 464, c. 8, s. 317; İbn A'sem el-Kûfî, *el-Fütûh*, c. 4, s. 396-397; İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulleti's-Siyerâ*, c. 1, s. 77; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 6, s. 135-137; İbn İzârî, *el-Beyân*, c. 1, s. 122; İbn Tagrîberdî, *en-Nücûm*, c. 2, s. 158.

⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 413, 433; Cehşiyârî, *el-Vüzerâ*, s. 209-210; Ezdî, *Târîh*, c. 1, s. 315; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. 13, s. 282.

⁵ Taberî, *Târîh*, c. 9, s. 106-107; Kindî, *Vülât*, s. 125-126; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 6, s. 269-270; el-Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 198-199.

Araplar'dan veya mevaliden çoğunlukla askerî sınıftan ve bazen de bürokratik kimliğe sahip kimseler bu göreve atanırdı.

B. Emir

Valiler için kaynaklarda geçen bir diğer ifade “*emîr*” (أمير) unvanıdır.¹ Arapça kökenli “*emîr*” (أمير) “*emretmek, yönetmek*” anlamına gelen “*e-me-ra*” (امر) kökünden türemiş sıfat-ı müşebbehedir.² Valinin eş anlamlısı olarak kullanılan emîr, Hz. Peygamber'den (s) Abbâsîler'e eyâlet ve vilâyetlerde halife adına siyasî, idarî, malî, ve sosyal işleri yürüten, genellikle merkez atamalı yöneticilere verilen unvandır.³ Emir kelimesinin çoğulu “*ümerâ*” (أمراء), emir tayin etmek anlamına gelen “*imâre*” (إمارة) ve “*imre*” (إمرة) mastarlardır.⁴ İslâm tarihi kaynaklarında emir olarak atamak anlamında “*emmera*” (أمر) filli kullanılır.⁵ Kur'ân-ı Kerîm'de ise emir kelimesi doğrudan geçmemekle birlikte “*e-me-ra*” kökünden gelen kelimeler 248 yerde geçer;⁶ Nisâ sûresinde ise ümeraya işaretle “*ulu'l-emr*” (emir sahipleri) ibaresi geçer.⁷ Bu âyette “*ulu'l-emr*”, Müslümanlar'ın itaat etmesi gereken idareci/komutan anlamında kullanılır.

Emir kavramı, Cahiliye döneminde hem kabile liderleri⁸ hem mahallî idareciler için kullanılırdı.⁹ Hz. Peygamber (s) döneminde genellikle askerî alanda komutanlar için kullanıldı.¹⁰ Fetihlerin akabinde valiler için de kullanılmaya başlandı.¹¹ Hz.

¹ Halife b. Hayyât, **Târîh**, s. 470; Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 212; İbn Ebû Tâhir, **Târîh**, s. 50; Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 353; Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 65; Kindî, **Vülât**, s. 86; İbn Miskeveyh, **Tecârib**, c. 3 s. 523; İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. 7, s. 311; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 6, s. 270.

² el-Cevherî, **es-Sihâh**, c. 2, s. 580-581; İbn Manzûr, **Lisân**, c. 1, s. 203-204; Zebîdî, **Tâcü'l-Arûs**, c. 10, s. 70-71.

³ Rifâî, **en-Nüzum**, s. 72; Kılıç, **Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi**, s. 90.

⁴ Ebû Abdullah Zeynüddin Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkadir Râzî, **Muhtârü's-Sihâh**, thk. Yûsuf eş-Şeyh Muhammed, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1999, s. 21; Zebîdî, **Tâcü'l-Arûs**, c. 10, s. 70-72.

⁵ Kindî, **Vülât**, s. 86-87.

⁶ Okuyan, **Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'an Sözlüğü**, s. 88.

⁷ Nisâ 4/59, 83.

⁸ Hakan Temir, **Arap Yarımadası'nda Kabile Hayatı**, Siyer Yayınları, İstanbul, 2020, s. 183.

⁹ İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. 10, s. 149; Cevâd Ali, **el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm**, 10c., Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1970, c. 3, s. 441-443, c. 5, s. 198-201; Neşet Çağatay, **İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1957, s. 55, 60, 65.

¹⁰ Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Eslemî el-Vâkîdî, **el-Megâzî**, 3c., thk. Marsden Jones, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1984. c. 2, s. 547, 570.

¹¹ Vâkîdî, **el-Megâzî**, c. 3, s. 959; Ebû Muhammed Cemâleddin Abdülmelik İbn Hişâm, **es-Sîre**, 4c., thk. Mustafa es-Sekkâ, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire, 1995, **es-Sîre**, c. 1, s. 134.

Peygamber (s) vefat ettikten sonra Sakîfetü Benî Saîde’de (Saîdeoğulları Çardağı) toplanan Ensâr ve Muhâcir, seçilecek halife için de emir ifadesini kullandı.¹ Hz. Ömer döneminden itibaren ise müminlerin emiri anlamına gelen “*emîrû’l-müminîn*” (أمير المؤمنين) unvanı halifeler için yaygın olarak kullanılmaya başlandı.²

Hiz. Peygamber ve Râşid Halifeler döneminde fetihlerde görev alan komutanlara “*emir*” namıyla hitap eden Müslümanlar, fethi muvaffak olan komutanların vali atanmasıyla beraber alışkın oldukları “*emir*” ismiyle onlara hitap etmekteydi.³ Halk nezdinde bu sebeple valilere hitap edilirken tazim içeren; “*Ya emîr*”, “*es-Selâmu aleyke ya emîr*”, “*Eyyuhe’l-emîr*” ve “*Eslahallahu’l-emîr*” şeklinde hitap ve dua ifadeleri kullanılmıştır.⁴ Şairler de yazdıkları şiirlerde valiler için çoğunlukla “*emir*” ifadesini kullanırlardı.⁵

Emir ifadesi farklı alanlarda görev yapan yöneticiler için de kullanılmaktaydı. İlk dönemde ordu komutanı veya ordunun bir bölümüne komuta edenler için “*emîrû’l-ceyş*”,⁶ “*emîrû’l-cünd*”,⁷ hac ibadetinin düzen içinde ve kurallara uygun bir şekilde yerine getirilmesini sağlayan görevliler için “*emîrû’l-hac*”⁸ unvanları kullanılırdı. Bu örnekler genel olarak Araplar’da yönetim kademesi için “*emir*” unvanının sıkça kullanıldığını göstermektedir.

Râşid Halifeler⁹ ve Emevîler¹⁰ döneminde valiler için kullanılan “emir” kavramı Abbâsîler döneminde valiler için kullanılmaya devam etti.¹¹ Bu unvan vali olsun

¹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, c. 2, s. 660; Hüseyin el-Hâc Hasan, *en-Nuzümü’l-İslâmiyye*, Müessesetü’l-Câmiyye, Beyrut, 1987, s. 156; Abdülazîz ed-Dûrî, “Emîr”, *DİA*, c. 11, s. 121.

² Ya’kûbî, *Târîh*, c. 2, s. 150. Taberî, *Târîh*, c. 4, s. 437; Hasan Paşa, *el-Elkâbü’l-İslâmiyye: fi’t-Târîhi’l-Vesâik ve’l-Âsâr*, ed-Dârü’l-Fenniyye, Kahire, 1989, s. 59-60.

³ Rifâî, *en-Nüzum*, s. 72; Kılıç, *Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi*, s. 90. Abdülazîz ed-Dûrî, “Emîr”, *DİA*, c. 11, s. 121-122.

⁴ Taberî, *Târîh*, c. 8, s. 56; Kindî, *Vülât*, s. 97; Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah b. Sehl, *Evâil*, Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut, 1987, s. 175, 195, 244.

⁵ Kindî, *Vülât*, s. 114; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 6, s. 230.

⁶ Taberî, *Târîh*, c. 4, s. 307.

⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. 9, s. 431.

⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. 9, s. 431.

⁹ Kılıç, *Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi*, s. 90.

¹⁰ Temir, *Emevîlerde Valilik*, s. 28-30.

¹¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, c. 470; Belâzürî, *Ensâb*, c. 4, s. 212; İbn Ebû Tâhir, *Târîh*, s. 50; Ya’kûbî, *Târîh*, c. 2, s. 353; Taberî, *Târîh*, c. 8, s. 65; Kindî, *Vülât*, s. 86; İbn Miskeveyh, *Tecârib*, c. 3 s. 523; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. 7, s. 311; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 6, s. 270.

olmasın bütün hanedan üyeleri, veliahtlar ve gücüne bakılmaksızın tüm valiler için zikrolunurdu.¹

C. Âmil

Valiler için sıkça kullanılan bir diğer ifade de “âmil” (عامل) -çoğulu “ummâl” (عمال)- unvanı olup “yapmak, çalışmak, işlemek,” anlamına gelen “a-mi-le” (عمل) kökünden türemiş bir ism-i fâildir.² Geçtiği metnin bağlamına göre İslâm Devleti için vergileri toplayan görevliler veya valiler için âmil unvanı kullanılmaktaydı.³ Eyâlet veya vilâyetlere vali tayini “üzerine âmil/vali olarak atamak” anlamında “ista‘mele alâ” (استعمل على) ile de ifade edilirdi.⁴

Âmil kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de üç farklı yerde zikredilir; iki yerde iyi veya kötü amel işleyenlerle ilgili olarak geçmekteyken⁵ bir yerde ise İslâm Devleti için zekâtları toplayan memur anlamında geçer.⁶ Bu sebeple âmil kelimesi cizye, haraç ve fey gibi vergileri tahsil edip bunları ilgili yerlere dağıtmakla görevli memur anlamına gelmektedir.⁷

Hiz. Peygamber (s) döneminde valiler idarî işleri yürütmenin yanında vergi tahsili işini de yürütürdü. Nitekim Hiz. Peygamber (s) döneminde Yemen’e vali olarak atanan Mu‘âz b. Cebel (9/630-31)⁸ Hiz. Ebû Bekir’in Bahreyn’e vali olarak atadığı Enes b.

¹ Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 402; Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 73; el-Hamevî, **Mu‘cemü’l-Üdebâ**, c. 3, s. 1322; c. 5, s. 2056.

² el-Cevherî, **es-Sihâh**, c. 5, s. 1775; İbn Manzûr, **Lisân**, c. 9, s. 400; Zebîdî, **Tâcü’l-Arûs**, c. 30, s. 55-57.

³ Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 412; Belâzürî, **Ensâb**, c. 4 s. 212; Kettânî, **et-Terâtib**, c. 1, s. 212-213; Celal Yeniçeri, **İslâm’da Devlet Bütçesi**, İstanbul, Şamil Yayınevi, 1984, s. 74-75; Kılıç, **Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi**, s. 91; Mehmet Erkal, **İslâm’ın Erken Döneminde Vergi Hukuku Uygulamaları**, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınevi, İstanbul, 2009, s. 84-85.

⁴ Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 412; Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 198; Ya‘kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 398; Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 116; el-Cevherî, **es-Sihâh**, c. 5, s. 1775; İbn Manzûr, **Lisân**, c. 9, s. 400-401; İbn Miskeveyh, **Tecârib**, c. 3, s. 343; İbnü’l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. 7, s. 300; İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 5, s. 448.

⁵ Âl-i İmrân 3/136; el-Mü’minûn 23/63.

⁶ et-Tevbe 9/60; el-İsfahânî, **Müfredât**, s. 587.

⁷ Yeniçeri, **İslâm’da Devlet Bütçesi**, s. 74-75; Kılıç, **Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi**, s. 91-92; Erkal, **İslâm’ın Erken Döneminde Vergi Hukuku Uygulamaları**, s. 56-57.

⁸ Buhârî, **Zekât**, 63; Ebû Dâvûd, **Akziye**, 11; Tirmizî, **Ahkâm**, 3; Belâzürî, **Fütûh**, s. 94; Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 228.

Mâlik¹ ve Hz. Ali'nin Basra'ya atadığı Abdullah b. Abbâs² valiliğin yanında âmillik vazifesini yerine getirmişti. Eyâlet veya vilâyete hem vali hem de âmil atandıysa valiler atandıkları yerin en üst düzey yöneticileri olmaları sebebiyle âmiller valilerin yönetimindeydi.

Abbâsîler'de ise âmil kavramı vergi toplama görevlileri için kullanılan bir ifade olsa da³ birçok kaynakta valiler için de bu kavram sıkça kullanılmaya devam etti.⁴ Valiler ve vergi görevlilerinin görev farkını belirtmek için idarî-dinî görevden sorumlu âmiller için “*salât*”⁵ malî işlerle ilgilenen görevli için “*âmilü'l-harâc*”, “*sâhibü'l-harâc*” ifadeleri kullanılırdı.⁶ Valiler tarafından atanmakla birlikte halifeler tarafından da atanan âmilü'l-harâca/sâhibü'l-harâca bağlı⁷ olarak vergi tahsilini de vergi toplama görevlileri olan âmiller yapardı.

D. Diğer Kavramlar

Valiler için nadiren başka unvanlar da kullanılırdı. Bu ifadelerden biri de “*nâib*” (نائب) -çoğulu “*nüvvâb*” (نواب) - kelimesidir. Nâib sözlükte “*bir makamın sorumluluğunu asıl sahibi yerine geçici bir zaman için yüklenen kimse*” anlamına gelmektedir.⁸ İstilahî olaraksa İslâm devletlerinde üst düzey devlet görevlilerinin kendilerine yardımcı olmak veya gerektiğinde vekaleten işleri yürütmek üzere makamlarına bıraktıkları görevliler için kullanılır. İslâm tarihi kaynaklarında valiler için bu ifade de kullanılırdı.⁹ Kaynaklarda eyâlet yöneticisi anlamında kullanılan bir

¹ Ebû Ömer Cemaleddin Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubî İbn Abdülber en-Nemerî, **el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb**, 4c., thk. Ali Muhammed Bicâvî, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1995, c. 3, s. 193; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, **Târîhü'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm**, 15c., thk. Beşşâr Avvad Ma'rûf, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 2003, c. 2, s. 71.

² Taberî, **Târîh**, c. 5, s. 93.

³ Kudâme b. Ca'fer, **Kitâbü'l-Harâc**, s. 274.

⁴ Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 412; Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 365; Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 240; Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 166; Kindî, **Vülât**, s. 88; İbn Miskeveyh, **Tecârib**, c. 3, s. 371; İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. 8, s. 14; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 5, s. 498.

⁵ Kindî, **Vülât**, s. 84, 87, 89.

⁶ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 28; Kindî, **Vülât**, s. 90.

⁷ Valilerle münasebetleri yönüyle sâhibü'l-harâc ve âmiller için Bkz. Metin (4. Bölüm), s. 222-225.

⁸ İbn Manzûr, **Lisân**, c. 1, s. 774; Casim Avcı, “Nâib”, **DİA**, c. 32, s. 311.

⁹ Ebû Bekr b. Abdullah b. Aybek ed-Devâdârî, **Kenzü'd-Dürer ve Câmiü'l-Gurer**, 9c., Franz Steiner Verlag v.d., Kahire, 1994, c. 4, s. 69, 82, 106, 113, 130; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. 13, s. 329, 334, 339, 341, 375, 385, 421, 425, 440, 475, 533, 593.

diğer ifade de “*sâhib*” (صاحب) unvanıdır.¹ Sözlükte “*yönetici, hükümdar*” anlamına da gelen² bu unvan İslâm tarihi kaynaklarında hükümdarlar için de kullanılır.³ Ancak bu iki kavramın nadir olarak kullanıldığını zikretmek gerekir.

IV. BİZANS VE SÂSÂNÎLERDE EYÂLET YÖNETİMİ VE VALİLİK

Müslümanlar’ın oluşturduğu yönetim yapısı, İslâm’ın belirlediği sınırlar içinde kalmakla birlikte şüphesiz diğer devletlerin idarî tecrübelerinden de faydalanmıştır. Bu anlamda İslâm’ın geldiği dönemlerde komşu büyük medeniyetler olan Bizans ve Sâsânîler’in valilik ve eyâlet yapılarının bilinmesi Müslümanlar’ın teşkil ettiği yönetim yapısı ve dolayısıyla Abbâsîler’i anlamak açısından faydalı olacaktır.

Devletler topraklarının genişlemesi veya coğrafi zorunluluklar sebebiyle, tarih boyunca, farklı idarî yapılanmalara gitmişlerdir. Geniş toprakları tek bir merkezden yönetmenin zorluğu sebebiyle her devlet yönetim yapısını çeşitli birimlere ayırmıştır. Abbâsîler açısından o dönemde Bizans’ın eyâlet yönetimi ve fethedilen İran topraklarındaki Sâsânîler’in uygulamaları önem taşımaktadır. Aşağıda kısaca bu hususlara değinilecektir.

A. Bizans

Roma İmparatorluğu’nun m.s. 395’te doğudaki devamı olan Bizans İmparatorluğu’nda (395-1453) eyâlet yönetimi siyasî durumlara göre zamanla değişimler yaşadı. Devlet yapılanması, ilk dönemlerinde “*Oriens*” (Küçük Asya) ve “*Illyricum*” (Balkanlar) olarak iki ana eyâlete ayrılırdı. Eyâletlerin başında ise idarî ve adlî işlerden sorumlu “*Praefectus*” denen sivil bir vali ve askeri işlerden sorumlu “*Magister Militia*” denilen bir kumandan bulunurdu. Malî işlerse merkezden atanan memurlar tarafından yürütülürdü. I. Justinianus (ö. 565) döneminde ise eyâlet yönetiminde değişiklikler oldu ve eyâletler “*Ekserhia*” olarak adlandırıldı. 7. yüzyılda

¹ Taberî, *Târîh*, c. 7, s. 503; c. 8, s. 64, 97; İbn Miskeveyh, *Tecârib*, c. 3, s. 460; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. 1, s. 295; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 6, s. 29.

² Ahmed Muhtar Ömer, *Mu‘cemü’l-Luğati’l-Arabiyyeti’l-Muâsıra*, 4c., Âlemü’l-Kütüb, Kahire, 2008, c. 2, s. 1268.

³ Belâzürî, *Fütûh*, s. 307; ed-Dîneverî, *Ahbârü’t-Tivâl*, s. 46, 92; Taberî, *Târîh*, c. 2, s. 125; c. 6, s. 227, c. 8, s. 46; İbn Miskeveyh, *Tecârib*, c. 2, s. 269.

Herakleios (ö. 641) zamanında Müslümanlar'ın fetih hareketleri sebebiyle devletin içinde bulunduğu zor koşulları tersine çevirmek ve idarî yapıyı düzeltmek amacıyla, Anadolu bölgesini “*Thema*” adıyla dört büyük eyâlete böldü. Themalar ise “*Thurma*” adlı daha küçük bölgelere ayrılarak yönetildi. Themalar askerî ve idarî güce sahip “*Strategos (strategoi)*” tarafından idare edildi. Merkeze bağlı olan bu eyâletlerde merkezde yer alan malî ve adlî kurumların benzerleri bulunurdu.¹

B. Sâsânî

Sâsânîler, İran coğrafyasında hâkimiyeti ele geçirmeden önce kendilerini Eşkânî olarak adlandıran Part İmparatorluğu bölgeye hükmediyorlardı. Partlar döneminde 250 civarında “*Mülka*” denen küçük krallıklar bulunur ve bunlar iç işlerinde özerk olmakla birlikte “*Krallar kralı*” anlamına gelen “*Mülkan Mülka*” adlı Part kralına bağlıydı. Araplarsa bu küçük krallıkları “*Mulûku tavâif*” olarak adlandırırdı. Sâsânî hanedanı Partlar'dan hâkimiyeti ele geçirincede devletin kurucusu I. Erdeşir (ö. 224) İran coğrafyası üzerinde bulunan küçük krallıklarla savaşarak onları tek bir yönetim altında birleştirdi. Bu krallıklar ortadan kaldırıldıktan sonra ise eyâletlere valiler atayarak devleti yönetti.²

Sâsânîler'de ilk dönemelerde ülke toprakları “*Satrap*” adı verilen dört büyük eyâlete ayrılırdı. Satraplar ise “*İstân/Ostân*” adı verilen daha küçük bölgelere ayrılmıştı ve yöneticileri “*İstandar*” olarak adlandırılırdı. Bir köy veya birkaç köyü yöneten soylu sınıfa ise “*Dihkân*” denirdi. Âdil Nuşirevan olarak bilinen I. Hüsrev (ö. 579) zamanında ülkenin idarî teşkilatında değişikliklere gidilmiş ve topraklar “*Padghos*” adı verilen dört ayrı askerî bölgeye ayrıldı. Bu bölgelere haneden ailesi mensupları veya “*Padhgosban*” adlı kral vekili olan kumandan tayin edilirdi. Askerî yetkileri olan eyâlet yöneticilerine/valilerine ise “*sınır bekçisi, sınır kumandanı*”

¹ İlber Ortaylı, **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, Cedit Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 39-40; Timothy E. Gregory, **Bizans Tarihi**, çev., Esra Ermert, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 178-181; Averil Cameraon, **Bizanslılar**, çev., Özkan Akpınar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 99; Alexander A. Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi**, çev., Tevabil Alkaç, Alfa Yayınları, İstanbul, 2016, s. 264-268; Georg Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, çev., Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2017, s. 89-95.

² Ahmet Altungök, Taner Yıldırım, **Siyasi Açından Arap-İran İlişkileri: Sasani Dönemi (MS 226-652)**, Mutlu Basım, İstanbul, 2015, s. 2-3; Ahmet Altungök, **İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi -Sasani Dönemi- (M.S. 226-652)**, Hikmetevi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 175-181.

anlamına gelen “*Merzübân*” adı verilirdi.¹ Hasan İbrahim Hasan, Abbâsîler’in eyâletlerdeki sıkı yönetimi yönüyle Sâsânîler’in eyâlet yönetiminden etkilendiğini ifade etmiştir.²

V. İSLÂM TARİHİNDE ABBÂSÎLER’E KADAR ANA HATLARIYLA VALİLİK

A. Hz. Peygamber Dönemi

Hicâz bölgesinde Hz. Peygamber (s) dönemine kadar tarih boyunca herhangi bir devlet kurulmamıştı. İslâm öncesi Kuzey Arabistan’da Suriye’de Bizans’ın, Irak’ta Sâsânîler’in vassal devletleri bulunmaktaydı.³ Güney Arabistan’da ise Habeş-Sâsânî nüfuz mücadeleleri yaşanmaktaydı. Çöllerle kaplı Orta Arabistan’da kabile sistemine dayanan parçalı bir yönetim yapısı vardı. Bu parçalı yapı ve kabile rekabetleri onları tek bir yönetim altında birleşmekten alıkoymuştu. Tekmil bir devlet yapılanmasından bahsedilemezse de Mekke’de idarî bir organizasyon söz konusuydu. Hz. Peygamber’in (s) dedelerinden Kusay b. Kilâb (ö. 480 civarı), bu yapılanmanın teşkilinde öncülerden biriydi. Mekke’nin idaresi, Huzâa’dan Kureyş’e geçince Kusay b. Kilâb yönetim merkezi olarak Dârünnedve’yi inşa etti ve çeşitli idarî görevleri Kureyş’e bağlı batınlar arasında taksim etti.⁴

Mekke’nin fethine ve İslâm Devleti’nin kuruluşuna kadar Arabistan’da idarî süreç bu şekilde devam etti. Söz konusu devletin sınırları Medine’yi aşarak Mekke, Tâif, Necdân, Bahreyn, Hadramevt, Uman ve Yemen gibi bölgeleri de içine kattı. Bunun sonucu olarak Hz. Peygamber (s) devlet işlerini yürütme, merkezle taşra arasındaki bağlantıyı sağlama ve İslâm’ın öğretilmesi amacıyla valiler atadı.⁵

¹ Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, s. 28-29; Tahsin Yazıcı, “*Merzübân*”, *DİA*, c. 29, s. 255-256.

² Hasan İbrahim Hasan, Ali İbrahim Hasan, *en-Nüzümü’l-İslâmiyye*, Mektebetü’n-Nehdati’l-Misriyye, Kahire, t.y., s. 163.

³ Adnan Demircan, *Siyer*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2016, s. 98-105.

⁴ Ezrâkî, *Ahbârü Mekke*, c. 1, s. 107-111; Adem Apak, “İslâm Öncesi Dönemde Mekke İdare Sistemi ve Siyasetinin Oluşumu”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 10, 2001, s. 182-188.

⁵ Ömerî, *el-Vilâye*, s. 5; Kılıç, *Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi*, s. 60-62.

H. Peygamber (s), vali atamalarında, hassaten büyük kabile ve bölgelerde, siyasî ve sosyal dengeleri gözetmiş; genellikle bölge sakinlerinden veya eski idarecilerin mühtedilerinden vali seçmişti. Mekke fethedildiğinde Müslüman olan Ümeyyeoğulları'na mensup genç yaşlardaki Attâb b. Esîd'i tayini,¹ Yemen'de Sâsânîler adına valilik yapan ve İslâm'ı kabul eden Bâzân'ı görevinde tutması² denge siyasetinin örnekleridir. Bir diğer örnek ise Murâd kabilesinin reisi Ferve b. Müseyk el-Murâdî'nin (10/631) ihtida ve İslâmî bilgi tahsilinden sonra H. Peygamber (s) tarafından Murâd, Zübeyd, Mezhic kabilelerinin yaşadığı bölgelere idareci tayinidir.³

Kimi zaman yeni Müslüman olmuş ve yetenekleriyle toplumda tebarüz etmiş kişiler de H. Peygamber (s) tarafından vali tayin edildi. Böyle bir konumda olan Amr b. el-Âs hem idarî yeteneğinden istifade edilmek hem de gönüllü İslâm'a ısındırılmak amacıyla Uman bölgesine vali atandı.⁴

H. Peygamber (s) vali tayin ettiği kişilerden idarî görevlerin yanında İslâm'a hizmet etmelerini, namaz kıldırılmalarını ve ilaveten İslâm'ı öğretecek bir sahâbî yollamadıysa İslâm'ı anlatmalarını ve vergileri toplamalarını isterdi.⁵ Vali olarak atadığı sahâbîlere bazen nasihatler eder, idarede dikkat edilmesi gerekenleri bildirirdi.⁶ Bu tebliğ ve nasihat yazılı olabilirdi.⁷ Kendisine gelen kabile heyetlerine, idarecileri bir köle bile olsa itaatten ayrılmamalarını tembihlerdi.⁸

İslâm'da idareciler halka karşı sorumlu, halk da âdil idarecilere karşı sorumludur. Kur'ân-ı Kerîm'de Müslümanlar, Allah'a (s) ve Resûlü'ne itaate çağrılmanın yanında, başlarındaki idarecilere de itaat etmeleri buyrulur.⁹ H. Peygamber (s) ilgili birçok hadiste halife, vali, âmil, emir, komutan fark etmeksizin baştaki ulu'l-emre (idareciye) itaat edilmesini buyurur.¹⁰ Bununla beraber o (s), idarecilerin İslâm'a aykırı emirleri

¹ İbn Hişâm, **es-Sîre**, c. 2. s. 500.

² Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 158.

³ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 1, s. 282-283.

⁴ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 3, s. 244; Adem Apak, **İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2001, s. 69-70.

⁵ Rifâî, **en-Nüzum**, s. 72.

⁶ Müslim, **İmân**, 29; Maverdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 114.

⁷ İbn Hişâm, **es-Sîre**, c. 2. s. 594-595; İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 5, s. 317-318.

⁸ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 1, s. 299.

⁹ Nisâ 4/59.

¹⁰ Müslim, **İmâre**, 32; İbn Mace, **Cihâd**, 39; Kılıç, **Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi**, s. 52-53.

olması durumunda veya Allah’a (c) isyan etmeleri halinde onlara itaat edilemeyeceğini belirtir.¹ İdareciliğin zorluğuna dikkat çekerek “*Hakkıyla iş görmeyen ve adaleti gözetmeyenler için emirlik/valilik ne kötü şeydir; böylesi için emirlik/valilik kıyamet gününde üzüntü ve pişmanlık sebebi olacaktır.*” buyurur.² Âdil bir yöneticinin/valinin faziletini ise “*Âdil yöneticinin bir günlüğüne halkı idare etmesi, ibadet eden kimsenin kendi meskeninde yapacağı yüzyıllık -bir rivayete göre 50 yıllık- ibadetten daha üstündür.*” sözüyle ifade etmişti.³ Hz. Peygamber (s) valilik talep edenleri ise genellikle reddetmekte, valileri maslahatlar çerçevesinde en uygun kimselerden seçmekteydi.⁴

Hz. Peygamber (s) vali atamalarında ehliyet ve liyakate dikkat ederdi. Onları sadece akrabalarından, kabilesinden veya belli başlı kabilelerden seçmezdi. Nitekim tayin ettiği 32 validen sadece biri mensup olduğu Hâşimoğulları’ndan, diğerleri başka kabilelerdendi.⁵ Tayinlerde valilerin ehil olmasına dikkat ettiği gibi ahlakî özelliklerine de önem verirdi.⁶ Kur’ân-ı Kerîm’de Hz. Peygamber’e (s) İslâm’ı insanlara tebliğ etmesi fakat bunu baskıyla değil davet yoluyla buyurulduğu⁷ gibi Hz. Peygamber (s) de tayin ettiği valilere gittikleri yerlerde gayrimüslimlere baskı yapmamalarını ve güzel ahlakla İslâm’a daveti tavsiye ederdi. Yemen’e vali olarak atadığı Mu‘âz b. Cebel’e dinleri konusunda Yahudiler’e sıkıntı çıkarmamasını tavsiyesi onun yönetim ve valiler konusundaki hassasiyetini ortaya koymaktadır.⁸

B. Râşid Halifeler Dönemi

Râşid Halifeler döneminde İslâm Devleti’nin sınırları genişlemiş; buna mukabil devlet idaresinde yeni makamlar ihdas edilmişti. Var olan valilik makamı önceki konumuna göre önemli ve kompleks bir mahiyet kazandı. Hz. Ebû Bekir, Hz. Peygamber’in (s) tayin ettiği valileri çoğunlukla görevlerinde bıraktı.⁹ Sadece vefat

¹ Buhârî, Ahkâm 4; Müslim, İmâre, 39.

² Ebû Ubeyd, *Kitâbü’l-Emvâl*, s. 72.

³ Ebû Ubeyd, *Kitâbü’l-Emvâl*, s. 73.

⁴ Ebû Ubeyd, *Kitâbü’l-Emvâl*, s. 72.

⁵ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, c. 4, s. 56-57; Kılıç, *Peygamber*, s. 140-141.

⁶ İbrahim Sarıçam, *Hz. Peygamber ve Evrensel Mesajı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2012, s. 297.

⁷ Âl-i İmrân 3/20; Şûrâ 42/48; Gâşîye 88/22.

⁸ Belâzürî, *Fütûh*, s. 96.

⁹ Rifâî, *en-Nüzum*, s. 73; Ömerî, *el-Vilâye*, s. 5.

edenlerin yerine ve fethedilen yerlere yeni valiler atadı. Gerekli gördüğü durumlarda valilerle istişare eder ve İslâm'a daha iyi hizmet edebileceklerini düşündüğü kimseleri onların yerine atardı. O, vali tayinlerinde sahâbîlerle istişare eder, tayin ettiği valilere sonrasında tavsiyelerde bulunurdu.¹

Hiz. Ebû Bekir döneminde valilik yetki ve sorumluluk itibariyle önemini artırmaya devam ettirdi. Suriye ve Irak bölgelerinde fetihler hızla ilerlemiş² ve ordu kumandanları fethettikleri bölgelerin valiliğine getirilerek mevcut idarî sistem muhafaza edildi. Böylece komutanlar fethetme motive edildi ve valilik görevini de alabilmek için gayretli bir şekilde çalışmaları teşvik edildi. Bunun dışında Hiz. Ebû Bekir dönemi valilik kurumu açısından durağan geçti. Bunda irtidat hareketleri sonucunda vilâyetlerin karışmış olması, Irak cephesinde savaşların devam etmesi, devletin sınırlarının netlik kazanmaması ve Hiz. Ebû Bekir'in hilafet döneminin iki sene gibi az bir dönem olması etkili oldu.³

Hiz. Ömer'in hilafeti döneminde irtidat hareketleri büyük ölçüde bastırılarak eyâlet ve vilâyetlerde devlet hâkimiyeti sağlandı. Bu dönemde hızlı fetihlerle Irak, İran, Suriye, el-Cezîre ve Mısır bölgeleri ilhak edildi.⁴ Ayrıca Hiz. Ömer ileride İslâm kültür ve medeniyetinin gelişimine büyük katkı sağlamanın yanında öncü rol oynayan Basra, Kûfe ve Fustat ordugâh şehirleri (*cünd*) komutan valileri nezâretinde kurdurdu.⁵ Toprakların genişlemesi ve yeni şehirlerin kurulması neticesinde idarî alanda kurumsallaşmaya dönük olarak birçok yenilik gerçekleştirildi. Hiz. Ömer, İslâm Devleti'ni daha iyi yönetebilmek ve merkezî otoriteyi tesis edebilmek için devleti büyük eyâletlere böldü ve yeni kurulan şehirlere valiler atadı.⁶ Bu dönemde genellikle büyük eyâletlerde adlî ve malî işler, idareden ayrıldı. Adlî işlerle ilgilenmeleri için

¹ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 5, s. 10-12, 62; Rifâî, **en-Nüzum**, s. 73.

² Irak bölgesinde yürütülen fetihlerin süreç ve değerlendirilmesi için bkz. Hüseyin Gökalp, **Irak'ın Fethi ve İslâmlaşma Süreci**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2020, s. 101-230.

³ Kılıç, **Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi**, s. 60-64.

⁴ Adnan Demircan, **Râşid Halifeler**, Beyan Yayınları, İstanbul, 2015, s. 48-62.

⁵ Demircan, **Râşid Halifeler**, s. 63-65. Zamanla genişleyen bu şehirlerin kurulma sebepleri için bkz. Demircan, **Râşid Halifeler**, s. 66-68.

⁶ Rifâî, **en-Nüzum**, s. 73.

kâdılar, haraç ve cizye gibi malî işlerle ilgilenmeleri için de zekât âmilleri atandı. Bazen de bu görevlerin hepsi veya bir kısmı valinin uhdesinde olurdu.¹

Onun döneminde valilerin tayin ve denetimi, devletle ve halkla ilişkileri gibi konularda kurumsallaşmaya yönelik çeşitli uygulamalarda bulunuldu. Valilerin atanmadan önce mal varlıkları tespit edilerek kayıt altına alınmış, aşırı zenginleşmeleri durumunda sorguya çekilir ve gerektiğinde de malları müsadere edilirdi.² Tevcih fermamı benzeri dokümanlarla tayini resmileşen valiye uyması gereken hususlar yazılı belgeyle deklare edilirdi. Bu hususlara valilerin uyup uymadıkları çeşitli araçlarla sık sık denetlenirdi. Hz. Ömer, valilere yüksek ve tatmin edici maaşlar vererek onları rüşvete tenezzül etme veya muhtaç olma gibi sorunlara yol açabilecek durumlardan korurdu. O, valilerin hediye almasını, ticaret yapmasını, gündelik yaşamda lüks ve israfa kaçmasını yasaklamış, haklarında çeşitli yollardan istihbarat toplayarak, önemli şikâyetleri müfettişleri vasıtasıyla incelemeye tâbi tutardı.³ Hz. Ömer valilerin halka karşı âdil ve merhametli olmalarını ister, her sene hac mevsiminde valilerini toplayarak istişare ve toplantılar yapar; suç işleyen ve başarısız olanları azleder hatta gerektiğinde bazılarını cezalandırırdı.⁴

Hz. Osman döneminde (h. 23-35/644-656) eyâletlerin yönetimi Hz. Ömer dönemindeki gibi devam etmekle birlikte valilerin ataması ve davranışları hususunda yaşanan sıkıntılar önemli sorunlara sebep oldu. Ümeyyeoğulları'na mensup olan Hz. Osman'ın önemli sahâbîlerden Sa'd b. Ebî Vakkâs gibi valileri azlederek yerlerine yakınlarını ve kabilesine mensup kişileri ataması, Muhâcir ve Ensâr'dan vali atamaması gibi politikaları sebebiyle sahâbîler arasında tenkit edilmesine yol açtı.⁵ Ayrıca valilerin halkın tepkisini çeken uygunsuz davranışlarda bulunması eyâlet ve vilâyetlerde huzursuzluğa yol açtı. Nihayetinde onların azledilmesi için Medine'ye

¹ İbrahim Sarıçam - Seyfettin Erşahin, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2011, s. 98.

² İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 3, s. 261-263.

³ Rifâî, **en-Nüzum**, s. 74.

⁴ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 3, s. 28, 274; Sarıçam - Erşahin, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, s. 98-99.

⁵ İbn Kuteybe, **el-İmâme ve's-Siyâse**, c. 1, s. 50; Rifâî, **en-Nüzum**, s. 74; Adem Apak, **Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2003, s. 95-99.

Mısır, Kûfe ve Basra'dan kalabalık kitlelerin gelmesine ve Hz. Osman'ın şehit edilmesine neden oldu.¹

Hz. Ali döneminde (h. 35-40/656-661) Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle ortaya çıkan karmaşık durum ve iç savaşın yaşanması valilik kurumunu olumsuz yönde etkiledi.² Hz. Ali, Medine'de hilafete getirilince Mugîre b. Şu'be ve Abdullah b. Abbas gibi bazı önemli sahâbîler, mevcut karmaşanın durulması ve merkezî otoritenin eyâletlerde tanınması akabinde Ümeyyeoğulları'na mensup eski valilerin görevden alınmasını tavsiye ettiler. Hz. Ali ise göreve gelir gelmez sahâbîler ve halk arasında büyük rahatsızlığa sebep olan Ümeyyeoğulları'na mensup valileri biat almadan ve eyâletlerde sükûnet ortamı sağlanmadan azlederek yerlerine bir kısmı kendi ailesine mensup yeni valiler gönderdi.³

Hz. Ali'nin Mısır valisi Kays b. Sa'd'ı, Abdullah b. Ca'fer'in şahsî telkiniyle azlederek yerine Hz. Osman'ın katliyle suçlanan Muhammed b. Ebî Bekir'i ataması tepki çekti.⁴ Ayrıca görevdeki valiler yeni valilerin bir kısmını eyâletlere ulaşmadan yarı yoldan geri çevirdiler. Şam valisi Muâviye'nin yerine Ensâr'dan Sehl b. Huneyf atandı fakat o yolda iken Muâviye'nin adamları tarafından geri çevrildi. Bu hadise söz konusu dönemin en çarpıcı gelişmelerindendi⁵ ve eyaletlerde vâki olacak karmaşanın temelindeki güç boşluğunu ve otorite karmaşasını özetliyordu. Bu dönemdeki valilikle ilgili en önemli olay Şam valisi Muâviye'nin Hz. Ali'ye isyan ederek kendini halife ilan etmesi ve onun mücadeleye girişmesi oldu.⁶

¹ Sarıçam - Erşahin, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, s. 99; Apak, **Hz. Osman**, s. 99-101, 161-179; Murat Akarsu, **Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman: Katline Sessiz Kalınan Halife**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2015, s. 265-270.

² Abdulhalik Bakır, **Ali b. Ebî Talib (r.a): (Hayatı, Kişiliği ve Faâliyetleri)**, Çağ Ofset Matbaacılık, Elazığ, t.y., s. 123-126, s. 145-181.

³ Ünal Kılıç, "Valilik", **İslam Kurumları Tarihi El Kitabı**, ed., Eyüp Baş, Grafiker Yayınları, Ankara, 2013, s. 145-146.

⁴ Ahmet Güzel, **Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İdarî Yapı (Dört Halife'nin Devlet Yönetimi)**, Nüve Kültür Merkezi Yayınları, Konya, 2011, s. 97.

⁵ İrfan Aycan, **Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebû Süfyan**, Ankara, Ankara Okulu, 2014, s. 100.

⁶ Sarıçam - Erşahin, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, s. 99.

C. Emevîler Dönemi

Şam valisi Muâviye'nin Hz. Ali ve oğullarına galibiyetiyle iktidara gelen Ümeyyeoğulları verasete dayalı bir yönetim kurdu.¹ Devletin topraklarının büyümesine paralel valilerin sorumlulukları arttı. Genellikle valiler Emevî Hanedanı'na mensup kişiler ve sâdık aileler ki özellikle eski müttetikleri Sakîf kabilesi mensupları arasından seçiliyordu.² Valiler yönettikleri eyâletlere bağlı vilâyetlere ve küçük idarî bölgelere çoğunluğu kendi ailelerine mensuplarını ya da güvendikleri kimseleri bizzat atamaktaydı. Bu dönemde gücünü kabilesinden değil yönetim kâbiliyetlerinden alan Ziyâd b. Ebîh ve Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî gibi Emevî valileri idareleriyle halifelerden daha çok konuşulur duruma geldi. Onlar adeta birer hükümdar gibi uzun seneler büyük eyâletleri yönettiler.³

Emevîler valilerin nesep bakımından Arap olmasına dikkat etti ve mevali genellikle bu görevlerde istihdam edilmedi.⁴ Emevî hanedan üyeleri valiliğe atanmakla beraber bu durum çoğunluğu teşkil etmemişti. Hanedan üyesi olarak görevlendirilenlerse diğer bölgelere göre daha az sıkıntılı ve kutsal bir yer olan Hicâz bölgesinde vali olarak atandılar.⁵ Emevîler döneminde genellikle halifelerin değişmesiyle birlikte eyâlet ve vilâyetlere yeni valiler atandı.⁶ Bu dönemde valiler ordu komutan olarak da askerî faaliyetlerini sürdürüyor ve fetih hareketlerine devam ediyorlardı. Doğuda valiler nezâretinde Mâverâünnehir'de fetihler devam ederken batıda İfrîkiyye valisi Musa b. Nusayr vasıtasıyla Endülüs toprakları fethedilmeye başlandı.⁷ Bu durum karar alma ve uygulamada güçlü vali figürünü (desantralizasyon) doğal olarak beraberinde getirdi.

¹ Vecdi Akyüz, **Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi: Emevîlerin Kuruluş Devrinde İslâm Kamu Hukuku**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1991, s. 99; Adnan Demircan, **Emevîler**, Beyan Yayınları, İstanbul, 2015, s. 27; Âdem Apak, **Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi -3: (Emevîler Dönemi)**, Ensar Yayınları, İstanbul, 2016, s. 78-80.

² Abdülazîz Dûrî, **İlk Dönem İslâm Tarihi -Bir Önsöz-**, çev., Hayrettin Yücesoy, Endülüs Yayınları, İstanbul, 2016, s. 143.

³ Kılıç, "Valilik", **İslâm Kurumları**, s. 146.

⁴ Emevîler döneminde mevaliden valilerin listesi ve değerlendirmesi için bkz. Adnan Demircan, **İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi**, Beyan Yayınları, İstanbul, 1996, s. 92-96.

⁵ Temir, **Emevîlerde Valilik**, s. 35-36.

⁶ Kılıç, "Valilik", **İslâm Kurumları**, s. 146.

⁷ Sarıçam - Erşahin, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, s. 99-100; Mehmet Özdemir, **Endülüs**, İsam Yayınları, İstanbul, 2014, s. 15-17.

Emevîler döneminde valiler, Râşid Halifeler zamanında takdir edilen haraç vergilerini artırarak halktan tahsil etme yoluna gitti. Haccâc gibi valiler İslâm'ı kabul eden gayrimüslimlerden haraç ve cizye vergilerini almaya devam etmiş hatta bazı bölgelerde Müslümanlar'dan bile ek vergi alındı. Bu durum Ömer b. Abdülaziz döneminde (h. 99-101/717-720) tersine döndürülmeye çalışıldı. Ömer b. Abdülaziz iki yıllık hilafetinde valilere emirler göndererek haksız uygulamaları ve vergileri kaldırmalarını emretti; ancak onun vefatıyla bu iyileştirmeler akamete uğradı.¹ Emevî valilerinin asabiyet çekişmelerinde dengeyi korumamaları, genel olarak halkla olumsuz ilişkileri ve baskıcı politikaları, eyâlet ve vilâyetlerde çeşitli isyanların çıkmasına ve Abbâsî davet ve ihtilâlinin destek görerek başarıya ulaşmasında da etkili oldu.²

¹ Zeydân, **Târîhu Temeddüni'l-İslâm**, c. 1, s. 273-280.

² Nahide Bozkurt, **Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2000, s. 21-33, 37; Ali Delice, **Mervan b. Muhammed ve Emevî Devletinin Yıkılışı**, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE., Konya, 1998, s. 211-213.

BİRİNCİ BÖLÜM

ABBÂSÎ EYÂLETLERİ

I. VALİLİK KURUMU AÇISINDAN ABBÂSÎ YÖNETİM BİRİMLERİ

Abbâsîler, Kuzey Afrika'dan Orta Asya'nın içlerine kadar geniş bir alanı idare ettiler. Bu toprakların yönetiminde kendilerinden önceki İslâm idarelerinin tecrübesinden faydalandıkları gibi bazı yenilikler de getirdiler. Çalışmanın bu ilk kısmında sonraki bölümlerin daha iyi anlaşılabilmesi için 132-232/750-847 yılları arasında Abbâsîler'in idarî ve coğrafi yapılanması çerçevesinde teşekkül eden yönetim birimleri ile eyalet sistemi ele alınacaktır.

Vali kelimesinin etimolojisinde olduğu gibi “*ve-li-ye*” (ولي) kökünden türemiş bir mastar olan *vilâyet* (ولاية) kavramı, valinin idare ettiği bölgeyi ifade eder.¹ Vilâyet kelimesi aynı zamanda idare etme, valilik, emirlik anlamlarına da gelir.² Abbâsîler'in ilk asrında ve öncesinde İslâm devletinde “*eyâlet*” (إيالة) kavramı kullanılmadı. Sonraki dönemlerde kullanılan bu kavram çerçevesinde idarî yapıyı daha iyi ifade edebilmek amacıyla büyük bölgeler ve merkezler için çalışmamızda eyâlet kelimesini kullanmayı daha doğru bulduk.³ Eyâlet yerine ise ilk dönem kaynaklarında genellikle “*vilâyet*” (ولاية) veya çoğulu *vilayât* (ولايات)⁴ ve buraya bağlı yerler/şehirler ise kendi adıyla ifade edilirdi. Günümüzde vilâyetlerin daha küçük, eyâletlerin daha büyük bölgeleri ifade etmesi sebebiyle konunun daha iyi anlaşılabilmesi için valilerin atandığı ve onlara

¹ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, c. 8, s. 365; Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 161; Taberî, *Târîh*, c. 8, s. 257; el-Ezherî, *Tehzîb*, c. 15, s. 323.

² Kindî, *Vülât*, s. 84; İbn Manzûr, *Lisân*, c. 15, s. 407; Zebîdî, *Tâcû'l-Arûs*, c. 40, s. 241; Ahmed Subhi Furat “Veli”, *İA*, c. 13, s. 287.

³ İlk dönem İslâm tarihinde valilikle ilgili ülkemizde yapılan akademik çalışmalarda da Ünal Kılıç ve Hakan Temir de bu şekilde bir yöntem izlemişlerdir. Bkz. Kılıç, *Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi*, s. 89; Temir, *Emevîlerde Valilik*, s. 33-35.

⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 407; Ya'kûbî, *Târîh*, c. 2, s. 451; Ya'kûbî, *el-Büldân*, s. 133; Taberî, *Târîh*, c. 8, s. 35, 57, 161; İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 257; el-İstahrî, *Mesâlik*, s. 315; İbn Miskeveyh, *Tecârib*, c. 5, s. 175; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. 7, s. 341; el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. 1, s. 179; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 5, s. 240.

bağlı şehirlerin bulunduğu bölgelere eyâlet ve bu bölgelere bağlı şehirler de vilâyet olarak zikredildi.

İslâm tarihi kaynaklarında büyük bölgeler sadece vilâyet tabiriyle ifade edilmemiş eş anlamlı birçok ifade kullanılmıştır. Bu ifadelerden biri daha çok coğrafya eserlerinde¹ geçmekle beraber genel tarihlerde de zikredilen² büyük şehir anlamındaki “*muṣr*” (مصر) ve çoğulu “*emsâr*” (امصار) ifadesidir. Nitekim genel tarih kaynaklarında bölgelerin valileri anlamında “*ummâlû'l-emsâr*” (عمال الأمصار) veya “*vülâtu'l-emsâr*” (ولاية الأمصار) tabirleri kullanılır.³ Bu ifadelerin dışında birbirlerinin yerine eş anlamlı olarak memleket, ülke, bölge, eyâlet, anlamına gelen “*iklîm*” (اقليم) ve çoğulu “*ekâlim*” (اقاليم),⁴ “memleket” (مملكة) ve çoğulu “*memâlik*” (ممالك),⁵ “*belde*” (بلدة) ve çoğulu “*bilâd*” (بلاد) ile “*büldân*” (بلدان)⁶ da geçmektedir. Eyâletler için kaynaklarda bu ifadeler kullanılmakla beraber daha çok coğrafi eserlerde geçtiklerini de belirtmek gerekir.

Genel tarihlerle beraber coğrafya ve haraç-embvâl eserlerinde şehir, kent anlamında “*medîne*” (مدينة) ve çoğulu “*müdün*” (مدن),⁷ şehir, bölge anlamında “*nâhiye*” (ناحية) ve

¹ Ya'kûbî, *el-Büldân*, s. 10; İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 116; el-İstahrî, *Mesâlik*, s. 91; el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. 1, s. 38.

² Belâzürî, *Ensâb*, c. 5, s. 36; Ya'kûbî, *Târîh*, c. 2, s. 389; Taberî, *Târîh*, c. 8, s. 41; İbn Miskeveyh, *Tecârib*, c. 3, s. 528; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. 7, s. 242; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 6, s. 13.

³ Taberî, *Târîh*, c. 8, s. 27-28; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. 8, s. 110; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 5, s. 608; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. 11, s. 251.

⁴ Ya'kûbî, *Târîh*, c. 1, s. 85; Ya'kûbî, *el-Büldân*, s. 14, 167; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 9; Taberî, *Târîh*, c. 10, s. 66; İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 60; İbn Serâbiyûn Sührâb, *Kitâbu Acâibü'l-Ekâlîmi's-Seb'a*, s. 12-16; Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 143-144; el-İstahrî, *Mesâlik*, s. 12; İbn Miskeveyh, *Tecârib*, c. 1, s. 57; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. 8, s. 70; el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. 1, s. 25-26; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 6, s. 117.

⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 424; Belâzürî, *Ensâb*, c. 5, s. 607; Ya'kûbî, *Târîh*, c. 2, s. 476; Ya'kûbî, *el-Büldân*, s. 91; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 9; Taberî, *Târîh*, c. 8, s. 478; İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 72; el-İstahrî, *Mesâlik*, s. 4; İbn Miskeveyh, *Tecârib*, c. 3, s. 47; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. 4, s. 228; el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. 1, s. 25; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 6, s. 111.

⁶ Belâzürî, *Ensâb*, c. 3, s. 289; Ya'kûbî, *Târîh*, c. 2, s. 480; Ya'kûbî, *el-Büldân*, s. 100; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 10; Taberî, *Târîh*, c. 8, s. 238; İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 58; İstahrî, *Mesâlik*, s. 40; Kindî, *Vülât*, s. 106; İbn Miskeveyh, *Tecârib*, c. 3, s. 377; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. 8, s. 146; el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. 1, s. 26; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 5 s. 447.

⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 419; Belâzürî, *Ensâb*, c. 4, s. 104; Ya'kûbî, *Târîh*, c. 2, s. 476; Ya'kûbî, *el-Büldân*, s. 15; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 9; Taberî, *Târîh*, c. 7, s. 650; İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 64; el-İstahrî, *Mesâlik*, s. 12; Kindî, *Vülât*, s. 209; İbn Miskeveyh, *Tecârib*, c. 4, s. 194; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. 8, s. 69; el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. 1, s. 26; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 5, s. 557.

çoğulu “nevâhî” (نواحي);¹ birçok köy, kasabayı içine alan “kûre” (كورة) ve çoğulu “kuver” (كور);² Farsça’dan geçen ve Fars coğrafyasında kullanılan birçok köy ve kasabayı içeren yer anlamında “istân/ostân” (استان) ve çoğulu “esâtîn” (آساتين)³ her bir istânı teşkil eden büyük kasaba ve köyler “rustâk” (رستاق) ve çoğulu “resâtîk” (رستاق) ile “rustâkât” (رستاقات);⁴ her bir rustâkı oluşturan kasabalar ise “tassûc/tussûc” (طسوج) ve “tasâsîc” (طساسيج)⁵ ifadeleriyle geçer.

Büyük köy, kasaba anlamında Kur’ân-ı Kerîm’de de sıkça geçmekte olan ve kaynaklarda da çokça kullanılan “karye” (قرية) ve çoğulu “kurâ” (قرى) kullanılmaktadır.⁶ Fars bölgesi için kullanılan özel coğrafî-idarî kavram benzeri bir ifade kaynaklarda Yemen için de kullanılır. Yemen’de meşhur kişilerin, kabilelerin veya yer adlarının kendisine eklendiği, birçok köyün kendisine bağlandığı vilâyet anlamında “mihlâf” (مخلاف) ve çoğulu “mehâlîf” (مخاليف) ifadeleri geçer.⁷

¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 470; Belâzürî, *Ensâb*, c. 4, s. 108; Ya’kûbî, *Târîh*, c. 2, s. 411; Ya’kûbî, *el-Büldân*, s. 64; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 9; Taberî, *Târîh*, c. 8, s. 529; İbnü’l-Fakîh, *Kitâbü’l-Büldân*, s. 133; el-İstahrî, *Mesâlik*, s. 13; Kindî, *Vülât*, s. 222; İbn Miskeveyh, *Tecârib*, c. 4, s. 117; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. 8, s. 87; el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, c. 1, s. 37; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 5, s. 584.

² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 372; Belâzürî, *Ensâb*, c. 4, s. 136; Ya’kûbî, *el-Büldân*, s. 87; Ya’kûbî, *Târîh*, c. 2, s. 327; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 10; Taberî, *Târîh*, c. 8, s. 123; İbnü’l-Fakîh, *Kitâbü’l-Büldân*, s. 58; el-İstahrî, *Mesâlik*, s. 39; Kindî, *Vülât*, s. 140; İbn Miskeveyh, *Tecârib*, c. 4, s. 34; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. 8, s. 15; el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, c. 1, s. 36-37; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 6, s. 11.

³ Belâzürî, *Ensâb*, c. 7, s. 166; Ya’kûbî, *el-Büldân*, s. 122; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 10; Taberî, *Târîh*, c. 6, s. 122; İbnü’l-Fakîh, *Kitâbü’l-Büldân*, s. 389; el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, c. 1, s. 36-37.

⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 396; Belâzürî, *Ensâb*, c. 8, s. 189; Ya’kûbî, *el-Büldân*, s. 84; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 12; Taberî, *Târîh*, c. 9, s. 59; İbnü’l-Fakîh, *Kitâbü’l-Büldân*, s. 501; el-İstahrî, *Mesâlik*, s. 88; İbn Miskeveyh, *Tecârib*, c. 3, s. 89; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. 8, s. 264; el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, c. 1, s. 36-37; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 6, s. 461.

⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 138; Belâzürî, *Ensâb*, c. 4, s. 254; Ya’kûbî, *Târîh*, c. 2, s. 488; Ya’kûbî, *el-Büldân*, s. 10; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 14; İbnü’l-Fakîh, *Kitâbü’l-Büldân*, s. 283; Taberî, *Târîh*, c. 8, s. 238; el-İstahrî, *Mesâlik*, s. 104; İbn Miskeveyh, *Tecârib*, c. 2, s. 273; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. 4, s. 308; el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, c. 1, s. 37-38; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 5, s. 558.

⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 436; Belâzürî, *Ensâb*, c. 5, s. 464; Ya’kûbî, *Târîh*, c. 2, s. 378; Ya’kûbî, *el-Büldân*, s. 40; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 19; İbnü’l-Fakîh, *Kitâbü’l-Büldân*, s. 74; Taberî, *Târîh*, c. 7, s. 440; el-İstahrî, *Mesâlik*, s. 104; İbn Miskeveyh, *Tecârib*, c. 3, s. 262; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. 8, s. 247; Kindî, *Vülât*, s. 94; el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, c. 1, s. 36; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 5, 481.

⁷ Ya’kûbî, *el-Büldân*, s. 155; Belâzürî, *Ensâb*, c. 13, s. 429; Ya’kûbî, *Târîh*, c. 1, s. 201; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 155; Taberî, *Târîh*, c. 5, s. 92; el-İstahrî, *Mesâlik*, s. 14; İbnü’l-Fakîh, *Kitâbü’l-Büldân*, s. 93; İbn Miskeveyh, *Tecârib*, c. 1, s. 117; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. 5, s. 137; el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, c. 1, s. 37.

Erken dönem kaynaklarında Abbâsîler'in ilk asrında idarî olarak eyâlet ve vilâyet yapısına dair net ve açık bilgiler bulunmamaktadır. Bazı modern eserlerde Abbâsî eyâlet ve vilâyetleriyle ilgili tasnifler görülmekle birlikte bu listeler birbirinden farklılıklar arz etmektedir.¹ Bu farklılıklar; Abbâsîler'in beş asır hüküm sürmesi, halifelerin siyasî ve idarî olarak iktidar sürelerinde farklı taksimatlarla gitmesi veya sınırların iç ve dış kaynaklı sebeplerle değişmesi ve müelliflerin farklı bakış açılarından kaynaklanmaktadır.

Bazı erken dönem kaynaklarında Abbâsî bölge ve şehirlerinin haraç kayıtları bulunsa da bunlar eyâletlerin idarî yapısı hakkında net bilgi sağlamamaktadır.² Bununla beraber Halîfe b. Hayyât, Dîneverî, Ya'kûbî, Taberî ve İbnü'l-Esîr gibi müellifler kronolojik tarih eserlerinde, eyâletlerdeki valiler ve eyâletlerin birbirine bağlanması veya ayrılması hakkında detaylı bilgiler nakletmişlerdir. Zikredilen bu bilgiler ve diğer kaynaklardan yola çıkarak tezde Abbâsîler'in ilk asrında eyâletler ve idarî yapı tespit edilmeye çalışılmıştır. Tespit edilen eyâletler kolaylık sağlanması amacıyla Abbâsî başkentinin doğusunda ve batısında kalanlar şeklinde ikiye ayrılmıştır. Bu bilgiler çerçevesinde Abbâsîler'in ilk asrında başkent Bağdat'ın doğusunda kalan eyâletler; Kûfe, Basra, Azerbaycan, İrminiyye, Taberistan, Fars, Horasan, Sicistan ve Sind'tir. Bağdat'ın batısında kalan eyâletler ise el-Cezîre, Şam, Hicaz, Yemen, Mısır ve İfrîkiyye'dir. Elbetteki zikredilen eyâletler bir asırlık süreçte idarî ve askerî sebeplerle farklı tasarruflara uğradığı gibi sınırlarının değişikliği yönüyle de farklılıklar olmuştur.

¹ Yerli ve yabancı birçok müellif eyâletlerle ilgili tasniflerde bulunmuştur; Zeydân, **Târîh**, c. 1, s. 291-300; Muhammed el-Hudari Bek, **Muhâdarâtü Târîhi'l-Ümemi'l-İslâmiyye: (ed-Devletü'l-Abbâsiyye)**, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, t.y., s. 32-40; Philip K. Hitti, **Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi**, çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1980, c. 2, s. 508-509; Hüseyin el-Hâc Hasan, **en-Nuzümü'l-İslâmiyye**, Müessesetü'l-Câmiyye, Beyrut, 1987, s. 212; Rifâî, **en-Nüzum**, s. 75-76; William Khazen, **el-Hadâretü'l-Abbâsiyye**, Dârü'l-Meşrik, Beyrut, 1992, s. 39-44; Mehmet Aykaç, **Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997, s. 26; Güzel, **Abbâsî Halifesi Mehdi b. Mansûr**, s. 99-100; Muhammed Cemâleddin Sürûr, **Târîhü'l-Hadâretü'l-İslâmiyye fi's-Şark: min Ahdi Nüfûzi'l-Etrâk ilâ Müntasafi'l-Karni'l-Hâmis el-Hicrî**, Dârü'l-Fikri'l-Arabi, Kahire, t.y., s. 97; Mustafa Demirci, **İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 381; Nahide Bozkurt, **Abbâsîler (750-1258)**, İsam Yayınları, İstanbul, 2016, s. 160-161.

² Cehşiyârî, **el-Vüzerâ**, s. 398-406; Kudâme b. Ca'fer, **Kitâbü'l-Harâc**, s. 162-168; Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, **Mukaddimetü İbn Haldûn**, thk. Halil Şehadet, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 2001, s. 224-227.

Abbâsîler hilafeti ele geçirdiklerinde Kûfe’de Hâşimiyye’yi daha sonra Enbar’ı başkent yaptılar¹ fakat zaman içerisinde güvenlik endişesi başta olmak üzere çeşitli sebeplerle yeni bir başkent arayışına girdiler. Bu amaçla Mansûr döneminde hilafet merkezi olarak Bağdat inşa edildi (145/762).² Hilafet merkezinde halifenin bulunması sebebiyle vali bulunmamakla beraber bir anlamda valiye denk denilebilecek şekilde şehrin güvenliği sâhibu’ş-şurta tarafından sağlanmaktaydı.³ Halifeler başkentte bulunmadıklarında veya sefere çıktıklarında yerlerine vekil bırakırlardı.⁴

İfrîkıyye, el-Cezîre, İrminiyye, Azerbaycan, Horasan ve Sind gibi eyâletler hudut bölgeleri olmaları sebebiyle zaman zaman toprak değişimleri yaşanmaktaydı. Bunun dışında halifelerin politikası doğrultusunda eyâletler birleştirilebilir veya bir vilâyet bazen başka bir eyâlete de bağlanabilirdi.

Bazı valiler birden fazla eyâlete vali olarak atanır ve diğer atandığı eyâletlere nâiblerini gönderirdi. Bazen eyâlet valileri atandığı yerlere atanır atanmaz gitmez, ailesinden veya güvendiği kimselerden birini nâib olarak gönderir bir süre sonra da görev yerine giderdi. Bazen de görev yerine hiç gitmeyerek nâiblerini vali olarak görevlendirebilirlerdi.⁵

Eyâlet valileri, askerî ayaklanma, halk hareketi ya da mahallî bir aktörün müdahalesi söz konusu değilse valiler, merkezden halifeler tarafından atanırdı. Eyâletlere bağlı vilâyet valilerini ise genellikle eyâlet valileri atamakla beraber bazı durumlarda da halifeler atardı.

II. ABBÂSÎLER’DE EYÂLETLER

Tezin bu bölümünde yukarıda zikredildiği üzere kaynakların taranması neticesinde Abbâsîler’in ilk asrında tespit edilen eyâletler hakkında genel hatlarıyla bilgiler verilerek bu bölgelerdeki vali politikasına değinilmeye çalışılacaktır. Eyâletlerin

¹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 403.

² Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 614.

³ Metin Yılmaz, **Erken Dönem İslam Tarihinde Polis Teşkilatı**, Polis Akademisi Yayınları, Ankara, 2016, s. 96.

⁴ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 595.

⁵ Nâib uygulaması için Bkz. Metin (2. Bölüm), s. 143-149.

sıralamasında kolaylık sağlaması için Bağdat'a yakınlıkları esas alınarak doğusundaki ve batısındaki eyâletler olarak iki başlık altında verilecektir.

A. Doğu Eyâletleri

1. Kûfe

Coğrafi olarak Bağdat'ın güneyinde ve Fırat'ın batı yakasında yer alan Kûfe, Sa'd b. Ebî Vakkâs tarafından kuruldu (17/638-39).¹ Kâdisiye savaşını müteakip fethedilen Medain'e konuşlandırılan Arap fatihlerin bölge iklimiyle imtizaç edememeleri, bu yeni şehrin kurulmasında en etkili unsurdur.² İnşa edilirken Medine ile arasında büyük bir nehrin olmamasına dikkat edildi. İskân politikası çerçevesinde Yemenliler ve Nizârlılar şehrin farklı mahallerine yerleştirildi.³ Zamanla birçok sulama kanalı inşa edilerek tarım alanları açılmış ve şehrin ekonomisine katkıda bulunan bağ ve hurmalıklar teşekkül etmiştir.⁴

Esasında bir ordugâh şehri (*cünd*) olarak planlanan Kûfe, zaman içerisinde idarî, ticarî ve kültürel açıdan gelişme gösterdi ve nihayet Hz. Ali döneminde hilafet merkezi konumuna yükseldi.⁵ Emevîler döneminde Irak eyâletinin yönetim merkezi rolünü üstlendi.⁶ Kozmopolit yapısı ilk yıllarından itibaren şehir bünyesinde pek çok kargaşayı da beraberinde getirdi. Özellikle bedevî-hadarî, Güneyli-Kuzeyli çatışmasıyla beraber mevali, Yahudi ve Hristiyanlar'ın da bulunması, şehirdeki bu kaosu sürekli körüklemekteydi.⁷ Bundan dolayı başta Alioğulları olmak üzere pek çok Emevî muhalif grubunun merkezi haline geldi.⁸

Emevîler'in son dönemlerinde Kûfe Abbâsîler'in ihtilâl hareketinin merkezi durumundaydı. Humeyme'de ikamet eden İmam Muhammed b. Ali (ö. 125/743), 100

¹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 387-388; Casim Avcı, "Kûfe", **DİA**, c. 26, s. 339.

² Belâzürî, **Fütûh**, s. 387-388.

³ Belâzürî, **Fütûh**, s. 388-390; Ya'kûbî, **el-Büldân**, s. 148; el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldân**, c. 4, s. 490-492.

⁴ Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsim**, s. 116.

⁵ Taberî, **Târîh**, c. 4, s. 563.

⁶ Taberî, **Târîh**, c. 5, s. 232.

⁷ Taberî, **Târîh**, c. 4, s. 45; Mahfuz Söylemez, **Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe**, Ankara Okulu, Ankara, 2015, s. 95-176.

⁸ Bkz. Mehmet Mahfuz Söylemez, **Kûfe'nin Siyasi Tarihi, Güç ve İktidar Kûfe'de İktidar Mücadelesi**, İstanbul, Düşün Yayıncılık, 2011, s. 121-201.

(718-19) yılında Abbâsî davetini buradan başlattı.¹ İmam İbrahim b. Muhammed (ö. 132/749) tarafından Horasan'a ihtilâl hareketini başlatmak için gönderilen Ebû Müslim, çalışmaları neticesinde 130 (747-48) yılında orada ihtilâlin askerî safhası başladı. Horasan'ın ardından Abbâsî ihtilâl ordusu, Humeyd b. Kahtabe liderliğinde 14 Muharrem 132/2 Eylül 749 tarihinde Kûfe'yi ele geçirdi.² Burada Ebü'l-Abbas es-Seffâh'a biat edilmiş ve halife ilan edilmişti. Seffâh, Kûfe'yi başşehir ilan ederek yakınındaki el-Hâşimiyye denilen yerde bir süre ikamet ettikten sonra Alioğulları tehlikesinden dolayı devlet merkezini Enbar şehrine taşıdı.³ Ebü'l-Abbas'tan sonra hilafete geçen Mansûr, Kûfe'deki el-Hâşimiyye'yi tekrar başkent yaparak şehri büyüttü. Başta Alioğulları tehlikesi olmak üzere sonra çeşitli sebeplerle Bağdat'ı inşa ettirdi ve hilafet merkezini oraya taşıdı.⁴ Böylece Kûfe idarî olarak başkent olma özelliğini yitirdi.

Abbâsîler döneminde Kûfe'nin önemli vilâyetleri Hammâmu Ömer, el-Câmiayn, Sûrâ, en-Nil, Kâdisiye, Aynuttemr'di.⁵ İlk vali olarak Davud b. Ali atansa da kısa bir süre sonra yerine İsa b. Musa atandı.⁶ Mansûr'un emriyle güvenlik önlemleri çerçevesinde Kûfe'nin çevresi vali tarafından 155 (771-72) yılında sur ve hendeklerle çevrildi.⁷ Emevî dönemine göre Abbâsîler'in ilk asrında idarî olarak fazla sıkıntının yaşanmadığı Kûfe hilafet merkezine yakın olması sebebiyle ilk dönemlerde sorunsuz bir eyâletti.

Zaman zaman aşırı Şîî fırkaların isyanları olsa da bunlar valiler tarafından bastırılmaktaydı.⁸ Merkezî otoritede yaşanan sıkıntılar Kûfe'de idarî sıkıntıların doğmasına sebep olabilmekteydi. Emîn-Me'mûn mücadelesinde birçok eyâlette

¹ **Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsiyye ve fî Ahbârî'l-Abbâs ve Veledihi**, thk. Abdülazîz Dûrî, Abdülcebbâr Muttalibî, Beyrut, Dârü Sâdır, 1971, s. 160-172.

² **Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsiyye**, s. 225-226, 364-367.

³ Ebû Müslim'in Seffâh'ı Şîî tehlikesi sebebiyle uyarması bu kararda etkili olmuştur. Bkz. Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 12, s. 23.

⁴ Belâzürî, **Fütûh**, s. 414; Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 528-535; el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldân**, c. 1, s. 457; San'ânî, **Gâyetü'l-Emânî**, s. 133.

⁵ Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsim**, s. 53.

⁶ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 458.

⁷ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 46.

⁸ Sa'd b. Abdullah el-Eş'arî Ebû Halef el-Kummî, **Kitâbü'l-Makalât ve'l-Fırak**, tsh. Muhammed Cevâd Meşkûr, Müessesesi-i Matbuat-ı Atai, Tahran, 1963, s. 81-82; Şîî nitelikli gulât hareketler için bkz. Yûsuf Benli, **Hicrî II. Asırda Kûfe Merkezli Şîî Nitelikli Gulât Hareketler**, Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi SBE., Şanlıurfa, 1999, s. 228-283.

otorite boşluğu ortaya çıktı; Alioğulları ve diğer isyancı unsurlar bu durumu fırsata çevirmeye gayret etti. İlk dönemlerden itibaren Alioğulları ve destekçilerinin merkezi konumundaki bölgede Me'mûn döneminde 199 (814-15) yılında Hz. Ali'nin soyundan geldiğini iddia eden İbn Tabâtabâ ayaklanarak hilafetini ilan etti ve birçok yakın yeri ele geçirerek oralara idareciler tayin etti. Ölümü üzerine Ebü's-Serâyâ, Kûfe'de isyanı devam ettirdi fakat idarî tecrübe sahibi başarılı vali-komutanlardan Herseme b. A'yen tarafından isyanı bastırılarak yakalandı.¹ Bu büyük çaplı isyanın bastırılması dışında Abbâsîler'in ilk asrında Kûfe idarî anlamda sakin bir dönem geçirdi.

Bölgeye atanan vali listesi incelendiğinde Abbâsîler, Bağdat'a da yakın olmasının yanında taşıdığı tarihsel önem sebebiyle olsa gerek, genellikle hanedan mensubu kimseleri ve merkez teşkilatında görev alan sâdık kimseleri tayin ettiği görülür. Bunda Alioğulları tehlikesi de etkiliydi. Valilerin neseplerine bakıldığında Abbâsî hanedan mensupları dışında Kuzey Arapları'ndan Dabbe, Sakîf ve Kureyş (Cumah kolu); Güney Arapları'ndan Himyer, Neha, Kinde ve Ezd mensubu valiler olduğu görülür. Tarihsel süreçte içinde barındırdığı Arap nüfusun da etkisiyle olsa gerek mevaliden ancak ilk asrın sonlarına doğru birkaç vali atandığı görülür. 30'a yakın valinin atandığı Kûfe'de Musa b. İsa, Amr b. Züheyr, İshak b. Sabbâh ve Abbas b. İsa'nın göreve iki veya daha fazla kez atandığı görülür. Valilerin genelde 1-4 sene aralığında görev yaptığı fakat istisnâ olarak uzun süre valilik yapanların da olduğu görülür. Bölgeye atanan valilerin çoğu görev yerine gitmiş, nadir de olsa nâib gönderen valiler olmuştur. Burada valilik yapan önemli şahıslar arasında Davud b. Ali, İsa b. Musa, Muhammed b. Süleyman ve Sâlih b. Davud bulunur (EK-3).

2. Basra

Basra, Sâsânîler ile yapılan savaşlarda ordugâh şehir olarak Hz. Ömer tarafından Utbe b. Gazvân'a kurduruldu (14/635-36) ve burada muhtelif Arap kabileleri iskân edildi.² Bağdat'ın güneydoğusunda kalan Basra'da kışlar soğuk, yazlarsa sıcak bir

¹ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 528-535.

² Belâzürî, **Fütûh**, s. 483; Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsim**, s. 117; el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldân**, c. 1, s. 430-431; Şehrin kuruluş tarihi ihtilafıdır. 15., 16. veya 17. yıllarda da kurulduğuna dair bilgiler bulunmaktadır. Bkz. Mehmet Usluer, **Basra: Kuruluşundan Emevîlerin Sonuna Kadar Toplumsal Yapı**, Siyer Yayınları, İstanbul, 2021, s. 33.

iklime sahiptir.¹ Verimli topraklara sahip olmasının yanında² körfeze yakın olması sebebiyle ticaretin gelişmiş olduğu ve birçok değerli madenin çıkarıldığı bir yer olan Basra³ aynı zamanda Dicle nehri vasıtasıyla hilafet merkezi Bağdat'ın ihtiyaçlarını karşılamak için önemli bir liman görevi görürdü.⁴ Birçok tarım arazisi ve çiftliğin kurulduğu Basra'da tarımın geliştirilmesi için birçok kanal açıldı.⁵

Basra sahip olduğu konum sebebiyle Emevîler döneminden itibaren idarî, ekonomik, sosyal ve kültürel açıdan gelişmeye devam etti.⁶ Nitekim idarî açıdan Basra, başlangıçta tek bir vali tarafından yönetildi. Vali Ziyâd b. Ebîh döneminden itibaren Kûfe'yle birlikte Irak eyâletinin yönetildiği merkez haline geldi.⁷ Emevîler döneminde Irak eyâletinin yönetimi açısından önemli bir merkez oldu.⁸ Haccâc b. Yûsuf döneminde, Kûfe ile Basra arasında Vâsıt şehri kurularak (83/702-03) Basra ve Kûfe zaman zaman buradan da yönetildi.⁹ Her ne kadar idarî anlamda önlemler alınsa da Râşid Halifeler ve Emevîler döneminde Basra'da çeşitli sebeplerle kargaşalar çıktı. İslâm tarihinin en önemli kırılma noktalarından biri olan Cemel Vakası (36/656) burada yaşandığı gibi¹⁰ bölge Hâricîler'in ve diğer grupların çeşitli isyanlarına maruz kaldı.¹¹

Abbâsîler ihtilâlle birlikte Basra'yı fazla mukavemet olmadan ele geçirdi. Basra'nın Abbâsî ihtilâl ordusu hâkimiyetine girmesinde Mühelleb ailesinden Süfyân b. Muâviye'nin önemli etkisi oldu; mensup olduğu Ezd kabilesinin de Basra'da etkin olmasını göz önüne alan Abbâsîler Süfyân'ı vali atadı.¹² Eyâlete ilk vali olarak atanan

¹ Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsim**, s. 125-127.

² Belâzürî, **Fütûh**, s. 483.

³ Ya'kûbî, **el-Büldân**, s. 159; Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsim**, s. 117.

⁴ Mustafa Demirci, **Siyah Öfke: Ortaçağ İslam Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı (869 - 883)**, Çizgi Kitabevi, Konya, 2005, s. 52-53.

⁵ Belâzürî, **Fütûh**, s. 498-502; Hârûnürreşîd döneminde 4 bin kanal olduğu rivayet edilmektedir. Bkz. İbn Havkal, **Sûretü'l-Arz**, s. 236.

⁶ Emevîler döneminde Basra'daki sosyal ve kültürel yaşama dair geniş bilgi için bkz: Usluer, **Basra: Kuruluşundan Emevîlerin Sonuna Kadar Toplumsal Yapı**, s. 23-326.

⁷ Taberî, **Târîh**, c. 5, s. 232.

⁸ Taberî, **Târîh**, c. 5, s. 225, 234, c. 6, s. 210.

⁹ Taberî, **Târîh**, c. 6, s. 383-84; Mahfuz Söylemez, **İslâm Şehirleri Üzerine Makaleler**, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 29-30.

¹⁰ Taberî, **Târîh**, c. 4, s. 455-541; Demircan, **Râşid Halifeler**, s. 124-126.

¹¹ Taberî, **Târîh**, c. 5, s. 613-22, c. 6, s. 334-341. Râşid Halifeler ve Emevîler döneminde Basra'nın tarihi için bkz: el-A'zamî, **Muhtasarü Târîhi'l-Basra**, s. 3-44; Şehirde yaşanan isyanlara dair bilgi için bkz: Usluer, **Kuruluşundan Emevîler Sonuna Kadar Basra'da Toplum**, s. 191-270.

¹² Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 405.

kişi Süfyân ve sonrasında vali Süleyman b. Ali, Hâricî isyanlarıyla harap olan şehri imâr ettiler.¹ Her ne kadar Bağdat'ın kurulmasıyla Basra siyasî ve ticarî açıdan eski önemini yitirmeye başlasa da bu dönemde kültürel olarak geliştiği görülür.² Basra'nın idarî sınırları Abbâsîler'in ilk asrında zaman zaman değişikliğe uğradı. Basra valilerine Dicle'nin köyleriyle Bahreyn ve Uman idarî olarak bağlandığı gibi³ bazen de Ahvaz, Yemâme ve Fars de bağlandı.⁴ Basra'ya birçok vilâyet ve köy bağlı olmakla beraber en büyük vilâyetleri Übülle, Abâdân, Meysân, Mizâr ve Müfetteh'dir.⁵

Mansûr döneminde güvenlik ve asayiş sağlamaya amacıyla Basra'nın etrafına valiler tarafından sur ve hendekler inşa ettirildi.⁶ Her ne kadar idarî anlamda önlemler alınsa da iktisadî ve stratejik açıdan önemli konumda bulunan Basra bazı isyan hareketlerine sahne oldu. Alioğulları'ndan Muhammed en-Nefsüzzekiye'nin kardeşi İbrahim Basra'da isyan çıkararak (145/762-63) valiyi hapsedmiş ve beytülmalî ele geçirmişti. Buna rağmen Abbâsî kuvvetleri tarafından isyan bastırıldı; eyâlette isyanı destekleyen taraftarlar cezaya çarptırıldı.⁷ Me'mûn döneminde 206 (821-22) yılında Zutlar'ın çıkardığı isyan Basra'da uzun süren bir kargaşaya sebep olsa da nihayetinde bastırıldı.⁸ Bu olayların dışında Basra'da Abbâsîler'in ilk asrında yönetim açısından bir problem yaşanmadığı söylenebilir.

Abbâsîler'in Basra'ya atadıkları valiler, genelde hanedan ailesinden olmakla birlikte bölgede etkin olan kabilelerden de atamalar yapılarak idarî açıdan rahat bir yönetim sağlanmaya çalışıldı. Hanedan mensupları dışında eyâlete atanan valiler genelde eyâlette Güney Arapları'ndan etkin bir kabile olan Ezd kabilesinin Mühelleb kolundan olduğu müşahade edilir. Valilerin neseplerine bakıldığında Kuzey Arapları'ndan Temîm, Bâhile, Kılâb ve Nümeyr b. Âmir; Güney Arapları'ndan Ezd, Kinde, Huzâa, Becîle ve Himyer mensubu oldukları görülür. Kûfe örneğinde olduğu

¹ el-A'zamî, **Muhtasarü Târîhi'l-Basra**, s. 45.

² Abdülhalık Bakır, "Basra", **DİA**, c. 5, s. 110.

³ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 459.

⁴ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 234.

⁵ İbn Havkal, **Sûretü'l-Arz**, s. 238; Ebü'l-Fidâ, **Takvîm**, s. 360-361.

⁶ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 46.

⁷ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 622-649; Zorlu, **Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar**, s. 262-287.

⁸ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 581.

gibi barındırdığı Arap nüfus sebebiyle olsa gerek mevaliden birkaç vali dışında atama olmamıştır (EK-3).

Abbâsîler'in ilk asrında 40 civarı valinin atandığı Basra'da birkaç istisna dışında valilerin uzun süre görevde bırakılmadığı kısa sürelerde sık sık değiştirildiği görülür. Süfyân b. Muâviye, Ömer b. Hafs, İsa b. Amr, Sevvâr b. Abdullah, Abdülmelik b. Eyyüb, Muhammed b. Süleyman, İsa b. Ca'fer, Süleyman b. Ebî Ca'fer, Abdüssamed b. Ali ve Hasan b. Cemîl gibi valilerin iki, üç hatta dört kez farklı tarihlerde valiliğe atandığı görülür. Bölgeye atanan valilerin çoğu görev yerine gitmiş, nadir de olsa nâib gönderen valiler olmuştur. Valilik görevine atanan önemli kimseler arasında Süfyân b. Muâviye, Ömer b. Hafs, Süleyman b. Ali ve oğlu Muhammed bulunur (EK-3).

3. Azerbaycan

Azerbaycan bölgesinin İslâm döneminde sınırları tam anlamıyla net olmamakla birlikte, kuzeyinde Kafkas bölgesi, güneyinde Cibâl bölgesi, batısında İrminiye, el-Cezîre ve Anadolu, doğusunda da Hazar denizi bulunmaktadır.¹ Azerbaycan'ın önemli vilâyetleri Erdebîl, Merend, Bâcervân, Versân, Sîser, Versân, Berza'a (Berze) ve el-Merâga'dır.² Bölgede Azerî ve Câvidânîler çoğunlukta olmakla birlikte Rumlar, Farslar, Kürtler ve Ermeniler de yaşırdı.³ İslâm fetihleriyle beraber bölgede Müslüman Araplar iskân ettirilmeye başlamıştı.⁴ Böylece fethedilen yerlerde sürdürülebilir düzen kurulmak istenmesinin yanında güvenliği sağlamak amacıyla Müslümanlar'ın sayısı artırılmaya çalışıldı.

Verimli topraklar ve kıymetli yeraltı zenginliklerini barındıran Azerbaycan tarihte, Avrupa ile Asya, doğuyla batı arasında köprü vazifesi görmesi sebebiyle stratejik bir öneme sahip oldu.⁵ Halk genellikle tarım, hayvancılık ve tarımdan üretilen malların diğer ülkelere ticaretiyle geçiniyordu.⁶ Müslümanlar tarafından fethedilmeden önce

¹ Azerbaycan'ın coğrafi olarak detaylı ele alınışı için bkz. Ali İpek, **Azerbaycan Tarihine Giriş**, Ankara, Lalezar Kitabevi, 2007, s. 15-21; Gurbanov, **Abbâsîler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan**, s. 17.

² İbn Hurdazbih, **el-Mesâlik**, s. 69; İbn Rüste, **Kitâbü'l-A'lâk**, s. 106; el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldân**, c. 1, s. 128.

³ Ya'kûbî, **el-Büldân**, s. 80-81; İpek, **Azerbaycan**, s. 38.

⁴ Belâzürî, **Fütûh**, s. 458-461.

⁵ İpek, **Azerbaycan**, s. 24.

⁶ Gurbanov, **Abbâsîler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan**, s. 42.

Sâsânî hâkimiyeti altında olan Azerbaycan, Bizanslılar'ın, Sâsânîler ile o bölgede mücadelesi sebebiyle İslâm fetihlerine kadar kargaşa içindeydi.¹

İslâm fetihleri Suriye, Irak ve el-Cezîre'yi aştıktan sonra Azerbaycan'a ulaştı. Hz. Ömer döneminde fethedilen Azerbaycan'a (22/642-43) ilk olarak Huzeyfe el-Yemân vali atandı ve Erdebîl merkez olmak üzere eyâleti yönetti.² Hz. Ömer'den sonra Azerbaycan'ın İslâmlaşması için valiler hizmetlerine devam ederek gayret gösterdi. Hz. Ali tarafından atanan vali Eş'as b. Kays, Erdebil'de büyük bir câmi yaptırdı.³ Hz. Osman döneminde bölgede sorunlar çıksa da onun emriyle Velîd b. Ukbe'nin başında olduğu ordu Azerbaycan'da hâkimiyeti yeniden tesis etti.⁴ Hz. Osman'ın şehadetiyle başlayan sıkıntılı süreç Azerbaycan idaresini de etkiledi ve valilere karşı isyanlar ortaya çıktı. Azerbaycan ve İrminiye eyâletleri her ne kadar kargaşalar yaşansa da Bizans baskısından kurtuldu. İslâm'ın getirdiği özgürlükle kültür ve medeniyet alanında gelişmelerin yaşandığı bir ortama sahip oldu.⁵

Emevîler devrinde genellikle İrminiye ve el-Cezîre ile yönetilen Azerbaycan, Kafkaslar'daki fetihler için bir üs olarak kullanıldı.⁶ Her ne kadar Müslümanlar bölgeye hâkim olsa da Azerbaycan'da Emevîler döneminde isyanlar meydana geldi. Azerbaycan bölgesinde yerel güçler Bizans'ın kışkırtmalarıyla zaman zaman itaatten çıksa da Emevîler Azerbaycan'a valiler atamaya devam etti ve fethedilen bölgeleri kaybetmemeye çalıştı.⁷ Bölgede idarî anlamda istikrarı bozan bir diğer sorun da kuzeydeki Hazar akınlarıydı. Ömer b. Abdülaziz, bu akınlarla mücadele etmesi için İbn Hâtim el-Bâhilî'yi vali atadı, o başarılı olarak Hazarlar'ı yenilgiye uğrattı ve bölgede İslâm hâkimiyetini güçlendirdi.⁸

Abbâsîler döneminde genel olarak Azerbaycan müstakil bir eyâlet olarak yönetilmekle beraber zaman zaman idarî tasarruflar neticesinde İrminiye ile

¹ Gurbanov, **Abbâsîler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan**, s. 24-26.

² Belâzürî, **Fütûh**, s. 321, 455-457; Taberî, **Târîh**, c. 4, s. 153-155; İpek, **Azerbaycan**, s. 84.

³ Belâzürî, **Fütûh**, s. 460.

⁴ Taberî, **Târîh**, c. 4, s. 246.

⁵ Zeki Velidî Togan, "Azerbaycan", **İA**, c. 2, s. 96.

⁶ Belâzürî, **Fütûh**, s. 465.

⁷ Belâzürî, **Fütûh**, s. 288; Ali İpek, **İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan (632-750)**, Erzurum, Zafer Medya, 2017, s. 153-165.

⁸ Taberî, **Târîh**, c. 6, s. 553-554; İpek, **İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan**, s. 181-182.

birleştirilerek tek bir eyâlet olarak yönetilirdi. Seffâh tarafından buraya ilk olarak Mansûr atandı.¹ Abbâsîler'in ilk asrında Azerbaycan'daki en önemli sorun Hürremîler'in lideri Bâbek'in çıkardığı isyandı. Emîn ile Me'mûn arasındaki hilafet mücadelesi akabinde Emîn'in öldürülmesi² ve Alioğulları'ndan Ali b. Musa er-Rızâ'nın (ö. 203/819) Me'mûn tarafından veliaht ilan edilmesi neticesinde Bağdat'ta karışıklıkların çıkması³ gibi sıkıntıların oluştuğunu gören Bâbek, 200 (815-16) yılında Azerbaycan'da isyan başlattı.⁴ Emevîler döneminde vergiler altında ezilen ve Abbâsîler döneminde hayal kırıklığına uğrayan yerel halkın da desteğini alan Bâbek, 223 (837-38) yılına kadar Azerbaycan'da kargaşaya sebep olarak birçok valinin atanmasına ve azledilmesine sebep oldu.⁵ Eyâletteki bu sorun taşra idaresini olumsuz etkilemesinin yanında merkez idaresini de ekonomik ve siyasî açıdan uzun bir süre meşgul etti. Bâbek isyanı bölgeye vali olarak atanan Türk komutan Afşin tarafından bastırılabilirdi ve Abbâsî hâkimiyeti yeniden sağlandı.⁶

Bölgeye atanan vali listesi incelendiğinde Abbâsîler, eyâlet merkezine yakın yerlerin tersine buraya hanedan mensubu olarak birkaç vali atadı. Valilerin neseplerine bakıldığında Kuzey Arapları'ndan Kays, Tağlib ve Şeybân; Güney Arapları'ndan Ezd, Huzâa ve Tüçîb kabilesinden vali tayin edildiği görülür. İslâm'dan önce de Sâsânîler'e bağlı olarak bölgede etkin yerel güç olan Şirvanşah ailesinden ilk olarak Yezîd b. Mezyed b. Zâide eş-Şeybânî'nin Azerbaycan'a vali olarak atanmasıyla (183/799-800) başlayan süreçte onun oğlu Hâlid b. Mezyed'in de valiliğe atanmasıyla devam etti. Aile zamanla eyâlette nüfuzlarını artırdı ve uzun süreçte Azerbaycan'da yerel güç olarak Şirvanşahlar'ı kurdu.⁷

¹ Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 414; İbn A'sem ise Muhammed b. Sûl'un atandığı kaydedilir. İbn A'sem el-Kûfî, **el-Fütûh**, c. 4, s. 350

² Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 495-498.

³ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 555-556.

⁴ ed-Dîneverî, **Ahbârü't-Tivâl**, s. 402-405.

⁵ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 580, 595, 601, 619, 622, Nahide Bozkurt, **Mutezile'nin Altın Çağı: Me'mûn Dönemi**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2016, s. 77-80.

⁶ Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 477; Taberî, **Târîh**, c. 10, s. 211-212.

⁷ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 270; Clifford Edmund Bosworth, **Doğuşundan Günümüze İslam Devletleri Tarihi: Devletler, Prenslikler, Hanedanlar Kronojı ve Soy Kütüğü El Kitabı**, çev. Hande Canlı, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2005, s. 203-206; Elnur İsmayilov, **XIV-XVI. Yüzyıllarda Şirvanşahlar Devleti (Derbendîler Hânedânı)**, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi SBE., Bursa, 2016, s. 61-62.

Bağdat çevresindeki merkez eyâletlerin aksine coğrafi konumu dolayısıyla taşıdığı riskler ve nüfus yapısının da etkisiyle olsa gerek valilerin çoğunun mevaliden ve asker kökenli olduğu görülür. Kaynaklarda valilerin kronolojik olarak tespiti noktasında sıkıntılar yaşanmış ve bazı dönemlerde kimlerin vali olarak görev yaptığı tespit edilememiştir. Bölgeye atanan valilerin çoğu görev yerine gitmiş, nadir de olsa nâib gönderen valiler olmuştur. İrminiye eyâletine nazaran daha istikrarlı bir yönetimin olduğu görülen Azerbaycan'a 20 civarı vali atanmıştır. Yezîd b. Mezyed dışında göreve ikinci kez atanan vali yoktur. Burada valilik yapan önemli şahıslar arasında Mansûr, Yahya b. Hâlid, Yezîd b. Hâtim, Yezîd b. Mezyed ve Afşin bulunur (EK-3).

4. İrminiye

Farslar'ın etkisinde ateşperest olan ve m.s. üçüncü asırdan itibaren Hristiyanlığa geçen¹ Ermeniler'in, yaşadıkları coğrafyayı İslâm tarihi kaynakları İrminiye olarak adlandırır.² İrminiye'nin sınırları hakkında farklı rivayetler olsa da genel olarak kuzeyinde Kâlikala, güneyinde Azerbaycan, batısında el-Cezîre, doğuda Berza'a bulunur.³ İrminiye'nin vilâyetlerini ise detaylı ele alan Belâzürî dört bölgeye ayırır. Bu tasnife göre birinci bölgede es-Sîsecan ile Arrân, ikinci bölgede Cürzan, üçüncü bölgede el-Büsfürecân, Debîl, Siractayr ve Bağrevend dördüncü bölgede ise Şimsât, Kâlikala, Hılât, Erciş ve Bâcüneys bulunur. Eyâletin önemli vilâyetleri arasında Arrân, Cürzân, Neşevâ, Hilât, Debîl, Sirâc, Sugdebîl, Bâcüneys, Erciş, Sîsecân, Medinetü'l-Bâb ve Ebvâb vardır.⁴ İrminiye bölgesi, Asya'yı Anadolu ve Kafkaslara bağlayan stratejik bir noktada bulunması sebebiyle önemli bir geçiş güzergâhıydı.

İslâm'ın ortaya çıktığı dönemlerde İrminiye bölgesinin bir kısmı Bizans'ın, bir kısmı da Sâsânîler'in kontrolündeydi.⁵ Müslümanlar el-Cezîre bölgesini fethedip, Sâsânîler'e son verdikten sonra bölgeyle temaslar arttı⁶ ve Hz. Osman zamanında Habîb b. Mesleme el-Fihri komutanlığında İrminiye bölgesinin şehirlerinin bir kısmı

¹ Salim Cöhlce, "Ermenistan'ın Tarihî Coğrafyası ve Ermeniler", **Tarihte Türkler ve Ermeniler: İlkçağ & Ortaçağ**, ed. Metin Hülagü v.d., Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 4.

² el-İstahrî, **Mesâlik**, s. 188.

³ İbn Havkal, **Sûretü'l-Arz**, s. 333-334.

⁴ İbn. Rüste, **Kitâbü'l-A'lâk**, s. 106.

⁵ Rene Grousset, **Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi**, çev., Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 260-276.

⁶ M. Streck, "Ermeniye", **İA**, c. 4, s. 317.

barış bir kısmı da savaş yoluyla fethedildi (31/651-52).¹ Hz. Osman döneminde İrminiyye valiliğine atanan valiler imâr faaliyetleri yürütmenin yanında halkın İslâmlaşması için yoğun dinî faaliyetler yürüttü.² Bölgede Müslümanlar'ın fethinden sonra din değiştirme hususunda herhangi bir zorlama yapılmadı; halkın çoğunluğu Hristiyanlık dinini özgürce yaşadı.³

Bölgede Hristiyanlar arasındaki mezhep gerilimlerinden valiler istifade etmeye çalıştı. Nitekim Diyofizit⁴ Bizans'ın, Monofizit⁵ Ermenilere uyguladığı dinî baskılardan⁶ faydalanan Şam valisi Muâviye (h. 41-60/661-680), sunduğu cazip tekliflerle Ermeni prensi Theodoros Rştuni ile siyasî bir ittifak kurdu. O, Müslümanlar'a tâbi olmakla birlikte özerk bir yönetim elde etti.⁷ İrminiyye bölgesinde İslâm hâkimiyeti ilk dönemlerde tam anlamıyla sağlanamadı. Bölgenin dağlık olması, parçalı bir hiyerarşi ve yönetimle beraber Müslümanlar'ın kendi içinde yaşadıkları sorunları fırsat bilen Ermeniler zaman zaman isyanlar çıkardı. Nitekim Abdullah b. Zübeyr'in 64 (683-84) yılında başlattığı başkaldırı sırasında Ermeniler de isyan etti⁸ ve Emevîler bu isyanı zorlukla bastırarak hâkimiyeti yeniden sağladı.⁹ Bu eyâlet aynı zamanda Emevîler ve Abbâsîler döneminde Hazar ve Kafkaslar'a yapılan harekâtlar için üs görevi de görürdü.

Abbâsîler döneminde Seffâh, İrminiyye, Azerbaycan ve el-Cezîre'yi tek bir eyâlet haline getirerek kardeşi Mansûr'u buraya vali olarak atadı. Zaman zaman İrminiyye

¹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 272-288; Taberî, **Târîh**, c. 4, s. 292.

² Belâzürî, **Fütûh**, s. 288.

³ Belâzürî, **Fütûh**, s. 282-284.

⁴ Hristiyanlıkta Hz. İsa'nın şahsında birbiriyle birleşmez, ayrılmaz ve karışmaz iki ayrı tabiatın, yani tanrısal ve insanî tabiatın mevcut olduğunu savunan kristolojik akımdır. Bkz. Şinasi Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü**, Vadi Yayınları, Ankara, 1998, s. 98.

⁵ Hristiyan teolojisinde Hz. İsa'daki insanî tabiatın ilahî tabiat içerisinde yok olduğunu ve dolayısıyla onda yalnızca bir tek ilahî tabiatın bulunduğunu savunan kristolojik akımdır. Bkz. Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü**, s. 266.

⁶ Grousset, **Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi**, s. 288-289; Salim Cöhlce, "Ermenistan'ın Tarihi Coğrafyası ve Ermeniler", **Tarihte Türkler ve Ermeniler: İlkçağ & Ortaçağ**, ed. Metin Hülagü v.d., Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2014, s. 6.

⁷ Sebeos, **Herakleios**, s. 117-119; Grousset, **Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi**, s. 291-293; **Ermeni Halkının Tarihi**, der. Gerard Dedeyan, çev., Şule Çiltaş, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 188; Ali İpek, "Akdamar Adasında Müslüman Müttefikleri Bir Ermeni Prensi: Theodoros Rştuni (640-656)" **Yeni Türkiye**, Ankara, Sayı 60, 2014, s. 303-304.

⁸ Grousset, **Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi**, s. 294-300; Nebi Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", **Tarihte Türkler ve Ermeniler: İlkçağ & Ortaçağ**, ed. Metin Hülagü v.d., Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 214.

⁹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 288-289.

başka eyâletlerle birlikte yönetilse de bazen de müstakil bir eyâlet oldu ve tek bir vali tarafından da yönetildi.¹ Abbâsîler döneminde bölgede fetihler devam etti, Mansûr'un İrmîniyye valisi Yezîd b. Üseyd döneminde el-Lan bölgesi fethedildi.² Hazarlar'ın Emevîler döneminden itibaren gerçekleştirdiği akınlara karşı vali Yezîd, Mansûr'un talimatıyla Hazar Hakanı'nın kızıyla evlenerek akrabalık kurdu.³

Abbâsîler'in mevali ve gayrimüslimleri kapsayıcı daha yumuşak bir politikasıyla beraber valilerin imâr ve iskân politikalarıyla İrmîniyye'de İslâm hâkimiyeti daha da arttı. Abbâsî valileri eyâletin genel idaresiyle vergilerin toplanmasından sorumlu olmakla birlikte bölgedeki yerel güçler olan patrikler yerel yönetimde mevkilerini koruyorlardı.⁴ Ermeniler, Emevîler döneminde olduğu gibi uygun ortam bulduğunda veya valilerin tasarruflarından rahatsız olduklarında Bizans ile ittifak kurarak isyan çıkarmaya devam etti.⁵

Ermeniler, Abbâsîler'i uzun süre meşgul eden Bâbek isyanını da destekleyerek bölgedeki Abbâsî nüfuzunu engellemeye çalıştı.⁶ Bu isyan birçok vali atanmasına ve azledilmesine sebep oldu. Bölgenin Hazar akınlarıyla istikrarsızlaşması, Babek isyanının yarattığı fitneyle bazı valilerin yanlış tasarrufları sebebiyle bölgenin Abbâsîler'in ilk asrında kargaşa içinde olduğu söylenebilir. Bölgenin daima karışıklıklar içinde olması, kuzeyden Hazar ve batı yakasından Bizans tehlikesi sebebiyle atanan valilerin çoğunun asker kökenli kimseler olduğu görülür. Eyâlette sürekli karışıklıkların çıkması vali tayinlerini de etkiledi ve bu sebeple valilerin sıkça değiştirilmesine sebep oldu.

Bölgenin nüfus yapısı ve hudutlar dikkate alınarak vali atamalarına dikkat edildi ve bir asırlık dönemde istikrarsızlıklar sebebiyle 40'ı aşkın vali tayini yapıldı. Hanedan mensupları ve Kureys'ten altı vali atandı. Valilerin yaklaşık dörtte ikisi Kuzey Arapları'na dörtte birinden biraz fazlası mevaliye geriye kalanlar Güney Arapları'na mensuptur. Valilerin neseplerine bakıldığında Abbâsî hanedan mensupları dışında

¹ Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 414.

² Belâzürî, **Fütûh**, s. 294-295.

³ Belâzürî, **Fütûh**, s. 295.

⁴ Belâzürî, **Fütûh**, s. 295-296.

⁵ Belâzürî, **Fütûh**, s. 295-296.

⁶ Mehmet Azimli, **Babek Bir Direnişçi**, Çizgi Yayınları, Konya, 2013, s. 84-86.

Kuzey Arapları'ndan Süleym, Ukayl, Benî Teym b. Mürre, Şeybân, Kinâne, Bâhile, Temîm, Âmir b. Sa'saa, Hilâl, Dabbe, Esed ve Kays; Güney Arapları'ndan Becîle, Tay ve Ezz mensupları bulunur. Yezîd b. Üseyd, Hasan b. Kahtabe, Yezîd b. Mezyed, Abbas b. Züfer ve Hâlid b. Yezîd iki veya daha fazla kez vali olarak tayin edildi. Tayin edilen valilerin çoğu görev yerine gitmiş, nadir de olsa yerlerine nâib gönderen valiler olmuştur. İrminiyye eyâletine tayin edilen önemli valiler arasında Mansûr, Hârûnürreşîd, Fazl b. Yahya ve Yezîd b. Mezyed vardır (EK-3).

5. Taberistan

Taberistan, doğudan Cürcan ve Kumis, batıdan Deylem, kuzeyden Hazar denizi ve güneydense Rey ve Kumis'in bir bölümüyle çevrilidir.¹ Engebeli araziye sahip olmakla beraber yağışlı ve toprağının verimli olması sebebiyle bol ağaçlı bir bölgedir.² Bu sebeple de dağlık bölge anlamında Taberistan olarak adlandırılır.³ İslâm'ın bölgeye geldiği sıralarda eyâletin doğusundaki dağlık bölgede yerel hanedanlardan Bavendîler, eyâletin orta kısmındaki dağlık alanlarda ise Kârinîler hâkimdi.⁴ Sâsânîler'den itibaren bölge *ispehbez* unvanı verilen yöneticiler tarafından yönetilmekteydi.⁵ Eyâlet merkezi Âmül olan Taberistan'ın diğer önemli şehirleri arasında Sâriye, Tamîs, Rûyân ve Dünbâvend vardır.⁶ Cürcan da Taberistan'a bağlıdır.⁷

Hiz. Osman döneminde Kûfe valisi Saîd b. Âs, Taberistan'a düzenlediği seferler sırasında bölgenin önemli şehirlerinden Âmül, Rûyân ve Dünbâvend'i fethederek halkı vergiye bağladı (30/650-51).⁸ Hiz. Osman'ın şehadetinin ardından Müslümanlar arasındaki mücadeleden kaynaklanan otorite boşluğundan faydalanan Taberistanlılar hâkimiyeti tekrar ele geçirdiler.

¹ İbn Rüste, *Kitâbü'l-A'lâk*, s. 149.

² Hasan Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydileri*, Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane, 2012, s. 22.

³ Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydileri*, s. 23.

⁴ Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydileri*, s. 24.

⁵ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 570.

⁶ Belâzürî, *Fütûh*, s. 467-468; İbn Rüste, *Kitâbü'l-A'lâk*, s. 149-150.

⁷ Taberî, *Târîh*, c. 8, s. 165; İbn İsfendiyar'a göre Taberistan şehirleri için bkz. Muhammad b. al-Hasan İsfendiyar, *An Abridged Translation of the History of Tabaristan*, trans. Edward G. Browne, E. J. Brill, Leiden, 1905, s. 28-29.

⁸ Belâzürî, *Fütûh*, s. 467-468; Taberî, *Târîh*, c. 4, s. 269.

Emevîler döneminde ise Muâviye, Maskale b. Hubeyre'yi on ile yirmi bin arası bir askeri kuvvetle bölgeye gönderdi ise de arazinin sarplığı ve halkın savaşıllığı sebebiyle Maskale ordusuyla beraber şehit edildi.¹ Süleyman b. Abdülmelik'in (h. 96-97/715-717) hilafete gelmesiyle Irak valisi Yezîd b. Mühelleb kendisine isyan eden Kuteybe b. Müslim üzerine sefere çıktı ve sefer sırasında Taberistan'da yerel güçlerle de mücadele ederek onları anlaşıma yapmaya ve vergi vermeye mecbur etti (98/716-17).² Son Emevî halifesi II. Mervân (h. 127-132/744-750) döneminde kargaşadan yararlanan mahallî güçler Taberistan'ı tekrar ele geçirdi.³

Abbâsîler iktidarı ele geçirince Seffâh bölgeye âmilini göndererek ispehbez ve bölge halkıyla anlaşma yaptı. Mansûr döneminde İsbehbez ve Taberistan halkı anlaşmaya ihanet ederek Müslümanlar'ı öldürdüler. Bunun üzerine Mansûr onların üzerine başarılı komutanlarından Hâzım b. Huzeyme, Ravh b. Hâtım ve Merzûk Ebü'l-Hasîb'i gönderdi ve Abbâsî kuvvetleri hâkimiyeti tekrar ele geçirdi. Böylece Abbâsî valilerinin idaresi başladı (142/759-60).⁴ Her ne kadar bu tarihten itibaren Abbâsîler vali atasa da⁵ yerel güçlerin hakimiyeti de kendi bölgeleri olan dağlık alanlarda devam etmekteydi.⁶ Taberistan valisi atanan Hâlid b. Bermek, Kârinîler'in reisi Vindâd-Hürmüz ile yakın ilişkiler kurarak bölgede İslâm'ın yayılması için çalıştı.⁷ Hâdî döneminde, bölgedeki yerel güç Vindâd-Hürmüz halifenin huzuruna geldi. Hâdî ona emân verdi ve iyi davranarak onu Taberistan'a kendi hükmettiği topraklara yönetici olarak atadı.⁸

Me'mûn döneminde bölgedeki Kârinî hanedanının temsilcisi olan yerel güç Mâzyâr b. Kârin Müslüman oldu ve Muhammed adını aldıktan sonra Me'mûn ona ispehbez unvanını da vererek hâkim olduğu dağlık bölgelere vali atadı (207/822-23).⁹ Mâzyâr ile beraber Musa b. Hafs'ı da Taberistan'a vali atayarak dağlık bölgeler dışındaki diğer

¹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 468.

² Belâzürî, **Fütûh**, s. 469-472; Taberî, **Târîh**, c. 6, s. 534-540.

³ Belâzürî, **Fütûh**, s. 472.

⁴ Belâzürî, **Fütûh**, s. 472-473; Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 372; İbnü'l-Fakîh, **Kitâbü'l-Büldân**, s. 571.

⁵ İbnü'l-Fakîh, **Kitâbü'l-Büldân**, s. 574.

⁶ Oktay Bozan, "Taberistân Emiri Mâzyâr b. Kârin'in Abbasi İdaresine İsyanı", **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, c. 5, Sayı 11, 2014, s. 75.

⁷ Yaşaroğlu, **Taberistan Zeydileri**, s. 30-31; V. Minorsky, "Mazyar" **İA**, c. 7, s. 429.

⁸ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 191.

⁹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 473-474.

yerlerin yönetimini de Muhammed'e verdi.¹ Zamanla bölgenin hâkimiyetini ele geçiren Mâzyâr, Mu'tasım döneminde Horasan'ı idare eden Tâhirîler ile mücadeleye girişerek isyan etti (224/838-39). Mu'tasım, Horasan valisi Abdullah b. Tâhir'i onunla ilgilenmek üzere görevlendirdi. Bunun üzerine Abdullah, Mâzyâr üzerine sefer düzenleyerek onu yakaladı. Sâmerî'ya gönderilen Mâzyâr idam edildi (225/840).²

Abbâsîler'den önce de sıkıntılı bir eyâlet olan Taberistan bu dönemde de yerel güçlerin isyanları ve bölgenin zor coğrafî şartları sebebiyle sorunlu bir eyâlet oldu. Coğrafyasının çetinliği yanında kendilerini Sâsânîler'in mirasçıları gören yerel hanedanların varlığı Mu'tasım dönemine kadar bölgenin sürekli sorunların yaşandığı bir yer olmasına sebep oldu. Bununla beraber Hâlid b. Bermek ve Mâzyâr'ın valiliğinde bölgenin İslâmlaşmasına yönelik faaliyetler arttı. Mâzyâr'dan sonra Taberistan, Horasan'a bağlanarak Abdullah b. Tâhir'in idaresine verildi ve bölge Tâhirî valileri tarafından yönetildi.³

Bölgeye tayin edilen valilerin neseplerine bakıldığında Abbâsî hanedanından bir valinin atandığı görülür. Toplamda 30 civarı valinin atandığı bölgede mensup valilerin Kuzey Arapları'ndan Kays, Bâhile, Temîm ve Esed; Güney Arapları'ndan Ezd, Huzâa ve Tay mensubu oldukları görülür. Valilerin üçte birine yakınının nesepleri tespit edilemese de üçte bire yakını mevali ve geri kalanları da zikredilen Arap kabilelerindendir. Ömer b. Alâ ve Mukâtîl b. Sâlih dışında ise ikinci kez atanan vali yoktur. Bölgeye atanan valilerin çoğu görev yerine gitmiş, nadir de olsa nâib gönderen valiler olmuştur. Burada valilik yapan önemli şahıslar arasında Hâlid b. Bermek, Fazl b. Yahya, Abdullah b. Hurdazbih bulunur (EK-3).

6. Fars (Fâris)

Arapça Fâris, Türkçe Fars olarak adlandırılan İran topraklarındaki geniş eyâlet, batıda Irak cihetinden Errecân, kuzeyde Kirman cihetinden Sircân, güneyde Hind denizi cihetinden Sîrâf ve doğuda Sind cihetinden Mûkrân ile sınırdır.⁴ Geçmişte bu

¹ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 596, 618.

² Belâzürî, **Fütûh**, s. 474-475.

³ Belâzürî, **Fütûh**, s. 475.

⁴ el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldân**, c.4, s. 236.

bölgede Medler, Persler, Partlar, Ahamenîler ve Sâsânîler hüküm sürdü.¹ Fars eyâletinin önemli vilâyetleri Sâbûr, Istahr, Erdeşirhurre, Derâbcerd, Fesâ, Errecân ve Şîrâz'dır.² Eyâletin en geniş şehri olan Istahr aynı zamanda yönetim merkeziydi.³ Halkın çoğunluğu Fars olmakla birlikte önemli miktarda Kürt nüfusu da bulunmaktaydı.⁴

Fars bölgesinde ilk fetih harekâtı Hz. Ömer'in emriyle Bahreyn valisi Âlâ b. Hadramî'nin gönderdiği kuvvetlerle başladı. Bahreyn ve Uman valiliğine atanan Osman b. Ebî'l-As ile devam eden fetihler, Hz. Osman döneminde de devam etti. Bu dönemde Basra valisi Abdullah b. Âmir kumandasında bölgenin tamamına yakını fethedildi (28/648-49).⁵ Hz. Ali bölgeye güvendiği sahâbîlerden Sehl b. Huneyf'i vali atadı fakat halkın onun valiliğini istememesi sonucu o azletti.⁶ Bunun üzerine Hz. Ali, kendisine sâdık adamlarından Ziyâd b. Ebîh'i atadı. Halk tarafından sevilen ve başarılı bir vali olan Ziyâd'a Hz. Ali'nin şehadetinden sonra Muâviye cazip tekliflerde bulundu ve onu kendi safına çekmeyi başardı.⁷

Emevîler döneminde Kirman, Fars eyâletine bağlandı.⁸ Hâricîler'in Ezârika grubunun önderlerinden olan Nâfi' b. Ezrak'ın öldürülmesinin ardından Hâricîler bu bölgeye kaçarak karışıklığa sebep oldular.⁹ Emevîler'in sonuna doğru Alioğulları'ndan ve Cenâhiyye hareketinin lideri Abdullah b. Muâviye Kûfe'de ayaklandı (129/746-47) ve Fars eyâletini de ele geçirerek kargaşaya sebep oldu. Horasan valisi İbn Hubeyre'nin onların üzerine kuvvet göndermesi üzerine eyâlette kontrol tekrar sağlandı.¹⁰

Abbâsîler dönemine gelindiğinde ise Fars bölgesine vezir Ebû Seleme âmillerini gönderdi. Onun öldürülmesinden sonra ise Horasan valisi Ebû Müslim, Fars eyâletine

¹ Ekrem Memiş, **Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar)**, Ekin Yayınevi, Bursa, 2018, s. 11-165.

² İbn Rüste, **Kitâbü'l-A'lâk**, s. 106.

³ İbn Havkal, **Sûretü'l-Arz**, s. 260-262.

⁴ İbn Havkal, **Sûretü'l-Arz**, s. 265.

⁵ Belâzürî, **Fütûh**, s. 544-548.

⁶ Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 192.

⁷ ed-Dîneverî, **Ahbârü't-Tivâl**, s. 219; Taberî, **Târîh**, c. 5, s. 176.

⁸ Belâzürî, **Fütûh**, s. 551-552.

⁹ ed-Dîneverî, **Ahbârü't-Tivâl**, s. 273-275; Taberî, **Târîh**, c. 6, s. 119.

¹⁰ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 371-374; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 5, s. 370-373.

Muhammed b. Eş'as'ı vali olarak göndererek Ebû Seleme'nin âmillerini tasfiye etmesini emretti.¹ Seffâh da aynı zamanda amcası İsa b. Ali'yi buraya vali olarak atadı. İsa, Muhammed'in yanına giderek valiliği almak istediye de Muhammed, görevi ona teslim etmedi. Bunun üzerine İsa, Seffâh'ın yanına geri döndü. Halife bu duruma öfkelenmesine rağmen Ebû Müslim ile aralarını bozmamak için bir şey yapmadı.² Bir süre sonra Seffâh, Musul'da kısa bir süre valilik görevi ifa ettirdiği kardeşi Yahya b. Muhammed'i buraya vali atayarak bölgeyi merkeze bağladı.³

Basra'da Alioğulları'ndan İbrahim b. Muhammed'in çıkardığı isyan (145/762-63) Fars eyâletini de olumsuz etkiledi; onun adamlarından Amr b. Şeddâd eyâleti ele geçirdi. İbrahim'in öldürülmesiyle eyâlette Abbâsî hâkimiyeti tekrar sağlandı.⁴ Hâlid b. Bermek'in valiliği döneminde uyguladığı politikalar halkın sevgisini kazanmasını sağlamanın yanı sıra Abbâsî hâkimiyetinin artmasına da yardımcı oldu.⁵

Kaynaklarda Fars eyâletine atanan valilerin yanı sıra valilerin uygulamaları hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Elde edilen bilgiler eyâlette Abbâsîler döneminde genel olarak az sıkıntı yaşandığı yönündedir. Tespit edildiği kadarıyla eyâlete 20'ye yakın vali atandı. Valilerin neseplerine bakıldığında dörtte bire yakını Abbâsî hanedan mensuplarından dörtte ikiye yakını mevali ve geriye kalanlar ise Kuzey Arapları'ndan Temîm ve Dabbe; Güney Arapları'ndan Huzâa mensubu oldukları görülür. Umâre b. Hamza, Hâlid b. Bermek ve Muhammed b. Süleyman dışında göreve ikinci kez atanan vali yoktur. Bazı valiler ise bölgeye nâiblerini göndermiştir. Burada valilik yapan önemli şahıslar arasında Muhammed b. Eş'as, Hâlid b. Bermek ve Umâre b. Hamza bulunur (EK-3).

7. Horasan

Farsça bir kelime olan Horasan, "güneşin doğduğu yer, güneş ülkesi" anlamına gelmekte olup⁶ bölge doğudan Sicistan ile Hind bölgesi, batıdan Oğuz çölü, kuzeyden

¹ Taberî, *Târîh*, c. 7, s. 458.

² ed-Dîneverî, *Ahbârü't-Tivâl*, s. 376-377.

³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 5, s. 457.

⁴ Taberî, *Târîh*, c. 7, s. 636, c. 8, s. 50.

⁵ Cehşiyârî, *el-Vüzerâ*, s. 228.

⁶ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. 3, s. 350.

Mâverâünnehir ve Türk ülkeleriyle güneyden de Fars çölüyle çevrilidir.¹ Geniş bir coğrafyaya sahip olarak Mâverâünnehir'i de içine alan Horasan'ın önemli vilâyetleri arasında Merv, Nişâbur, Herât, Kûhistân, Nesâ, Serahs, Merverrûz, Tâlekân, Belh, Tûs, Bâzeğîs, Toharistan, Tirmiz, Buhârâ, Semerkand, Şâş, Fergana ve Üsrûşene vardır.² Kozmopolit bir yapıya sahip olan Horasan'da Hristiyanlık, Yahudilik, Sâbiîlik, Şamanizm, Budizm, Mecûsîlik, Zerdüştlük ve Maniheizm gibi birçok farklı inanca sahip insan yaşamaktaydı.³

Horasan bölgesi İslâm'dan önce Sâsânîler'in dört önemli eyâletinden biri olup ispehbez unvanlı valiler tarafından yönetilirdi.⁴ İslâm fetihlerinin başladığı ilk dönemlerde Horasan'ın bir kısmı İranlılar bir kısmı da Türkler'in hâkimiyetindeydi.⁵ Hz. Ömer döneminde bölgenin bir kısmı barışla fethedildi. Hz. Osman dönemine geldiği zaman ise Basra valisi Abdullah b. Âmir ile komutanlarından Ahnef b. Kays, Horasan'ın büyük bir kısmını savaşla bir kısmını da anlaşmalarla fethetti (31/651-52).⁶ Hz. Osman'ın şehadetiyle birlikte Hz. Ali iç mücadelelerle uğraşmak zorunda kaldı ve Horasan'a atadığı valiler de bölgedeki isyanlarla uğraştı.⁷

Muâviye hilafeti ele geçirince bölgeye farklı valiler atadıktan sonra tekrar Horasan fatihi Abdullah b. Âmir'i Basra ve Horasan'a atadı. Onun valiliğinde isyan çıkaran bazı bölgeler tekrar kontrol altına alındı.⁸ Bu dönemde Horasan, Basra valilerine bağlı olarak atanan valiler tarafından yönetildi. Ziyâd b. Ebîh Basra valiliğine getirilince (45/665-66) Horasan'ın çeşitli vilâyetlerine vali atamaları gerçekleştirdi. Bu dönemde bölgeye peyderpey Araplar iskân ettirildi. Bu politika çerçevesinde Horasan'a Rebî' b. Ziyâd vali olarak atandı (51/671-72) Basra ve Kûfe'den 50 bin kişilik Müslüman Arap da iskân için gönderildi. Uygulanan bu iskân politikaları sayesinde Müslümanlar Horasan bölgesinde hâkimiyet açısından güçlendi.⁹

¹ el-İstahrî, **Mesâlik**, s. 25; İbn Havkal, **Sûretü'l-Arz**, s. 426.

² İbn Rüste, **Kitâbü'l-A'lâk**, s. 105; el-İstahrî, **Mesâlik**, s. 253-254.

³ Recep Uslu, **Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi**, Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi SBE., Bursa, 1997, s. 23.

⁴ Ya'kûbî, **Târîh**, c. 1. s. 176.

⁵ Uslu, **Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi**, s. 23.

⁶ Belâzürî, **Fütûh**, s. 567-570; Taberî, **Târîh**, c. 5, s. 64.

⁷ Belâzürî, **Fütûh**, s. 574-575.

⁸ Belâzürî, **Fütûh**, s. 575-576.

⁹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 578-580.

Abdullah b. Zübeyr'in başlattığı başkaldırı Horasan'da da karşılık buldu. Abdullah b. Âmir'in komutanlarından olan ve Horasan'ın fethinde önemli bir yeri olan Abdullah b. Hâzim, Horasan valiliğini ele geçirdi. Halife Abdülmelik b. Mervân (h. 65-86/685-705). ise onun adamlarından Bükeyr b. Vişâh'a valilik görevini vererek Abdullah b. Hâzim'i öldürttü ve Horasan'da yeniden Emevî hâkimiyeti sağlandı (72/691-92). Irak valisi Haccâc b. Yûsuf'un atadığı Horasan valileri bölgede Türkler ile çetin mücadeleler yaptı, Horasan valisi Kuteybe b. Müslim (86/705) Çin sınırına kadar birçok yeri fethetti ve Toharistan'daki Türk hükümdarı Nîzek Tarhan'ı ortadan kaldırarak Müslümanlar'a nefes aldırdı (91/709-10).¹ Haccâc b. Yûsuf ve onun atadığı Horasan valilerinin Müslüman olan Horasanlılar'dan cizye almaya devam etmesi bölgede yaşayan mevali arasında Emevîler'e karşı tepki oluşturdu.²

Horasan'da idarî ve sosyal hayatı etkileyen en önemli mesele ise Araplar arasındaki asabiyetti. Güney Arapları'nı (Yemenliler) temsil eden Ezdliler ile Kuzey Arapları'nı temsil eden Temîm ve Abdülkays arasındaki çekişmeler bölgedeki Emevî hâkimiyetini zayıflattığı gibi Horasan'ın Emevî aleyhtarı bir kimliğe bürünmesine ve bu yönde faaliyetlerin merkezi haline getirdi.³

Abbasoğulları bölgedeki karmaşık yapıdan faydalandı Emevî başkentinden uzak bu yerde kurdukları davet hareketine bağlı nakîbler ve dâîlerle yürüttükleri süreç, 130 (747-48) yılında Horasan'da Ebû Müslim'in ayaklanmasıyla ihtilâl hareketine dönüştü. Emevîler'in baskıcı politikalarından bunalan mevalinin de desteğiyle Emevîler'in yıkılış süreci buradan başladı.⁴ Abbâsî davetinin en önemli figürlerinden olan ve sonrasında ihtilâlin başarıya ulaşmasında kritik görevleri yerine getiren Ebû Müslim'in Horasan'daki valiliği Seffâh tarafından tanınarak bölgeye ilk vali olarak atandı.⁵ Ebû Müslim'in Alioğulları yanlısı vezir Ebû Seleme'yi öldürtmesi ve Şam

¹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 591.

² Roberto Marin Guzman, "Orta Asya ve Horasan'da Abbasi İhtilâli: Vergi, İhtida ve Dini Grupların İhtilâlin Başlamasındaki Rolü Hakkında Analitik Bir İnceleme", çev. Mustafa Demirci, **İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi**, c. 6, Sayı 12, 2008, s. 259-262.

³ Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 333; Yiğit, **Emevîler**, s. 134-137.

⁴ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 353; **Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsiyye**, s. 273; Abbâsî ihtilâli hakkında detaylı bilgi için bkz. M. A. Shaban, **The Abbasid Revolution**, Cambridge, Cambridge University Press, 1970, s. 138-163; Bozkurt, **Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali**, s. 21-95.

⁵ Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 413; Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 460.

valisi Abdullah b. Ali'nin isyanını bastırması gibi sebeplerle elde ettiği nüfuz Abbâsîler tarafından tehdit olarak görüldü ve o, Mansûr tarafından ortadan kaldırıldı.¹

Abbâsîler, Horasan'a ihtilâl hareketinin merkezi olmakla beraber gerekli askerî gücü sağlamaları ve ekonomik açıdan da önemli gelir elde ettikleri bir yer olması sebebiyle büyük önem vermekteydi.² Mansûr döneminde Horasan'a atanan Abdülcebbâr b. Abdurrahman el-Ezdî'nin Horasanlılar'a kötü muamelesinin yanında isyan da çıkarması üzerine Mansûr, deneyim kazanması yanında Horasanlılar'a verdikleri önemi göstermek için oğlu Mehdî'yi önemli komutanlarla isyanı bastırması amacıyla vali olarak atadı. Abbâsî kuvvetleri tarafından yakalanan Abdülcebbâr tutuklanarak Bağdat'a gönderildi ve Horasan'da işler tekrar yoluna girdi.³ Hârûnürreşîd döneminde Fazl b. Yahya'nın başarılı valiliğinden⁴ sonra bölgeye Ali b. İsa b. Mâhân atandı. Onun halkı ve eşrafı rahatsız eden sorunlu valiliği bölgede birçok sıkıntıya sebep oldu.⁵ Hârûnürreşîd, nihayetinde onun yerine yine Horasan asıllı bir komutan olan Herseme b. A'yen'i vali atayarak Horasan'daki kargaşayı dindirdi.⁶

Hârûnürreşîd'in 193 (809) yılında vefatıyla birlikte halife olan Emîn ile Horasan valisi Me'mûn arasında başlayan hilafet mücadelesinde Horasanlılar'ın desteğini alan Me'mûn, Emîn'e galip gelerek hilafeti ele geçirdi.⁷ Emîn ile mücadelesinde kendisinin hilafete geçmesinde büyük paya sahip kişilerden olan Tâhir b. Hüseyin, Me'mûn döneminde Horasan valiliğine atandı.⁸ Tâhir'in vefatının ardından da başarılı bir komutan olarak Me'mûn'un hilafetine karşı ayaklananları ortadan kaldıran Abdullah b. Tâhir Horasan valiliğine tayin edildi.⁹ Tâhir b. Hüseyin ile başlayan aile içi valilikler Abbâsîler'e bağlı yarım yüzyılı aşan bir süre boyunca Horasan'a hükmeden Tâhirîler'in¹⁰ kurulmasına sebep oldu. Abdullah b. Tâhir ile Horasan'ın merkezi Merv

¹ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 479-495.

² Zeydân, **Târîh**, c. 1, s. 330.

³ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 508-511.

⁴ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 255-261.

⁵ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 270, 286, 293, 324-328.

⁶ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 324-328.

⁷ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 527.

⁸ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 557.

⁹ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 622.

¹⁰ Tâhirîler hakkında detaylı bilgi için bkz. Münî el-Ka'bî, **ed-Devletü'l-Tâhirîyye fi Horasan ve'l-Irak**, Merkezü'n-Neşri'l-Câmîi, Tunis, 2005.

olmaktan çıkarak yerini Nîşâbur'a bıraktı. Nîşâbur'a valilik konağı inşa eden Abdullah b. Tâhir'den itibaren burası eyâlet merkezi konumuna geldi.¹

Kozmopolit yapısının yanında Abbâsîler'in kuruluşunda önemli bir rol oynayan bu eyâlete atanan valiler genellikle asker kökenli önde gelen kimselerden oldu. Geçmiş dönemde Horasan'da yaşanan sıkıntıları göz önünde tuttıkları anlaşılan Abbâsîler'in Kuzey Arapları ve Güney Arapları'ndan da vali atayarak denge kurmaya çalıştıkları bunun yanı sıra mevaliden de atama yaptıkları görülür. Valilerin neseplerine bakıldığında hanedandan Mehdî, İsa b. Ca'fer ve Me'mûn'un valilikleri dışında Kuzey Arapları'ndan Şeybân ve Dabbe; Güney Arapları'ndan Ezd, Tay, Kinde, Huzâa ve Himyer mensubu oldukları görülür. 26 valinin görev yaptığı Horasan'da valilerin yarısından fazlası olan 14 valinin mevali olması ve bunların çoğunun Hârûnürreşîd döneminin ortalarından itibaren etkinliği de dikkat çekicidir.

Horasan'da ihtilâl hareketinin etkin isimlerinden olan Abdûlmelik b. Yezîd dışında göreve ikinci kez atanan vali yoktur. Mehdî ve Me'mûn'un veliaht olarak burada valilik yapmaları hilafete gelmelerini sağladığı gibi bölgenin Abbâsîler nezdindeki önemini de gösterir. Bölgeye atanan valilerin çoğu görev yerine gitmiş, nadir de olsa nâib gönderen valiler olmuştur. Burada valilik yapan önemli şahıslar arasında Ebû Müslim, Abdülcebbâr b. Abdurrahman, Fazl b. Yahya, Ali b. İsa b. Mâhân, Herseme b. A'yen, Me'mûn, Tâhir b. Hüseyin ve Abdullah b. Tâhir gibi devlet adamları bulunur (EK-3).

8. Sicistan

Arapça kaynaklara Sicistan olarak geçen Sîstân'ın² bir kısmı günümüzde İran'da bir kısmı da Afganistan'da kalmaktadır. Kaynaklarda ise Sicistan doğudan Sind, batıdan Horasan ve Fars, kuzeyden Horasan, güneyden Sicistan-Kirman arasındaki çölün kuşattığı yerle sınırlıdır.³ Kumlu bir arazi yapısı olan Sicistan sıcak ve rüzgârlı bir iklime sahiptir.⁴ İslâm'dan önce Persler ve Sâsânîler'in hâkimiyetinde olan Sicistan

¹ el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldân**, c. 3, s. 305; İsmail Pırlanta, **Orta Çağ'ın İncisi Nişabur: Fethinden Sâsânîler Dönemi Sonuna Kadar**, Hikmetevi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 129.

² Belâzürî, **Fütûh**, s. 553; Taberî, **Târîh**, c. 1, s. 504; el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldân**, c. 3, s. 190.

³ İbn Hurdazbih, **el-Mesâlik**, s. 33; İbn Havkal, **Sûretü'l-Arz**, s. 411.

⁴ el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldân**, c. 3, s. 190.

aynı zamanda İran topraklarının doğu sınırını teşkil eder.¹ Sicistan'ın önemli şehirleri ise Zerenc, Bust, Ruhhâc, Zalik, Kerkuye, Heysum, Rüşt, Basurd, Karnın, Bilâdu'd-Daver'dir.² İdarî merkezi ise Zerenc şehriydi.³ Abbâsîler döneminde halifeler doğrudan buraya valiler atamakla birlikte zaman zaman Horasan'a bağlandı ve özellikle de Hârûnürreşîd döneminden itibaren Horasan valisinin atadığı kişiler valilik görevini yerine getirdi.⁴

Hiz. Osman'ın hilafetinde Horasan valisi Abdullah b. Âmir'in, Rebî' b. Habîb komutasında yolladığı kuvvetler (30/650-51) ve sonrasında Rebî'in yerine atanan Abdullah b. Semüre ile Sicistan'ın büyük bölümü fethedildi.⁵ Emevîler döneminde Sicistan, Basra'ya bağlanarak yönetildi. Muâviye, Basra'ya Abdullah b. Âmir'i vali olarak atadı; o da Sicistan'a tekrar Abdullah b. Semüre'yi tayin ederek Kabil'e kadar fetih hareketine girişti.⁶

Muâviye'nin, Rebî' b. Ziyâd'ı Sicistan valisi tayin etmesi (46/666-67) üzerine Türk hükümdarı Rutbîl, Müslümanları bölgeden uzaklaştırmak için çalıştı. Vali Rebî' b. Ziyâd onun karşısında mağlup oldu ve yerine atanan Ubeydullah b. Ebî Bekre (51/671-72), Rutbîl ile barış anlaşması imzalamak zorunda kaldı.⁷ Emevîler döneminde Hâricîler genellikle Sicistan'a sığındılar ve halk arasında görüşleri benimsenerek kuvvetli bir konuma geldiler.⁸ Sicistan ve çevresinde coğrafya ve iklimin de etkisiyle olsa gerek sert karakter yapısına sahip bölge halkı arasında Hâricîlik büyük ilgi gördü.⁹ Bu dönemde bölgeye birçok vali atanmış, bölgenin sarp coğrafyası, gayrimüslimlerin isyanları, bölgedeki yerel güç Rutbîl'in askeri faaliyetleriyle birlikte Müslüman Araplar arasında kabile asabiyetinden çıkan çatışmalar sebebiyle problemli bir eyâlet oldu.¹⁰

¹ Osman Gazi Özgüdenli, "Sîstan", *DİA*, c. 37, s. 274-275.

² İbn Rüste, *Kitâbü'l-A'lâk*, s. 105; *Târîh-i Sistân*, s. 45-46.

³ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 411.

⁴ *Târîh-i Sistân*, s. 132-133.

⁵ Belâzürî, *Fütûh*, s. 553-556.

⁶ Belâzürî, *Fütûh*, s. 557-558.

⁷ Belâzürî, *Fütûh*, s. 558-559; *Târîh-i Sistân*, s. 98-99.

⁸ Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar*, s. 41-42.

⁹ Hasan Kurt, *Türk-İslam Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, Ankara, Araştırma Yayınları, 2002, s. 64.

¹⁰ Belâzürî, *Fütûh*, s. 560-563; *Târîh-i Sistân*, s. 100-131.

Abbâsîler hilafeti ele geçirince Sicistan'a ilk atamayı Horasan valisi Ebû Müslim yaptı ve oraya Hz. Peygamber (s) devrinde Temîm kabilesinin liderlerinden Hâcib b. Zürâre'nin torunu Ömer b. Abbas'ı atadı. Göreve başlayan Ömer, Sicistan'da bir süre sonra Temîm kabilesiyle anlaşmazlık yaşayarak öldürüldü.¹ Mansûr döneminde atanan valiler vasıtasıyla bölgede tekrar hâkimiyet sağlandı ve Rutbîl'e karşı yapılan askerî harekâtla bölgede üstünlük ele geçirildi.²

Abbâsîler döneminde de etkili olan Hâricîler, Sicistan valisi Ma'n b. Zâide'yi öldürdüler ve bölgede ilk asır boyunca birçok isyan çıkardılar. Eyâlette karışıklığın çıkmasına ve vergilerin toplanmasına engel olan Hâricîler'in faaliyetleri birçok valinin atanmasına ve azledilmesine sebep oldu.³ Özellikle Hamza b. Abdullah el-Hâricî'nin isyanı büyüyerek bölgedeki Abbâsî valilerini uzun süre uğraştırdı.⁴

Emevîler döneminde daha çok Basra valisine bağlı olarak yönetilen Sicistan Abbâsîler döneminde doğrudan valiler atanarak yönetilmekle beraber zaman zaman Horasan'a bağlandı ve bu durum Hârûnürreşîd döneminden itibaren etkin bir şekilde uygulandı. Abbâsî hanedan mensubu olarak bir valinin atanmadığı bölgeye 30'a yakın vali atandı. Valilerin neseplerine bakıldığında Kuzey Arapları'ndan Temîm, Şeybân, Dabbe, Müzeyne, Bâhile ve Bekir b. Vâil; Güney Arapları'ndan Kinde, Ezd, Huzâa ve Himyer mensubu oldukları görülür. Valilerin yarıya yakını ise mevali teşkil eder. Bölgeye atanan valilerin çoğu görev yerine gitse Hârûnürreşîd döneminden itibaren sıkça Horasan valilerinin atama yaptığı veya nâibler gönderdiği görülür. Burada valilik yapan önemli şahıslar arasında Züheyr b. Muhammed, Fazl b. Süleyman ve Ma'n b. Zâide gibi devlet adamları bulunur (EK-3).

9. Sind

İslâm'dan önce sırayla Farslar, Makedonlar, İskitler, Hintliler ve Türkler'in hâkimiyetinde olan Sind bölgesinin⁵ sınırlarını doğuda Mihrân nehri, batıda Kirman

¹ **Târîh-i Sistân**, s. 132-133.

² **Târîh-i Sistân**, s. 136-138.

³ Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 425; **Târîh-i Sistân**, s. 142, 147-149; Farhad Daftay, "Emeviler Döneminde ve Abbâsîler'in ilk Dönemlerinde İran, Horasan ve Mâverâünnehr'deki Mezhebi ve Milliyetçi Hareketler", çev., Mehmet Atalan, **Kelam Araştırmaları Dergisi [Kader]**, c. 4, Sayı 2, 2006, s. 142.

⁴ **Târîh-i Sistân**, s. 147-161.

⁵ Rahman, **Sind Bölgesinin Fethi ve İslamlaşması**, s. 11-14.

toprakları, güneyde Hint Okyanusu, kuzeyde Horasan'a bitişik çöl oluşturur.¹ Sind bölgesinin önemli şehirleri arasında idarî merkez el-Mansûra'nın yanında Deybül, Kîkan, Mükran, Kusdar, Kündühar, Ermâil, Kannezbûr ve Kandâbîl yer almaktadır.² Toprak ve iklimin tarım için uygun olmadığı Sind'de genellikle ticaret yaygındı.³

Sind bölgesine ilk askerî sefer Hz. Ömer döneminde Bahreyn valisi Osman b. Ebî'l-Âs'ın denizden düzenlediği ve ancak başarı elde edilemeyen seferdi (15/636-37).⁴ Hz. Osman döneminde Irak valisi Abdullah b. Âmir'in gönderdiği askerî gruplarla Hz. Ali döneminde Hâris b. Mürre'nin gerçekleştirdiği askerî operasyonlar başarılı olamadı. Bu başarısızlıkta arazinin kuraklığı, su kıtlığı, mahsullerin niteliksizliği, düşmanın çetinliğinin yanı sıra bölgenin merkeze uzaklığı ve Araplar'ın bölgeye yabancılığı da etkili oldu.⁵

Muâviye döneminde Sind hududuna tayin edilen Abdullah b. Sevvâr, Kikân üzerine sefer düzenleyerek ganimetler elde etse de Sindliler'in Türkler'den yardım istemesiyle Abdullah öldürüldü.⁶ Emevîler döneminde özellikle Irak valisi Haccâc'ın görevlendirdiği valiler ve komutanlar eliyle yavaş yavaş bölge fethedilmeye başlandı. Haccâc'ın Velîd b. Abdülmelik döneminde bölgeye atadığı Muhammed b. Kâsım, Kannezbûr ve Ermâil (92/710-11) ile Deybül'ü (93/711-12) aldı.⁷ Muhammed'e hilafet merkezinden gönderilen askerî destekle bölgedeki mahallî hükümdar Raca Dâhir'in de öldürüldüğü savaş kazanılarak Sind topraklarının neredeyse tamamı fethedildi.⁸

Haccâc sonrasında Irak'ın haraç âmilliğine atanan Sâlih b. Abdurrahman, kardeşini öldüren Haccâc'dan intikam almak için Sind fâtihî Muhammed'i azlederek hapse attırdı ve işkenceyle öldürttü. Bu dönemde bölgedeki mahallî güçler konumlarını güçlendirdi ve Müslümanlar'ın işi zorlaştı.⁹ Hakem b. Avâne'nin valiliği döneminde

¹ **Hudûdu'l-Âlem**, s. 95.

² Belâzürî, **Fütûh**, s. 607-626; **Hudûdu'l-Âlem**, s. 95-96.

³ Rahman, **Sind**, s. 106-107.

⁴ Belâzürî, **Fütûh**, s. 607.

⁵ Belâzürî, **Fütûh**, s. 607-608; Rahman, **Sind**, s. 52.

⁶ Belâzürî, **Fütûh**, s. 608.

⁷ Belâzürî, **Fütûh**, s. 608-612; **Fethû's-Sind: Çeçnâme**, der. Ali b. Hâmid b. Ebû Bekir el-Kûfî, thk. Süheyl Zekkar, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1992, s. 93-96.

⁸ Belâzürî, **Fütûh**, s. 608-612, s. 612-615; **Fethû's-Sind**, s. 175.

⁹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 618-620.

komutanlarından olan Amr b. Muhammed, valinin emriyle el-Mansûra şehrini kurdu ve zamanla büyüyen bir şehir Sind bölgesinin başşehri ve valilerin konakladığı yer oldu.¹ Emevîler döneminde Sind eyâleti fetihlerin kalıcı hale getirildiği ve bölgede valilerin imâr ve iskân faaliyetleriyle² beraber İslâmlaşmanın yavaş yavaş gerçekleştiği bir dönem oldu.

Abbâsîler iktidara geldiklerinde Sind'e ilk valiyi Horasan valisi Ebû Müslim atadı ve Mugallis el-Abdî'yi askerlerle birlikte gönderdi. Bölgedeki Emevî valisi Mansûr b. Cumhur ordusuyla onu yenerek öldürdü. Bunun üzerine Ebû Müslim, Musa b. Ka'b'ı bir orduyla gönderdi ve Mansûr b. Cumhur mağlup edilerek eyâlette Abbâsî hâkimiyeti kuruldu.³ Mansûr, hilafetinde Sind'e vali olarak Ömer b. Hafs'ı göndermiş fakat Musa b. Ka'b'ın nâibi olarak valiliği yürüten oğlu Uyeyne dirense de yaklaşık bir yıl süren kuşatmanın ardından barış yoluyla 142 (759-60) yılında valiliği teslim etti.⁴

Mansûr döneminde Sind valiliğine atanan Ömer b. Hafs'ın Alioğulları'na karşı mütemayil olmasıyla Medine'de isyan eden Abdullah b. Muhammed'e ve sonrasında yanına gelen onun oğlu Muhammed el-Eşter'e sahip çıkması hilafet merkezinin tepkisine ve onun buradan azledilmesine sebep oldu.⁵

Ömer b. Hafs'tan sonra Sind bölgesine atanan Hişâm b. Amr döneminde Sind'de imâr ve iskân faaliyetleri çoğaldı ve Hind bölgesindeki fetihlerle elde edilen ganimetler sayesinde maddi güç de arttı.⁶ Abbâsîler döneminde 161 (777-78) yılından itibaren Sind bir süreliğine Basra valisine bağlandı fakat bir süre sonra tekrar müstakil bir eyâlet oldu.⁷ Me'mûn döneminde buraya vali olarak atanan Bîşr b. Davud isyan çıkarsa da bölgeye atanan Gassân b. Abbâd tarafından hâkimiyeti yeniden sağlandı.⁸ Sind eyâleti Abbâsîler döneminde genellikle Hind bölgesine yapılan fetihler için üs olarak kullanıldı.⁹

¹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 622-623.

² Rahman, **Sind**, s. 82-89.

³ Belâzürî, **Fütûh**, s. 623-624; Diğer kaynaklarda ise valileri Ebû'l-Abbâs'ın gönderdiği yazmaktadır. Bkz. Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 413-415; Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2. s. 328; Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 464.

⁴ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 512.

⁵ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 33-35.

⁶ Belâzürî, **Fütûh**, s. 624.

⁷ Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2. s. 398.

⁸ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 620.

⁹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 624-626.

Bölgeye atanan valilerin baskıcı yönetimleriyle beraber tarafgir politikaları Araplar arasında sık sık asabiyet çatışmaları yaşanmasına ve bu durumun da bazen valilerin ölmesine bile sebep oldu.¹ Bölgeye atanan vali listesi incelendiğinde Hârûnürreşîd dönemine kadar Kuzey Arapları'ndan sorasında ise Güney Arapları'ndan daha etkin atama yapıldığı görülür. Valilerin neseplerine bakıldığında Kuzey Arapları'ndan Temîm, Tağlib ve Bâhile; Güney Arapları'ndan Ezd, Himyer, Huzâa ve Tay kabilesi mensuplarından oldukları görülür. 30 civarı validen Ravh b. Hâtim ve Nasr b. Muhammed dışında valiliğe ikinci kez atanan yoktur. Mehdî döneminden itibaren bölgeye mevaliden de valiler atansa da bunun Me'mûn döneminin sonuna doğru daha etkin olduğu görülür. Yarıdan fazla valinin Kuzey Arapları'ndan olduğu bölgede Mevaliden altı ve Abbâsî hanedanından dört vali atanmıştır. Bölgeye atanan valilerin çoğu görev yerine gitmiş, nadir de olsa nâib gönderen valiler olmuştur. Burada valilik yapan önemli şahıslar arasında Musa b. Ka'b, Ravh b. Hâtim ve Gassân b. Abbâd gibi devlet adamları bulunur (EK-3).

B. Batı Eyâletleri

1. el-Cezîre

el-Cezîre, yukarı Mezopotamya'da Dicle nehrinin doğusuyla Fırat nehrinin batısındaki verimli ve havası güzel yerleri içine alan bölgedir.² Bu sebeple ada anlamına gelen Cezîre olarak adlandırılır.³ İslâm tarihçilerine göre Hz. Nûh'un gemisi bu bölgede karaya oturdu ve ilk şehirler bu bölgede kuruldu.⁴ Esasında Arap toprağı olmayan el-Cezîre'ye İslâm'dan önce Rebîa ve Mudar'dan Araplar yerleşti ve bunların bir kısmı zamanla Hristiyanlaştı.⁵ İslâm'dan önce bu bölgede Bâbilliler, Asurlular,

¹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 624-625; Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2. s. 409.

² el-İstahrî, **Mesâlik**, s. 71; İbnü'l-Hâik Hasan b. Ahmed b. Ya'kûb el-Hemdânî, **Sıfatu Cezîreti'l-Arab**, haz. David Heinrich Müller, E.J. Brill, Leiden, 1884, s. 47.

³ **Hudûdu'l-Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib**, thk. Yûsuf el-Hâdî, Kahire, Dârü's-Sekâfe li'n-neşr, 1999, s. 117; Ebû Abdullah İzzeddin Muhammed b. Ali b. İbrâhim İbn Şeddâd, **el-Alâkü'l-Hatîre fî Zikri Ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre**, 3c., thk. Yahyâ Zekeriyâ Abbâre, Vizâretü's-Sekâfe, Dimaşk, 1991, c. 3, s. 4.

⁴ İbn Havkal, **Sûretü'l-Arz**, s. 229; el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldân**, c. 3, s. 262; Ebû Yahyâ Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd Kazvîni, **Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd**, Dâru Sadır, Beyrut, t.y., s. 393.

⁵ el-İstahrî, **Mesâlik**, s. 14.

Hititler, Persler, Büyük İskender, Selekiler, Romalılar, Bizans ve Sâsânîler hükmetti.¹ Sâsânîler ile Bizanslılar'ın hâkimiyet için mücadele ettiği bölgede İslâm davetinin ortaya çıktığı sırada hâkimiyet önce Sâsânîler'in, sonra Herakleios liderliğinde Bizanslılar'a geçti.²

Hız. Ömer, Suriye ve Irak'ın fethinden sonra Suriye valisi Ebû Ubeyde b. Cerrâh'a el-Cezîre'nin fethini emretti. Ebû Ubeyde de İyâz b. Ganm'ı orduyla el-Cezîre bölgesine gönderdi. İyâz komutasında el-Cezîre'nin birçok yeri fethedildi (18/640).³ Suriye ve el-Cezîre valiliğine geçen Muâviye (26/647), el-Cezîre'ye Kays kabilesinin lideri Dahhâk b. Kays'ı atadı.⁴ Emevîler döneminde burası Suriyeliler ile Iraklılar arasında mücadelelerin yaşandığı bir bölge oldu.⁵ Emevîler döneminde Doğu Anadolu ve Azerbaycan bölgelerinin yönetimi el-Cezîre valilerine verildi ve bölgenin önemi daha da arttı.⁶

Bölgeye atanan valiler genellikle hanedan mensuplarından oluşmaktaydı. Böylece fetihlerden elde edilen gelirler hanedan mensuplarının uhdesinde kaldı.⁷ Emevîler'in son halifesi II. Mervân hilafete geçmeden önce burada valilik yaptı ve Cezîreliler'in desteğiyle hilafeti ele geçirdi.⁸ Hilafete geldiğinde de el-Cezîre'deki Harran'ı başkent yaparak burayı imâr etti.⁹ Emevîler döneminde el-Cezîre bölgesinde idarî hayatı etkileyen önemli bir sorun da Hâricî isyanlarıydı. Nitekim Emevîler'in sonlarına doğru bu isyanlar önemli bir probleme dönüştü.¹⁰

Son Emevî halifesi II. Mervan tarafından başkent taşındığı el-Cezîre, Abbâsîler'e mukavemet gösterdi, II. Mervân bölgeden topladığı kuvvetlerle Abbâsîler'e karşı Zap Suyu'nda savaştı.¹¹ Abbâsîler'in Musul'a vali olarak atadığı Muhammed b. Sûl'e karşı

¹ Ramazan Şeşen, "Cezîre", *DİA*, c. 7, s. 509.

² Sebeos, *Herakleios Tarihi*, çev., Z. Zühre İlkgelen, Ayışığı Kitaplığı, İstanbul, 2009, s. 75-80; Vasiliev, *Bizans*, s. 231-236.

³ Belâzürî, *Fütûh*, s. 232-236.

⁴ İbn Asâkir, *Târîh*, c. 50, s. 128.

⁵ Ramazan Şeşen, "Cezîre", *DİA*, c. 7, s. 509.

⁶ Taberî, *Târîh*, c. 6, s. 116.

⁷ Temir, *Emevîlerde Valilik*, s. 120.

⁸ Ya'kûbî, *Târîh*, c. 2, s. 337; Taberî, *Târîh*, c. 7, s. 90-91.

⁹ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, s. 298.

¹⁰ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 412; Taberî, *Târîh*, c. 7, s. 347; el-Cezîre bölgesinde Hâricî isyanlarının detayları için bkz. Adnan Demircan, *Hâricîlerin Siyasî Faaliyetleri*, İstanbul, Beyan Yayınları, 2015, s. 166-191.

¹¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 403; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 5 s. 400-401.

itaatsizlikleri üzerine oraya Yahya b. Muhammed atandı ve Musullular'a karşı tepki çeken büyük katliamlar gerçekleştirdi.¹ Abbâsî yönetimine karşı ilk muhalif hareketler el-Cezîre'de baş göstermesine rağmen bunlar Abbâsî kuvvetleri tarafından bastırıldı.² Kritik bir öneme sahip el-Cezîre'ye Seffâh, ilk olarak kardeşi Mansûr'u vali atadı.³ Şam valisi Abdullah b. Ali, isyan başlattığında Harran'ı da kuşatmışsa da yenilince el-Cezîre'de işler tekrar yoluna girdi.⁴ Abbâsîler döneminde valilerin sıkı politikalarına rağmen bölgede sorunlar devam etti, özellikle Mehdî'nin hilafetinden itibaren bölgede Hâricî isyanları tekrar başladı.⁵ Emîn ile Me'mûn arasındaki mücadeleyle ortaya çıkan idarî boşluğu değerlendiren Nasr b. Şebes'in isyanı el-Cezîre bölgesine yayılarak Abbâsîler'i uzun süre meşgul etti. Vali Abdullah b. Tâhir, onun isyanını güçlkle bastırabildi (209/824-25).⁶

Her ne kadar isyanlar dolayısıyla asayiş sıkıntısı yaşansa da el-Cezîre bölgesi, Abbâsîler tarafından her yaz Bizans'a yapılan askerî seferler için mühim bir üs olarak kullanıldı ve bu sebeple önemini devam ettirdi.⁷ Hârûnürreşîd döneminde Rakka'nın on yılı aşkın bir süre yazlık başkent olarak kullanılmasıyla el-Cezîre'nin önemi daha da arttı.⁸

el-Cezîre eyâleti, Emevîler döneminde olduğu gibi Abbâsîler'in ilk döneminde de Azerbaycan ve İrmîniyye ile birleştirilse de sonradan bu eyâletler idarî olarak birbirinden ayrıldı.⁹ el-Cezîre eyâletinin şehirleri Diyâr-ı Rebîa, Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Bekr olarak üç bölgede bulunurdu. Önemli vilâyetleri ise Musul, Erzen, Meyyâfârikîn, Amid, Sumeysât, Kardâ, Bâzebdâ, Beled, Nusaybîn, Dârâ, Re'su'l-

¹ Ezdî, **Târîh**, c. 1, s. 341-349.

² Ebü'l-Verd öncülüğünde el-Cezîre halkının isyanı için bkz. Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 443.

³ Mansûr görev yerine gitmeyerek yerne. Mukâtil b. Hakîm el-Akkî'yi nâib atadı. Bkz. Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 414.

⁴ Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 433.

⁵ Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 450-452; İbrahim Konak, **Abbasîler Döneminde El-Cezîre Bölgesindeki Hâricî İsyânları**, Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi SBE., Şanlıurfa, 2006, s. 20-24.

⁶ Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 456-459; Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 602; Bozkurt, **Mutezile'nin Altın Çağı**, s. 42-51.

⁷ Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 427; ed-Dîneverî, **Ahbârü't-Tivâl**, s. 401; Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 473.

⁸ Belâzürî, **Fütûh**, s. 247.

⁹ Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 414.

Ayn, Karkîsiyâ, Rakka, Serûc, Harran, Rûhâ, Re'su Keyfâ ve Şimşât, Malatya, Zibetra, Maraş, el-Hades, Sumeysât ve Hısnu Mansûr'du.¹

Bizans hudutlarında olması ve askerî açıdan sorunların çıktığı bir yer olması dolayısıyla el-Cezîre'ye atanan valilere bakıldığında çoğunun asker kökenli kimselerden olduğu dikkat çeker. Bölgeye yaklaşık bir asırlık bu dönemde 30'u aşkın vali atandı. Bağdat çevresindeki eyâletlerde olduğu gibi burada da Abbâsî hanedan mensupları hemen hemen atanan valilerin yarısını teşkil eder. Valilerin neseplerine bakıldığında Kuzey Arapları'ndan Süleym, Temîm, Hilâl ve Bâhile; Güney Arapları'ndan Tay, Huzâa ve Hâris b. Kâ'b mensubu valiler olduğu görülür. Mevaliden valiler ise özellikle Hârûnürreşîd ile arttığı görülür. Ali b. Süleyman, Huzeyme b. Hâzîm ve Abbâs b. Muhammed dışında ikinci kez valiliğe atanan vali yoktur. Bölgeye atanan valilerin çoğu görev yerine gitmiş başta hanedan mensupları olmak üzere bazıları ise nâiblerini göndermiştir. Burada tayin edilen önemli şahıslar arasında Mansûr, Humeyd b. Kahtabe, Tâhir b. Hüseyin, Abbas b. Me'mûn, Abdullah b. Tâhir ve Eşnâs bulunur (EK-3).

2. Şam

Bilâdüşşam olarak adlandırılan Suriye, Filistin, Lübnan ve Ürdün'ün idarî merkezi Dımaşk'tı. Arapça kaynaklarda bütün Suriye bölgesi Şam olarak ifade edilir.² Dımaşk, Suriye bölgesinin merkezi için kullanılır. En eski şehirlerden biri olan Dımaşk'ın, Hz. Nuh'un oğlu Sâm veya torunları tarafından kurulduğu rivayet edilir.³ Suriye bölgesinin güneybatısında bulunan şehir, Kâsiyûn dağıyla Bâdiyetüşşam adlı çöl sahası arasında kalan Gûta vahasında kuruldu.⁴ Sıcak ve verimli bir iklime sahip olmakla birlikte önemli bir ticaret merkezi olan Şam eyâletine bağlı yerler başta Dımaşk olmak üzere Ürdün, Filistin, Haleb, Kınnesrîn, Antakya, Şeyzer, Hamâ, Humus, Kudüs, Ba'lebek, Taberiyye, Remle, Ezene (Adana), Massîsa, Tarsus, Avâsım, ve Menbic'tir.⁵

¹ İbn Rûste, **Kitâbü'l-A'lâk**, s. 106-107; İbn Şeddâd, **el-Alâk**, c. 3, s. 4-5.

² Cengiz Tomar, "Şam", **DİA**, c. 38, s. 311.

³ el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldân**, c. 2, s. 463-464.

⁴ Cengiz Tomar, "Şam", **DİA**, c. 38, s. 311.

⁵ İbn Rûste, **Kitâbü'l-A'lâk**, s. 107; el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldân**, c. 3, s. 312; Apak, **H. Osman**, s. 121.

Araplar, İslâm'dan önce Suriye bölgesiyle ticarî ilişkiler kurarak bölgedeki merkezlere ticaret kervanları düzenliyorlardı. Nitekim Hz. Peygamber'in (s) çocukluğunda Şam bölgesinde yer alan Busrâ'ya amcası Ebû Tâlib ile iki defa gittiği rivayet edilir.¹ Hz. Peygamber (s) döneminde Bizans hâkimiyetinde olan bölgenin kapıları Hz. Ebû Bekir döneminde kazanılan Ecnâdeyn zaferiyle (13/634) Müslümanlara açıldı ve bölgenin İslâmlaşması başladı.² Hz. Ömer döneminde Fihl ve Mercüssuffer savaşlarının (14/635) akabinde Hâlid b. Velîd, Şam'ın merkezi Dımaşk'ı fethetti (Receb 14/Eylül 635). Herakleios'un bölgeye büyük bir ordu yollaması üzerine Müslümanlar Dımaşk'ı boşaltıp Yermük vadisine geçti, burada yapılan savaşla Bizanslılar yenilgiye uğratıldı (12 Receb 15/20 Ağustos 636). Yermük zaferinden sonra Dımaşk ikinci kez fethedildi (Zilkade 15/Aralık 636).³

Halkın çoğu Hristiyan Araplardan oluşan Dımaşk'ta, hiçbir baskıya maruz kalmayan Hristiyanlar'ın bir kısmı zaman içinde ihtida etti.⁴ Şam valiliğine Hz. Ömer tarafından ilk defa Yezîd b. Ebî Süfyân tayin edildi. Onun 18 (639) yılında ölümünün ardından yerine kardeşi Muâviye b. Ebî Süfyân atandı.⁵ Şam'da uzun süre başarılı bir valilik yapan Muâviye, Şamlılar'ın desteğini alarak güçlü bir ordu ve idarî sistem teşkil etti. Hz. Osman'ın şehadetinin ardından onun kanı için Hz. Ali ve oğullarıyla mücadelesini uzun yıllar valilik yaptığı Dımaşk merkezli Şam'dan yürüttü ve hilafeti ele geçirdikten sonra Dımaşk, Emevîler'in başkenti haline geldi.⁶ Dımaşk coğrafyasının uygunluğuyla çok farklı din ve milletten insanların ortak yaşadığı bir yer olmasının yanında Emevîler'in faaliyetleri sayesinde İslâm dünyasında din, siyaset ve kültür merkezi haline dönüştü.⁷ Emevîler'in son halifesi II. Mervân'ın iktidarı ele

¹ Ebû Abdullah Muhammed b. İshak b. Yesâr İbn İshak, **Sîre**, thk. Süheyl Zekkâr, Dârü'l-Fıkr, Beyrut, 1978, s. 73-81; İbn Hişâm, **es-Sîre**, c. 1. s. 180-187; Taberî, **Târîh**, c. 2, s. 277-278.

² Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 415-419.

³ Belâzürî, **Fütûh**, s. 149-183.

⁴ Mehmet Akbaş, **Sahabenin İslam Tebliği: (Suriye Bölgesi)**, Nida Yayınları, İstanbul, 2009, s. 48-50.

⁵ Taberî, **Târîh**, c. 4, s. 67, 289.

⁶ Taberî, **Târîh**, c. 5, s. 324; Adnan Demircan, **Ali-Muaviye Kavgası**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2002, s. 53; İsmail Yiğit, **Emevîler**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2016, s. 30-32.

⁷ Halifelerin ikamet etmesi sebebiyle bir çekim merkezi olan Dımaşk Emevîler'in en önemli ilim ve kültür merkeziydi. Detaylı bilgi için bkz. **Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı**, haz. İrfan Aycan, Mahfuz Söylemez v.d., Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2011.

geçirerek başkenti Harran'a taşınması (127/744) ve Abbâsîler'in kurulmasıyla yeni başkentin de önce Kûfe sonra Bağdat'a taşınmasıyla¹ Dımaşk eski parlaklığını yitirdi.

Abbâsîler, ilk vali olarak Şam'a hanedan mensubu Abdullah b. Ali'yi atadı. Şam'ın merkezi Dımaşk ele geçirildikten sonra Emevîler'e ait bazı eserler tahrip edildiği gibi Dımaşk'taki valilik konağı da şehrin dışına nakledildi.² Şam'a atanan ilk Abbâsî valisi Abdullah b. Ali, Şam'da Ümeyyeoğulları'na ve taraftarlarına karşı sıkı bir takibat gerçekleştirerek birçoğunu öldürttü.³ Abdullah b. Ali, ele geçirdiği hazinelerle birlikte elde ettiği nüfuz sebebiyle Seffâh'ın vefatının ardından hilafete tamah etti ve bölgeyi ele geçirdi. Mansûr onunla mücadele etmek için Ebû Müslim'i gönderdi ve Abdullah, yenilgiye uğratılarak Şam kontrol altına alındı.⁴

el-Cezîre eyâletiyle birlikte Bizans'a seferler için üs olarak kullanılan eyâletlerden olan Şam eyâletine bağlı bazı yerlerde askerî açıdan Hârûnürreşîd döneminde farklı bir uygulamaya gidildi. Hârûnürreşîd sınır bölgelerini tahkim ettirdiği gibi 170 (786-87) yılında Kınnesrîn'i *el-Avâsım* adıyla müstakil bir bölge durumuna getirerek belli aralıklarla müstahkem noktalara askerî birlikler yerleştirdi.⁵

Her ne kadar Emevîler tarih sahnesine karışsa bile Ümeyyeoğulları ve destekçileri tarafından Şam'da ve bağlı yerlerde Abbâsîler'e karşı çeşitli tarihlerde isyanlar çıktı.⁶ Kanaatimizce ilk dönemlerde Ümeyyeoğulları ve destekçileri tarafından çıkarılan isyanların temelinde Abbâsîler'in, onlara uyguladığı sert politikalara bir tepki yatmakla beraber Emevî hâkimiyetini yeniden kurma düşüncesi de bulunmaktaydı. Halktan geniş bir destek göremeyen bu isyanlarsa başarıya ulaşamadı.

İlk dönemlerden itibaren birçok bölgede Kuzey Arapları ile Güney Arapları arasında devam eden mücadeleler Abbâsîler'in ilk asrında da devam etti. Valilerin zaman zaman iki grup arasında denge sağlayamaması ve Şam'da Kaysî ve Kelbî kabileler arasındaki mücadeleler sebebiyle idarî hayat etkilendi bu sebeple çeşitli

¹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 414-416.

² Cengiz Tomar, "Şam", **DİA**, c. 38, s. 311.

³ Valilerin Ümeyyeoğulları'yla münasebetleri için Bkz. Metin (4. Bölüm), s. 273-283.

⁴ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 474-479.

⁵ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 234.

⁶ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 602; c. 9, s. 116; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 6, s. 249; İbrahim Sarıçam, **Emevî-Hâşimî İlişkileri: İslâm Öncesinden Abbâsîlere Kadar**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2015, s. 393-398; Bozkurt, **Mutezile'nin Altın Çağı**, s. 42-50.

tarikhlerde isyanlar çıktı. Bu karışıklıklar neticesinde valilerin görevini terk etmek zorunda kaldığı durumlar dahi meydana geldi. Hilafet merkezi Bağdat'a çok da uzak olmayan Dımaşk'taki bu sorunlar yeni atanan valiler ve emrindeki askerî güçlerle çözüldü.¹

Emevîler'in yönetim merkezliğine ev sahipliği yapmış olan Şam'a atanan valilere bakıldığında çoğunun Abbâsî hanedanına mensup veya hanedana sâdık ve güvenilir kimselerden olduğu görülür. Bu durum Ümeyyeogulları'na karşı Abbâsîler'in hâkimiyetlerini fiilî ve psikolojik olarak göstermesi açısından önem taşır. Valilerin neseplerine bakıldığında Abbâsî hanedan mensupları dışında Kuzey Arapları'ndan Tağlib; Güney Arapları'ndan Huzâa mensubu valiler olduğu görülür. Hârûnürreşîd dönemiyle beraber çoğu önemli idarî-askerî mevkiye sahip mevaliden yedi valinin atandığı görülür. İlk valilerin çoğu hanedan mensubu olup mevali Hârûnürreşîd dönemiyle atanmaya başlamıştır. 30'a yakın valinin atandığı Şam'da özellikle hanedan mensubu Sâlih b. Ali, İbrahim b. Abdülvehhâb, Muhammed b. İbrahim ve bazı kimseler birden fazla kez göreve atanmıştır. Bölgeye atanan valilerin çoğunun hanedan mensubu olmanın etkisiyle Bağdat'a yakın olan Dımaşk'a nâiblerini gönderdikleri görülür. Burada valilik yapan önemli şahıslar arasında Abdullah b. Ali, Abdülmelik b. Sâlih, Ca'fer b. Yahya, Tâhir b. Hüseyin, Mu'tasım ve Eşnâs bulunur (EK-3).

3. Hicâz

İslâm öncesi dönemden beri kullanılan Hicâz ismi iki bölgeyi birbirinden ayıran sınır anlamına gelir. Birbirinden ayrılan bu iki bölge hakkında netlik olmayıp Tihâme ile Necid, Yemâme ile Arûz; Yemen ile Necid veya Yemen ile Şam olduğu rivayet edilir.² Hicâz'ın sınırları net olmamakla birlikte en önemli şehirleri Mekke, Medine, Tâif ve Yemâme'ydî. İslâm daveti Mekke'de ortaya çıkmış Medine'de yayılarak zamanla Arap Yarımadası'na hâkim oldu. İçinde Kâbe'yi bulunduran Mekke ve Hz. Peygamber (s) ile birçok sahâbînün kabri bulunan Medine, Müslümanlar için taşıdığı dinî önemin yanında idarî olarak da büyük bir önem taşıdı. Bu iki şehir kaynaklarda "*Haremeyn/Haremeyn-i Şerîf/Haremeyn-i Şerîfeyn*" olarak da adlandırıldı.³ Abbâsî

¹ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 251-252; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 6, s. 528-529.

² el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldân**, c. 2, s. 218-219.

³ Ş. Tufan Buzpınar - Mustafa Sabri Küçükaşcı, "Haremeyn", **DİA**, c. 16, s. 153-154.

yönetimi açısından taşıdıkları önemin yanı sıra ilk dönemde yaşanan siyasî olayların merkezinde olan Hicâz, önemli iki şehri Mekke ve Medine üzerinden ayrı başlıklarda ele alınacaktır.

a. Mekke

Mekke, Kızıldeniz'in doğu sahilleri boyunca uzanan Hicâz bölgesinde bulunur.¹ Çorak bir arazi yapısına sahip olan Mekke tarıma elverişli bir toprağa sahip olmadığından halkı genellikle ticarî seferlerle geçinirdi. Kızıldeniz'e yakın olmakla beraber Şam ile Yemen arasında ticaret kabileleri için de bir menzildi.² Kurak ve çöllerle dolu bir araziye sahip Mekke'de, Hz. İbrahim'in eşi Hz. Hacer tarafından Zemzem suyunun bulunması dönüm noktası oldu. Ticaretle uğraşan Cürhümlüler Mekke'de su kaynağını görmeleriyle beraber burada konaklamaya başladı. Hz. İbrahim, Allah'ın (c) emri doğrultusunda oğlu İsmail ile Kâbe'yi inşa etmeleriyle devam eden süreç neticesinde Mekke'de yerleşik hayata geçişin ilk adımları atıldı.³

Hz. İsmail'den sonra zamanla çoğalan ve Mekke'nin hâkimiyetini ele geçiren Cürhümlüler'i, Cahiliye döneminde Amr b. Lühay öncülüğünde kabilesi Huzâa ve Kinâneliler'in desteğiyle şehirden uzaklaştırıldı ve Mekke'nin idaresini ele geçirildi.⁴ V. yüzyılda ise Kudâa ve Kinâne kabilelerinin desteğiyle Hz. Peygamber'in (s) dedelerinden Kusay b. Kilâb (ö. 480 civarı) Mekke'nin idaresini ele geçirerek Kureyş'i Mekke'ye hâkim kıldı. Daha sonra şehir yönetimini Kureyş batınları arasında taksim etti ve bu görevler Hz. Peygamber'in (s) Mekke'yi fethine kadar devam etti.⁵ Hz. Peygamber'in (s), Mekke'yi fethettiği zaman (8/630) ilk vali olarak Ümeyyeoğulları'ndan genç yaşlardaki Attâb b. Esîd'i ataması⁶ idarî görevlerin devam ettiğinin göstergesiydi. Mekke, Râşid Halifeler döneminde Medine'den gönderilen valiler tarafından yönetildi. Hz. Ali ile Muâviye arasındaki mücadelede Mekke halkı Muâviye'nin baskılarına rağmen Hz. Ali'ye itaat ederek onu destekledi.⁷

¹ A. J. Wensinck, "Mekke", **İA**, c. 7, s. 630.

² Mustafa Sabri Küçükbaşçı, **Cahiliye'den Emevilerin Sonuna Kadar Haremeyn**, İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, İstanbul, 2003, s. 3-8.

³ Taberî, **Târîh**, c. 1, s. 251-260.

⁴ Ezrâkî, **Ahbâr**, c. 1, s. 95-103; Taberî, **Târîh**, c. 1, s. 251-271.

⁵ Ezrâkî, **Ahbâr**, c. 1, s. 103-110.

⁶ Ezrâkî, **Ahbâr**, c. 1, s. 185.

⁷ Belâzürî, **Ensâb**, c. 3 s. 211-212.

Her sene hac ibadeti sebebiyle Müslümanlar'ın toplandığı Mekke, Emevîler döneminde siyasî açıdan muhaliflerin örgütlendiği bir yere dönüştü. Abdullah b. Zübeyr'in Emevîler'e karşı başlattığı harekette Mekke başşehir oldu. Yezîd b. Muâviye'nin (ö. 64/683) ölümüyle beraber Abdullah b. Zübeyr burada hilafetini ilan etti (664/683-84).¹ Mekke coğrafi yapısı, ekonomisi ve insan kaynağı yönüyle Emevîler ile mücadele etmek için uygun değildi. Nitekim Emevîler, Haccâc b. Yûsuf'un komutanlığını yaptığı orduyu Mekke üzerine gönderdi ve şehir 73 (692) yılında ele geçirildiği gibi Abdullah b. Zübeyr de öldürüldü.²

Horasan'da başlayan ihtilâl hareketi başarıya ulaşınca Abbâsîler'in ilk halifesi Seffâh, Mekke'yle birlikte Medine, Yemen ve Yemâme'yi yönetmek üzere amcası Davud b. Ali'yi ilk vali olarak atadı.³ Davud b. Ali de diğer bölgelerde olduğu gibi Ümeyyeoğulları ve taraftarlarına karşı sıkı bir takibat gerçekleştirdi ve bölgeden Ümeyyeoğulları ve taraftarlarını temizledi.⁴ Abbâsîler'in ilk asrında Mekke ve Medine'ye tek bir vali atanmakla birlikte bu iki şehre ayrı ayrı valilerin de atandığı görülür.⁵ Abbâsîler Mekke'nin Müslümanlar nezdindeki önemini bildiklerinden dolayı valiler genellikle hanedan üyesi kişiler ve onların yakın çevresinde bulunan sâdık kimselerden seçilirdi (EK-3). Bununla birlikte Mekke'ye halifelerin uyguladığı siyaset çerçevesinde Alioğulları'ndan da valiler atanabilmekteydi.⁶

Özellikle Alioğulları'nın ilk dönemde teşkil ettikleri tehditler sebebiyle tayin edilen valilerde karşılaşılan sorunları çözme yeteneği aranırdı. Nitekim Alioğulları'ndan Abdullah b. Hasan'ın oğulları Muhammed ve İbrahim'in bulunması amacıyla birçok vali atandı ve azledildi.⁷ Mekke'ye atanan valiler idarî görevlerinin yanında dinî bir görev olarak -halife tarafından başka bir görevli atanmadı ise- hac emirliği görevini de yerine getirirlerdi.⁸ Mekke'nin Müslümanlar nezdinde taşıdığı önem sebebiyle halifeler de dönem dönem hac maksadıyla Mekke'ye gelerek valileri denetlerler,

¹ Taberî, **Târîh**, c. 5, s. 501.

² Taberî, **Târîh**, c. 6, s. 187-194.

³ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 458.

⁴ Ya'kûbî, **Müşâkeletü'n-Nâs**, s. 22.

⁵ Mansûr, Muhammed b. İbrahim'i Mekke, Medine ve Yemen valisi yapmıştı. Bkz. Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 171; Belâzürî, **Fütûh**, s. 14.

⁶ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 6, s. 358-359.

⁷ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 7, s. 532-538.

⁸ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 579-580.

Beytullâh ve çevresini ziyaret ederler, halk ve ulemâyyla ilişki kurarak hilafetlerini pekiştirirlerdi.¹ Müslümanlar için taşıdıkları önemin yanı sıra halifelerin ziyaretleri ve bölgeye verdikleri önem sebebiyle Mekke valileri birçok imâr faaliyetlerinde bulunarak hac ibadetinin sorunsuz bir şekilde gerçekleşmesi ve daha rahat bir şekilde ibadet edilmesi için çalışırlardı.²

Mekke'ye atanan valilere halifeler tavsiyeler verir, onlardan âlimler, zâhitler ve Beytullâh'ın ziyaretçilerine karşı yumuşak davranmaları istenirdi.³ Mekke ve Medine'ye aynı kişi vali olarak atandığı zaman valiler genellikle Mekke'de ikamet eder, Medine'ye de ailesinden veya güvendikleri kimselerden nâib olarak birini gönderirlerdi. Mekke ve Medine'ye atanan valinin Mekke'de ikamet ederek Medine'ye nâibini yollaması Medineliler ile Mekkeliler arasında rekabete sebep olurdu. Nitekim Emîn ve Me'mûn döneminde Mekke ve Medine'de valilik yapan Davud b. İsa'ya Medineliler bir şiir yazarak Medine'de ikamet etmesinin daha faziletli olduğunu yazdılar. Mekkeliler de onlara cevap olarak Mekke'de ikamet etmenin daha faziletli olduğuna dair bir şiirle karşılık verdiler.⁴

Mekke her yıl yapılan hac ibadeti sebebiyle içerdiği dinamik yapısıyla olsa gerek, bazı valilerin görevlerini bitirdikten sonra yaşamlarını devam ettirmek için gittikleri yerlerden biriydi.⁵ Abbâsîler Hicâz bölgesindeki Mekke ve Medine'ye özel önem göstermekteydi. Mekke ve Medine'ye önem vermeleri kendi kontrollerine geçen hilafet müessesesini güçlendirmeye ve devam ettirmeye yönelik dinî ve siyasî amaçlıydı.⁶ Bu durum ediplerin de dikkatini çekmiş; İbn Mukaffâ', Mansûr'a yazdığı siyasî içerikli risâlesinde Abbâsîler'in Hicâz'daki Mekke, Medine ve Yemen gibi yerlere Abbâsî ailesinden veya diğer kimselerden seçkin kimseleri vali atamasının daha doğru ve faziletli olacağını tavsiye etmişti.⁷

¹ İbn Kuteybe, **el-İmâme ve's-Siyâse**, c. 2, s. 192-193; Belâzürî, **Fütûh**, s. 14.

² Belâzürî, **Fütûh**, s. 64; İbn Rüste, **Kitâbü'l-A'lâk**, s. 54.

³ İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. 7, s. 301.

⁴ Ebû'l-Hayr İzzeddin Abdülazîz b. Ömer b. Muhammed İbn Fehd, **Gâyetü'l-Merâm bi-Ahbâri Saltanati'l-Beledi'l-Harâm**, thk. Fehim Muhammed Şeltut, Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, Mekke, 1986, s. 378-388.

⁵ Cehşiyârî, **el-Vüzerâ**, s. 194; Kindî, **Vülât**, s. 126-127.

⁶ Zeydân, **Târîh**, c. 1, s. 330.

⁷ İbnü'l-Mukaffâ', **Risâletü's-Sahâbe**, s. 21.

Mekke'ye atanan valiler genellikle Medine'yle beraber atandığı gibi zaman zaman her iki şehre ayrı valiler atanabilirdi. Şayet her iki şehre bir kişi atanıyorsa Mekke'de ikamet eden vali Medine'ye genellikle akrabalarından veya güvendiği kimselerden nâiblerini gönderirdi. 30'dan fazla valinin atandığı Mekke'de valilerin birçoğunun Abbâsî hanedan mensuplarından oldukları görülür. Halifelerin çeşitli dönemlerde uyguladığı politikalar çerçevesinde Kureyş içinden farklı kollardan (Mahzûm, Teym b. Mürre, Osman evladı, Ali evladı) valilerin de atandığı görülür. Valilerin neseplerine bakıldığında Kuzey Arapları'ndan Kureyş dışında atama yapılmadığı; Güney Arapları'ndan ise Hâris b. Kâ'b ve Ezd mensuplarından atama yapıldığı görülür. Mevali olarak ise birkaç vali atanmıştır. Ziyâd b. Ubeydullah, Muhammed b. İbrahim, Ubeydullah b. Kusem, Ahmed b. İsmail ve Sâlih b. Abbâs ise iki defa valilik görevine getirilir. Mekke'de çoğu vali görev yerine gitmiş, nadir de olsa nâib gönderenler olmuştur. Atanan valiler genellikle Abbâsî hanedanından, akraba kabile ve ailelerden veya güvenilir kimselerden olmuştur. Burada valilik yapan önemli şahıslar arasında Davud b. Ali, Abdüssamed b. Ali ve Davud b. İsa gibi hanedan mensupları bulunur (EK-3).

b. Medine

Eski adı Yesrib olan Medine, Hz. Peygamber'in (s) Mekke'den hicret ederek burada yaşamaya başlamasıyla beraber ona nispetle "*Medînetü Resûlillâh*" (Allah Resûlü'nün şehri) olarak adlandırıldı.¹ Medine, Mekke'nin kuzeyinde yer almakta olup aralarındaki mesafe 350 kilometredir. Şehrin kuzeyinde Uhud, güneyindeyse Âir dağları bulunur.² Medine'de volkanik yapılı toprakların ve bol su kaynaklarının olması tarımın gelişmesine katkı sağladı.³

Hz. Peygamber (s) hicret ettiğinde Medine'de Yemen kökenli Hazrec ve Evs kabileleri ile Yahudiler yaşardı.⁴ İslâm daveti Medine'de karşılık buldu, Hz. Peygamber (s) Mekke'yi fethettikten sonra da devletin merkezi Medine olarak devam etti. Hz. Peygamber'den (s) sonra da başşehir olma özelliğini devam ettiren Medine,

¹ el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldân**, c. 5, s. 82-83.

² İmâdüddin el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Ali Ebü'l-Fidâ, **Takvîmü'l-Büldân**, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, Kahire, 2007, s. 93.

³ el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldân**, c. 5, s. 82-83.

⁴ el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldân**, c. 5, s. 84-85.

Hz. Ali ile Muâviye mücadelesinde bu özelliğini kaybetti.¹ Medine bazı muhalif hareketlere ev sahipliği yapması sebebiyle Emevîler için sıkıntılı bir yer oldu. Nitekim 63 (683) yılında Harre Savaşı yaşandı,² aynı sene Abdullah b. Zübeyr de Mekke’de hilafetini ilan etmeden önce burada örgütlendi.³ Emevîler’in sonuna doğru şehri bir süreliğine Hâricîler ele geçirdi.⁴

Abbâsîler tarafından Mekke ve Medine’ye Davud b. Ali atandı, Davud da Medine’ye nâibi olarak oğlu Musa’yı gönderdi.⁵ Abbâsîler çeşitli sebeplerle Medine’ye özel bir önem gösterdi. Çünkü Hz. Hasan’ın hilafet hakkını Muâviye’ye teslim etmesinden ve Hz. Hüseyin’in Kerbelâ’da (61/680) şehit edilmesinden sonra onların çocukları ve ailelerinin Medine’ye yerleşmesi Alioğulları’nın burada etkin olmalarına sebep oldu.⁶ Siyasî önemi azalan Medine, Abbâsîler döneminde, muhalif hareketlerin ve özellikle de Alioğulları’nın örgütlendiği ve hilafeti ele geçirme amacıyla isyanlar çıkardığı bir yere dönüştü. Abbâsîler, Medine’de etkin olan Alioğulları’na karşı daima müteyakkız davranmış sâdık ve mücadeleci valileri buraya atamaya çalıştılar.⁷ Abbâsîler’in bu politikalarına rağmen 145 (762-63) yılında Muhammed en-Nefsüzzekiyye⁸ ve 169 (785-86) yılında Hüseyin b. Ali,⁹ isyan etti, Emîn ile Me’mûn mücadelesinin akabinde yaşanan kargaşa döneminde ise Alioğulları’ndan İbn Tabâtabâ ve Ebü’s-Serâyâ da 199 (814-15) yılında Medine’yi ele geçirerek tehlike teşkil etti.¹⁰

Medine’de Muhammed en-Nefsüzzekiyye isyanı bastırılsa da Zencîler otorite boşluğundan istifadeyle kısa süreli bir isyan çıkararak valinin şehirden kaçmasına

¹ Taberî, **Târîh**, c. 4, s. 455; Küçükaşçı, **Cahiliye’den Emevîlerin Sonuna Kadar Haremeyn**, s. 274-275.

² Adnan Demircan, **İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi**, Beyan Yayınları, İstanbul, 2014, s. 245-247.

³ Taberî, **Târîh**, c. 5, s. 478-495; Küçükaşçı, **Cahiliye’den Emevîlerin Sonuna Kadar Haremeyn**, s. 280-294; Ünal Kılıç, **Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid b. Muaviye**, Kayihan Yayınları, İstanbul, 2001, s. 330.

⁴ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 348.

⁵ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 458.

⁶ Taberî, **Târîh**, c. 5, s. 530; Adnan Demircan, **Kerbelâ: Keder ve Belâ**, Beyan Yayınları, İstanbul, 2015, s. 97.

⁷ **Kitâbü’l-Uyûn ve’l-Hadâik**, s. 246-247.

⁸ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 552-609; Zorlu, **Abbâsîlere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar**, s. 218-262.

⁹ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 193-203.

¹⁰ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 528-535.

sebeup oldu fakat şehrin ileri gelenlerinin araya girmesiyle tekrar hâkimiyet sağlandı.¹ Abbâsîler çıkan isyanlar karşısında Medine yönetimine ve valilerine daha fazla önem vererek yöneticileri ve halkı sıkı takip etti. Nitekim Muhammed en-Nefsüzzekiyye isyanı akabinde Medine kontrol altına alındıktan sonra halkın daha iyi denetlenmesi için divanlar yeniden düzenlendi, bir süreliğine valilerin idarî tasarruflarının çoğunluğu bizzat halifenin onayından sonra yürürlüğe girmeye başladı.² Alınan sıkı tedbirlerle valilerin dikkatli yönetimi neticesinde Medine’de 230 (844-45) yılında Benî Süleym kabilesinin çıkardığı karışıklığa kadar herhangi büyük çaplı bir olay yaşanmadı.³

Abbâsîler, Mekke gibi Medine’ye de genellikle hanedan ailesinden veya güvenilir kimselerden valiler atamaktaydı. Nitekim Hârûnürreşîd döneminde hanedan içerisinde önemli bir figür olan Abdülmelik b. Sâlih’in Medine’ye vali olarak atanmasının sebebi Abbâsîler’in hanedan içinden önemli birini buraya atayarak verdikleri önemi göstermek istemeleri ve Kureyş’e karşı bununla övünme amacı gütmeleri idi.⁴ Atanan valiler Mekke başlığında bahsedildiği üzere iki şehre beraber atandığı gibi şehirlere ayrı ayrı valiler de atanabilirdi.

Medine’de valilerinin büyük birçoğunun Abbâsî hanedan mensuplarından oldukları ve 30’u aşkın valinin atandığı görülür. Mekke’ye nazaran biraz daha fazla valinin atanması ve bölgede bazı önemli isyanların olması Medine’nin daha sorunlu bir yapısının olduğunu gösterir. Valilerin neseplerine bakıldığında büyük çoğunluğu Abbâsî hanedan mensubudur. Onların dışında Kuzey Arapları’ndan Kays (Mürre kolu) Kureyş (Cumah, Abdüddâr, Adî, Esed ve Abdüluzzâ kolları) ve Hilâl; Güney Arapları’ndan Becîle (Kasr kolu), Hâris b. Kâ’b mensubu valiler olduğu görülür. Abbâsîler’in politikası doğrultusunda zaman zaman Alioğulları’ndan vali atandığı gibi Kureyş’ten Hz. Ömer ve Zübeyr b. Avvâm gibi önemli kimselerin ailelerinden valiler atandığı görülür. Burada valilik yapan önemli şahıslar arasında Muhammed b. Hâlid,

¹ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 609-14; Zorlu, **Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar**, s. 290-296.

² Mustafa Sabri Küçükbaşçı, **Abbasiler’den Osmanlılar’a Mekke-Medine Tarihi**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 161.

³ Taberî, **Târîh**, c. 9, s. 129-131.

⁴ Ezdî, **Târîh**, c. 1, s. 494.

Hasan b. Zeyd, Abdüssamed b. Ali ve Abdullah b. Mus‘ab gibi kimseler bulunur EK-3).

4. Yemen

Arap Yarımadası’nın güneyinde bulunan Yemen, Kızıldeniz ve Aden körfezine kıyısı bulunur.¹ Ilıman bir havaya sahip bölgenin havası yıl boyu dengeli bir şekilde devam eder. Bahar mevsimini andıran bir iklime sahiptir.² Yemen’in merkezi dağlık bir arazide kurulmuş San‘a şehri olup valiler ve eşraf genellikle burada ikamet ederlerdi.³ Yemen, merkezi San‘a dâhil olmak üzere Cened ve Hadramut ile üç bölgeye ayrılır.⁴ Okyanus kıyısında bulunması sebebiyle ticaret açısından canlı ve önemli bir yer olan Yemen; Hindistan, Çin ve Habeşistan’dan gelen malların Suriye ve Mısır gibi kuzeydeki bölgelere nakledildiği bir yerdir.⁵

Yemen’de İslâm öncesi siyasî tarihinde kurulan en önemli devlet Sebeliler’dir.⁶ Sebeliler’den sonra Himyerîler (m.ö. 115 y- m.s. 525) yarımadaının en güçlü devleti haline gelerek Habeşliler ve Sâsânîler ile mücadele etti.⁷ Kur‘ân’da da işaret edilen bir olay olan Himyerîler’in son hükümdarı Zû Nuvâs’ın Hristiyanlar’a zulmetmesi,⁸ Hristiyan Habeşliler’i rahatsız etti ve bölgeye ordu göndererek Yemen’i zapt etti. Habeşliler’in yarım asır süren baskıcı hâkimiyeti halkın tepkisini çekti. Himyerî ailesinden Seyf b. Zî Yezen, Sâsânîler’den aldığı destekle Habeşliler’i Yemen’den çıkardı ve böylece bölgede Sâsânî hâkimiyeti başladı.⁹

Mekke’ye yakınlığı sebebiyle kurulan münasebetler sayesinde Hicâz halkıyla Yemen halkı birbiri hakkında malumat sahibiydi. Hz. Peygamber’in (s) daveti ortaya

¹ el-Hamevî, **Mu‘cemü’l-Büldân**, c. 5, s. 447.

² İbn Rüste, **Kitâbü’l-A‘lâk**, s. 109.

³ Ya‘kûbî, **el-Büldân**, s. 155.

⁴ İbn Hurdâzbih, **el-Mesâlik**, s. 81.

⁵ İbn Hurdâzbih, **el-Mesâlik**, s. 38.

⁶ Ahmed Hüseyin Şerefeddin, **el-Yemen abre’t-Târîh**, Matbaatü’s-Sünneti’l-Muhammediyye, Âbidîn, 1964, s. 67-80; Muhammed Yahyâ Haddâd, **et-Târîhü’l-Âm li’l-Yemen: Târîhü’l-Yemen kable’l-İslâm**, Dârü’t-Tenvir, Beyrut, 1986, s. 53-102; Şemseddin Günaltay, **İslâm Öncesi Arap Tarihi**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2005, s. 123-130.

⁷ Günaltay, **İslâm Öncesi Arap Tarihi**, s. 130-133; Himyerîler hakkında detaylı bilgi için bkz. Halil Ortakçı, **İslamiyet’in Doğuşuna Kadar Himyerîler**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE., İstanbul, 2014.

⁸ Burûc 85/4-10.

⁹ Günaltay, **İslâm Öncesi Arap Tarihi**, s. 133-144.

çıkıldığında bundan haberdâr olan Yemenli Ebû Musa el-Eş‘arî, Hz. Peygamber’in (s) huzuruna girerek Müslüman oldu ve Yemen’e geri dönerek kabilesinde İslâm’ı yaymaya başladı.¹ Hz. Peygamber’in (s) yerel kabile liderleriyle devam eden tebliğ hareketi yanında, Sâsânîler’in Yemen valisi Bâzân’ın Müslüman olmasıyla İslâmlaşma hızlandı.² Sahâbe’nin çabalarıyla Yemen’de İslâmlaşma artsa da Esved el-Ansî peygamberlik iddiasıyla ortaya çıktı ve Hz. Peygamber’in (s) vefatının ardından Yemen’de bazı kabileler de irtidat etti. Hz. Ebû Bekir’in yolladığı askerî güçler bölgede İslâm hâkimiyetini yeniden sağladı.³

Hz. Ömer döneminde Yemen valileri şikâyetler sebebiyle merkezden sorgulanırdı. Yine o dönemde Yemen’de önemli bir siyasî güce sahip olan Necran Hristiyanları bölgeden sürüldü.⁴ Hz. Osman’ın şehit edilmesinden sonra bölgede karışıklıklar çıktı, Muâviye vali Büsr b. Ebî Ertât ile Yemen’de hâkimiyeti yeniden tesis etti.⁵

Yemen, Hicâz’da halifeliğini ilan eden Abdullah b. Zübeyr’in bir süre hâkimiyetinde olsa da (68/687-88) Emevîler yönetime yeniden hâkim oldu.⁶ Bu dönemde tayin edilen valiler genellikle Yemen dışından ve çoğunlukla Emevî hanedan mensuplarıydı.⁷ Emevîler’e tekrar bağlanan Yemen’de valilerin halka karşı oldukça sert politikalar uygulaması yönetime karşı çeşitli isyanlar çıkmasına sebep oldu. Bu isyanlar arasında en önemlisi ise İbâzî isyanının liderliğini yapan *Tâlibü’l-Hak* olarak bilinen Hadramut kâdısı Abdullah b. Yahya el-Hadramî’nin isyanıydı. Tâlibü’l-Hak, güçlenerek Mekke ve Medine’yi de ele geçirince II. Mervân’ın gönderdiği ordular tarafından yenilgiye uğratarak öldürüldü (130/747-48).⁸ Bu senelerden itibaren Hâricî-İbâzî hareketi Yemen’de önemli bir güç edinmeye başladı.

¹ Vâkıdî, **el-Megâzî**, c. 3, s. 959.

² İbn Hişâm, **es-Sîre**, c. 1, s. 69-70.

³ Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 331-332.

⁴ Belâzürî, **Ensâb**, c. 10 s. 323.

⁵ Taberî, **Târîh**, c. 5, s. 176.

⁶ ed-Dîneverî, **Ahbârü’t-Tivâl**, s. 284-287.

⁷ Detaylı bilgi için bkz. Halil Ortakçı, **Câhiliye’den Emevîlerin Sonuna Kadar Yemen**, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE., İstanbul, 2019, s. 39-41.

⁸ Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 384-387; Ya’kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 339-340; Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 374-376; San‘ânî, **Gâyetü’l-Emânî**, s. 124-125.

Abbâsîler döneminde Yemen'e verilen önem arttı, Mekke-Medine ve Yemen arasında posta teşkilâtı kuruldu.¹ Yemen halifelerce tayin edilen valiler tarafından yönetilmekle birlikte valilerin nâibleri tarafından da yönetilebilmekteydi.² Atanan valilere bakıldığında genellikle Abbâsî ailesinden kimselerin yanında hanedana akraba ve sâdık kimselerden ve Yemen asıllı kabilelerden oldukları görülür. Yemen'de bazı valilerin halka zulmetmesi ve baskıcı yönetimleri, zaman zaman isyanlar çıkmasına sebep olurdu. San'a'da Misver dağı civarında 179 (795-96) yılında Heysem b. Abdülmecid el-Hemdânî'nin başlattığı isyan Abbâsî yönetimi için büyük tehlike teşkil etti. Yemen valilerinin de yoğun çabasıyla bu hareket ancak 188 (803-04) yılında bastırılabilirdi.³

199 (814-15) yılında Kûfe'de halifeliğini ilân eden Alioğulları'ndan İbn Tabâtabâ yönetimindeki ayaklanma halkının büyük bir çoğunluğu Şîa mezhebine bağlı olan⁴ Yemen'e de sıçradı; İmam Musa el-Kâzım'ın oğlu İbrahim, Yemen'e giderek burada büyük tahribata sebep oldu. O, Me'mûn tarafından gönderilen askerî birlikleri yenerek San'a'yı ele geçirdi (200/815-16) ve kendi adına para bastıracak kadar güçlendi.⁵ Ertesi yıl bölgeye tayin edilen Hamdeveyh b. Ali ve birlikleri karşısında tutunamayarak Mekke'ye çekilmek zorunda kaldı.⁶ İbrahim b. Musa, daha sonra kardeşi Ali er-Rızâ'yı veliaht tayin eden Me'mûn tarafından Yemen valiliğine atandıysa da (202/817-18) Hamdeveyh valiliği bırakmadı, İbrahim'i yenerek bağımsızlığını ilan etti (203/818-09).⁷ Ardından bölgeye gönderilen yeni vali İsa b. Yezîd, Hamdeveyh'i yendi ve hapse attı (205/820-21).⁸

Me'mûn döneminde Yemen'de Akk ve Eş'ar kabilelerinin çıkardığı ayaklanmalar sebebiyle Tihâme bölgesinde de istikrar bozuldu. Valilerin isyanları bastırmada başarısız olması sebebiyle Me'mûn, Tihâme'yi Yemen eyâletinden ayırdı ve kumandanlarından Muhammed b. Abdullah b. Ziyâd'ı orduyla beraber vali olarak

¹ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 162; İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. 8, s. 284.

² Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 384.

³ Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 412-413; San'ânî, **Gâyetü'l-Emânî**, s. 142-143.

⁴ İbn Rüşde, **Kitâbü'l-A'lâk**, s. 109.

⁵ Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 445; Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 535-541.

⁶ Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 448.

⁷ Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 449.

⁸ Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 455; San'ânî, **Gâyetü'l-Emânî**, s. 148-149.

bölgeye gönderdi.¹ 203 (818-19) yılında Tihâme'ye ulaşan Muhammed b. Abdullah isyancı kabilelerle mücadele ederek bölgede hâkimiyeti sağladı.² O, Hadramut'tan sahildeki Aden'e kadar uzanan vilâyetin başşehri olarak Zebîd'i kurdu.³ Muhammed, uzun bir süre valilikte kaldı; 245 (859) yılında ölümünün ardından yerine geçen oğlu İbrahim döneminde daha da güçlenen Ziyâdî ailesinin Bağdat ile ilişkileri iyice zayıfladı. Merkezî yönetiminin bu dönemde zayıflamasıyla beraber Yemen; San'a merkezli ve Tihâme'de Zebîd merkezli olarak ikiye bölündü ve sonrasında orada özerk Ziyâdîlerin ortaya çıkmasına sebep oldu.⁴

Abbâsîler Yemen'in kabile yapısına büyük ölçüde dikkat etti ve bölgeye Güney Arapları'ndan vali atamaya gayret etse de bu politika Mansûr döneminde kısmen tersi yönde ilerledi. Hârûnürreşîd'ten itibaren ise genellikle Kuzey Arapları'na mensup valiler atandı. Valilerin neseplerine bakıldığında Abbâsî hanedan mensuplarının sayısı önemli bir orana sahip olmakla beraber Kuzey Arapları'ndan Şeybân, Bâhile, Kinâne, Temîm ve Esed; Güney Arapları'ndan Becîle (Kasr kolu), Hâris b. Kâ'b, Gassân, Himyer, Cüzâm, Huzâa ve Kinde mensubu valilerin atandığı görülür. Hârûnürreşîd döneminden itibaren bölgeye mevaliden valiler de atandığı müşahade edilir (EK-3).

Bir asırlık dönemde 40'tan fazla valinin görev aldığı Yemen'de Abdullah b. Süleyman, Rebî' b. Abdullah, İshak b. Musa ve Ca'fer b. Dinar iki kez valiliğe atandı. Uzun süre görev yapan Ma'n b. Zâide ve Hammâd el-Berberî dışında valilerin genellikle sık sık değiştiği görülür. Bölgeye atanan valilerin çoğu görev yerine gitse de bazıları nâiblerini göndermiştir. Yemen'de önemli valiler arasında Ma'n b. Zâide, Hammâd el-Berberî, Muhammed b. Hâlid ve İnak et-Türkî bulunur (EK-3).

¹ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 593; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 6, s. 381.

² San'ânî, **Gâyetü'l-Emânî**, s. 150-151.

³ el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldân**, c. 3, s. 131.

⁴ Meşhur Emevî valisi Ziyâd b. Ebîh'in soyundan gelen Muhammed, uzun süre valilik yapmış merkezî otoritenin zayıflamasıyla birlikte hanedana dönüşerek uzun yıllarda Yemen'de hükmetmişti. Bkz. Bosworth, **Doğuşundan Günümüze İslam Devletleri Tarihi**, s. 152.

5. Mısır

İslâm'dan önce Bizans hâkimiyetinde olup Bizans'ta “*praefectura*” adı verilen dört büyük eyâletten biri olan Mısır,¹ Mukavkıs adlı genel vali tarafından yönetilmekteydi.² Bizans ile Sâsânîler arasında mücadele alanı olan Mısır, Sâsânîler tarafından 619 yılında işgal edilse de 628 yılında Bizans tarafından tekrar ele geçirildi.³ Hz. Peygamber (s) Hudeybiye Anlaşması'ndan sonra devlet başkanları ve yerel liderlere İslâm'a devlet mektubu yolladı. Bunlar arasındaki Mısır Mukavkısı, Hz. Peygamber'in (s) davetini kabul etmemekle birlikte diplomatik açıdan jest sayılabilecek hediyeler gönderdi.⁴

Hz. Ömer döneminde Amr b. el-Âs kumandasında İslâm ordusu Mısır'ı fethetti. Bu fethi gerçekleştiren Amr b. el-Âs, Mısır'a vali olarak atandı⁵ ve onun döneminde Mısır'ın İslâmlaşmasıyla beraber birçok imâr ve iskân faaliyetleri gerçekleştirildi.⁶ Hz. Osman döneminde ise Amr azledilerek yerine Abdullah b. Sa'd atandı.⁷ Onun Mısır'daki başarısızlığının da etkisiyle, Medine'de olduğu sırada Hz. Osman'a karşı girişilen isyan hareketine Mısırlılar da katıldı ve nihayetinde süreç Hz. Osman'ın şehadetine yol açtı.⁸ Şam valisi Muâviye, Hz. Ali'nin ilk Mısır valisi Kays b. Sa'd'ın ardından valiliğe atanan Muhammed b. Ebî Bekir üzerine Amr b. el-Âs öncülüğünde bir ordu gönderdi. Bu mücadelede neticesinde öldürülen Muhammed'in ardından valilik makamını Amr b. el-Âs ele geçirdi.⁹

Emevîler'in ilk yıllarında Amr b. el-Âs Mısır valiliğini devam ettirse de 43 (663) yılında vefatının ardından Ukbe b. Âmir valiliğe atandı.¹⁰ Emevîler döneminde Abdullah b. Zübeyr'in 64 (683-84) yılında başlattığı başkaldırı Mısır'a da sıçrayarak

¹ Ostrogorsky, **Bizans**, s. 31-33.

² Nadir Özkuyumcu, **Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika**, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE., Sivas, 1993, s. 8.

³ Gene R. Garthwaite, **İran Tarihi: Pers İmparatorluğu'ndan Günümüze**, çev. Fethi Aytuna, İnkilap Yayınları, İstanbul, 2011, s. 101-104; Michael Axworthy, **İran: Aklın İmparatorluğu: Zerdüş'ten Günümüze İran Tarihi**, çev. Özlem Gitmez, Say Yayınları, İstanbul, 2016, s. 93-99.

⁴ Selim Argun - Ümit Eskin, “Erken Dönem İslâm Diplomasisinde Hediye (H. 7-132/M. 628-750)”, **İslâmî İlimler Dergisi**, c. 15, Sayı 1, 2020, s. 69-70.

⁵ İbn Abdülhakem, **Fütûh**, s. 169-180; Belâzürî, **Fütûh**, s. 298-299.

⁶ Apak, **İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs**, s. 264-274.

⁷ Taberî, **Târîh**, c. 4, s. 356; Apak, **İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs**, s. 115-121.

⁸ Taberî, **Târîh**, c. 4, s. 340-365; Apak, **Hz. Osman**, s. 144-145, 167-179.

⁹ Taberî, **Târîh**, c. 5, s. 103.

¹⁰ Kindî, **Vülât**, s. 35.

idarenin bozulmasına sebep oldu. Emevî halifesi Mervân b. Hakem, Mısır'a gelmek zorunda kalarak isyanı bastırdı ve oğlu Abdülazîz'i de buraya vali olarak atadı.¹ Bu dönemde Mısır'ın yerlileri Kıptîler vergilerin ağırlığı sebebiyle birçok ayaklanma çıkardılar ve özellikle Hür b. Yûsuf'un valiliği döneminde büyük bir isyanın çıkmasına sebep oldular (107/725-26).² Mısır'da Hişâm b. Abdülmelik'in ölümünün ardından (125/742-43) yeniden kargaşalar ve idarede bozulmalar başladı, Araplar arasında asabiyet sebebiyle nüfuz mücadeleleri meydana geldi.³ Son Emevî halifesi Mervân b. Muhammed, Abbâsî ihtilâl ordusu tarafından Mısır'a kadar takip edilerek Bûsîr köyünde Sâlih b. Ali el-Abbâsî idaresindeki ordu tarafından öldürüldü (132/749-50)⁴ ve böylece Emevî devleti yıkıldı.

Son Emevî halifesinin öldürülmesiyle beraber Sâlih b. Ali komutasındaki Abbâsî ordusu Mısır'da hâkimiyeti sağladı ve Mısır'a ilk vali olarak Sâlih b. Ali atandı.⁵ Abbâsîler döneminde müstakil bir eyâlet olarak yönetilen Mısır, 30'u aşkın vilâyete sahip geniş bir coğrafyayı kapsamaktaydı. Bu vilâyetlerin önemlileri arasında Fustat, İskenderiye, Feyyûm, Tinnîs, Asvân, Kulzûm, Aynuşşems, Saîd ve Dimyat bulunmaktadır.⁶ Geniş tarım arazilerine sahip Mısır'da Abbâsîler'in ilk asrında çeşitli sebeplerle farklı gruplar isyanlar çıkardı. Abbâsîler'in daha ilk döneminden başlayarak isyan eden Kıptîler daha çok valilerin ekonomik uygulamaları gibi sebeplerle ayaklandı.⁷ Mehdî döneminde Ümeyyeoğulları'ndan Dihye b. Mus'ab'ın isyanı valilerin yetersizliği sebebiyle uzun süre bastırılmadı ve birçok valinin atanmasına ve azledilmesine sebep oldu.⁸

Hârûnürreşîd'in vefatının ardından oğulları Emîn ile Me'mûn arasındaki mücadele döneminde Mısır'da da kargaşa yaşandı. Me'mûn taraftarlarının ayaklanmasıyla vali makamından indirildi ve Me'mûn tarafından Abbâd b. Muhammed vali olarak atandı.⁹

¹ Kindî, **Vülât**, s. 39-44.

² Kindî, **Vülât**, s. 39-44.

³ Casim Avcı, "Mısır", **DİA**, c. 29, s. 559.

⁴ Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 403-405; Kindî, **Vülât**, s. 79-80.

⁵ Kindî, **Vülât**, s. 81.

⁶ İbn Hurdazbih, **el-Mesâlik**, s. 48-49.

⁷ Kindî, **Vülât**, s. 84, 95.

⁸ Kindî, **Vülât**, s. 100-101; İbn Tagrıberdî, **en-Nücûm**, c. 2, s. 62.

⁹ Kindî, **Vülât**, s. 118-119.

Mısır'daki kargaşa bir süre daha devam etti. Abdullah b. Tâhir'in 211 (826) yılında Mısır'a gelerek istilacı unsurları ortadan kaldırmasıyla işler yoluna girdi.¹

Mısır'a vali olarak atanan veliaht Mu'tasım ise buraya nâiblerini gönderdi. Onun nâiblerinden İsa b. Mansûr'un kötü yönetimi ve âmillerin halka karşı sert tutumları sebebiyle Kıptîler ve Araplar isyan çıkardı, büyüyen isyanı Me'mûn bizzat Mısır'a gelerek bastırmak zorunda kaldı. Mısır'a geldiğinde valiyi görevini layıkıyla yapmaması ve başarısızlığı dolayısıyla azarladı (217/832-33).² Mu'tasım hilafete geçtiğinde ise Mısır'a Eşnâs et-Türkî'yi atadı (219/834-35) böylece Mısır'da Türk hâkimiyetinin temelleri başladı.³

Abbâsîler'in Mısırdaki vali politikası karşılaşılan problemlere ve halifelerin politikalarına göre değişmekteydi. Yaklaşık bir asırlık dönemde 60'a yakın vali atandı. Abbâsî hanedan mensupları ise valilerin neredeyse yarıya yakınını oluşturur. Valilerin neseplerine bakıldığında Abbâsî hanedan mensupları dışında Kuzey Arapları'ndan Temîm, Kureyş (Cumah kolu) ve Dabbe; Güney Arapları'ndan Has'am, Becîle, Huzâa, Ezd, Tay, Tüçb, Lahm, Meâfir, Himyer ve Kelb mensubu valiler olduğu görülür. Abbâsî hanedan valileri dışında Kuzey Arapları, Güney Arapları ve mevaliden birbirine yakın sayıda valiler atandı. Abbâsîler'in ilk asrında güneyli Kelb kabilesinden yapılan tek vali ataması bu eyâlete Hârûnürreşîd tarafından kısa bir süreliğine yapıldığı görülür. Liste incelendiğinde valilerin genellikle çok kısa aralarla değiştirildiği ve Mısır'ın eşrafından da vali ataması yapıldığı müşahade edilir.⁴ Hanedandan Sâlih b. Ali, İbrahim b. Sâlih, Ubeydullah b. Mehdi, diğer valilerden de Abdûlmelik b. Yezîd, İsa b. Yezîd ve Serî b. Hakem iki veya daha fazla kez valiliğe getirildi.

Emîn döneminden itibaren valilik makamı farklı gruplar tarafından ele geçirildi fakat Me'mûn döneminde Abdullah b. Tâhir tam anlamıyla merkezî otorite tekrar sağlandı. Me'mûn dönemiyle birlikte Mısır idaresinde Horasanlılar'ın ve Türkler'in

¹ Kindî, **Vülât**, s. 145-146.

² Kindî, **Vülât**, s. 149-150.

³ Eşnâs da görev yerine gitmeyerek bölgeye nâiblerini göndermiştir. bkz. Kindî, **Vülât**, s. 152-154.

⁴ Hugh Kennedy, "Central Government and Provincial Élites in the Early 'Abbâsid Caliphate", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London**, c. 44, Sayı 1, 1981, s. 32.

etkin valilik dönemi başladı.¹ Bölgeye atanan valilerden özellikle hanedan mensupları ve önemli komutanlar genellikle nâiblerini gönderdi. Veliaht Mu‘tasım’ın burada valilik yapması ve Türk komutanlarla girdiği yakın etkileşim onun hilafete gelmesinde de etkili oldu. Burada valilik yapan önemli şahıslar arasında Humeyd b. Kahtabe, Yezîd b. Hâtim, Herseme b. A‘yen Abdullah b. Tâhir, Mu‘tasım ve Eşnâs bulunur (EK-3).

6. İfrîkıyye

İsminin kökeni ve coğrafyasının sınırları² hakkında birçok rivayetin bulunduğu İfrîkıyye, günümüzde Kuzey Afrika’da yer alan Libya’nın olduğu eski Berka ile yine günümüzde Fas’ın bulunduğu eski Tanca arasındaki bölgedir.³ Bu bölge “Mağrib” olarak da ifade edilmekle birlikte genellikle daha batı bölgeleri bu isimle adlandırılır. İslâm’ın geldiği sıralarda Bizans’a bağlı valiler tarafından yönetilen bölgede yaşayan halkın çoğunluğunu yerli Efârikalılar ve Berberîler oluştururdu.⁴

Hiz. Ömer döneminde Amr b. el-Âs’ın ordusunda Mısır’ın fethinde komutan olarak görev yapan Abdullah b. Sa‘d, Hiz. Osman döneminde Mısır valiliğine atandı.⁵ Hiz. Osman’ın izniyle ordusuyla İfrîkıyye seferine çıkarak Bizans valisini yendi (27/647-48). Bunun üzerine yerli liderler cizye ödemeleri karşılığında fethedilen bölgeden Müslümanlar’ın çıkmasını teklif etti. Abdullah bunu kabul ederek Mısır’a döndü.⁶ İfrîkıyyeliler’in bir süre sonra anlaşmayı bozmaları sebebiyle o, ikinci kez bölge üzerine sefere çıkarak İfrîkıyye’yi fethetti (33-34/653-55).⁷

Hiz. Ali döneminde Muâviye ile meydana gelen mücadeleler sebebiyle İfrîkıyye İslâm hâkimiyetinden çıktı.⁸ Muâviye’nin hilafete geçmesiyle Muâviye b. Hudeyc, İfrîkıyye valiliğine getirildi ve onun komutasında bölgeye üç sefer düzenlenerek bölge

¹ Kennedy, “Central Government and Provincial Élites in the Early ‘Abbâsîd Caliphate”, s. 36-37.

² İbn Abdülhakem, **Fütûh**, s. 309-311; Muhittin Kapaşahin, **Ağlebîler: 800-909**, İstanbul, Yalın Yayıncılık, 2013, s. 17-19; Özkuyumcu, **Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika**, s. 10-11.

³ el-Hamevî, **Mu‘cemü’l-Büldân**, c. 1, s. 228.

⁴ Özkuyumcu, **Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika**, s. 12.

⁵ Kindî, **Vülât**, s. 16.

⁶ Belâzürî, **Fütûh**, s. 316-317.

⁷ İbn İzârî, **el-Beyân**, c. 1, s. 37-38.

⁸ Özkuyumcu, **Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika**, s. 142.

tekrar Müslümanlar'ın eline geçti.¹ Bölgede esas hâkimiyet ise İfrîkıyye valiliğine getirilen Ukbe b. Nâfi' tarafından Kayrevan şehrinin kurulması (50/670-71) ve burada devamlı bir ordu bulundurulmasıyla sağlanabildi.² Bölge, Endülüs'e yönelik askerî faaliyetlerde üs olarak kullanılmış; İfrîkıyye valisi Musa b. Nusayr'ın komutanlarının Tarık b. Ziyâd eliyle Endülüs'ün fethi başlatılarak (92/710-11) Müslümanlar'ın orada asırlarca sürecek hâkimiyetinin temelleri atıldı.³ Emevîler döneminde eyâlete atanan valiler eliyle fetihlere devam edildiği gibi⁴ bölgede Hâricîliği benimseyen Berberîler ile ve zaman zaman denizden yapılan Bizans akınlarıyla mücadele edildi.⁵

Emevîler'in son dönemindeki karışıklıklardan yararlanan Ukbe b. Nâfi'in torunu Abdurrahman b. Habîb, 127 (744-45) yılında bölgede bağımsızlığını ilan etti.⁶ Abbâsîler'in kurulmasıyla Seffâh'a biat ederek onlara tâbi bir şekilde İfrîkıyye'yi yönetti.⁷ Ebû Müslim ve Abdullah b. Ali sorunlarını bertaraf eden Mansûr, İfrîkıyye'yi de merkeze bağlamak istedi ve valiye haraç gelirlerini göndermesini emretti. Abdurrahman ise buna yanaşmayarak isyan etti. Mansûr da isyancı valisine karşı onun kardeşi İlyas b. Habîb'i destekleyerek Abdurrahman'ı öldürttü (137/754-55). Onun ölümünden sonra Abdurrahman'ın oğlu Habîb ile İlyas mücadeleye girişti ve İfrîkıyye eyâleti karmaşaya büründü. Hilafet merkezinden Muhammed b. Eş'as'ın vali olarak (141/758-59) gelişine kadar durumu fırsat bilen Hâricîler de Ebû'l-Hattâb el-Meâfirî'nin liderliğinde eyâlet merkezi Kayrevan'ı ele geçirdiler.⁸ Vali Muhammed b. Eş'as, İfrîkıyye'de Abbâsî hâkimiyetini sağlasa da bir süre sonra askerlerle sorun yaşayarak Kayrevan'dan çıkarıldı görevinden uzaklaştırıldı (148/765-66).⁹ Bunun üzerine Mansûr onun yerine Mısır askerlerinin liderlerinden Ağleb b. Sâlim'i atayarak İfrîkıyye'de kontrolü sağladı.¹⁰

¹ İbn Abdülhakem, **Fütûh**, s. 327-329; İbn İzârî, **el-Beyân**, c. 1, s. 41-43.

² Taberî, **Târîh**, c. 5, s. 240; İbn İzârî, **el-Beyân**, c. 1, s. 43-45.

³ Taberî, **Târîh**, c. 6, s. 468.

⁴ Kapaşahin, **Ağlebîler**, s. 22-23.

⁵ Belâzürî, **Fütûh**, s. 320-322; Demircan, **Hâricîlerin**, s. 202-210; Adem Apak, "Kuzey Afrika'da İlk İslâm Fetihleri", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 17, Sayı 2, 2008, s. 167-168.

⁶ İbn Abdülhakem, **Fütûh**, s. 372-374.

⁷ İbn İzârî, **el-Beyân**, c. 1, s. 96; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 5, s. 313-314.

⁸ İbn İzârî, **el-Beyân**, c. 1, s. 104-106; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 5, s. 311-319.

⁹ İbn İzârî, **el-Beyân**, c. 1, s. 106.

¹⁰ İbn İzârî, **el-Beyân**, c. 1, s. 107; Kapaşahin, **Ağlebîler**, s. 27.

İfrîkıyye'nin hilafet merkezinden uzak olmasıyla beraber Hâricîler tarafından Sicilmâse'de 140 (757-58) yılında Midrarîler'in, Tahert'te 162 (778-79) yılında Rüstemîler'in, Mağrib'de 172 (788-89) yılında İdrîsîler'in kurulması¹ eyâlette ordu ve Hâricîler tarafından sürekli isyanlar çıkması sebebiyle Hârûnürreşîd tarafından farklı vali politikası benimsenmesine sebep oldu. Hârûnürreşîd, bölgede valilik de yapan güvendiği komutanı Herseme b. A'yen'in de tavsiyesiyle İbrahim b. Ağleb'i bölgeye vali olarak atadı.² Bu atamadan sonra İfrîkıyye eyâletinde valilik Ağleb ailesi uhdesinde devam etmiş ve Abbâsîler'e bağlı olmakla birlikte özerk bir yapıya sahip Ağlebîler ortaya çıktı.³

İfrîkıyye eyâleti Abbâsîler için önem taşırdı; askerî açıdan sorunlu olması sebebiyle genellikle asker kökenli kimseler vali olarak atandı. Bölgenin merkeze uzaklığının yanı sıra kitle hareketleriyle hilafet merkezinden yönetilemeyeceğinin anlaşılmasıyla Ağleb ailesinden valilerin özerk bir yönetim oluşturmaya göz yumuldu. Bu kararın alınmasında, Abbâsîler'e tâbi olarak bölgenin yönetilmesi, merkezden bölgeye bütçe aktarılması bırakıldığı gibi üstüne merkeze yıllık vergi ödemesinin yapılması etkiliydi. Ayrıca Ağlebîler'in bölgedeki Hâricî-Alevî tehlikesinin yanı sıra Endülüs üzerinden Emevî tehlikesine karşı tampon teşkil etmesi de bu kararda etkiliydi. Bununla beraber bu karar, sonradan olumsuz bir yansıması olarak Abbâsîler'in birçok bölgesinde özerk yapıların oluşmasında örneklik teşkil etti.

Her ne kadar eyâlette sürekli karışıklık olsa da diğer eyâletlere göre vali sayısı daha az ve süre bakımından istikrarlıdır. 16 valinin atandığı eyâlette yerine nâib gönderen vali yoktur. Valilerin neseplerine bakıldığında Kuzey Arapları'ndan Kureyş (Fihri kolu), Akk ve Temîm; Güney Arapları'ndan ise Huzâa ve Ezd mensubu valiler olduğu görülür. Bölgede Hârûnürreşîd dönemi ortalarına kadar Ezd'ten Mühellebîler'in etkinliği olsa da sonrasında valilik Kuzey Arapları'ndan Temîmliler'in eline geçti. Bölgeyi kontrol altına alan ve Hârûnürreşîd'in teminatıyla valiliği uhdelerine alan

¹ Kapanşahin, **Ağlebîler**, s. 28-29.

² Belâzürî, **Fütûh**, s. 327-328; İbn İzârî, **el-Beyân**, c. 1, s. 130.

³ Ağlebîler hakkında detaylı bilgi için bkz. Muhammed Tâlibî, **ed-Devletü'l-Ağlebiyye: et-Târîhü's-Siyâsî**; thk. Müncî es-Sayyâdî, Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1985; Ahmed er-Reysunî, **Hükmü'l-Ağlebiyye fi'l-İslâm: Dirâse Usûliyye**, Kahire, Dârü'l-Kelime, 2013; Bosworth, **Doğuşundan Günümüze İslam Devletleri Tarihi**, s. 70-72.

Temîmli Ağlebîler zaman içerisinde bölgede özerk de bir yapı kurmuşlardır. Eyâlette görev alan valilerden ikinci kez atanan yoktur. Ayrıca eyâlette Abbâsî hanedanından atanmış vali de bulunmamaktadır. Mevaliden ise sadece dönemin en etkin komutanlarından olan Herseme b. A'yen'in atandığı görülür. Her ne kadar problemli bir bölge olsa da valilerin görev sürelerine bakıldığında diğer eyâletlere göre daha uzun makamda kaldıkları görülür. Eyâlette görev yapan valiler arasında Ömer b. Hafs, Yezîd b. Hâtîm, Herseme b. A'yen ve İbrahim b. el-Ağleb gibi önemli devlet adamları vardır (EK-3).

İKİNCİ BÖLÜM

VALİ TAYİNİ

Hız. Peygamber'den (s) itibaren kamu yönetimine dair hususlar, elde edilen tecrübelerle geliştirilerek Müslüman devletler tarafından devam ettirildi. Bu devletlerden biri olan Abbâsîler, idarenin en önemli sac ayaklarından valilerin seçimi ve tayin süreçlerine önem verirdi. Mevcut iktidarlarını devam ettirmek, bu süreçlerin titizlikle yönetilmesinin temel referans noktasını teşkil ederdi. Bu anlamda valilerin tayininde dikkate alınan hususlar, bunları etkileyen çevreler ve göreve başlamalarına dair süreçler bu bölümde ele alınacak konular arasındadır.

I. VALİ TAYİNİNDE DİKKATE ALINAN HUSUSLAR

Hız. Peygamber'in (s) kurduğu İslâm devletinin sınırlarının genişlemesiyle beraber farklı bölgelere valiler atandı. Bu atamalarda Hız. Peygamber (s), vali veya yönetici tayininde ehliyet ve liyakati öne çıkaran bir tavır ve politikayı tavsiye etti ve uyguladı.¹ Bu politik tavrın sonraki devirlerde devam etmesi İslâm ulemâsı ve idarecileri etrafında tayinlerde bazı kıstasları gündeme getirmelerine vesile olmuştur. Bunların başında yönetim becerisi gelirdi. Ayrıca yönetici adayının bazı farklı kabiliyetleri ve meziyetleri olmaları da göz önüne alındı.

İdeal bir vali; âdil, cesur, basiret ve feraset sahibi, dürüst, sabırlı ve affedici olmak vasıflarına sahip olmalıdır. Bununla beraber atanan her valinin tüm bu ideal özellikleri taşıdığı söylenemez. Siyasî ve sosyal dengeler de vali tayininde büyük rol oynamaktaydı. Abbâsîler hem bu dengeleri gözetmekteydi hem de yetenekli kişileri atama hususunda bir politika uygulamaya çalışmaktaydı.

Abbâsîler'in tarihsel serüvenine bakıldığında idare ve siyasî hukuk kaynaklarında idealize edilen valilerin her zaman iş başına getirildiği görülmemektedir. Yetenekli idarecilerin yanında ehliyetsiz ve liyakatsiz kimselerin de çeşitli bölgelerde valiliğe getirildiği vâkidir. Bu şekilde göreve gelen valilerin ehliyetsizlik ve başarısızlıkları siyasî, ekonomik ve sosyal hayatta sıkıntı yaratmaktaydı. Diğer yandan muhalif

¹ Buhârî, Ahkâm, 7; Müslim, İmâre, 14.

hareketlerin taraftar bulmasını ve güçlenmesini tetiklemekteydi. Nitekim Abbâsîler’de patlak veren çeşitli isyanların arka planında valilerin baskıcı ve başarısız idarecilikleri yatmaktaydı.

Vali atamalarında her ne kadar yazılı kurallar olmasa da itaatkârlık, sadakat, askerî ve idarî yetenek gibi özelliklere her zaman dikkat edilirdi. Hz. Peygamber (s) ve Râşid Halifeler vali atayacakları kişide ilk aradıkları özellik Müslüman olmaydı. Emevîler ise vali atamalarını asabiyet temelinde ele aldı. Onların bu politik tavrı birçok isyan hareketini tetiklediği gibi Abbâsî hareketinin başarısına da zemin hazırladı.

Selefleriyle mukayese edildiğinde Abbâsîler’in vali atamalarında daha kapsayıcı bir yol izlediklerini söyleyebiliriz. Abbâsîler, Araplar’ın dışında da farklı milletlere mensup kimseleri devletin çeşitli kademelerinde görevlendirdi. Bu durum valilikte de kendisini göstermiş mevaliden valiler küçük vilâyetlerin yanı sıra büyük eyâletlere de atandı.¹

Abbâsî ihtilâl hareketinde önemli katkıları olan kişiler de valilikle mükafatlandırılırdı. Ayrıca hanedan mensupları ile nüfuzlu Arap önderleri de bu makamda kendilerine yer bulabilirdi. Bu genel çerçevenin akabinde aşağıda zikredilecek hususlar Abbâsî idaresinin vali tayininde baskın olarak dikkate aldığı hususlar olup verilen örnekler tasnife tutularak ele alınacaktır.

A. Müslüman Olma

Hz. Peygamber’in (s) kurduğu İslâm Devleti, onun vefatının ardından Müslümanlar’ın aralarında halife seçmeleriyle sürdürüldü. Seçilen bu kimseler İslâm devletini halife sıfatıyla yönettiler. Eyâletlere halifeler tarafından valiler de atanmaya devam etti. İslâm’ın kurallarına göre yönetilen devletin ve toplumun valilerinin elbette Müslüman olması gerekirdi. Bu durum Kur’ân-ı Kerîm² ve hadis-i şeriflerde³ yöneticilerin Müslüman olmaları gerektiğini vurgulayan pek çok ifadenin de bir tezahürüydü.⁴

¹ EK-3’te vali listesinde mevali valiler görülmektedir.

² Nisa 4/59.

³ Buhârî, Ahkâm, 4; Müslim, İmâre, 32,38; İbn Mâce, Cihâd, 39; Ebû Dâvûd, Cihâd, 87.

⁴ Kılıç, **Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi**, s. 117-119.

Valilerin, atandıkları yerlerde Müslüman tebaayı İslâm ahkâmına göre yönetmesi, namaz kıldırması hatta adli konularda hüküm vermesi gibi İslâmî niteliğe sahip işlere önderlik etmesi sebebiyle Müslüman olması gerekirdi. Bu sebeple İslâm devlet hukukunun gereği olarak valilerin de Müslümanlar'dan atanması gerekiyordu. İslâm devletler hukuku alanında önemli eserlere sahip olan meşhur hukukçular Maverdî ve İbnü'l-Ferrâ da eserlerinde valilerde olması gereken vasıflar arasında Müslüman olmak niteliğini saymaktadırlar.¹

Hz. Peygamber'in (s) amcaoğulları olarak Abbâsîler de çoğunlukla kendilerini tanımladıkları İslâm kimliği üzerinden iktidarlarını inşa ettiler. Bu dönemde de valiler namaz kıldırma, gerektiğinde İslâm hukukuna göre yargılama yapmaları, kâdılar atamaları, gerekli durumlarda hac emirliği yapmaları ve gayrimüslimlere karşı düzenlenen seferleri idare etme v.b. vazifeleri deruhte etmeleri² sebebiyle bu işlerin sıhhatli bir şekilde yürütülmesi için valilerin Müslüman olmasını zorunlu kılmaktaydı. Tebaanın nüfus açısından kesafetini Müslümanlar'ın teşkil etmesi de yönetim ve itaat açısından valilerin Müslüman olmasını gerektiren önemli bir etkendi. Nitekim araştırdığımız dönem aralığında atanan tüm valilerin Müslümanlar'dan olmasının temelinde yukarıda zikredilen faktörler büyük önem arz etmekteydi.

B. Sadakat ve Güven

Siyasî elitlerin yönetim kadrosuna dâhil edecekleri kişileri seçerken nazar-ı dikkate aldıkları hususiyetlerden birisi, belki de en önemlisi, sadakat ve güvendir. Bu tarihî realitenin farkında olan Abbâsî yönetimi ihtilâlle başa gelmenin de verdiği refleksle gerek devletin çeşitli makamlarına gerekse eyâletlerin idaresine güvendikleri simaları tayin etti.

Sadakat ve güvenin bir neticesi olarak valilikte de çeşitli ailelerin hâkimiyeti bulunurdu. Bu tip ailelerde valiliğin babadan oğula, kardeşe, toruna veya yakın akrabaya geçtiği de görülebilmekteydi. Bu durum idarî kadrolarda hâkim aile geleneğini de oluşturdu. Abbâsî hanedanı dışında valiliklerde Tâhirî, Ağlebî,

¹ Maverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 66; İbnü'l-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 34-37.

² Valilerin dinî görevleri için bkz. Metin (3. Bölüm), s. 185-190.

Mühellebî, Bermekî, Müseyyeb, Ma'n gibi ailelerin etkin olduğu görülür.¹ Bunun oluşmasında yönetici bir aile içinde yetişen bireylerin idarecilik kabiliyetlerini geliştirmesi ve siyasî çevre edinmesi etkiliydi. Bu durum ileride kendisinin de yönetici olmasına ve atanmasına imkân sağladı.

Mesela Müseyyeb ailesinin durumu yukarıda işaret ettiğimiz hususa örnek teşkil edebilecek mahiyettedir. Bu aileye mensup olan Müseyyeb b. Züheyr, halife Mansûr'un muhafız kuvvetlerinin başındaydı. Mehdî döneminde Horasan'a vali tayin edildi. Oğullarından Abdullah Mısır, Fars ve el-Cezîre valiliklerine getirilirken diğer oğlu Muhammed, Emîn'in emniyet kuvvetlerinin başına geçti. Ayrıca diğer oğlu Abbas, Me'mûn'un şurta teşkilatı başkanlığına, diğer oğlu Zübeyr de Hârûnürreşîd döneminde Kirman valiliğine getirildi. Müseyyeb b. Züheyr'in Amr adlı kardeşi Mansûr'un Kûfe valiliğini yaptı.²

Emevîler döneminde görev almasına rağmen Abbâsî idaresine boyun eğen ve sadakatlerini ispat eden bazı yetenekli kimselerin de valilik görevinde istihdam edildiği görülür. Ma'n b. Zâide bu örneklerden biridir. Mansûr döneminde Râvendiyye³ denilen bir grup Kûfe'de kargaşa çıkardı (141/758-59). Mansûr bu kargaşa sırasında dışarıya çıktı ve isyancıların arasında kaldı. Bu sırada yüzü peçeli biri gelerek halifeyi kargaşanın içinden kurtardı ve isyancılarla savaşarak onu korudu. Mansûr onun aranan Emevî komutanı Ma'n b. Zâide olduğunu öğrendi.⁴ Akşama doğru Ravendîler yenilgiye uğratıldığında Mansûr, ona itaatkârlığı ve sadakati sebebiyle emân verdi. Bir müddet sonra da onu mükafatlandırarak Yemen'e vali olarak atadı.⁵ Ayrıca Ma'n'ın oğlu⁶ ve yeğeni⁷ de çeşitli valiliklere atandı.

¹ EK-3'te verilen vali listeleri incelendiğinde bazı ailelerin valiliklerdeki etkinlikleri görülür.

² İbn Kuteybe, **el-Maârif**, s. 413.

³ Râvendiyye, Horasanlı bir grup olup Ebû Müslim'in taraftarlarıydılar. Tenâsüh inancına sahip olan bu grup, Hz. Adem'in ruhunun Osman b. Nehîk'te olduğunu iddia ediyorlardı. Mansûr'u da rableri kabul etmekteydiler. Detaylı bilgi için bkz. Ebû'l-Hasan İbn Ebû Bîşr Ali b. İsmail b. İshak el-Eş'arî, **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn**, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, Kahire, 1969, s. 94.

⁴ Ma'n b. Zâide, İbn Hübeyre ile hareket eden Emevî komutanıydı. Bu sebeple Mansûr onu aratıyor, o da saklanıyordu. Bkz. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 5, s. 502-503.

⁵ Belâzürî, **Ensâb**, c. 4 s. 315-316; Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 505; Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ İbnü't-Tıktakâ, **el-Fahrî fi'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düvelü'l-İslâmiyye**, Dâru Sadır, Beyrut, t.y., s. 160-161.

⁶ İbn Fehd, **Gâyetü'l-Merâm**, s. 131.

⁷ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 232.

Horasan'da Ebû Müslim'in nâibi olan Hâlid b. İbrahim'in durumu benzer bir misaldir. Mansûr, Hâlid'e, Abdullah b. Ali isyanını bastırmak üzere bölge dışında bulunan Ebû Müslim'i tekrar Horasan'a dönmekten alıkoyabildiği takdirde kendisini buraya vali tayin edeceğine dair söz verdi. Hâlid b. İbrahim'in de etkisiyle Mansûr, Ebû Müslim'i ortadan kaldırınca kendilerine sadakat gösteren Hâlid b. İbrahim'i nâiblikten valiliğe tebdil ettirdi.¹

Abbâsîler döneminde bazı dönemler yaşanan hilafet mücadelesinde sadakatle bir tarafı tutanlar kazanınca yeni halife döneminde ikbal günlerini yaşamakta valilik dâhil birçok önemli göreve getirilirdi. Mehdî'nin vefatından sonra başa geçen Hâdî, kardeşi Hârûnürreşîd'i veliahtlıktan uzaklaştırmak ve oğlu Ca'fer'i veliaht ilan etmek istemekteydi. Bu mücadelede Hârûnürreşîd'i destekleyen Yahya b. Hâlid ve Herseme b. A'yen, Hâdî'nin kısa bir süre sonra vefatı akabinde hilafete Hârûnürreşîd'in geçmesiyle en itibarlı dönemlerini yaşadılar.² Yahya b. Hâlid vezirliğe, farklı tarihlerde oğulları da vezirliğe ve önemli valiliklere getirildiler. Aynı şekilde Hârûnürreşîd'i, Hâdî'nin vefat ettiği akşam hilafet tahtına oturtan Herseme b. A'yen, onun döneminde önemli birçok eyâlette valilik görevini yerine getirdi.³

Sadakat ve güvenin göstergesi olarak halifenin ve hilafet merkezinin güvenliğini sağlayan görevliler de mükafat olarak valiliğe atanmaktaydı. Nitekim halifeler de riskli ve önemli bir makam olan sâhibü's-şurta/hares görevine kendilerine en sâdık ve güvenilir kimseleri atamaktaydı. Bu kimselerden olarak Müseyyeb b. Züheyr ed-Dabbî,⁴ Ebü'l-Abbâs et-Tûsî,⁵ Tâhir b. Hüseyin,⁶ Abdullah b. Tâhir⁷ ve Herseme b. A'yen⁸ halifelerin sâhibü's-şurta görevini başarıyla yerine getirdikleri gibi eyâlet valilikleri gibi kritik görevlere de atandılar.

¹ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 485-486.

² Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 207-212.

³ Herseme b. A'yen Abbâsîler'in en önemli eyâletlerinden olan Mısır, İfrîkıyye ve Horasan'da valilik görevini yerine getirmiştir. Bkz. Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 324; Kindî, **Vülât**, s. 109; İbn İzârî, **el-Beyân**, c. 1, s. 125.

⁴ Halife b. Hayyât, **Târîh**, s. 443.

⁵ Halife b. Hayyât, **Târîh**, s. 443.

⁶ Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 470.

⁷ Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 470.

⁸ Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 470.

C. Ehliyet ve Liyakat

Kur'ân-ı Kerîm'de siyasî meselelerin çözümünü müşavereye bırakan âyetlerin dışında¹ devlet yapısına dair âyetler bulunmamaktadır. Nisâ sûresinin 58. âyetinde² yer alan “*emanetleri ehline verme*” emri siyasî açıdan bir topluluğu idare eden yöneticiler anlamında yorumlanmaktadır. Bu yönüyle devletin idaresinde ehliyet ve liyakat sahibi kişilerin bulundurulması elzem görülmektedir.³

Erken dönem İslâm tarihinde eyâlet valilerinin asker kökenli oldukları görülür. Genellikle fethettikleri yerlerin idareciliğine tayin edilen bu kumandanlar hem bölgede huzur ve emniyeti sağlamakta hem de sınır ötesi askerî harekâtı idare etmekteydiler. Abbâsîler döneminde askerî faaliyetler gerek merkezî yönetim gerekse eyâlet valilerinin uhdesinde devam etti. Bölgelerde çeşitli sebeplerle çıkan isyanlar valiler emrindeki askerî güçlerle bastırılmaya çalışılırdı. Bu gibi sebeplerle Abbâsîler'de ortaya çıkan sorunların çözümünün daha sağlıklı yürütülmesi amacıyla valilerin çoğunluğunu asker kökenliler teşkil etmekteydi. Bunda askerî ve idarî yetenekleri olan kişilerin sahada elde ettikleri tecrübe ve başarıların büyük etkisi vardı. Sahada elde edilen askerî zaferler de asker kökenli kimselerin valiliğe atanmasını kolaylaştırmaktaydı.

Merkeze uzak ve genellikle yönetimi problemlili eyâletlerin idareciliği çoğu kez tecrübe sahibi ve yetenekli kumandanlara tevcih edilirdi. Özellikle İfrîkıyye bölgesine yapılan tayinler bu hususta örneklik teşkil eder. İfrîkıyye'nin hilafet merkezine uzaklığı yanında Hâricî-İbâdî unsurların süregelen isyanları bölgede istikrarın teminini imkânsız kılmaktaydı. Bu sebeple bölgeye Muhammed b. Eş'as el-Huzâ'î,⁴ Ömer b. Hafs el-Mühellebî,⁵ Yezîd b. Hâtim el-Mühellebî,⁶ Herseme b. A'yen⁷ gibi kudretli kumandanların vali olarak tayinleriyle Abbâsî otoritesi önemli ölçüde tesis edildi. Bu

¹ Âl-i İmrân 3/159, Şûrâ 42/38.

² “Allah size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne güzel öğütler veriyor. Şüphesiz Allah her şeyi işitmekte, her şeyi görmektedir.”, Nisâ 4/58.

³ Mehmet Said Hatiboğlu, **Hilafetin Kureysliliği**, Otto Yayınları, Ankara, 2012, s. 48-49; Kılıç, **Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi**, s. 119.

⁴ İbn İzârî, **el-Beyân**, c. 1, s. 105.

⁵ İbn İzârî, **el-Beyân**, c. 1, s. 108.

⁶ İbn İzârî, **el-Beyân**, c. 1, s. 112.

⁷ İbn İzârî, **el-Beyân**, c. 1, s. 125.

durum yine asker kökenli Ağlebîler'in bölgede nüfuzlarını güçlendirmelerine kadar devam etti.¹

Abbâsî yönetimi, sosyal statüsüne bakmaksızın askerî anlamda başarılı buldukları kimseleri vali tayin edebilmektedir. Bu durum alt kesimde yer alan tebaanın devlet içinde yükselmesini sağladığı gibi tebaa içerisinde rekabet teşkil etmekte ve cihat motivasyonunu güçlendirmektedir. Mecûsî Sünbâz'ın Rey'deki isyanı² (137/754-55) sırasında kasaplık yapan Ömer b. Alâ, Mansûr'un yolladığı ordu ve komutanı Cehver b. Merrâr el-İclî'ye yardımda bulundu, oluşturduğu birliklerle isyancılarla savaştı ve birçoğunu öldürdü. Bu başarı sebebiyle Mansûr'un huzuruna çıkarıldı ve halife tarafından mükafatlandırılarak Taberistan'a vali tayin edildi.³

Askerî seferlerde başarı ve kabiliyetlerini gösteren komutanlar ehliyet ve liyakatlerini ispatlayarak halifeler tarafından önemli valiliklere getirilmekteydi. Bu hususta Hârûnürreşîd daha hayattayken Mansûr'un torunu ve hanedan mensubu olan Zübeyde bt. Ca'fer'den doğan Arap asıllı oğlu Emîn ile Fars asıllı Merâcil adlı câriyesinden olan oğlu Me'mûn arasındaki veliahtlık kavgası halifenin vefatının ardından şiddetini artırdı. Bu süreçte Emîn ile Me'mûn arasında yıkıcı savaşlar meydana geldi.⁴ Bu savaşlar sırasında Tâhir b. Hüseyin başarılı kumandanlığıyla Emîn'in ordusuna karşı üst üste zaferler kazanması Me'mûn'un hilafete geçmesini sağladı. Bu başarılar sayesinde elde ettiği konumla o Me'mûn tarafından Horasan valiliğine getirildi. Aynı şekilde Tâhir'in oğlu Abdullah da babasının yanında yetişerek başarılarıyla Me'mûn tarafından önce el-Cezîre, Suriye ve Mısır sonra da Horasan valiliğine tayin edildi.⁵ Nitekim Me'mûn, "*Abdullah elimle diktiğim bir fidandır, edebimin hem-demidir ve aşımın toprağıdır.*" mealindeki sözüyle ona olan güvenini ifade etmişti.⁶

Veliahtlar valilikleri sırasında sadece idareciliği öğrenmez ileride birlikte çalışacağı ehliyet ve liyakat sahibi kimseleri de seçmelerini sağlardı. Nitekim, Me'mûn

¹ İbn İzârî, **el-Beyân**, c. 1, s. 154.

² Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 495.

³ Belâzürî, **Fütûh**, s. 473-475.

⁴ Bu savaşlar neticesinde Emîn öldürülmüş, Bağdat harap olmuştu. Bkz. Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 445-495.

⁵ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 580-82, 598-602, 610-613; Kindî, **Vülât**, s. 141-145.

⁶ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 615-616.

döneminde Mısır'da çıkan karışıklıkları bastırmak üzere görevlendirilen veliaht Mu'tasım isyancılara karşı mücadele ediyordu. Mu'tasım'ın maiyetindeki Türk kumandanları arasındaki Eşnâs, bu isyan sırasında bir ara zor durumda kalan Mu'tasım'ın canını kurtardığı gibi isyanın bastırılmasında da önemli rol oynadı ve onun dikkatini çekti. Me'mûn'un vefatı akabinde oğlu Abbas'ın hilafete getirilmesine karşı aralarında Eşnâs'ın da bulunduğu Türk kumandanlar Mu'tasım'ı destekleyerek onun hilafete geçmesini sağladı. Mu'tasım başarılarıyla ehliyet ve liyakatini ispatlayan, hilafete gelmesinde de etkisi olan başarılı bir kumandanı hilafetinde Mısır, Suriye ve el-Cezîre valiliklerine atayarak mükafatlandırdı.¹

Hârûnürreşîd tarafından 187 (803) yılında Bermekî ailesi tasfiye edilerek Ca'fer b. Yahya öldürülmüş, Fazl b. Yahya hapisanede vefat etti; diğer kardeşler Muhammed ve Musa hapiste kaldılar. Emîn döneminde ise Muhammed ve Musa hapisten çıkarıldı. Me'mûn kendi yetişmesinde de önemli katkıları bulunan Bermekî ailesine sempatiyle bakmakta ve onların fazilet ve cömertlik gibi birçok ahlakî seciyeyi taşıdığını söyleyerek takdir etmekteydi. Nitekim kâdılkudât Yahya b. Eksem ile aralarında geçen bir konuşmada Yahya b. Hâlid ve çocuklarının liyakat, cömertlik, edebiyat ve cesaretle benzerlerinin olmadığını zikrederek onları övdü. Konuşmanın devamında ise Musa b. Yahya'nın cesaretli ve dirayetli bir kişiliğe sahip olduğunu söyleyerek onu, hudut olmasının yanında çetrefilli bir eyâlet olan Sind'e vali olarak atadığını ifade etti.² Suğur/hudut bölgeleri düşmanlarla iç içe olması dolayısıyla çeşitli zorluklar ve riskler taşımaktaydı. Bu anlamda çeşitli riskler teşkil eden yerlere cesaret sahibi ve yetenekli valilerin atanması elzemdi. Bundan dolayı olsa gerek bu nitelikleri taşıyan Musa, Sind eyâletine atandı. Bu atama aynı zamanda Me'mûn tarafından Bermekîler'e iade-i itibar verilmesi anlamını da taşımaktaydı.

D. Hanedan Mensubu Olma

Hz. Peygamber (s) vali veya diğer yönetici atamalarında yakın arkadaşlarına veya akrabalarına ayrıcalık tanımadı. Atadığı valiler arasında kendi kabilesinden sadece

¹ Taberî, **Târîh**, c. 9, s. 103, 114; Kindî, **Vülât**, s. 152; Ebü'l-Kâsım Kemâleddin Ömer b. Ahmed İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb**, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1996, s. 42; Safedî, **Ümerâu Dımaşk**, s. 30.

² Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 13, s. 147-148.

Mekke'nin dış bölgelerine atadığı Hâris b. Nevfel el-Hâşimî bulunmaktaydı.¹ Râşid Halifeler döneminde valilerin atamasında farklı uygulamalar oldu. Hz. Ömer'in vefatından sonra özellikle Hz. Osman döneminden itibaren valiler siyâsî hesaplaşmaların gölgesinde atanmaya başladı.² Hilafetin Muâviye ile veraset yoluyla saltanata dönüşmesiyle beraber Emevîler'den itibaren yöneticilik bazı ailelerin eline geçti.

Her ne kadar Abbâsîler seleflerinden farklı olarak mevaliyi yönetime katmış olsalar da hilafetlerinin ilk devresinde eyâletlerin idaresini hanedan mensuplarından valiler atayarak onları ön planda tuttular. Bunun temelinde yönetimi kendi ellerinde tutmak yatmaktaydı. Böylece idarî, malî, askerî ve sosyal açıdan Abbasoğulları'nı diğer kliklere karşı daha güçlü tutmaya çalıştılar. Aile bağlarının kuvvetlendirilmesi muhalif gruplarla mücadele açısından -özellikle de Alioğulları'na karşı- gerekli görülmekteydi.

İlk dönemlerde Abbâsî ihtilâlinin başarıya ulaşmasıyla beraber eyâletlere atanan kişilerin çoğunluğunun Abbâsî ailesinden olması bu dayanışmanın ilk dönemlerden itibaren gerçekleştiğini göstermekteydi. Bu durum bilinçli bir politika olup, Seffâh hilafete geçince hanedan mensubu kimseleri çeşitli eyâletlere atayarak devletin ilk dönemlerinde gücün kendi hanedanlarında olması için gayret etti.³ İhtilal hareketi başarıya ulaştığı sırada Kûfe'de Seffâh'a biat edilme hususunda önemli rol oynayan amcası Davud b. Ali bizzat halife tarafından mükafatlandırılarak biat merasiminin akabinde ilk valisi olarak Kûfe'ye tayin edildi. Kısa bir süre sonra ise hac emirliği uhdesine verilerek, Mekke, Medine ve Yemen'e vali olarak atandı.⁴ Seffâh onun yerine Kûfe'ye ise yeğeni İsa b. Musa'yı getirdi.⁵

Bu politikanın devamı olarak Abdullah b. Ali'yi Şam,⁶ onun kardeşi Sâlih b. Ali'yi Ebû Avn Abdülmelik b. Yezîd'ten kısa bir sonra Mısır,⁷ kendi kardeşi Mansûr'u el-

¹ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 4, s. 52; Kılıç, **Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi**, s. 205.

² Apak, **H. Osman**, s. 96-134; Akarsu, **Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman**, s. 38-60.

³ Kennedy, **The Early Abbasid Caliphate**, s. 52.

⁴ Belâzürî, **Ensâb**, c. 4 s. 117; Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 351.

⁵ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 458.

⁶ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 458.

⁷ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 458.

Cezîre, İrminiyye ve Azerbaycan,¹ bir diğer kardeşi Yahya b. Muhammed'i, Muhammed b. Sûl'den sonra Musul,² Süfyân b. Muâviye'den kısa bir süre sonra da Basra valiliğine Süleyman b. Ali'yi atadı.³

Hanedandan vali tayinine bir başka örnek olarak Süleyman b. Ali ve ailesini verebiliriz. Süleyman b. Ali amcası halife Seffâh tarafından Basra valiliğine tayin edildi.⁴ Süleyman'ın oğlu Abdullah da Mehdî döneminde Yemen valiliği, diğer oğlu Abdurrahman, Hârûnürreşîd döneminde Sind valiliğine atandı. Bir diğer oğlu İshak ise Hârûnürreşîd döneminde Medine, Basra, Sind ve Mısır valiliğine, Emîn döneminde Hıms ve İrminiyye valiliğine getirildi.⁵

Yukarıda zikredilen politikayla beraber hanedan içinden isyan eden⁶ veya buna teşebbüste bulunan⁷ valiler de çıkabilmekteydi. Özellikle Abdullah b. Ali'nin hilafet iddiasıyla çıkardığı isyanı, Mansûr'u hanedandan vali atama politikasında köklü değişiklik ve strateji uygulamaya sevk etti. Hanedan mensuplarının uzak eyâletlere tayini hilafet merkezi için olası tehlikeler yaratabileceğinden genellikle Hicaz, Şam, Basra, Kûfe ve Mısır gibi yakın eyâletlere tayin edildikleri görülür.⁸ Lassner'in de belirttiği gibi Mansûr, hanedan mensubu valilerin ve bunlar içerisinde çoğunluğu oluşturan Abdullah b. Ali'nin kardeşleri olan amcalarına karşı mevaliyi ön plana çıkartırken bir yandan da hanedan valilerinin yerlerini değiştirerek rotasyona gidiyordu.⁹ Bu uygulama diğer halifeler tarafından da uygulanmaya devam etti. Hârûnürreşîd döneminden sonra ise hanedan mensubu valilerin sayısının azaldığı görülür.¹⁰

¹ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 458.

² Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 458.

³ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 458.

⁴ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 459.

⁵ Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 127-128

⁶ Şam valisi Abdullah b. Ali'nin isyanı için bkz. Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 474.

⁷ Mısır valisi Musa b. İsa için bkz. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, 1965, c. 6, s. 126-127.

⁸ Jacob Lassner, "Provincial Administration under the Early 'Abbāsids: The Ruling Family and the Amşār of Iraq", **Studia Islamica**, Sayı 50, 1979, s. 21-22.

⁹ Jacob Lassner, "Provincial Administration under the Early 'Abbāsids: Abū Ja'far al-Manşūr and the Governors of the Haramayn", **Studia Islamica**, Sayı 49, 1979, s. 40-41.

¹⁰ Kennedy, "Central Government and Provincial Élites in the Early 'Abbāsid Caliphate", s. 28. Benzer şekilde ekte verdiliğimiz vali listelerinde de Me'mûn dönemiyle birlikte mevalinin daha fazla atanmaya başladığını ve hanedan mensuplarından valilerin de kısmen daha azaldığını görürüz. Bkz. EK-3.

Eyâletlere vali olarak yakın akrabaların sevinde bir diğerk önemli politik sebep halkın itaatini sağlamak ve eyâlete verilen önemi göstermekti. Nitekim Mansûr'un Medine'de artan muhalif sesleri sindirmek için amca oğlu Ca'fer b. Süleyman'ı tayini bu duruma örnek teşkil eder.¹ Zira Ca'fer, Medine'ye gönderilirken halkın biatini yenilemesi, muhtemel muhalif hareketlerin takibi ve engellenmesi yolunda emirler aldı.

Irsî monarşiyile yönetilen devletlerde tabiî olarak ortaya çıkan veliahtlık, Abbâsîler döneminde de Emevîler döneminde olduğı gibi devam etti.² Hanedana mensup olarak veliahtlar yönetici namzedi olarak da hem tecrübe kazanmaları hem de her açıdan kendilerini yetiştirmeleri için bir anlamda hükümdarlık mesabesinde olan valilik görevine haliyle atanmaktaydı. Seffâh'ın vefatı üzerine veliaht olduğunu iddia eden Abdullah b. Ali, onun hilafetinde Şam valiliğı yaptı.³ İlk Abbâsî halifesi Seffâh'ın kardeşi ve veliahtı olan Mansûr el-Cezîre, İrminiyye ve Azerbaycan valiliğı yaptı.⁴ Seffâh'ın diğerk veliahtı ve yeğeni İsa b. Musa da Kûfe valisiydi.⁵ Seffâh'tan sonra ise hilafete geçen Mansûr döneminde veliaht olarak İsa b. Musa Kûfe valiliğine devam etti. Mansûr, oğlu ve veliahtı Mehdî'yi Horasan'a vali olarak atadı.⁶ Görev yaptığı yerde Horasanlı komutanların desteğini alması Mehdî'ye halifelige giden yolu açtı.⁷ Mehdî'nin halife namzetlerinden Hârûnürreşîd, Azerbaycan ve İrminiyye valiliğini yürüttü.⁸ Her ne kadar Mehdî'den sonra kısa bir süre el-Hâdî hilafete gelse de onun ölümü akabinde Hârûnürreşîd hilafete geçti.

Hârûnürreşîd hilafeti döneminde üç oğlunu da veliaht ilan etti. Abdullah Me'mûn lakabıyla Horasan, Kâsım Mu'temen lakabıyla el-Cezîre valiliğine getirildi.⁹ Tûs'da Hârûnürreşîd'in vefatıyla (193/809) beraber¹⁰ birinci veliaht Emîn hilafete geçse¹¹ de

¹ Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî, **el-Mihen**, thk. Yahyâ Vehîb el-Cübûrî, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1988, s. 264.

² Bozkurt, **Abbâsîler**, s. 56-57.

³ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 474; Zorlu, **Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar**, s. 43-47.

⁴ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 458.

⁵ Halife b. Hayyât, **Târîh**, s. 412; Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 458.

⁶ es-Suyûtî, **Târîh**, s. 440.

⁷ Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 379-380.

⁸ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 148.

⁹ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 373.

¹⁰ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 342.

¹¹ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 365.

Me'mûn Horasanlılar'ın desteğini alarak Emîn'e karşı galip geldi ve hilafet makamına geçti.¹ Me'mûn döneminde iki veliaht bulunmaktaydı. Birincisi oğlu Abbas olup, el-Cezire valiliğine atandı.² İkincisi de kardeşi Mu'tasım olup Mısır ve Şam valiliklerini yerine getirdi. Mu'tasım, Bizans'a karşı başarılı fetihlerde bulunarak elde ettiği karizmanın yanında³ başarılı valiliği ve Türk komutanların onu desteklemesiyle hilafete geçti.⁴ Bu örnekler Abbâsîler'in ilk asrında veliahtların valilik yapmalarının ve elde ettikleri tecrübelerin hilafet makamına gelmelerinde büyük rol oynadığını da göstermektedir.

Halife olamayan veliahtlar gönülleri alınmak veya merkezî idareye karşı sıkıntı çıkarmamaları amacıyla valiliğe tayin edilirlerdi. Hârûnnürreşîd'in baba bir kardeşi Ubeydullah, Mehdî tarafından veliaht olarak seçildi fakat halife daha sonra bu kararından vazgeçti. Ubeydullah, babasının bu hareketine karşı onu zehirletmeyi düşündü. Mehdî bu suikast girişiminden haberdâr olmasına rağmen onu affetti ve vefatından önce haleflerinden Hârûnnürreşîd'e Ubeydullah'a iyi davranmalarını vasiyet etti. Hârûnnürreşîd hilafete geçince kardeşi Ubeydullah'ı önce İrminiyye'ye (172/788-89)⁵ daha sonra iki kez de Mısır'a (179/795, 180-181/796-97) vali atadı.⁶ Böylece babasının vasiyetini yerine getirdiği gibi hem önemli eyâletlere hanedan içinden birini vali atadı hem de merkezde oluşabilecek bir tehdit unsurunu bertaraf etti.

Valilerin atanmasındaki bir diğer önemli etken uzak akrabalıktı. Abbâsîler bir şekilde aile bağı olan kimselerden güvendikleri kişileri vali olarak atadı. Davud b. Ali'nin vefatından sonra Seffâh, Mekke ve Medine'ye dayısı Ziyâd b. Ubeydullah el-Hârisî'yi tayin etti.⁷ Mansûr hilafetinde, amcası İsa b. Musa'yı veliahtlıktan zorla feragat ettirdikten sonra oğlu Mehdî'yi veliahtı ilan etti; Mehdî'nin dayısı ve kendi kayınbiraderi olan Yezîd b. Mansûr el-Himyârî'yi Sicistan'a ve Yemen'e vali olarak

¹ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 527.

² Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 620.

³ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 624.

⁴ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 620; Ezdî, **Târîh**, c. 1 s. 656; Yıldız, **İslamiyet**, s. 119-122.

⁵ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 236.

⁶ Kindî, **Vülât**, s. 110; İbn Tagrîberdî, **en-Nücûm**, c. 2, s. 101; Bektaşoğlu, **Harun er-Reşid ve Zamanı**, s. 34-35.

⁷ Ebû Ca'fer İbn Habib Muhammed b. Habib b. Ümeyye Bağdâdî Hâşimî Muhammed b. Habib, **Esmâü'l-Mugtalîn mine'l-Eşrâf fî'l-Câhiliyye ve'l-İslâm**, thk. Ebû Abdullah Seyyid b. Kesrevî b. Hasan, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001, s. 209-210. Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 263; Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 517; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 5, s. 513-514; Ezdî, **Târîh**, c. 1, s. 338.

tayin etti.¹ Hârûnürreşîd de hanedana mensup birçok vali atadı. Ayrıca o sütkardeşi Muhammed b. Mukâtîl el-Akkî'yi İfrîkiyye'ye vali olarak atadı (177/793-94).²

Hanedan mensubu valilerin atama örneklerini artırmak mümkün olmakla birlikte bu çalışmanın maksadını aşacak niteliktedir. Çalışmanın ekler kısmında verilen eyâletlere göre vali listesi incelendiğinde hanedan mensuplarından veya hanedana akraba olan kimselerden valilerin, tayinlerin önemli bir yekunu teşkil ettiği görülür (EK-3). Nitekim tablo ve pasta grafiği olarak ekte verdiğimiz bilgiler bunu desteklemektedir. Abbâsîler'in ilk asrında vali olarak atandığını tespit ettiğimiz 358 kişiden neseplerini tespit ettiklerimizin 84'ü hanedan mensubu valiler olup %23,46'lık bir orana sahiptir. İsimlerinin tam net olmaması sebebiyle kimliklerini netleştiremediğimiz 46 vali arasından hanedan mensupları da olması halinde neredeyse atanan her dört validen birinin hanedan mensubu olduğu gibi önemli bir veri karşımıza çıkar (EK-4, EK-5). Valilerin atanma sayısına bakıldığında ise yaklaşık bir asırlık süreçte gerçekleştirilen 617 atamanın 180'i hanedan mensuplarından yapılmış olup %29,17'lik bir orana sahiptir. Bununla birlikte nesebini tespit edemediğimiz 46 vali -%12,85'e denktir- arasından hanedan mensuplarının da olabileceğini varsayarsak neredeyse vali atamalarının üçte birlik bir oranının hanedan mensuplarından yapıldığı görülür (EK-6, EK-7). Nitekim eyâletlere göre vali listesinde de birden fazla atanan valilere bakıldığında çoğunun hanedan mensubu valilerden olduğu görülür. Bu veriler Abbâsîler'in ilk asırda hanedan mensuplarından yoğun bir şekilde vali ataması gerçekleştirdiğini gösterir (EK-3).

Elbette hanedan mensuplarına ait bu atama verileri ilk asır için genel bir anlam taşısa da eyâlet bazında ve hangi dönemlerde gerçekleştirildiği yönüyle dikkate alınması gerektiğini zikretmelidir. Nitekim listeler detaylı olarak incelendiğinde Me'mûn dönemiyle birlikte hanedan mensuplarının atamasının kısmen zayıfladığını ve mevali atamalarının ön plana çıktığı görülür (EK-3).

¹ **Târîh-i Sistân**, s. 136; San'ânî, **Gâyetü'l-Emânî**, s. 135.

² İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 6, s. 154-155; Bektaşoğlu, **Harun er-Reşid ve Zamanı**, s. 41.

E. Abbâsî Hareketine Katılmış Olma

Muâviye ile hilafetin Ümeyyeoğulları'na geçmesiyle Hâşimoğulları'na mensup olup akrabalık açısından Hz. Peygamber'e (s) kendilerini daha yakın gören Alioğulları, Ali-Muâviye kavgasının intikamını almak ve hilafeti ele geçirmek adına mücadelelerine devam etti. Hz. Ali'nin evlatlarından Muhammed b. Hanefiyye'den (ö. 81/700) oğlu Ebû Hâşim Abdullah b. Muhammed (ö. 98/716-17), Süleyman b. Abdülmelik (ö. 99/717) döneminde iktidar mücadelesini sürdüren önderlerin başında gelmekteydi. O, ölümünden bir süre önce imâmeti Humeyme'de amcaoğullarından İmam Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas'a (ö. 125/743) verdi.¹ Bu hadise Abbasoğulları'nın 100 (718) yılından itibaren davet hareketini gizlice başlatmalarına vesile oldu.²

İmam Muhammed b. Ali'nin Horasan'a gönderdiği 12 nakîb (temsilci) ve 12 nakîbin de içinde bulunduğu 70 dâî (davetçi) davet sürecini şehirlerde ve köylerde başlattılar. Ayrıca 12 nakîbden birinin ölümü veya yakalanması ihtimaline karşı dâîlerden yerlerini alacak *Nuzerâu'n-Nukebâ* adlı 70 kişilik heyet teşkil edildi.³ *er-Rızâ min Âl-i Muhammed*⁴ sloganıyla gizlice organize edilen hareket 12'şer kişilik gruplar halinde teşkilatlandı. Bir grupta yer alanlar sadece grubun liderinden emir ve talimat almaktaydı. Daha enteresan olan grup mensuplarının İmam'ın ismini davetin selameti açısından bilmemesiydi.⁵ Emevîler'in yönetim merkezi Şam'a uzak olan Horasan aynı zamanda onların güttükleri politikalara tepkiliydi. Horasan Abbâsî davetinin örgütlendiği yer olmanın yanında askerî açıdan da bir üs konumundaydı.

¹ İmâmet'in Abbâsîler'e geçişi hazırlanan tabloda gösterildi. Bkz. EK-1; Ebû Hâşim'in imâmeti kendi ailesi yerine neden Abbâsoğulları'na verdiği ile ilgili Mehmet Ali Büyükkara'nın değerlendirmeler için bkz. Mehmet Ali Büyükkara, **İmamet Mücadelesi ve Hâşimoğulları: (Hicri II. Asır)**, Rağbet Yayınları, İstanbul, 1999, s. 17-18.

² **Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsiyye**, s. 165-191; Bozkurt, **Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali**, s. 34-35; Mehmet Dalkılıç, **Horasanda İktidar Mücadeleleri (M.705-796)**, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi SBE., Kayseri, 2009, s. 17-22.

³ **Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsiyye**, s. 213-222.

⁴ Bu cümle "(Emevî iktidarına karşı) Hz. Muhammed'in soyundan gelen bir kimseye biat etmek/tâbi olacağına dair söz vermek" anlamına gelmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Atalan, "Abbâsî Daveti Sürecinde er-Rızâ Min Âl-i Muhammed Söylemi" **İslâmî Araştırmalar**, 2005, c. 18, Sayı 2, s. 183-191.

⁵ Bozkurt, **Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali**, s. 41-47; Dalkılıç, **Horasanda İktidar Mücadeleleri**, s. 60.

Nitekim Horasan'da Ebû Müslim liderliğinde başlayan askerî hareket Emevîler'in yıkılmasını ve Abbâsîler'in hilafeti ele geçirmesini sağladı.

Abbâsîler, ihtilâl hareketinde birlikte hareket ettikleri ve sıkıntıları birlikte çektikleri bu kimseleri unutmamış birçok kadroda onları istihdam ederek mükafatlandırmıştı. Çalışmanın ekler kısmında verilen vali listesi incelendiğinde Abbâsî ihtilâl sürecinde aktif görev alan bazı kişiler ve ahfadı yeni kurulan bu devletin farklı birçok idarî mekanizmalarında görev edindirildikleri gibi valilik makamına da tayin edildikleri müşahade edilir (EK-3).

Abbâsî ihtilâl hareketinin başarıya ulaşmasında en önemli rolü olanlardan biri hareketin öncülerinden Ebû Müslim idi. İmam İbrahim b. Muhammed tarafından 128 (745-46) yılında Kûfe'den Horasan'a gönderildi¹ ve orada davet ve örgütlenme sürecini yürüttü. İhtilâl hareketinin lideri olarak 130 (747-48) yılında Merv'de hareketin askerî safhasını başlattı. Bir dizi mücadelenin ardından Emevîler Horasan'dan çıkarıldı. Bu askerî kazanımdan sonra ihtilâl orduları batıya doğru ilerlerken Ebû Müslim, Horasan'ı düzenlemek ve kontrol etmek üzere orada kaldı.² İhtilalin başarıya ulaşmasının ardından Kûfe'de 132 (749-50) yılında Seffâh'a biat edildiğinde onun Horasan valiliği de yeni halife tarafından onaylandı.³ Sahip olduğu güç ve mevki tehlikeli görülüp Mansûr döneminde ortadan kaldırılınca kadar Ebû Müslim Abbâsî siyasetinde etkin, halk nezdinde de popülerite sahibiydi.⁴

Örnek verilebilecek bir diğer vali de Abbâsîler'in propaganda ve ihtilâl döneminde önde gelen nakîblerden Musa b. Ka'b et-Temîmî'dir. Musa, Emevîler döneminde belde belde dolaşarak Abbâsî davetinde bulundu. Emevîler'in Horasan valisi Esed b. Abdullah, Musa b. Ka'b'ı Abbâsî yanlısı olup siyah elbise kuşandığı iddiasıyla dövdürdü ve dişlerini kırdırdı. Bu haber Hâşimoğulları'na ulaşınca onu yalnız bırakmamış, maddi destekte bulunmuşlardı.⁵ Abbâsîler iktidara geldiğinde o, Seffâh'a ilk biat edenler arasındaydı. Seffâh, onu mükafatlandırarak Sind'e vali atadı. Mansûr

¹ **Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsiyye**, s. 261.

² **Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsiyye**, s. 273-322.

³ Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 413; Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 351; Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 468.

⁴ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 479.

⁵ Musa bu durumu "*Dişimiz varken yiyecek ekmeğimiz yoktu. Ekmek geldiğindeyse dişimiz yoktu!*" latifeye ifade etmişti. Bkz. Kindî, **Vülât**, s. 88-89.

da ona değer vermekteydi. Onu sâhibü's-şurtası yaptı ve sonra da Mısır'a vali atadı (141/758-59). Mansûr'a Mısır'da Musa adında üst düzey devlet görevlilerinden birine suikast yapılacağı istihbaratı geldiğinde halife tarafından görevden alındı. Böylece bu sâdık vali bizzat Mansûr tarafından güvenli bir yere çekildi.¹ Musa b. Ka'b Mısır dışında Sind² ve el-Cezire³ valiliğine de getirilerek mükafatlandırıldı.

Abbâsî dâîlerinden biri olan Ebû Avn Abdûlmelik b. Yezîd el-Horasânî, ihtilâlin askerî safhasında orduda görev aldı, Sâlih b. Ali tarafından son Emevî halifesi II. Mervân ile mücadele eden ordunun öncü birliğinin kumandanlığına getirilerek onun öldürülmesinde önemli rol oynadı. Abbâsîler onun bu çabalarını karşılıksız bırakmadı. İdarî-askerî yeteneği sayesinde onu önce önemli eyâletlerden Mısır'a (132/749-50);⁴ sonra da Abbâsî ihtilâl hareketinin merkezi olan Horasan'a (143/760-61) vali tayin ederek mükafatlandırdı.⁵

Bir diğer dâî Humeyd b. Kahtabe de Abbâsîler tarafından valiliğe atanarak ödüllendirildi. Babası Kahtabe b. Şebîb de 12 nakîb arasında yer aldı ancak ihtilâl sırasında öldürüldü.⁶ Humeyd ve babası Kahtabe ihtilâlde vazife üstlenmeleri sayesinde Abbâsîler'in kuruluşuna müteakip idarî kadrolarda kendine yer buldu. Nitekim o, Mansûr döneminde, el-Cezîre (137/754-55),⁷ Mısır (143/760-61)⁸ ve Horasan (151/768-69)⁹ gibi önemli eyâletlere vali tayin edilerek mükafatlandırıldı. Humeyd'in, Nuzerâu'n-nukebâ'dan olan kardeşi Hasan b. Kahtabe İrminiyye valiliğine¹⁰ onun oğlu Ali de Şam valiliğine (192/807-08)¹¹ ve Horasan'da vali nâibliğine getirildi.¹²

¹ Bir rivayete göre halifenin yanına gidince onu ikinci kez sâhibü's-şurtalığına atanmış bir başka rivayete göre de Mansûr'un yanına gelirken yolda hastalanarak vefat etmişti. Bkz. İbn Tagrıberdî, **en-Nücûm**, c. 2, s. 435; Bir rivayete göre bahsedilen Musa, Musa b. Mus'ab idi ve olay Mehdi zamanında yaşanmıştı. Bkz. Kindî, **Vülât**, s. 88-89; Musa b. Ka'b'ın el-Cezîre'de valilik yaptığı da zikredilir. Bkz. Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 56.

² Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 465.

³ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 46-47.

⁴ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 442.

⁵ el-Gerdîzî, **Zeynü'l-Ahbâr**, s. 186.

⁶ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 412-417; **Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsiyye**, s. 369-371.

⁷ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 496.

⁸ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 514.

⁹ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 116.

¹⁰ Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 358.

¹¹ Safedî, **Ümerâu Dımaşk**, s. 77.

¹² İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, 1965, c. 6, s. 215.

Yukarıda detaylı olarak zikredilenlerin dışında Abbâsî davetinde nakîb ve dâî olarak görev alan¹ ve daha sonra valilik görevine atanan kimseler bulunur. Hâlid b. İbrahim er-Rib‘î Horasan,² Ma‘bed b. Halil Sind,³ Mukâtil b. Hakîm el-Akkî el-Cezîre,⁴ Abdülcebbâr b. Abdurrahman el-Ezdî Horasan,⁵ Heysem b. Muâviye el-Akkî Mekke⁶ ve Basra,⁷ Hâzim b. Huzeyme Horasan,⁸ Muhammed b. Eş‘as Fars,⁹ Dımaşk,¹⁰ Mısır,¹¹ ve İfrîkıyye,¹² Zühayr b. Muhammed el-Ezdî Sicistan,¹³ Müseyyeb b. Zühayr el-Ezdî Horasan,¹⁴ Hâlid b. Bermek Fars¹⁵ ve Taberistan,¹⁶ Fazl b. Süleyman et-Tûsî Sicistan¹⁷ ve Horasan,¹⁸ Uyeyne b. Musa b. Ka‘b et-Temîmî Sind,¹⁹ Hasan b. Kahtabe İrmîniyye,²⁰ Abdûlmelik b. Yezîd Mısır²¹ ve Horasan,²² Muhammed b. Sûl Musul,²³ İrmîniyye ve Azerbaycan,²⁴ Ağleb b. Sâlim İfrîkıyye,²⁵ ve İmrân b. İsmail Sicistan²⁶ valiliğine atanmıştır.

Abbâsîler, ihtilâle destek veren birçok kişiyi çeşitli sahalarda mükafatlandırmışlardı. Bu anlamda liste uzayacağından sadece nakîb ve dâîlerden valilik görevine atananları zikretmekle yetindik. Bu nakîb ve dâîlerin kardeşleri, oğulları ve torunları gibi birçok aile mensuplarından kimseler de ilk asırda

¹ **Ahbârü’l-Devleti’l-Abbâsiyye**, s. 214-222.

² Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 432.

³ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 53.

⁴ Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 433.

⁵ İbnü’l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. 8, s. 27.

⁶ Ebû Yûsuf Ya‘kûb b. Süfyan b. Cuvvân el-Fârisî el-Fesevî, **Kitâbü’l-Ma‘rife ve’t-Târîh**, 4c., thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Mektebetü’l-Dâr, Medine, 1989, c. 1, s. 124.

⁷ İbnü’l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. 8, s. 185.

⁸ İbn Kuteybe, **el-Ma‘ârif**, s. 417.

⁹ Belâzürî, **Ensâb**, c. 4 s. 121.

¹⁰ Safedî, **Ümerâu Dımaşk**, s. 187.

¹¹ Kindî, **Vülât**, s. 89.

¹² İbn İzârî, **el-Beyân**, c. 1, s. 105.

¹³ **Târîh-i Sistân**, s. 135.

¹⁴ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 162.

¹⁵ Cehşiyârî, **el-Vüzerâ**, s. 161.

¹⁶ İbnü’l-Fakîh, **Kitâbü’l-Büldân**, s. 579.

¹⁷ **Târîh-i Sistân**, s. 144.

¹⁸ Fesevî, **Kitâbü’l-Ma‘rife**, c. 1, s. 154.

¹⁹ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 512.

²⁰ Belâzürî, **Ensâb**, c. 4 s. 198.

²¹ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 458.

²² Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 123.

²³ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 439.

²⁴ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 465; İbn A‘sem el-Kûfî, **el-Fütûh**, c. 8, s. 350.

²⁵ İbn İzârî, **el-Beyân**, c. 1, s. 107.

²⁶ **Târîh-i Sistân**, s. 132-133.

Abbâsîler’de valiliklere atanmıştır.¹ Özellikle İhtilalin askerî ayağının başladığı yer olan Horasan’a atanan valilerin birçoğunun Abbâsî ihtilâl hareketi mensupları veya onların ailesine mensup kimselerden olması da dikkat çekicidir.

F. Etnik Mensubiyet (Mevali)

Mekke’de ortaya çıkan İslâmiyet zamanla farklı coğrafyalara doğru yayıldı. İlk dönemlerden itibaren fetihler Müslüman Araplar eliyle gerçekleşti ve bu sebeple bu bölgelerin ilk valileri çoğunlukla fethi gerçekleştiren komutanlar oldu. Bu nedenle Hz. Peygamber (s) ve Râşid Halifeler devrinde atanan valiler de genellikle Müslüman Araplar’dan oldu. Bu durum ırkçı bir anlayışın tezahürü olarak değil aksine ilk Müslümanlar’ın Arap olmalarından kaynaklanmaktaydı.

Nitekim, Hz. Peygamber (s) fethedilen veya İslâm’ı kabul eden bölgelere yine kendi içlerinden valiler de atamaktaydı. Yemen’de Ebnâ’dan² olan Bâzân’ın Müslüman olduktan sonra valiliğe getirilmesi bunun bir göstergesiydi.³ Râşid Halifeler döneminde de vali olarak atanacak kimselerin milletine bakılmaksızın liyakate göre atamalar yapıldı. Bu anlamda Fars asıllı olan Selmân-ı Farisî⁴ Hz. Ömer döneminde Medain valiliğine atandı.⁵ İslâm’ın farklı coğrafyalarda yayılmasıyla beraber farklı millet ve kültürlerden insanlar da İslâm’a girmektedir. Emevîler’e kadar Müslümanlar milletine bakılmaksızın liyakat ve doğru yönetim anlayışıyla atanmaktaydı.

Emevîler döneminde ise asabiyet⁶ etkisiyle mevcut geleneğin aksine bir yönetim tarzı uygulanarak valilerin hemen hepsi Araplar’dan seçildi. Mevali devletin hemen hemen her alanında ve özellikle valilikte çoğunlukla ikinci planda tutuldu.⁷ Emevîler, asabiyet temelli olarak hanedan mensuplarının yanı sıra iktidardaki halifeyle olumlu ilişkisi bulunan Arap kabilelerinden kimseleri göreve getiren⁸ bir politika

¹ EK-3’te verilen vali listesi incelendiğinde davette yer alan kimselerin ailelerinden valilik görevine atanmalar görülebilir.

² İranlı askerlerin Yemenli kadınlarla evlenmesi sonucunda doğan etnik ve sosyal zümre.

³ İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 214; Hatiboğlu, **Hilafetin Kureyşliliği**, s. 56.

⁴ Mehmet Efendioğlu, **Arap Olmayan Sahabiler**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2018, s. 258-261.

⁵ Makdisî, **el-Bed’ ve’t-Târîh**, c. 5 s. 110.

⁶ Âdem Apak, **Erken Dönem İslâm Tarihinde Asabiyet**, Ensâr Yayınları, İstanbul, 2016, s. 22-230.

⁷ Demircani İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi, s. 92; Temir, **Emevîlerde Valilik**, s. 57-60.

⁸ Temir, **Emevîlerde Valilik**, s. 60-62.

gütmekteydi. Sadece Araplar'a dayanan yönetim anlayışı önce Emevîler arasında Süfyânî-Mervânî mücadelesine, sonra Emevî-Hâşimî kabileleri arasında mücadeleye,¹ sonra da Ensâr-Muhâcir arasında mücadeleye ve birçok bölgede kabileler ve valilerle iktidarı ele geçirme mücadelesine dönüştü.²

Müslüman olmalarına rağmen ikinci sınıf muameleye tâbi tutulan mevaliden haraç ve cizye vergileri alınmakta ve çoğunlukla idarî kadrolarda onlara yer verilmemekteydi. Bu uygulamalar onların çeşitli isyanlara ve özellikle Emevîler'e karşı Abbâsî hareketine destek vermelerine sebep oldu. Emevîler'in asabiyete dayalı bu yönetim anlayışıyla beraber uyguladıkları bazı siyasî ve sosyal politikalar iktidarlarının da sonunu getirmede ve Abbâsî ihtilâl hareketinin başarıya ulaşmasında önemli etkenler arasında oldu.

Abbâsî ihtilâlinin başarı hikayesinin arka planında adaletsiz uygulamaların kaldırılacağı ve yönetimde eşit hakların temin edileceği yönündeki vaatler de etkiliydi.³ Gerçekten de Abbâsîler iktidara geldikleri zaman bu konuda harekete geçerek halkın vergi yükünü hafiflettikleri gibi başta valilik olmak üzere devlette çeşitli makamlara mevaliden de atamalar yaptı. Bu eşitlikçi politika çerçevesinde Fars ve Türk kökenliler başta olmak üzere mevaliden birçok kimse çeşitli görevlere getirildi.

Mevalinin özellikle valilikte istihdamı erken dönem İslâm tarihi müelliflerinden Ya'kûbî'nin de dikkatini çeken bir konu olmuştu.⁴ O, Mansûr ile siyasî bir tavır olarak valiliklere mevalinin tayininin bir devlet politikası haline geldiğini ve diğer halifelerin de bu yönde tayinler yaptığını ifade etmiştir.⁵

¹ Sarıçam, **Emevî-Hâşimî İlişkileri**, s. 280-363.

² Sarıçam, **Emevî-Hâşimî İlişkileri**, s. 253-377; Bozkurt, **Abbâsîler**, s. 20-21; Temir, **Emevîlerde Valilik**, s. 59.

³ Abdülazîz Dûrî, **İslâm İktisat Tarihine Giriş**, çev., Sabri Orman, İnsan Yayınları, İstanbul, 2014, s. 60-61; Hasan Ahmed Mahmûd - Ahmed İbrâhim Şerif, **el-Âlemü'l-İslâmî fi'l-Asri'l-Abbâsî**, Dârü'l-Fikri'l-Arabi, Kahire, t.y., s. 389-391; Ali Aksu, "(İmam İbrahim'in Ebû Müslim'e Gönderdiği Mektup Bağlamında) Abbâsî İhtilal Hareketinde Etnik Grupların Rolü", **İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi**, c. 6, Sayı 12, 2008, s. 63.

⁴ Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2. s. 384.

⁵ Ya'kûbî, **Müşâkeletü'n-Nâs**, s. 23.

Mevali sadece valiliğe değil vezirlik de dâhil olmak üzere devletin birçok kademesine getirilerek¹ İslâm toplumuna eşitlik ve adalet mesajı verildi. Emevîler'e kıyasla mevalinin yönetimde söz sahibi olması ve bu eşitlik çabaları halkın Abbâsîler'e daha olumlu bakmasını sağlamıştır.

Kendilerine güvenilen, sarayda önemli şahısların mevası olmuş kişiler de valilik gibi önemi görevlere getirildi. Mevalinin idareci olarak tercihinde güvenilir olmalarının yanında herhangi bir güçlü kabile veya aileye mensubiyetlerinin bulunmaması da etkiliydi. Zira mevaliden tayin edilen yöneticiler güçlerini doğrudan doğruya halifelere dayandırmaktaydı.²

Valiliğe mevalinin tayin edilmesi her ne kadar Mansûr döneminden itibaren politik bir hava kazansa da bu tayinlerin tarihsel geçmişi Seffâh dönemine kadar gidebilmektedir. Nitekim İrminiye eyâletine atanan Sâlih b. Subeyh Kinde kabilesinin mevasıydı.³ Mansûr'un mevası Vâdîh'ı İrminiye'ye ataması gayr-i Arap unsurların idarede kendilerine yer bulmalarının önünü açan hadiselerden biridir.⁴ Bu vali daha sonra Mehdî tarafından Mısır gibi önemli bir eyâletin başına getirildi.⁵ Mansûr'un bir diğer mevası Süleyman b. Mücâlid'in hem Mansûr hem de Mehdî döneminde vali olarak görevlendirildi.⁶ Hârûnürreşîd'in Sind bölgesine mevlaları olan Leys'i ve yerine bir diğer mevası olan Sâlim'i vali ataması;⁷ bunların dışında el-Cezîre'ye atanan Muhammed b. Ferrûh,⁸ Fars eyâletine atanan Muallâ⁹ ve Basra'ya atanan Hasan b. Cemîl¹⁰ ve Sâlih b. Davud'un¹¹ atanması diğer örnekleri teşkil eder.

Batılı tarihçi Lassner, Mansûr'un mevali politikasında bilinçli ve radikal kararlar almasında hanedan mensubu Abdullah b. Ali isyanının önemli etkisi olduğu

¹ Halil İbrahim Hançabaz, **Abbâsîler Döneminde Vezirlik**, Klasik Yayınları, İstanbul, 2017, s. 49-51.

² Hugh Kennedy, **The Early Abbasid Caliphate: A Political History**, Croom Helm, London, 1986, s. 102-103.

³ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 460.

⁴ Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 372.

⁵ Kindî, **Vülât**, s. 98.

⁶ İbnü'l-Fakîh, **Kitâbü'l-Büldân**, s. 299.

⁷ Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 463.

⁸ Ezdî, **Târîh**, c. 1, s. 498.

⁹ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 153.

¹⁰ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 346-347.

¹¹ Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 438.

görüştüğüdür. Bu hadise hanedan içi dengelerin kurulması ve aynı zamanda alternatif bir otoritenin hizmete alınması gerektiği gerçeğini Abbâsî idaresine hatırlatır.¹

Bu tarz atamalar toplum sathına olumlu yansısa da mevalinin idarî hayatta ve valilikte aktif rol alması Abbâsî hanedan mensuplarının tepkisini çekmekteydi. Abdullah b. Ali isyanı sırasında kardeşini destekleyen Abdüssamed b. Ali sonradan Mansûr tarafından affedildi ve idarî kadrolarda da yer aldı.² Mehdî döneminde, hanedan içinde cesareti ve açıksözlülüğüyle tanınan Abdüssamed b. Ali, Mehdî'nin mevaliye öncelik verdiğini söyleyerek, onları çeşitli görevlere atamasını ve onlarla fazla görüşmesini eleştirmiş; hanedan mensuplarının ikinci planda bırakılmasının yanlış olduğunu zikrederek tepkisini dile getirmişti. Mehdî ise amcasına mevalinin bu ilgi ve iltifata daha layık olduğunu ve bunu hak ettiklerini ifade ederek, bunun bilinçli bir politika olduğunu ortaya koymuştu.³ Bu, en azından idarî düzlemde Emevîler'e nazaran değişen politik tavrın da en bariz bir göstergesiydi.

Eyâlet ve bölgelerdeki yerel hanedan ve güçlerden Müslüman olup, Abbâsî hâkimiyeti altında yaşayan bazı kimselerden de valiler atandı. Taberistan eyâleti ilk İslâm fetihlerinden itibaren Müslümanlar açısından idaresi zor bir eyâletti. Bölgedeki yerel hanedanların varlığı Abbâsî otoritesine gölge düşürmekteydi. Kârinî hanedanı mensubu Mâzyâr b. Kârin, Me'mûn'un huzuruna gelerek Müslüman oldu ve Muhammed adını aldı. Me'mûn da ona "*mevlâ emîri'l-mü'minîn*" lakabını verdi ve Taberistan'a geri gönderdi.⁴ Me'mûn, bölgede İslâm fetihlerine katkıda bulunan Mâzyâr'ı 207 (822-23) yılında eyâlet valisi olarak atadı. Her ne kadar sonradan isyan etmesi sebebiyle öldürülse de Mâzyâr'ın valiliği sayesinde bölgede İslâmlaşma hızlandı.⁵

Bununla birlikte mevalinin atanmasının siyasal anlamda bazı zararları da olmaktaydı. Bu durum özellikle Fars asıllı mevali idarecilerin güçlenmesine sebep oldu ve bunun karşısında zaman zaman halifeler önlemler alırdı. Bu çerçevede Seffâh döneminden itibaren ve özellikle de Hârûnürreşîd döneminde devletin birçok

¹ Lassner, *The Shaping of 'Abbâsîd Rule*, s. 13.

² Lassner, *The Shaping of 'Abbâsîd Rule*, s. 92-93.

³ Taberî, *Târîh*, c. 8, s. 175.

⁴ Taberî, *Târîh*, c. 8, s. 556; Isfandiyar, *An Abridged*, s. 147.

⁵ Belâzürî, *Fütûh*, s. 473-374.

kademesinde görev alan Bermekîler ile Me'mûn döneminde Sehl ailesi ve Tâhirîler'in idarî hayatta güçlenmeleri karşısında kanaatimizce mevaliden denge unsuru olarak önemli askerî yeteneğe sahip Türkler aktif olarak komutanlık ve valiliklere atandı. Bu açıdan Me'mûn dönemi Türkler için önemli bir eşiğe sahip olsa da daha Seffâh döneminden itibaren Abbâsî devletinde çeşitli görevlerde bulundular.¹

Emîn döneminde Horasan valisi olan Me'mûn kardeşiyle mücadelesinde Türklerle kurduğu yakın ilişki onların yeni dönemde alternatif olarak güçlenmelerini sağladı. Me'mûn'un kardeşiyle mücadelesinde bir ara Türk Hakanı'na sığınmayı bile düşünmesi, vali olduğu dönemde Türk bölgelerine seferler düzenleyip onların Müslümanlaşmaları için uğraşması ve Müslüman olanlara ikramlarda bulunması, onun Türkler'e karşı duyduğu olumlu yaklaşımını ortaya koymaktadır. Bu olumlu yöneliş Me'mûn döneminde Türk kölelerin fiyatlarının artmasına ve Kâvûs ailesinin Müslüman olup askerî işlerde görev almasını sağlamıştı. Mu'tasım'ın önemli adamlarından Nuh b. Esed'i orduda görev almak üzere Türk askerler getirtmekle görevlendirmesi de Türk unsurunun güçlenmesi sürecini başlattı.² Nihayetinde bu durum Abbâsîler'in ilk asrında halifeler için devlet yönetiminde kullanabilecekleri alternatif bir güç ortaya çıkardı; Afşin, Eşnâs ve İtah/İnak gibi askerî güce haiz kudretli valiler istihdam edilmesini sağladı.

Ekte tablo ve pasta grafiği olarak sunduğumuz üzere Abbâsîler'in ilk asrında eyâletlerde valilik yaptığını tespit ettiğimiz 358 kişi arasından 73 kişinin mevali vali olduğunu tespit ettik. Bu sayı oran olarak tüm valilerin %20,39'una denk gelmektedir. Bu durum hemen hemen her beş validen birinin mevaliden atandığını gösterir. Hanedan mensubu vali sayısının 84 olması ve %23,46'ya denk bir orana sahip olmasıyla kıyaslanınca mevalinin vali tayinlerinde önemli ölçüde istihdam edildiğini de gösterir. Bununla birlikte nesebini tespit edemediğimiz 46 valinin -ki %12,85'e denktir- birçoğunun mevali olmasının yüksek ihtimal olması mevalinin valilikte etkin rolünü daha açık bir şekilde ortaya koymaktadır (EK-4, EK-5).

¹ Ekrem Pamukçu, **Bağdat'ta İlk Türkler**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s. 25-31; Hakkı Dursun Yıldız, **İslamiyet ve Türkler**, İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 94-97.

² Hatice Kübra Topuz, "Abbasi Başşehri Samerra ve Abbasi Tarihinde Samerra Dönemi", **İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi**, c. 9, Sayı 18, 2011, s. 86.

Atanma sayısı bakımından yüzdelere bakıldığında ilk asırda yapılan 617 atamanın 133'ünü mevali oluşturur. Bu oran %21,56'ya denk gelir. Nesebini tespit edemediğimiz diğer valilerin atama sayısı ise 58 olup %9,40'a denk gelir. Atanma sayısı açısından da mevalinin önemli bir konum elde ettiği görülür (EK-6, EK-7). Elbette bu atamaların eyâlet bazında ve hangi dönemlerde olduğunun da dikkate alınması gerektiğini zikretmek gerekmektedir.

G. Kabile ve Asabiyet

Abbâsîler, Horasanlılar'ın ve mevalinin önemli ölçüde desteğiyle iktidara gelse de hükmettikleri coğrafyada önemli bir nüfus grubunu Araplar oluşturmaktaydı. Araplar'a dayalı olarak Mekke ve Medine merkezli kurulan İslâm Devleti'nin devamı niteliğindeki Abbâsîler'in de doğal olarak birçok devlet kademesinde Araplar bulunmaktaydı. İslâm öncesine dayanan Kuzeyli-Güneyli Arap kabile çekişmeleri Kaysî-Kelbî, Mudarî-Kelbî, Kaysî-Kahtanî, Yemenli-Suriyeli, Adnanî-Kahtanî adlarıyla İslâm'dan sonra da devam etti.¹

Yukarıda zikredilen sebeplerden dolayı Abbâsîler iktidara gelse de atamalarda Araplar arasındaki kabile dengesine ve desteğine dikkat etmeye çalıştı. Seffâh hilafete geçince siyasî destek sağlamak amacıyla çeşitli gruplara iktalar verdi. Emevîler'in eski Irak valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin oğlu, Muhammed'e Emevîler'den müsadere edilen geniş bir çiftliği ikta etti. Çünkü Muhammed'in babası Emevîler döneminde Irak ve Hicaz'da etkili bir valiydi ve Muhammed Becîle kabilesinin önde gelen siyasî liderlerinden olduğundan siyasî gücü dikkate alınarak tehlikesinden emin olunması ve desteği alınması gereken bir kimseydi.² Muhammed'e verilen destek Mansûr döneminde de devam etti. O, Medine'ye vali tayin edildi.³

Kabile ve asabiyet hususunun vali atamalarında önemli bir rol oynadığını, Mansûr ile yeğeni İsa b. Musa arasında geçen muhaverelerden daha net görebilmekteyiz. Muhammed en-Nefsüzzekiyye ve kardeşi İbrahim'i yakalama hususunda Medine'ye

¹ Roberto Marin Guzman, "Arap Kabileleri, Emevî Saltanatı ve Abbâsî İhtilali", s. 259-296.

² Belâzürî, **Ensâb**, c. 4 s. 205; Mustafa Demirci onun Kaysî kabilelerin lideri konumunda zikretmiştir. Kanaatimiz ise Becîle'nin Kays kolunu kastetmiş olabileceğini düşünmekteyiz. Bkz. Demirci, **İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi**, s. 248.

³ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 7, s. 532-538.

atadıkları valilerin gevşeklik göstermesi ve bundan kaçınmaları üzerine Mansûr, yeğeni İsa b. Musa ile istişarede bulundu. O, halifeye, Medine'ye Abbâsî hanedanından zeki ve kurnaz birisini atamayı, onları bulana kadar da istihbarat görevlileri görevlendirmeyi teklif etti. Mansûr ise, İsa'ya Abbâsî ailesinden birini vali ataması durumunda akrabalık bağlarından dolayı onları yakalamayabileceklerini ve kaçmalarına göz yumabileceklerini söyledi. Bunun üzerine İsa Horasan veya Irak'tan güvenilecek ve güçlü birini atamasını tavsiye etti. Mansûr, Horasanlılar'ın ve Iraklılar'ın en az Abbasoğulları kadar Alioğulları'na da sevgi beslediklerini söyleyerek bu fikre de yanaşmadı ve kafasındaki düşüncüyü açıkladı. Şamlılar'ın Hz. Ali'nin başlarına yönetici olmaması için savaştığını ve onların Hz. Ali'ye karşı kızgın olduklarını; Alioğulları'nın iktidar için onlarla savaştığını ve aynı şekilde Şamlılar'ın da iktidarı vermemek için onlarla savaştığını söyledi. Bu savaşlar neticesinde kan aktığını ve aralarında düşmanlık bulunduğunu; nihayetinde Harre Savaşı'nda Medineliler'e karşı savaşan Müslim b. Ukbe'nin amcasının oğlu Riyâh b. Osman el-Mürri'yi atamalarının kabile ve asabiyet açısından doğru olduğunu düşündüğünü söyledi. Bu konuda İsa'nın da halifeye katılmasıyla Mansûr, onu Medine'ye vali olarak atadı ve Riyâh'tan en kısa sürede Muhammed en-Nefsüzzekiyye'yi ve kardeşini yakalamasını istedi. Gerçekten de bu göreve atanan Riyâh Medine'ye vardıktan sonra irad ettiği hutbede halka gözdağı verdi. Yoğun arama ve baskıları neticesinde Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin güçlenmeden erken bir vakitte ayaklandı ve Abbâsîler tarafından kolay bir şekilde ortadan kaldırıldı.¹

Abbâsîler, Emevîler'i ortadan kaldırdıktan sonra Alioğulları'nı kendilerine rakip görerek onlara karşı sıkı takibatta bulundular. Bu sıkı takibata rağmen Alioğulları fırsat bulduklarında isyanlar çıkardılar. Bununla beraber onlar arasından Abbâsîler ile iyi ilişki içinde olanlar da mevcuttu. Onlardan biri de Hasan b. Zeyd'ti. Seffâh, onun kızı Ümmü Külsûm ile de evlenerek akrabalık kurdu.² Abbâsîler, Alioğulları ile mücadelelerinde Alioğulları arasındaki ihtilaflardan da faydalandı; Mansûr halife olunca Muhammed en-Nefsüzzekiyye hakkında bilgi almak ve onun ne istediğini öğrenmek için aile mensuplarını sorguladı. Mansûr, Alioğulları'ndan tek tek ve gizli

¹ Belâzürî, **Ensâb**, c. 3, s. 115; Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 552; **Kitâbü'l-Uyûn ve'l-Hadâik**, c. 3, s. 246-247; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 5, s. 520; Sibt İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 12, s. 153-154.

² Taberî, **Târîh**, c. 11, s. 659.

olarak Muhammed hakkında bilgiler aldı. Onlar arasından Hasan b. Zeyd dışında hepsi; “*Senden korktuğu için de sana karşı çıkmak istemiyor.*” şeklinde veya buna benzer şekilde cevaplar verdi. Hasan b. Zeyd ise Muhammed’in gerçek amacını ona; “*Vallahi sana saldırmayacağından emin değilim. O, sana karşı hep uyanık durmaktadır.*” diyerek Abbâsîler’i uyardı.¹

Yukarıda zikredildiği vecihle Hasan b. Zeyd verdiği bilgilerin yanı sıra ahlakı ve dürüstlüğüyle Abbâsî ailesiyle iyi bir ilişki geliştirdi. Mansûr da Hasan b. Zeyd’i 149 (766-67) yılında Medine’ye vali tayin etti ve 155 (771-72) yılına kadar yaklaşık beş görevde tuttu.² Böylece Abbâsîler kendileriyle birlik olanları parlak bir istikbalin beklediği mesajını vermekteydi. Bununla birlikte Hasan b. Zeyd, idarî görevde istihdam edilerek Alioğulları arasındaki birlik de engellendi.

Kabilevî etkinin önemini gösteren bir diğer atama da İfrîkıyye’de gerçekleştirildi. İfrîkıyye merkeze uzak olması nedeniyle kontrolü güç bir eyâletti. Ayrıca Hâricî-İbâdîler’in faaliyetleri nedeniyle Abbâsîler’in ilk dönemlerinde problemlerin yaşandığı bir eyâlet olmuştu. Bununla beraber Araplar arasında Kuzeyli-Güneyli çekişmesinin yaşanması idarî hayatı etkileyebilmekteydi. Mansûr döneminde İfrîkıyye valisi olan Muhammed b. Eş‘as’a komutanlarından Hâşim eş-Şâhec isyan etmiş ve buna birçok asker de katıldı. İsyanı Mansûr’un adamları tarafından müdahale edildi ve isyancılar öldürüldü. Sonrasında vali Muhammed, isyancı Hâşim ile iş birliği yapanları da öldürmeye başlamıştı. Ordudaki Kuzey Arapları, Güney Arapları’ndan Huzâa’ya mensup vali Muhammed’in bu yaptıklarından rahatsız olarak onu valilikten uzaklaştırmak üzere karar aldılar. Vali kendi aleyhine birleşen bu grup karşısında gücü yetmeyince makamını bırakmak zorunda kaldı. Askerler aralarından Mudarlı komutanlarından İsa b. Musa el-Horasânî’yi başlarına vali olarak geçirdiler. Mansûr, bölgedeki yaşanan gelişmeleri takip ederek kabile ve asabiyet çekişmesinin tehlikeli bir boyuta gelmesini önlemek amacıyla Kuzeyliler’in gücünü dikkate alarak Mudarlı

¹ Taberî, *Târîh*, c. 7, s. 518; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 5, s. 514.

² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 435; Gülgün Uyar, *Ehl-i Beyt: İslâm Tarihinde Ali-Fâtıma Evlâdı (260/873’e kadar)*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008, s. 263-265.

olan Ağleb b. Sâlim et-Temîmî'yi tayin etti. Ağleb, meşvereti ve yumuşak huyluluğu sayesinde İfrîkiyye'deki sorunları çözerek düzene soktu.¹

Kabilesele bağlar noktasında sadece Araplar'a dikkat edilmez bölgedeki gayrimüslim dinamikler de dikkate alınırdı. İlk İslâm fetihlerinden itibaren İrminiyye eyâletinde karışıklıklar eksik olmamış fırsat buldukları sıralarda eyâlet halkı isyanlar çıkarmıştı. Kendisi de bu eyâletin valiliğine atanan Mansûr eyâleti yakından tanıyan ve gayrimüslim halkın diğer Müslümanlar'a göre daha fazla benimseyebileceği bir vali ataması gerçekleştirdi. Bölgeye, annesi İrminiyye'deki Sisecan vilâyetinin patriğinin kızı olan Yezîd b. Üseyd es-Sülemî'yi vali olarak atadı. Bu vali ataması Müslümanlar lehine başarılı oldu. Halkın valiye bakışını olumlu etkilendiği gibi eyâletteki bazı yerler tekrar İslâm hâkimiyetine girdi. Bu yerlerde Müslüman askerlerin iskânı sağlandı.²

Abbâsîler kabileler ve aileler arasındaki rekabeti, geçmişte yaşanan mücadeleleri göz önüne alarak bu dengeleri vali tayinlerinde değerlendirdiler. Zübeyrîler,³ Zübeyr b. Avvâm'ın Cemel Vakası sırasında Hz. Ali taraftarlarınca öldürülmesi sebebiyle Alioğulları ile rekabet ve mücadele halindeydiler. Nitekim Abbâsîler bunu iyi bilmekteydi. Zübeyrîler'den Bekkâr b. Abdullah, Alioğulları'na çokca buğz etmekte ve onlara düşmanlık beslemekteydi. Hârûnürreşîd'in yakınında olup onun dostluğunu kazanan Bekkâr, Hârûnürreşîd'i Alioğulları'na karşı kışkırtmakta ve onlar hakkında kötü şeyler söylemekteydi. Hârûnürreşîd, Alioğulları ile aralarının kötü olduğu bir dönemde onların yoğun olarak bulunduğu Medine'ye Bekkâr'ı atayarak Alioğulları'na karşı baskı uygulamasını istedi ve hem de onu idarî olarak kullandı.⁴

Eyâletlerin önde gelen eşrafından kimseler de maslahatlar gereği idarî ve askerî açıdan faydalı görüldüklerinde çeşitli görevlere hatta valiliklere atanırdı. Mısır'ın fethinde büyük katkıları olan sahâbî Muâviye b. Hudeyc'in torunu Abdullah b. Abdurrahman ve ailesi Emevîler döneminde Mısır'ın eşrafıydı. Emevî destekçisi olan

¹ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 5, s. 318-319, 586; İbn İzârî, **el-Beyân**, c. 1, s. 107.

² Belâzürî, **Fütûh**, s. 289, 295; Fatih Erkoçoğlu, "Emevîler ve Abbasîler Dönemlerinde Kafkasya'nın Güneyinde İslâm Hâkimiyeti", **İlahiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı 7, 2017, s. 33.

³ Zübeyr b. Avvâm'ın (ö. 36/656) soyundan gelen kimselerdir. Zübeyrîler hakkında detaylı bilgi için bkz. İrfan Aycan, **Hicrî İlk Üç Asırda Zübeyrî Ailesinin Siyâsî ve İlmî Hayattaki Yeri**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi SBE., Ankara, 1984.

⁴ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 244.

Abdullah b. Abdurrahman, Abbâsî ihtilâli sırasında babasıyla Abbâsîler'in önde gelenlerinden Süleyman b. Ali'den emân alarak Mısır'da yaşamaya devam etti. Abdullah, Abbâsîler ile de birlikte uyumlu bir şekilde çalışarak birçok valinin sâhübü'ş-şurta görevini başarıyla yerine getirdi. Yezîd b. Hâtîm'in Mısır'daki uzun valiliği akabinde Mansûr, Mısır'da önemli bir konuma sahip Abdullah b. Abdurrahman'ı vali atayarak mükafatlandırdı. Abdullah'ın ardından kardeşi Muhammed de valiliğe getirildi.¹

Misalleri artırmak mümkün olmakla birlikte çalışmanın sınırlarını aşacağından zikredilen örneklerle yetinildi. Bu örnek olaylar üzerinden Abbâsîler'in her bir eyâletin insan yapısı ve kabile dengelerine dikkat ederek atama yapmaya çalıştığı anlaşılır. Nitekim bu durum valilerin kimlik ve kabileleri hakkında hazırlanan listede ortaya konulmaya çalışıldı. (EK-3).

Bu listelere bakıldığında yaklaşık bir asırlık süreçte 15 eyâlete yapılan tayinlerde 358 valinin tayin edildiği tespit edilmiştir. Bu valilerin 239'u Arap olup 174'ü Kuzey Arapları'na 65'i de Güney Arapları'na mensuptur. Abbâsî hanedan mensuplarını (84 kişi) Kuzey Arapları'ndan çıkardığımızda ise Kuzeylilerin 90 vali olduğu görülür. Kuzey Arapları %48,60 ve Güney Arapları %18,16 oranına sahiptir. Abbâsî hanedanını (%23,46) Kuzey Arapları'ndan çıkardığımızda elde ettiğimiz oran %25,14'tür (EK-4, EK-5). Abbâsî hanedanı çıkarıldığında Kuzey Arapları, Güney Arapları'ndan sayı ve oran açısından fazla olsa da aradaki farkın fazla olmadığı ve Abbâsîler'in atamada bir denge tutturmaya çalıştığını söyleyebiliriz.

Atama sayılarına bakıldığında 617 atamanın 307'si Kuzey Arapları'ndan 119'u Güney Arapları'ndan yapılmıştır. Abbâsî hanedan mensuplarının atama sayısını (180) çıkardığımızda ise Kuzey Arapları'ndan atama sayısı 127, Güney Arapları'ndan atamanın 119 olduğunu görürüz. Kuzey Arapları %49,76 ve Güney Arapları %19,29 oranına sahiptir. Abbâsî hanedanının oranı (%29,17) çıkarıldığında Kuzey Arapları'nın %20,58 ve Güney Arapları'nın 19,29 oranına sahip olduğu görülür. Atama sayılarında Abbâsî hanedanın neredeyse 1/3 oranına sahip olduğu ve hanedan

¹ İbn Tagrîberdî, **en-Nücûm**, c. 2, s. 24.

mensupları çıkarılınca Kuzeyli ve Güneyli sayılarının hemen hemen eşit bir orana sahip olduğu görülür (EK-6, EK-7).

Elbette her bir bölge için ayrı değerlendirme yapılması daha doğru olmakla birlikte bir asırlık dönemde Arap kabileleri açısından en çok atama yapılan kabilelerin sayı ve oranlarını zikretmek de ilk asır taşra yönetimini anlamlandırma açısından önemli veri sunar. Ekte tüm valilere göre neseplerin sayısı ve oranları verilmekle birlikte Kuzey ve Güney Arapları'ndan en çok atama yapılan ikişer kabileyi zikretmek gerekirse Kuzeyli Temîm'den 21 (%5,87) ve Huzâa'dan 17 (%11); Güneyli Ezd'ten 17 (%4,75) ve Bâhile'den 8 (%2,23) vali atanmıştır. Atama sayılarına göre ise Kuzey ve Güney Arapları'ndan en çok atama yapılan ikişer kabileyi zikretmek gerekirse Kuzeyli Temîm'den 27 (%4,38) ve Şeybân'dan 17 (%2,76); Güneyli Ezd'ten 39 (%6,32) ve Huzâa'dan 22 (%3,57) rakamları görülür (EK-5, EK7). Atama sayılarına göre Ezd'in rakamlarının önemli ölçüde arttığı görülür. Bu durum aynı zamanda Abbâsî idaresi açısından Ezdliler'in taşıdığı önemi göstermektedir.

II. VALİLERİN TAYİNİNİ ETKİLEYEN ÇEVRELER

Abbâsîler'de her ne kadar valilerin atamasını halifeler yapsa da onların üzerinde etkin olan kimseler veya atamalar öncesi danıştığı kimseler bulunmaktaydı. Şüphesiz halifelerin atanan her bir valiyi tanınması veya değerlendirmesi mümkün değildi. Bu anlamda valilerin atanması çeşitli çevrelerin de katkısıyla olmaktaydı. Valilik tayinini etkileyen çevre ve odaklar çalışmanın bu bölümünde örneklerle ele alınacaktır.

A. Vezirler

İslâm devletlerinde hükümdardan sonra gelen en yetkili yöneticiler vezirlerdi. Kökenine dair farklı görüşler ve tartışmalar olsa da genel olarak vezirliğin Abbâsîler ile başladığı kabul edilir.¹ Abbâsî vezirlerinin çoğunun İran asıllı olmasından hareketle vezirliğin Sâsânî etkisinde şekillendiği rivayet edilir.² Hilafet merkezinde halifelerden sonra en yetkili devlet görevlileri olan vezirler Abbâsîler'de vali atama ve azillerinde etkili oldu. Divanların denetimi, devlet gelirlerinin denetlenmesi, valilerin atama ve

¹ Tartışmaların detaylı değerlendirilmesi için bkz. Hançabay, **Abbâsîler**, s. 38-53.

² Fatih Yahya Ayaz, **Memlükler Döneminde Vezirlik**, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE., İstanbul, 2004, s. 19.

azledilmeleri gibi halifenin idarî görevlerinin birçoğu özellikle Mehdî döneminden itibaren vezirlerin uhdesinde yürütüldü.¹

Devletin birçok işini yürüten vezirler, halifelere danışmanlık yaparak eyâletlere atanacak valiler konusunda da fikir vererek etkin rol alırdı. Mesela Abbâsîler'in ilk veziri Ebû Seleme,² ihtilâl başarıya ulaştıktan sonra Süfyân b. Muâviye el-Mühellebî'nin Basra'ya vali olarak atanması için uğraştı ve Seffâh da onun atamasını gerçekleştirdi. Ebû Seleme, Alioğulları lehine faaliyetleri sebebiyle öldürülünce Seffâh, Ebû Seleme'nin valilerinden olduğunu söyleyerek Süfyân'ı azletti ve yerine amcası Süleyman b. Ali'yi vali tayin etti.³ Bu örnekten Abbâsîler'de daha ilk vezirden başlamak üzere vezirlerin vali atamalarında etkin oldukları, halifelerin vezirleri değiştirdiğinde veya ortadan kaldırdığında onunla iltisaklı ve irtibatlı valileri de görevden aldığı anlaşılmaktadır.

Valilerin görevleri esnasında vefatı üzerine yerine atanacak kimse hususunda da vezirler halifeye fikirlerini sunabilirdi. Mehdî döneminde hilafet merkezine oldukça uzak olan doğu eyâletlerinden Sind valisi Ma'bed b. Halil görevi sırasında vefat etti (159/775-76). Mehdî onun yerine bu göreve kimi atayacağı hususunu düşünürken veziri Ebû Ubeydullah Muâviye b. Yesâr, bölgede etkin ve güçlü Ezd kabilesinin Mühellebî ailesinden Ravh b. Hâtim'i atamasını tavsiye etti. Mehdî kendilerine sadakat gösteren bu ailenin bir mensubu olan Ravh'ı, görüşlerine değer verdiği vezirinin de tavsiyesiyle valilik görevine uygun bularak bölgeye vali tayin etti.⁴

Vezirlerin valilik konusunda her tavsiyesi yerine getirilmemiş hatta onların aşağıda zikredileceği üzere vezir Yakub b. Davud örneğinde olduğu gibi makamlarını kaybetmesine bile sebep olurdu. Mehdî hilafetinde mutedil bir siyasetle Alioğulları ve taraftarlarıyla uzlaşmaya çalıştı. Babası Emevîler'e hizmet etmiş olan Zeydiyye yanlısı Yakub b. Davud'a da devlette görev verdi. Yakub, halifenin güvenini kazandı ve büyük bir itibara ulaşarak vezirliğe kadar yükseldi. Geniş yetkilere sahip Yakub, halife adına devletin birçok işini yönetmekte, taşradaki birçok yere farklı görevlerde

¹ Cehşiyârî, **el-Vüzerâ**, s. 265; Hançabay, **Abbâsîler**, s. 51.

² Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 417.

³ Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 233.

⁴ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 6, s. 41-42; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. 13, s. 477-478.

memurlar atayabildiği gibi merkezî yönetim de oldukça etkin bir konumda bulunmaktaydı. Mehdî, Alioğulları taraftarlarına bu tür yetkiler vererek onların kendisine karşı birleşmelerini önlediği gibi bir açıdan onların yönetimde insiyatif almalarını sağladı. Tayinler konusunda geniş yetkilere sahip vezir Yakub, Zeydiyye'ye mensup birçok kişiye önemli görevler verdiği gibi onlardan birçok kişiyi de devletin muhtelif yerlerinde farklı görevlere atadı.¹

Mehdî Mısır'da çıkan karışıklıklar dolayısıyla yeni bir vali atamayı düşündü veziri Yakub b. Davud'un da görüşüne başvurdu. Bunun üzerine Yakub b. Davud Mehdî'ye halifenin amcaoğulları olan Hârisoğulları'ndan² Fazl b. İshak'ı³ tavsiye etti. Ne var ki Fazl b. İshak, hilafetin Alioğulları'nın hakkı olduğunu söylemekte ve onları desteklemekteydi.⁴ Mehdî ise onun bu tavsiyesi karşısında hayal kırıklığına uğrayarak onu öldürmeyi bile düşündü.⁵ Onun bu tavsiyesi yerine getirilmediği gibi görevden alınmasına yol açan en önemli etkenlerden biri oldu. Bir süre sonra Yakub b. Davud'un gizlice Alioğulları'nı desteklemesi azledilmesine sebep oldu; valiler de dâhil olmak üzere onun atadığı tüm görevliler azledildi.⁶ Bu bilgiler de vali tayinlerinde etkin olan vezirlerin azledildiklerinde veya ortadan kaldırıldıklarında onlarla iltisaklı ve irtibatlı valilerin de görevden alındığını teyit eder.

Vezir Yahya b. Hâlid el-Bermekî'nin oğlu Ca'fer⁷ ve Fazl⁸ da valiliklere atandı. Hâdî'yle hilafet mücadelesinde Hârûnürreşîd'in destekçisi olan Bermekîler, onun hilafete gelmesiyle birlikte vezirlik kurumunun başına getirildi. Yahya b. Hâlid çok geniş yetkilerle vezir olarak atandı. Divanü'l-hâtem dışındaki bütün divanlar ona

¹ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 155; Andre Clot, **Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi**, çev. Nedim Demirtaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007, s. 20; Güzel, **Abbâsî Halifesi Mehdî b. Mansûr**, s. 82-83.

² Hz. Peygamber'in dedesi Abdülmuttalib'in dört oğlu Abbas, Ebû Tâlib, Hâris, Ebû Leheb'in aileleri Abbâsiler, Tâlibiler, Hârisiler ve Lehebîler olarak adlandırılmaktaydı. Bkz. İbrahim Sarıçam - Mustafa Öz "Hâşim (Benî Hâşim)", **DİA**, c. 16, s. 403-404.

³ İshak b. Fazl b. Abdurrahman b. el-Abbas b. Rebîa b. el-Hâris b. Abdülmuttalib. bkz. Ebû Abdullâh Musab b. Abdullah b. Musab ez-Zübeyrî, **Nesebu Kureyş**, tsh. E. Levı Provençal, Dârü'l-Maârif, Kahire, 1982, s. 88-89.

⁴ ez-Zübeyrî, **Nesebu Kureyş**, s. 88-89.

⁵ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 155-162; Cehşiyârî, **el-Vüzerâ**, s. 158; İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. 8, s. 282-283; Güzel, **Abbâsî Halifesi Mehdî b. Mansûr**, s. 83.

⁶ Cehşiyârî, **el-Vüzerâ**, s. 162; Güzel, **Abbâsî Halifesi Mehdî b. Mansûr**, s. 87.

⁷ Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 463; Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 266.

⁸ Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 462; Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 242.

bağlanarak on yedi yıl gibi uzun bir süre vezirlik görevini yürüttü. Hârûnürreşîd, Yahya b. Hâlid'e sahip olduğu üst düzey yetkilerle birlikte merkezdeki yüksek dereceli memurları tayin ve azletme yetkisini verdi. Yahya'nın vezirlik yaptığı bu dönem, Abbâsîler'in en parlak dönemi olarak kabul edilmiştir.¹

Her ne kadar Hârûnürreşîd döneminde Bermekîler'in görüşleri doğrultusunda birçok atama yapılsa ve etkin olsalar da halifeler onların muhalefetine rağmen istedikleri kimseleri valilik görevine getirebilirlerdi. Hârûnürreşîd, Ali b. İsa b. Mâhân'ı Horasan'a vali olarak atamayı düşünerek veziri Yahya'ya bu konuyu danıştı. Vezir Yahya, Ali b. İsa'nın kendi damadı olmasına rağmen² Horasan'a vali olarak atanmasının doğru olmayacağını söyleyerek muhalefet etti. Hârûnürreşîd ise vezirinin tavsiyesini dikkate almayarak Ali b. İsa'yı Horasan valiliğine atadı. Onun valiliği boyunca zulüm ve haksızlıkları sebebiyle Horasan'da sıkıntılar eksik olmadı ve nihayetinde olayların isyana dönüşmesi üzerine Hârûnürreşîd bizzat Horasan'a gitmek mecburiyetinde kalarak karışıklıklara müdahale etti. Hârûnürreşîd daha sonraları veziri Yahya'nın tavsiyesine uymadığı için pişman olduğunu dile getirdi.³ Başarısız valisini kontrol altına almak ve isyanı bastırmak üzere Hârûnürreşîd'in Horasan'a yaptığı sefer vefatına da sebep oldu ve Tûs'dayken hastalanarak öldü.⁴

Yahya b. Hâlid'ten sonra vezir olan oğlu Ca'fer'in, Hârûnürreşîd'in amcaoğlu Abdülmelik b. Sâlih ile arasında geçen bir olay Abbâsî vezirlerinin geniş yetkilerini ve vali atamadaki kudretlerini göstermesi açısından önem taşır. Hârûnürreşîd'in amca çocuklarından Abdülmelik b. Sâlih, hilafet makamına tamah etmekteydi. Bu yüzden Hârûnürreşîd ona kırgındı. Abdülmelik bir gün vezirin eğlence meclisinde bulunurken Ca'fer, Abdülmelik'e ziyareti ve sohbeti sebebiyle teşekkür ettikten sonra onun için yapabileceği bir işinin olup olmadığını sordu. Abdülmelik de Hârûnürreşîd ile arasındaki kırgınlığın ortadan kaldırılması, borçlarının ödenmesi, oğlu İbrahim'in Hârûnürreşîd'in kızı Âliye ile evlendirilmesi ve onun Mısır'a vali tayin edilmesi konusunda yardım istedi. Vezir Ca'fer, Hârûnürreşîd ile aralarındaki samimiyete güvenerek ondan izin almaksızın bunları yapacağını vaat etti. Daha sonra Abdülmelik,

¹ Cehşiyârî, **el-Vüzerâ**, s. 265; Bozkurt, **Abbâsiler**, s. 54.

² Sibt İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 13, s. 104.

³ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 314-315.

⁴ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 342.

Ca'fer'in yanından ayrıldığında mecliste hazır olanlar vezirin bu kadar önemli şeyleri kendi kafasına göre vaat etmesini hayretle karşılamış, halifenin gazabına uğramasından korkmuşlardı. Vezir Ca'fer ise ertesi gün Hârûnürreşîd'in huzuruna çıkarak, Abdülmelik'e vaat ettiği konularda halifeyi ikna ederek onayını almayı başardı.¹ Rivayetlere göre vezir daha halifenin yanındayken İbrahim'e de valilik belgesi yazıldı.²

Çeşitli rivayetlerle beraber Hârûnürreşîd büyük ihtimalle Bermekîler'in artan hâkimiyetlerini tehdit olarak gördüğünden veziri Ca'fer b. Yahya'yı öldürttü; ailenin diğer mensuplarını da hapsedirdi. Bu durum aynı zamanda eyâlet ve vilâyetlerde Bermekîler ve destekçilerinin görevden alınmasına da sebep oldu.³

Vezirlerin vali atamasında etkin olduğunu gösteren bir diğer önemli işaret ise vezirlerin ailesinden kimselerin de vali olarak atanmasıydı. Nitekim Yakub b. Davud vezir olduktan sonra kardeşi Sâlih'in, Kûfe ve Fars valiliklerine atanmasını sağladı. Bu atamalar çeşitli tepkilere de sebep oldu.⁴ Benzer şekilde Me'mûn'un vezirlerinden Ahmed b. Ebî Hâlid'in kardeşi Hârûn da muhtemelen kardeşinin nüfuzuyla olsa gerek Musul valiliğine atandı.⁵

Abbâsîler döneminin kudretli vezirlerinden bir diğeri Fazl b. Sehl'dir. Emîn ile hilafet mücadelesinde Me'mûn'u yönlendirerek onun hilafete gelmesinde önemli katkıları oldu. Me'mûn'un veziri Fazl b. Sehl halifenin yanında Horasan'da devlet işlerine müdahil olmakla yetinmeyerek eyâletlerde de söz sahibi olmak adına kardeşi Hasan b. Sehl'i de fahrî⁶ olarak eyâlet valiliklerinin başına getirtti. Me'mûn, ona güvenerek kardeşi Hasan'ın uhdesine, Tâhir b. Hüseyin'in ele geçirdiği Irak, Fars, Ahvaz, Hicâz ve Yemen bölgelerinin valiliklerinin yönetimini verdi. Böylece Sehl

¹ İbn Abdürabbih, **el-İkd**, c. 1, s. 224-225.

² el-İsfahânî, **Kitâbü'l-Egânî**, c. 5, s. 267-268; İbnü't-Tıktakâ, **el-Fahrî**, s. 205-206; Bu olay birçok tarih kaynağında anlatılmakla beraber Mısır'da valilik yapanlar arasında İbrahim b. Abdülmelik'i tespit edemedik. Hârûnürreşîd döneminde 178 (794-795) yılında zikredilen olayın kahramanı olan Abdülmelik b. Sâlih, Mısır'a vali olarak atanmış o da yerine Abdullah b. Müseyyeb ed-Dabbî'yi nâib olarak göndermiştir. Bkz. Kindî, **Vülât**, s. 109.

³ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 294-300. Bermekîler'in başına gelen bu felaket, ilginç ve ibretlik bir olay olmakla birlikte sebepleri hakkında da birçok şey yazılmıştır. Bkz. Zeydân, **Târîh**, c. 2, s. 429-430.

⁴ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 6, s. 86-87.

⁵ Ezdî, **Târîh**, c. 1 s. 627-628.

⁶ Hasan b. Sehl, fahrî olarak atandığı bu bölgelere gitmeyerek yerine valiler göndermiştir.

ailesinin Abbâsîler’de nüfuzu en üst düzeye çıktı.¹ Bir süre sonra Me’mûn ipleri eline iyice geçirdikten sonra tepkileri azaltmak ve hâkimiyetini daha da artırmak amacıyla olsa gerek suikastle veziri Fazl b. Sehl’i ortadan kaldırdı (202/818).² Belki de sıranın kendine geldiğini gören Hasan b. Sehl bir süre sonra siyasî görevlerini bırakarak kenara çekildi (203/818-19).³

Emîn ile hilafet mücadelesinde Tâhir b. Hüseyin’in büyük askerî başarılarıyla hilafete gelen Me’mûn, rivayetlere göre her ne kadar kardeşine galip gelse de Tâhir b. Hüseyin’in Emîn’i öldürmesi sebebiyle ona karşı kin duymaktaydı. Araya giren vezir Ahmed b. Ebî Hâlid’in de etkisiyle o Horasan’a vali olarak atanmayı başardı (205/820-821). Tâhir valiliğe atanmadan önce halifenin sâhibü’ş-şurta görevini yürütüyordu. Onun Horasan’a vali tayin edilmesinde vezir Ahmed’in yönlendirmesi etkiliydi. Bir gün sâhibü’ş-şurta Tâhir, halifenin huzuruna girmiş aralarındaki konuşmalar esnasında Me’mûn’un gözlerinin yaşlı olduğunu görerek sebebini sormuştu. Bu soru üzerine Me’mûn: “*Öyle bir şey için ağlıyorum ki, o şeyi anmak zül, saklamaksa hüzündür. Hayatta üzülmeyen hiçbir kimse yoktur!*” diye kinayeli bir cevap verdi. Huzurdan ayrılan Tâhir, saraydan Hârûn b. Ceyûne’nin yanına giderek Hâdim Hüseyin vasıtasıyla halifenin neden hüznü olduğunu öğrenmesini istedi. Hârûn b. Ceyûne, Tâhir’in dediklerini yaptı; Me’mûn’un, öğle yemeğinde Hâdim Hüseyin’den içecek istemesi üzerine fırsattan istifade, ona hüznünün sebebini sordu. Halifeyi konuşturmayı başaran Hâdim Hüseyin, ondan Tâhir’in kardeşi Emîn’i öldürmesi sebebiyle ona karşı gönlünde kin beslediğini ve bu sebeple hüznülendiğini öğrendi. Bunu öğrenen Hâdim Hüseyin de durumu Tâhir’e bildirdi.

Olup bitenleri öğrenen Tâhir hemen vezir Ahmed b. Ebî Hâlid’e giderek yapılan iyiliği asla unutmayacağını söyleyerek kendisini halifeden uzaklaştıracak bir yerlere atamasını sağlamasını istedi. Vezir Ahmed bunu yapabileceğini söyledi ve Me’mûn’un yanına gitti. Halifenin huzuruna giren vezir, Horasan valisi Gassân b. Abbâd’ın bölgede çıkacak bir isyanda başarısız olabileceğini söyleyerek değiştirilmesi gerektiğini ima etti. Me’mûn da ona katıldığını söyleyerek görüşünü sordu. Vezir,

¹ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 527; Ezdî, **Târîh**, c. 1, s. 627-628; İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 6, s. 297-298.

² Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 565.

³ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 568.

Gassân'ın yerine Tâhir b. Hüseyin'in tayin edilmesini tavsiye etti. Me'mûn ilk başta teklifi onun isyan edebileceğinden korkarak reddetti. Ahmed bu defa Tâhir için garanti vereceğini söyledi. İkna olan Me'mûn, onu Horasan valiliğine tayin etti.¹

Vezir Ahmed b. Ebî Hâlid'in, Me'mûn üzerindeki etkisi Tâhir b. Hüseyin'in ölümünün ardından da devam etti. Onun yerine atanacak vali konusunda da Me'mûn'a Tâhir'in oğlu Talha'yı tavsiye etti. Bu tavsiye ışığında Me'mûn, Talha'yı Horasan'a vali tayin etti. Talha daha sonradan vezir Ahmed'in kendi lehine bu girişimi sebebiyle olsa gerek ona önemli miktarda para hediye etti.²

Tarihi kaynaklara yansıyan bu örnekler vezirlerin de vali atamalarında önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Bununla beraber vezirlerin makamlarını kaybetmeleri valiler başta olmak üzere onların desteğiyle göreve gelen birçok görevlinin de görevini kaybetmesine sebep olabilmekteydi.

B. Saray Kadınları

Tarih boyunca kadınların hükümdarlar üzerinde etkin olduklarına dair birçok bilgi ve örnek mevcuttur. Bu durum saray hayatının olduğu Abbâsîler'de de mevcuttu. Halifelerin anneleri, eşleri veya câriyeler siyasî-idarî atamalarda da etkili olmaktaydı. Halifelerin yakın çevresinde yer alan bu kadınlar onları etki altına alarak vali atamalarında önemli roller oynadılar.

Bu anlamda siyaset üzerinde etkili olan önemli kadınlardan biri Yemenli bir câriye olan Hayzürân bt. Atâ el-Cüreşkiye idi. O, güzelliğinin yanında kültürü ve edebî yetenekleriyle de Mehdî'nin gözdesi haline geldi. Nitekim Mehdî, onu 159 (775-76) yılında azat ederek nikâhı altına aldı.³ Mehdî'nin hilafete geçmesinden sonra (158/774-75) çok sevdiği eşi Hayzürân'ın yönetim üzerindeki etkisi hissedilir oldu. Hükmedici ve nüfuzlu bir karaktere sahip Hayzürân, Mehdî'nin yumuşak huylu karakterinden faydalanarak kısa sürede onu ve sarayı etkisi altına almayı başardı. Mehdî'nin başka hanımından çocukları bulunmasına rağmen kendi evlatları Hâdî ve

¹ İbn Ebû Tâhir, **Târîh**, s. 23-24; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 6, s. 360-362.

² Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 595; Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Hâlid'in bu iş için 3 milyon dirhem aldığını zikreder. Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 457.

³ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 121.

Hârûnürreşîd'i halifenin veliahtları yaptırması halife nezdindeki itibarını açıkça ortaya koyan bir göstergeydi.¹

Mehdî döneminde Yemen valisi Ali b. Süleyman vasıtasıyla Hayzürân'ın kardeşi Gıtrîf, köle olarak bulunduğu Cüreşli kimsenin yanından alınarak Bağdat'a getirildi.² Mehdî'nin vefatının ardından hilafete Hayzürân'ın oğlu Hâdî geçti. Hayzürân oğluna daha kolay hükmedilebileceğini düşündü. Sert bir karaktere sahip olmakla beraber kıskanç bir yapıya sahip Hâdî, annesinin idarî işlere karışmasından rahatsızdı. Hayzürân, oğlu Hâdî'den, kardeşi olup aynı zamanda Hâdî'nin kayınpederi olan Gıtrîf'i Yemen valiliğine tayin etmesini istedi. Hâdî her ne kadar bundan rahatsız da olsa annesinin baskısı neticesinde onu Yemen valiliğine atamak zorunda kaldı.³

Hâdî zamanla annesinin idarî hayata bu kadar müdahale etmesine tepki göstererek onun isteklerini geciktirerek karşı koymaya başladı. Bir yandan annesinin siyasî olmayan taleplerini yerine getirerek rızasını almaya çalışırken diğer taraftan ondan ibadete ve özel işlerine daha çok zaman ayırmasını istedi. Buna rağmen Hayzürân daha da ileri giderek siyasî işlerde istek sahiplerine işlerinin hallolacağına dair sözler verdi ve onlar için aracılık yaptı. Hâdî'nin sabrı bu sebeple taşı ve annesinin faaliyetlerini yasaklamasına sebep oldu. Çevresindeki ilginin azalmasıyla boşluğa düştüğünü hisseden Hayzürân bu sebeple oğluna karşı düşmanlık beslemeye başladı. Hayzürân, Hâdî'den ümidini kesti ve diğer oğlu Hârûnürreşîd'e ümit bağlayarak kaybettiği nüfuzunu onun halife olmasıyla yeniden elde edeceğini düşünmeye başladı. Hâdî ise iktidar üzerinde annesinin etkisini tamamen kaldırmak amacıyla onu zehirletmeye bile teşebbüs etti. Giderek artan karşılıklı düşmanlık sonucunda daha çok kabul gören rivayetlere göre Hayzürân, oğlu Hâdî'yi hasta olduğu bir sırada câriyeler vasıtasıyla öldürttü.⁴

Hâdî'den sonra ise hilafete Hayzürân'ın diğer oğlu Hârûnürreşîd geçti. Annesi Hayzürân ile iyi anlaşılan Hârûnürreşîd döneminde, Hayzürân'ın nüfuzu gittikçe arttı hatta Mehdî döneminden daha fazla itibarı ve nüfuzu oldu. Hayzürân'ın emriyle

¹ Hatîb el-Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, c. 16, s. 616; Güzel, **Abbâsî Halifesi Mehdî b. Mansûr**, s. 315.

² Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 399.

³ el-İsfahânî, **Kitâbü'l-Egânî**, c. 14, s. 366.

⁴ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 205-207.

hapiste bulunan Yahya b. Hâlid el-Bermekî serbest bırakıldığı gibi Hârûnürreşîd tarafından ona mühür de teslim edilerek geniş yetkilerle vezirliğe getirildi. Böylece Hârûnürreşîd döneminde yaklaşık 20 yıl sürecek Bermekîler'in etkinliği başladı.¹

Hayzürân'ın 173 (789) yılında vefatıyla Hârûnürreşîd, Fazl b. Rebî'i çağırarak onu valilik veya başka bir göreve tayin edemediği için üzüldüğünü, annesinin bu isteğine engel olduğunu ve kendisinin de ona boyun eğdiğini söyleyerek onun nüfuz ve etkisini dile getirdi.² Her ne kadar Hayzürân vefat etse de Hârûnürreşîd dayısı Gıtrîf'i devletin en önemli eyâletlerinden biri olan Horasan'a da vali olarak atadı.³

Vali atamalarında etkili olan bir diğer saray kadını ise Zübeyde bt. Ca'fer'di. Babası, Mehdî'nin kardeşi Ca'fer, annesi ise Hayzürân'ın kız kardeşiydi. Babasının erken yaşta ölmesiyle Mansûr'un gözetiminde Abbâsî sarayında ihtimamla büyütüldü. Mehdî 165 (781-82) yılında onu, oğlu Hârûnürreşîd ile evlendirdi.⁴ Zübeyde, onunla evlendikten sonra Abbâsî sarayında siyasî anlamda daha etkin bir rol üstlendiği gibi birçok hayır faaliyetinde bulundu. Basra valiliğine kardeşi İsa b. Ca'fer'in atanmasını sağladı.⁵ İsa da buna karşılık kız kardeşi Zübeyde'nin çocuğu Emîn'in, Me'mûn'a karşı veliaht ilan edilmesi için çaba gösterdi. Henüz beş yaşında olmasına rağmen Emîn'e 175 (791-92) yılında Zübeyde ve İsa'nın da telkinleriyle biat edilerek birinci veliaht olarak ilan edildi.⁶

C. Saray Erkanı

Arapların eski adetlerinden olan istişare ve şûrayla karar verme⁷ yüce Allah'ın (c) Hz. Peygamber'e (s) emrettiği bir husus olup nebevî bir usuldür.⁸ Hz. Peygamber (s) ve Râşid Halifeler bu emrin bir gereği olarak siyasî ve sosyal birçok konuda istişareye

¹ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 230.

² Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 238; Bektaşoğlu, **Harun er-Reşid ve Zamanı**, s. 27.

³ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 241.

⁴ Sibt İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 12, s. 342; İbn Hallikân, **Vefeyâtü'l-A'yân**, c. 2, s. 314-317.

⁵ Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 462.

⁶ Bektaşoğlu, **Harun er-Reşid ve Zamanı**, s. 41.

⁷ Abidin Sönmez, **Şûra ve Rasûlullah'ın Müşaveresi**, İnkilâp Yayınları, İstanbul, 2015, s. 45.

⁸ Yüce Allah Âl-i İmrân sûresinin 159. âyetinde "...iş hakkında onlara danış..." buyurmaktadır; Ayrıca şûra Kur'ân'da sûre adıp olup bu sûre içerisinde de şûra iler karar verme hakkındadır. Bkz. Şûrâ 42/38; Kur'ân-ı Kerîm'de şûrayla ilgili tüm hususlar için bkz. Osman Tekin, **Kur'an'da Şûrâ Kavramı**, Gündönümü Yayınları, İstanbul, 2012.

önem verdi.¹ Abbâsî halifeleri de bu usule değer verdiler; bazı durumlarda vali atamalarında saray erkanıyla istişare yaparak kararlar aldılar. Halifelerin atamayı düşündüğü herkesi iyi bir şekilde tanınması mümkün olmadığından onlar hususunda akrabalarına ya da saraydaki diğer görevlilere fikirlerini sormakta ve atamalarda en doğru kararı vermeye çalışmaktaydılar.

Baskın bir karaktere sahip olan Mansûr bu özelliğine rağmen istişareye önem vermektedir. O, Musa b. Ka'b'ı, Musul valiliğinden azlettikten (158/774-75) sonra yerine Hâlid b. Bermek'in atamasını istişareyle gerçekleştirdi. Mansûr bu atamadan önce Hâlid b. Bermek'i bir sebeple üç milyon dirhem borçlandırdı ve bunu ödemesi için üç gün süre tanıdı. Ödemediği takdirde de onu ölüm cezasına çarptıracağını söyledi. O sıralarda ise el-Cezîre ve Musul'da ayaklanmalar çıkmış ve bazı grupların buralarda sorunlar çıkardığı haberi Mansûr'a ulaştırılmıştı. Mansûr çevresindeki görevlilerle bu işin üstesinden kimin gelebileceği hususunda istişare yaptı. Bunun üzerine Hâlid b. Bermek'in dostu da olan Müseyyeb b. Züheyr, Mansûr'a bir fikri olduğunu fakat halifenin bunu reddedeceğini bildiğini ancak buna rağmen halifenin iyiliği için düşündüğü kişiyi açıklamak istediğini söyledi. Mansûr'u meraklandıran Müseyyeb'e fikrini söylemesi emredilince bu işin üstesinden Hâlid b. Bermek'in gelebileceğini söyleyerek onu methetti. İkna olan Mansûr verdiği cezaya rağmen onu nasıl ikna edebileceklerini sordu. Müseyyeb sorumluluğu üzerine alarak ikna edeceğini ve onun kefil olacağını söyleyerek halifeyi rahatlattı.

Bunun üzerine Mansûr da bu teklifi kabul ederek onu ertesi gün huzuruna getirmelerini emretti. Müseyyeb ertesi gün Hâlid'i, Mansûr'un huzuruna çıkardı. Halife, ödemesi gereken üç milyon dirhemi bağışladığını ve onu Musul, oğlu Yahya'yı da Azerbeycan valiliklerine atadığını bildirdi. Vali olarak atanan Hâlid Musul'da sorunları kısa sürede çözmeyi başardı. Şehrin önde gelenlerinden biri onun başarısını şu şekilde ifade etmişti “*Bize karşı hiçbir baskı uygulamamasına rağmen Hâlid'den çekindiğimiz kadar hiçbir validen çekinmedik ve korkmadık. Ona karşı kalplerimizde*

¹ Sönmez, **Şûra**, s. 168-227; Tuğrul Tezcan, “Sünnet'te İstişare ve Hz. Peygamber'in İstişare Anlayışının Hulefa-i Raşidin'in Hayatına Yansımaları (İstişare Uygulamaları)”, **Dinî Araştırmalar**, c. 13, Sayı 37, 2010, s. 93-122.

devamlı bir heybet vardı.”¹ Bu ifadeler yöneticilik kabiliyetleri iyi olan Hâlid’in Musul valiliğindeki başarısının yanında doğru bir tercih olduğunu da göstermektedir.

Mansûr vali atamalarında aile bireyleriyle de istişarelerde bulunurdu. Hanedandan İsa b. Ali’ye danışarak onun da tavsiyesiyle Kûfe valiliğine Muhammed b. Süleyman el-Abbâsî’yi vali olarak atadı. Vali atamalarında istişareden sonra da fikir veren kimselerden valilerin başarısızlıkları veya hıyanetleri sebebiyle sonrasında hesap da sorulmaktaydı. Nitekim Kûfe valisi Muhammed b. Süleyman, İslâm’ı tahrif edici faaliyetleriyle tanınan İbn Ebü’l-Avcâ’yı hapse attırdı. Onun hapisten çıkarılması için kendisiyle aracı olanlara aldırış etmeden de onu öldürttü. Mansûr, valisinin kendisiyle istişare etmeden onu öldürmesini hoş karşılamayarak öfkeleni. Ma’n b. Zâide de dayısı olan İbn Ebü’l-Avcâ’nın öldürülmesi hususunda vali hakkında Mansûr’a “*Kendisine isnat edilen suçtan tamamen uzak olan bir adamı öldürdü!*” diyerek valiyi şikâyet etti. Bunun üzerine Mansûr, istişare ettiği İsa b. Ali’ye haber göndererek ona, Muhammed’i görevden alarak tutuklatacağını söyledi. Bunun üzerine İsa, vali Muhammed’in İbn Ebü’l-Avcâ’ya nispet edilen zındıklık sebebiyle onu öldürdüğünü, eğer onu haklı olarak öldürmüşse işin herkesin lehine olacağını yok eğer haksız yere öldürmüşse Muhammed’in aleyhine olacağını söyledi. Muhammed’i yaptığı iş sebebiyle azlederse, onun halk nezdinde övgüyle anılacağını ancak halife aleyhinde dedikodular çıkacağını söyledi. Mansûr, valisinin bu davranışı karşısında Muhammed’in azledilmesini emretti ve mektuplar yazıldı ancak İsa’nın bu ifadeleri üzerine mektupların geri getirilmesini emrederek yırttırdı. İsa’ya da “*Beni bu çocuktan dolayı aldattın!*” diyerek de tepkisini gösterdi.²

Hârûnürreşîd de zaman zaman önemli devlet işlerini görüşürken tecrübeli devlet adamlarını çağırarak konu hakkındaki görüşlerini alarak karar verirdi. Vali tayin edeceği kişi hakkında onlarla istişarelerde bulunurdu. Bu durum onun önemli işlerinde istişarenin lüzumuna inandığını göstermekteydi. Nitekim güvendiği adamlarını çağırarak sürekli isyanların çıktığı ve bir türlü kontrol edilemeyen İfrîkıyye’ye atacağı vali konusunda istişarelerde bulundu. Güvendiği görevliler arasında tahta çıkmasında etkili olmasının yanında İfrîkıyye’de valilik de yapmış Herseme b. A’yen vardı.

¹ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 54-55; İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 6, s. 15-16.

² Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 129-130.

Berberîler'in sürekli sorun çıkarması, bir önceki vali İbnü'l-Akkî'nin başarısız yönetimi ve Horasan asıllı olan komutanlardan İbrahim b. Ağleb'in de valiliğe talip olması hususlarını onunla istişare etti. Hârûnürreşîd, Herseme'nin de İbrahim b. Ağleb'i tavsiye etmesiyle onu uygun görerek vali tayin etti (181/797-98). Hârûnürreşîd bir mektupla onu affettiğini ve İfrîkıyye valiliğini iyi yapacağını düşündüğü için onu vali seçtiğini bildirerek atama belgesini gönderdi.¹

Me'mûn da bir yere vali atayacağı zaman tecrübeli ve güvendiği devlet adamlarıyla istişarelerde bulunurdu. Sind bölgesinde vali Bişr b. Davud'un 213 (828-829) yılında kendilerine muhalefet etmesi ve topladığı haraçları göndermemesi üzerine tecrübeli ve kendisine yakın devlet adamlarından bilgi istedi. Vali olarak atamayı düşündüğü Gassân b. Abbâd hakkında da onlara fikirlerini sordu. Görevlilerin çoğu Gassân'ı uzunca övdüler. Bu arada Me'mûn meclisinde sessiz duran devlet adamlarından Ahmed b. Yûsuf'a görüşünü sorunca o, *"Ey Müminlerin emiri! Gassân öyle biridir ki, iyi yönleri kötü yanlarından daha fazladır. Gönderildiği her sınıftaki insandan hakkını mutlaka koparır alır. Eğer onu iyice korkutursan özür dilemek mecburiyetinde kalacağı bir işi yapmaz."* dedi ve devamında onun hakkında birçok övücü sözler söyledi. Me'mûn ise ona Gassân hakkındaki düşüncesinin olumsuz olmasına rağmen övgüler dizdiğini söyleyerek sebebini sordu. Ahmed, Me'mûn'a bir şairin şiiriyle cevap vererek; *"Sana dostlarım ve düşmanlarım hakkında doğruluk göstermem, teşekkür olarak bana yaptığın iyiliklere yeter."* anlamındaki beyti okudu. Me'mûn, Ahmed'in doğru sözlülüğü ve sahip olduğu kültürü takdir etti.² Ahmed, Gassân ile arası iyi olmasa da halifeyi onun hakkında doğru bilgilendirmiş, Me'mûn da istişareler neticesinde onu valiliğe tayin etmişti.

Kabiliyet ve yetenekleriyle Me'mûn döneminde önemli bir konum edinen İbn Ebû Duâd, Me'mûn döneminde *halku'l-Kur'ân* hususunda onu etkilediği gibi Mu'tasım ve Vâsik döneminde de sözü geçen önemli bir konuma ulaştı. O, kâdilkudâtlığa da getirilerek halifelerin birçok uygulamasında adaleti sağlamaya gayret etti. Halifeler tarafından çeşitli konularda görüşlerine başvurulanan İbn Ebû Duâd'a vali atamalarında da görüşleri sorulurdu. Horasan valisi Abdullah b. Tâhir'in 230 (844) yılında vefat

¹ Belâzûrî, **Fütûh**, s. 328; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 6, s. 155.

² İbn Ebû Tâhir, **Târîh**, s. 130-131; Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 620-621.

etmesi üzerine Vâsik onun yerine Horasan'a kimi vali atayacağını düşünmekteydi. Bu konu hususunda başkâdı İbn Ebû Duâd'ın da görüşlerine başvurdu. İbn Ebû Duâd, Abdullah'ın yerine oğlu Tâhir b. Abdullah'ı atamasını tavsiye etti. Tâhirî ailesinin Abbâsî otoritesi altında hâkimiyeti sağlayacağından ailenin bölgede herhangi bir karışıklık çıkarmasının engelleneceğini, bu sebeple maddi kayıpların olmayacağını ve paranın verimli ve gerekli yerlere harcanacağını, askerî bir müdahale yapılmayacağından asker ve mühimmat kaybı yaşanmayacağını söyledi. Ayrıca onun atanması dolayısıyla halifenin, Abdullah'ın oğluna ve ailesine vefalı davranması sebebiyle halk nezdinde vefalı olduğunun dile getirileceğini ve böylece itibar elde edeceğini söyledi. Onun sözlerini mantıklı bularak ikna olan Vâsik diğer siyâsî etkenleri de göz önüne alarak Tâhir'i vali tayin etti.¹

Bazen halifeler vali olarak atamayı düşündükleri kimselerle konuşarak istişare ederdi. Bir nevi mülakat benzeri olan bu görüşmelerde vali adayının kararlı duruşu atamalarını kolaylaştırırdı. Me'mûn Basra'ya vali olarak atamayı düşündüğü Muhammed b. Abbâd el-Mühellebî'yi huzuruna çağırarak onu vali olarak atamayı düşündüğünü fakat maddi hususlardaki israfının kendisini engellediğini söyledi. Bunun üzerine Muhammed, eldeki malları infak etmekte cimri olmanın yaratana karşı suizan beslemek olacağını söyleyerek yüce Allah'a (c) olan itimadını ifade etti. Me'mûn bunun üzerine malları infak etmeden de yanında tutabileceğini çünkü infak edeceği malların kendisine dönmesinin uzak olduğunu söyleyince Muhammed, rabbinin zengin olduğunu söyleyerek ona olan güvenini izhar etti. Me'mûn onun bu hikmetli sözlerini beğenerek Basra'ya vali tayinini gerçekleştirdi.²

D. Kişinin Kendi Adaylığı (İstircâ)

Abbâsîler döneminde valiler genellikle halifeler tarafından atanmakla beraber nadir de olsa valilik için adaylığını koyanlar da olurdu. Nitekim valilik için aday olan kişiler halifeleri ikna ederek bu göreve gelebilirlerdi. Halifeler duruma göre ikna olurlarsa adaylığını koyan kimseler valiliğe atanırdı. Tabi ki valiliğe adaylığını koyanlar

¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 14, s. 407.

² Hatîb el-Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, c. 3, s. 646.

çoğunlukla sıradan kimseler değil, saray çevresinden veya önemli konumlarda bulunan kimselerden olmaktaydı.

Vali olarak atanmasında daha önce zikredilen asabiyet¹ hususunun dışında Riyâh b. Osman el-Mürri'nin atanmasıyla ilgili ikinci bir rivayet daha bulunmaktadır. Mansûr döneminde Medine'ye birçok vali atandı fakat atadıkları valiler verilen emri yerine getirmeyerek Muhammed en-Nefsüzzekiyye ve kardeşi İbrahim'i yakalayamadılar. Kaynaklarda zikredilen ikinci rivayete göre Kays kabilesine mensup Riyâh, Mânsûr'a gelerek kendisini Medine'ye vali ataması durumunda Abdullah'ın oğullarını yakalayacağına dair güvence verdi. Mansûr ise onun verdiği garantilerden dolayı ikna oldu ve Harre Savaşı'nda (63/683) Medineliler'e karşı savaşıyan Müslim b. Ukbe'nin amcasının oğlu Riyâh'ın tayinini yaptı.² Gerçekten de valiliğe atanan Riyâh, ısrarlı aramaları sonucunda Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin planlarını bozarak erken ve yeterince güçlenmeden isyan etmesine sebep oldu. İsyan sonucu vali, Muhammed tarafından öldürülse de Muhammed'in Abbâsîler tarafından ortadan kaldırılmasını da sağladı.

Emîn ile Me'mûn arasında yaşanan mücadeleler sırasında Ali b. İsa b. Mâhân komutanlığındaki Emîn'in orduları, Tâhir b. Hüseyin'in başında bulunduğu Me'mûn'un orduları tarafından savaşlarda yenilgiye uğratıldı. Böylece Emîn'in onlar üzerine göndereceği bir ordusu kalmadı. Bu durumu gören Abbâsî hanedanının önde gelenlerinden Abdülmelik b. Sâlih,³ Emîn'e gelerek Suriye'ye vali tayin edilmesini istedi. Çünkü Suriye halkının kendisine boyun eğdiğini ve önceden yaptığı savaşlar sayesinde tecrübeli olduğunu söyleyerek onu ikna etmeye çalıştı. Me'mûn'un orduları tarafından köşeye sıkışan Emîn, onu son bir kurtuluş görerek Suriye ve el-Cezîre valiliklerine atadı ve yeni bir ordu kurmasına imkân verdi. Rakka valiliğine atanan Abdülmelik, şehre gelerek Suriye halkının ileri gelenlerine mektuplar yazdı. Bunun üzerine eşraftan önemli temsilciler onun yanına geldi ve böylece etrafında pek çok kimse toplandı. Ancak bu sırada Abdülmelik hastalandı ve orduda bulunan Horasan askerleriyle Suriyeli askerler arasında anlaşmazlıklar baş gösterdi. Bu anlaşmazlıkların

¹ bkz. Metin (2. Bölüm), s. 117-118.

² Aynı kaynakta başka bir rivayete göre Mansûr, Yezîd b. Yezîd es-Sülemî ile de istişare etmiş ve tavsiyesiyle Riyâh'ı vali olarak atamıştır. Bkz. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 5, s. 520.

³ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 302-306.

çatışmaya dönüşmesi neticesinde Horasanlı askerler, Suriyeli askerlerden birçoğunu öldürdüler. Abdülmelik, durumu haber alınca üzülmüş Araplar'ın kendi memleketlerinde zulme uğradıklarını ifade etti. O, bütün Arap kabilelerini teşkilatlandırmaya çalışmasına rağmen hastalığının ağırlaşmasıyla vefat edince etrafında toplanan Araplar da dağıldı ve böylece Emîn'in uygulamaya koymayı düşündüğü plan da suya düştü.¹

Valilik makamı çıkar doğrultusunda talep edilebilmekteydi. Bu taleplerse halifeler nezdinde kabul görmemiştir. Kâtiplerden Sâlih b. Abdülvehhâb'ın "Kalem" adında güzel sesli bestekâr ve şarkıcı bir câriyesi vardı. Kalem'in bu şöhretinden Vâsik, veziri İbnü'z-Zeyyât vasıtasıyla haberdâr oldu ve Sâlih ile câriyesini huzuruna getirtti. Câriye Kalem, Vâsik'ın meclisinde de şarkı söyledi. Onu beğenen halife, Sâlih'ten cariye kendisine satmasını istedi. Sâlih bu durumu fırsata çevirerek Kalem'i yüz bin dinar ve Mısır valiliğinin kendisine verilmesi karşılığında satabileceğini söyledi. Vâsik bu teklife öfkelenildi ve kabul etmedi.²

III. TAYİN VE GÖREVE BAŞLAMA

Çalışmanın bu bölümünde valilerin görevlendirilmesi ile sonraki süreçlerde işleyen resmî uygulamalar üzerinde durulacaktır. Valilerden bazıları zaman zaman görev yerlerine gitmeyerek nâibler göndermekteydi. Bu uygulama detaylarıyla ele alınacak, valilik makamının çeşitli sebeplerle askerî güçlerle ele geçirilmesi ve valilik görevinin reddi örneklerle değerlendirilecektir.

A. Merkezî Atama

Abbâsîler'de valiler, Hz. Peygamber (s) döneminden itibaren olduğu gibi halife tarafından bizzat atanır, kendilerine yazılan/verilen resmî belgeler/yazılarla valilik görevine başarlardı.³ Valilerin atamalarının yapıldığı bu resmî yazılar kaynaklarda "el-ahd" (العهد), "et-taklîd" (التقليد) veya "el-kitâb" (الكتاب), olarak geçerdi.⁴ Bu atama

¹ Taberî, *Târîh*, c. 8, s. 424-428; Bozkurt, *Mutezile'nin Altın Çağı*, s. 38.

² el-İsfahânî, *Kitâbü'l-Egânî*, c. 13, s. 233-234.

³ Rifâî, *en-Nüzum*, s. 75; Kılıç, *Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi*, s. 157.

⁴ Örnekler için bkz. Taberî, *Târîh*, c. 4, s. 207; Kindî, *Vülât*, s. 84-85; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 5, s. 586-587; İbn Miskeveyh, *Tecârib*, c. 2, s. 369; Rifâî, *en-Nüzum*, s. 78; Ya'kûbî, *Târîh*, c. 2, s. 455; İbn İzârî, *el-Beyân*, c. 1, s. 107.

belgelerinde standart bir muhteva olmamakla birlikte genellikle valinin adı, görevleri, atandığı bölge, dikkat etmesi gereken hususlar ve uygulaması gereken siyaset hakkında bilgilere yer verilirdi.¹

Hız. Peygamber'in (s) atadığı valilere nasihatler içeren ve onların dikkat etmesi gerektiği hususları yazılı belge olarak vermesi bu geleneğin oluşmasında etkili oldu ve bu uygulama Râşid Halifeler döneminde de devam ettirildi. Atama belgelerine valilerin isimleri ve nereye atandığı yazılır, halifenin tavsiye ve nasihatleri bulunurdu. Kimi belgeler çok kısa iken kimi belgeler tafsilatlı olabiliyordu.² Bu minvalde Hız. Ali'nin Mısır valisi Eşter'e yazdığı atama belgesi valilik ve valilerin görevleri açısından İslâm tarihinde örnek ve önemli bir atama belgesi olarak önem taşır.³ Emevîler döneminde de verilmeye devam edilen atama belgeleri valilerin yapması gereken işlerle ilgili olarak daha tafsilatlı bir yapıya sahipti.⁴

Abbâsîler'de ilk vali atamasını Seffâh, Kûfe'de yaptı. Bu dönemde genellikle ilk atanan valiler çoğunlukla Seffâh'ın amcaları olup hanedana mensup kimselerdi.⁵ Bu durum zamanla değişti; Abbâsî hanedanının yanı sıra farklı kimlik ve gruplardan da valiler atandı. Bir halife başa geçtiğinde eyâletlere ya yeni bir vali ataması yapılır ya da eski vali görevinde bırakılarak ona *ikrâr* (اقرار) denen bir görevlendirme yazısı gönderilirdi.⁶ Abbâsîler döneminde vali atama belgelerine önem verilmekteydi. Tayin edilen valiler bölgedeki merkez câmisinde atama belgelerini okuyarak hem halifenin mesajını halka ulaştırır hem de valinin görev ve sorumluluklarından halkı haberdâr ederdi.⁷ Nitekim incelenen dönem aralığına ait olarak kaynaklarda iki farklı vali atama belgesi örneği tespit edildi.

Bu belgelerden birincisi, Mehdî tarafından İrminiye bölgesine tayin edilen bir valiye verildi. Çalışmamızda tercümesini verdiğimiz metin (EK-1) değindiği hususlar açısından önem taşımaktadır. Belgenin ilk başında hangi halife tarafından hangi bölgeye kimin vali olarak atandığı hakkında bilgi verilmektedir. Bu belgeye mahsus

¹ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 64-65; Rifâî, **en-Nüzum**, s. 78.

² Kılıç, **Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi**, s. 158-159.

³ Rifâî, **en-Nüzum**, s. 78-79; Bu belgenin tercümesi için bkz. Demircan, **Râşid Halifeler**, s. 108-124.

⁴ Rifâî, **en-Nüzum**, s. 79; Temir, **Emevîlerde Valilik**, s. 138-140.

⁵ Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 351.

⁶ Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 474; Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 459.

⁷ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 330.

olmak üzere valinin ismi zikredilmemekle beraber devamında halifenin adı zikredilerek görevleri ve sorumlulukları belirtilir. Metin genellikle dinî bir muhtevaya sahip olarak valiye adaletle hükmetmesi, kimseye zulmetmemesi, her türlü fitneye karşı uyanık olması, cemaatle namaza önem vermesi ve işini hakkıyla yerine getirmesine dair hususlarda tavsiye ve nasihatler içerir. Belgenin sonunda ise belirtildiği üzere emir ve nasihatlerin halife tarafından valinin uyması için zikredildiği ve bunların dışına çıkmaması gerektiği uyarılarak belirtilir. Ayrıca atanan görevliye güvenildiği için vali olarak tayin edildiği zikredilmekte, Allah’a ve Resûlü’ne dayanması emredildikten sonra onun başarılı olması için dua edilerek metin bitirilmektedir.

Tercümesini verdiğimiz (EK-1) ikinci atama belgesi metni ise Hârûnürreşîd tarafından Ali b. İsa b. Mâhân’ın yerine Horasan’a tayin edilen Herseme b. A’yen’e verilen atama belgesinin metnidir. Birinci atama belgesiyle benzer yapıya sahip metinde ayrıca yeni valiye, mazul vali hakkında yapması gerekenler bildirilmekle beraber halka karşı İslâm’ın kurallarına göre âdil ve memnun kalacakları bir yönetim gerçekleştirmesi emredilmektedir.

Her iki belge de incelendiğinde ilk dönemlerden itibaren aynı usulün devam ettirilmeye çalışıldığı görülür. Bu durum atanan her valiye benzer muhteviyâtta belgelerin verildiği, atanan vali ve bölgeye göre değişen emirlerin de eklendiğini gösterir. Belgeler dinî muhteviyâta sahip olmakla beraber ağır ve süslü bir dille kaleme alındıkları görülür.

Her ne kadar valileri halifeler atasa da Abbâsîler’in ilk yıllarında mesela Ebû Müslim de elde ettiği özel konum sebebiyle özellikle Horasan civarına atama yapmıştır. Ebû Müslim ilk başlarda Horasan’a bağlı olduğu anlaşılan Fars eyâletine Muhammed b. Eş‘as’ı gönderdi; aynı zamanda Seffâh da amcası İsa b. Ali’yi buraya vali olarak atadı. İsa b. Ali, Muhammed b. Eş‘as’ın yanına giderek valiliği almak istediysede o görevi teslim etmedi. Durumu öğrenen Seffâh bu duruma öfkelenmesine rağmen Ebû Müslim ile aralarını bozmamak için bir şey yapmadı.¹ Bu durum eyâletin

¹ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 458.

merkez valisinin vilâyet ve kendisine bağlı bölgelere vali ataması yaptığına da örneklik teşkil eder.

Birden fazla bölgeye vali atanan kimselerin diğer bölgelere nâib göndermesi veya atama yapması dışında Abbâsîler'in ilk döneminde Abbâsî ailesinden önemli şahıslar da vali atardı fakat bu atamalar hilafet merkezindeki halifenin onaylamasıyla gerçekleşirdi. Nitekim Sâlih b. Ali, Mısır'a Ebû Avn'ı atamış (137/755), Mansûr da onun bu kararını onaylayarak atamasını resmileştirmiştir.¹

Bazen de askerî güce sahip hanedan mensubu komutanlar kargaşa olan bölgelerde asayiş sağladıktan sonra vali atardı. Fakat bu atamalar kısa süre sonra merkezden yeni bir vali atanması suretiyle değiştirilebilirdi. Örneğin Kûfe valisi ve önemli komutanlardan olan İsa b. Musa, Medine'de Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin isyanını (145/762) bastırdıktan sonra Medine'ye Kesîr b. Husayn'ı vali atadı fakat bir ay sonra Mansûr, Abdullah b. Rebî'î yeni vali olarak tayin etti.²

Vali atamalarının resmî belgelerle yapılması merkez-eyâlet ilişkisinin sağlıklı yürümesi açısından önem taşımaktaydı. Çünkü eyâletlerdeki kargaşa ortamlarında sahte atama belgeleriyle valiler ortaya çıkabiliyor gerçek valiyi görevlerinden indirilebiliyordu. Mısır'da Me'mûn'un atadığı Muttalib b. Abdullah'ın valiliği döneminde asker kökenli Serî b. Hakem'in sahte atama belgesi düzenleyerek valilik makamını ele geçirmesi bu duruma bir örnektir.³

Halifeler bazen de nüfuz sahibi önemli devlet adamlarına valilik görevi yapma konusunda birden fazla tercih sunarlardı. Mesela Me'mûn, güvendiği komutanlarından olan Abdullah b. Tâhir'e yolladığı elçilerle ya Azerbaycan ve İrmîniyye valiliğini seçerek Bâbek el-Hürremî ile savaşmasını ya da Horasan valiliğini tercih etmesini istemişti. Abdullah da Horasan valiliğini tercih etmişti.⁴

Kaynaklardaki bazı bilgilerden göreve atanan valilere halifelerin huzurunda bazı protokol işlemlerinin uygulandığı da anlaşılmaktadır. Hârûnürreşîd döneminde

¹ Kindî, **Vülât**, s. 86-87.

² Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 609.

³ Kindî, **Vülât**, s. 126-127.

⁴ İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. 14, s. 194-195.

uygulan bu protokollere göre valilere mızrak, sarık ve sancak verilmekteydi. Valiler görev yerlerine bunlarla gitmekte¹ ve şehirlere bu sancaklarla girmekteydiler.² Mesela Me'mûn, Abdullah b. Tâhir'i el-Cezîre, Şam ve Mısır'a vali olarak atadıktan sonra "Ya Mansûr" yazan bir sancak vererek Bağdat'tan uğurlamıştı.³ Başka kaynaklarda da valilerin sancaklar verilerek görev yerlerine gönderilmekte oldukları ve atandıkları yere bu sancaklarla girdiklerini destekler bilgiler bulunmaktadır.⁴

Abbâsîler'de hanedan dışında valiler genellikle askerî veya bürokratik sınıftan seçiliyordu. Bu görevliler devletin çeşitli kademelerinde farklı görevler üstlenmiş tecrübeli kimselerdi. İdarî görevdeki herhangi bir kişi, başarısı ve yeteneği çerçevesinde vali olarak atanabiliyordu. Özellikle halifenin ve hilafet merkezinin güvenliğini sağlayan sâhibü's-şurta/hares görevinin başında bulunan görevliler vali olarak atanıyordu.⁵ Örneğin Mansûr, sâhibü's-şurtası Abdülcebbâr b. Abdurrahman el-Ezdî'yi bu görevden sonra Horasan'a vali olarak atadı.⁶ Halifenin sâhibü's-şurtalığını yaptıktan sonra valilik görevine terfi ettirilenler diğer örnekler arasında Muhammed b. Müseyyeb,⁷ Ebü'l-Abbâs et-Tûsî,⁸ Ca'fer b. Muhammed,⁹ Ali b. İsa b. Mâhân,¹⁰ Abdullah b. Mâlik,¹¹ Ca'fer b. Yahya,¹² Herseme b. A'yen.¹³ ve Abdullah b. Tâhir gibi önemli kimseler bulunmaktaydı.¹⁴

Devlette çeşitli görevleri başarıyla yerine getirenler bir çeşit terfi olarak valilik görevine atanabilmekteydi. Örnek olarak Mehdî döneminde Medine'de sâhibü's-şurta görevi yapan, Muhammed b. Abdullah, halife tarafından kâdılığa sonra aynı yerin

¹ Zübeyr b. Bekkâr, **Cemheretu Nesebi Kureyş**, s. 130; İbn Ebû Tâhir, **Târîh**, s. 25; Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 56; Haûb el-Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, c. 11, s. 415.

² Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râgıb el-İsfahânî, **Muhâdarâtü'l-Üdebâ ve Muhâveretü's-Şuârâ ve'l-Bülegâ**, 2c., thk. Ömer Tabbâ, Dârü'l-Erkam b. Ebî'l-Erkam, Beyrut, 1999, c. 1, s. 186.

³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 13, s. 435.

⁴ Ezdî, **Târîh**, c. 1, s. 540; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 6, s. 197.

⁵ İbn Habîb, **Kitâbü'l-Muhabber**, s. 374-375.

⁶ İbn Habîb, **Kitâbü'l-Muhabber**, s. 374.

⁷ İbn Habîb, **Kitâbü'l-Muhabber**, s. 375.

⁸ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 162.

⁹ Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 465.

¹⁰ Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 465.

¹¹ Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 465.

¹² Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 465.

¹³ Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 465.

¹⁴ İbn Habîb, **Kitâbü'l-Muhabber**, s. 376.

valiliğine,¹ Hârûnürreşîd döneminde Divanü'l-Hâtem'e bakan Ca'fer b. Muhammed bu görevinden sonra Horasan valiliğine atandı.² Bazen de valiler ilmî sınıftan ise kâdılık görevi de uhdelerine verilirdi. Mansûr döneminde Basra'da Sevvâr b. Abdullah,³ Mehdî döneminde Kûfe'de Şerîk b. Abdullah⁴ ve Hârûnürreşîd döneminde Medine'de Ebû'l-Bahterî Vehb b. Vehb kâdılık ve valilik görevini birlikte yerine getirdi.⁵

Hilafet merkezindeki aktif görevlerde bulunmak bazı eyâlet valiliklerinden daha önemli görülürdü. Nitekim bu husus Seffâh döneminde bir örnekten açıkça görülür. Seffâh, sâhibü's-şurta görevine Abbâsî nakîblerinden ve güvendiği bir kimse olan Musa b. Ka'b et-Temîmî'yi getirdi. Sind eyâletine atanan valilerden Mugallis el-Abdî'nin bölgedeki Emevî valisi Mansûr b. Cumhur tarafından öldürülmesi üzerine halife, sâhibü's-şurtası Musa b. Ka'b'ı bölgeye vali tayin etti. Musa büyük bir orduyla giderek Mansûr'u ortadan kaldırdı. Sind eyâletinde işleri yoluna koyduktan sonra siyasî gücünü muhafaza etmek ve hilafet merkezinden uzakta kalarak pasifize olmamak için olsa gerek hilafet merkezindeki görevine geri döndü ve oğlu Uyeyne'yi yerine nâib bıraktı.⁶

Bazı durumlarda da valilik görevinden alınan bir kişi başka bir idarî göreve atanabilirdi.⁷ Bu atamalar kimi zaman terfi amaçlı kimi zaman da tenzil amaçlı gerçekleşebilirdi. Devletin karşılaştığı sorunları çözme noktasında yapılan bu atamalarda bu kişilerin idarî ve askerî yetenekleriyle baskın karakterleri önemli rol oynardı. Bununla birlikte hilafet merkezinde etkin kimseler siyasî hesaplaşmalar çerçevesinde halifeleri etki altına alarak merkezden uzaklaşmasını istedikleri kimseleri uzak yerlere vali olarak atanmalarına uğraşıyorlardı. Nitekim Mansûr döneminde vezirliğe getirilen Ebû Eyyûb el-Mûriyânî'nin kendisine rakip olarak gördüğü Hâlid

¹ Vekî', **Ahbâr**, c. 1. s. 227-228; el-İsfahânî, **Kitâbü'l-Egânî**, c. 14, s. 110.

² Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 465.

³ Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 349; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. 13, s. 440.

⁴ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 120.

⁵ Vekî', **Ahbâr**, c. 1. s. 243-245.

⁶ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 464-465.

⁷ İbn Habîb, **Kitâbü'l-Muhabber**, s. 375.

b. Bermek'i merkeze uzak ve sorunlu bir yer olan Taberistan eyâletine vali atamasındaki rolünü bu çerçevede değerlendirmek mümkündür.¹

Hilafet merkezi tarafından daha küçük vilâyetlerde başarılı ve titiz valilik yapan görevliler büyük eyâlete vali olarak atanarak terfi ettiriliyor, elde ettikleri başarılar bir anlamda mükafatlandırılıyordu. Mehdî döneminde Musul vilâyetinin valiliğini yapan Musa b. Mus'ab, haraç kayıtlarındaki titizliği ve merkezden gelen direktiflere uyması sayesinde halifenin takdirini kazandı. Yaşının olgunluğundan da emin olan halife onu, Mısır'a vali olarak atadı (167/783-84).²

Abbâsîler'de genellikle kâtip kökenli olanlardan vezirler seçilmekteydi. Bununla birlikte valilik görevlerini başarıyla yerine getirenler de vezirliğe atanabilirdi. Nitekim Bermekîler'den Ca'fer b. Yahya başarılı valiliklerinin neticesinde vezirliğe yükseldi.³ Kâtiplikten valiliğe yükselenler de olurdu. Halifelerin veya hanedan üyelerinin kâtiplerinin valiliğe yükseldiği gibi devlet adamlarının kâtipleri de valiliğe yükselirdi. Mesela Fazl b. Yahya'nın kâtipliğini yapan Hasan b. Tahtâh, Hâdî döneminde Mısır valiliğine atandı.⁴ Abbâsîler'de çeşitli görevlerde bulunan devlet görevlilerinin yeterli görüldüğünde valiliğe de terfi ettirildiği bu örneklerden görülebilmektedir.

Aynı zamanda bu durumun tersi yani tenzil-i rütbe de mevcuttu. Eyâletlerde siyasî ve ekonomik açıdan başarısız olan, halkla veya orduyla başarısız ilişki kuran valiler de hilafet merkezi tarafından cezalandırılmaktaydı.⁵

Eyâlet valilerinin azledilmesiyle beraber yeni atanacak valiler bazen de bölgeyi tanımaları ve dengeleri iyi bilmeleri sebebiyle vilâyet valilerinden atanırdı. Böylece hem bölgenin sorunlarına aşina tecrübeli bir vali atanır, hem de onun terfi ettirilmesi sağlanırdı. Mansûr döneminde Sicistan valiliğinden Yezîd b. Mezyed'in azledilmesiyle yerine Serahs asıllı Herat valisi Temîm b. Ömer et-Teymî atandı (152/769-770). Ancak görevinde başarısız olması makamı kaybetmesine sebep olurdu.

¹ Cehşiyârî, **el-Vüzerâ**, s. 161-163.

² Ezdî, **Târîh**, c. 1 s. 470.

³ Taberî, **Târîh**, c. 6, s. 186.

⁴ Cehşiyârî, **el-Vüzerâ**, s. 194.

⁵ Bu husus detaylı olarak ele alınmıştır bkz. Metin (5. Bölüm), s. 339-346.

Nitekim onun valiliğinde Hâricîler'in artan faaliyetleri karşısında başarısız olması üzerine Sicistan valiliğinden azledilerek tekrar Herat valiliğine atandı.¹

Bazı durumlarda da valiliğin şartla kabul edildiği olurdu. Sahâbîlerden Zübeyr b. Avvâm'ın torunu Abdullah b. Mus'ab'ın valiliği buna örnektir. Hârûnürreşîd ona Medine valiliğini teklif etmiş; o ileri sürdüğü bazı adlî ve malî şartların kabul edilmesi halinde bu vazifeyi kabul edeceğini söylemişti. Onu seven ve değer veren halife, şartlarını kabul etmiş ve Medine ile Yemen valiliğini ona tevdi etmişti. Gayretleriyle halk tarafından sevilen Abdullah âdil bir valilik görevi gerçekleştirmişti.²

B. Vali Nâibliği

Halifeler tarafından atanan valiler, eyâlet veya vilâyetlerdeki görev yerlerine çeşitli sebeplerle gitmeyerek yerlerine nâiblerini gönderebilirdi. Kaynaklarda bu durum “*istahlâfe*” (استخلف)³ fiiliyle ifade edilirdi. Anlamı “*yerine birini geçirmek, halef bırakmak*” olan istihlâf, devlet idaresinde herhangi bir konumda bulunan bir kimsenin çeşitli sebeplerle kendi yerine bir süreliğine veya tamamen, ehil gördüğü bir kimseyi bırakması veya göndermesidir.⁴ Aynı zamanda namazda imamın bir mazeret sebebiyle imamlığı başka birisine bırakmasına, kâdının yargı görevini yerine getirmek için bir vekil atamasına, devlet başkanının geçici olarak veya kendisinden sonra yerine bir başka kişiyi bırakması da istihlâf ile ifade edilirdi.⁵

İstihlâf, nâib ve vekil göndermeyle aynı anlama gelir. Türkçe’de bu durum daha çok nâib olarak ifade edildiği için çalışma boyunca bu uygulama nâiblik kavramıyla ifade edilecektir. Bu uygulamaya Hz. Peygamber (s) döneminde başvurulduğunu ve onun devlet başkanı olarak çeşitli sebeplerle Medine’den çıkarken yerine işleri yürütmesi için nâibler bıraktığı görülür.⁶ Kısa bir süre dahi olsa yerine birini bırakması Hz. Peygamber’in (s) yönetim işinin aksamasına engel olması ve idareye verdiği

¹ **Târîh-i Sîstân**, s. 166.

² Zübeyr b. Bekkâr, **Cemhere**, s. 130; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. 13, s. 628.

³ Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 403, 412; Fesevî, **Kitâbü'l-Ma'rife**, c. 1, s. 116; Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 384; Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 261, 568, Kindî, **Vülât**, s. 84, 87, 96; Makdisî, **el-Bed' ve't-Târîh**, c. 6 s. 75; İbn Miskeveyh, **Tecârib**, c. 3, s. 351.

⁴ Mehmet Akif Aydın, “İstihlâf”, **DİA**, c. 23, s. 337-338.

⁵ Mehmet Akif Aydın, “İstihlâf”, **DİA**, c. 23, s. 337-339.

⁶ Vâkîdî, **el-Megâzî**, c. 1, s. 197; Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 123; Ebû Dâvûd, **Harâc**, 3; Kettânî, **et-Terâtib**, c. 1, s. 621-622.

önemi göstermesi açısından önemlidir.¹ Bu uygulama zamanla valiliklerde de uygulanmaya başladı; çok sık olmasa da Emevîler döneminde valiler yerlerine nâib atamalarında bulundular.² Abbâsî halifeleri tarafından onaylandığı anlaşılan bu uygulama, valiler tarafından -özellikle de nüfuzlu veya hanedan mensubu valiler- çokça uygulanan bir yöntem haline geldi.

Valilerin yerlerine nâib görevlendirmesi çok çeşitli şekillerde gerçekleşebilirdi. Abbâsîler’de kimi zaman valiliğe atanan görevli atandığı eyâlete gitmiyor genellikle oğlunu, yakın akrabasını, güvendiği sâdık bir kimseyi, eski valiyi ya da atandığı yerdeki eşraftan önemli bir kimseyi yerine nâib olarak bırakıyor veya gönderiyordu.³ Bazen tayin edilen valiler yerine nâib olarak birini gönderdikten bir süre sonra görev yerlerine de gidebilir⁴ ya da göreve başladıktan kısa bir zaman sonra yerine nâib bırakarak görevinden ayrılabilirdi.⁵

Bu uygulama çeşitli sebeplerle gerçekleşirdi. Bir eyâlete atanan görevli devletin yönetim merkezi olan saray ve etrafındaki hayat standartlarından vazgeçmektense yerine nâib gönderirdi. Böylece eyâlettaki görevini devam ettirerek maddi olarak kazanç sağladığı gibi hilafet merkezinden uzakta kalmayarak nüfuzunu devam ettiriyordu. Örnek vermek gerekirse Seffâh döneminde Azerbaycan, İrminiyye ve el-Cezîre’ye vali atanan Mansûr, Ebû Müslim el-Horasânî’nin Irak’a doğru gittiğinden haberdar olunca İrminiyye’de askerleriyle kalmayı doğru bulmadı ve yerine Hasan b. Kahtabe’yi nâib bırakıp Irak’a gitti. Seffâh vefat edinceye kadar da onun nâibleri görevde kaldı.⁶

Önemli ve güçlü devlet adamları birden fazla eyâletin valiliğine atanan vali diğer eyâletlere nâiblerini gönderirdi. Görevlendirilen nâiblerse genellikle kendi ailesinden veya kendisinin güvendiği sâdık kimselerden veya bölgedeki eşraftan seçilirdi. Böylece halife eyâletlerin yönetimini güçlü valilerin uhdesine bırakıyor, güçlü valiler de daha fazla nüfuz ve güç için eyâletlere kendi yerlerine nâiblerini gönderiyorlardı.

¹ Ömerî, **el-Vilâye**, s. 40.

² Temir, **Emevîlerde Valilik**, s. 239-240.

³ Ya’kûbî, **Târîh**, c. 2. s. 409; Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 234; Kindî, **Vülât**, s. 109, 111-112, 122, 152.

⁴ Kindî, **Vülât**, s. 110.

⁵ Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 431.

⁶ İbn A’sem el-Kûfî, **el-Fütûh**, c. 4, s. 379-380.

Ebü'l-Abbas et-Tûsî Horasan'a vali olarak atandığında Sicistan'ın (166/782-83) valiliği de ona verildi. Bunun üzerine Tûsî, Sicistan'a Temîm b. Saîd'i nâib olarak atadı.¹ Benzer şekilde valilik yaptığı dönemde Mansûr² ve Mu'tasım³, Fazl b. Yahya el-Bermekî,⁴ Tâhir b. Hüseyin,⁵ Abdullah b. Tâhir⁶ ve Eşnâs⁷ gibi valiler birden fazla eyâlete vali olarak atandıkları zaman diğer eyâletlere nâiblerini gönderdiler.

Valiler görevlerinden azledildikten sonra yeni vali gelene kadar görev yerlerinde bekledikleri gibi bazen de yerlerine nâib bırakarak görevlerini bırakırlardı. Musa b. Uyeyne, Mısır valiliğinden azledildiğinde (141/758-59), yeni vali gelene kadar idarî-askerî işlerin başına Hâlid b. Habîb'i, haraç işlerinin başına Nevfel b. Furat'ı nâib bırakarak Mısır'dan ayrılmıştı.⁸ Benzer şekilde, Mısır valiliğinden azledilen (194/809-10) İbn Tahtâh da yeni vali gelene kadar idarî-askerî görevin başına Avf b. Vehb'i haraç görevinin başına ise Muhammed b. Ziyâd'ı nâib bırakarak Mısır'dan ayrılmıştı.⁹

Valiler, hastalandıkları zaman, vefat etmeleri veya öldürülmeleri gibi bir durumda herhangi bir karışıklık çıkmaması ve zafiyet yaşanmaması için kendilerinden sonra merkezi bir atama yapılana kadar yerlerine nâibler bırakabilirdi.¹⁰ İfrîkıyye valisi Yezîd b. Hâtim hastalanınca oğlu Davud'u nâibi yaptı. Davut babasının vefat etmesi üzerine merkezden yeni bir vali atanana kadar yaklaşık bir yıl boyunca valilik görevini yerine getirdi.¹¹ Mehdî döneminde Mısır valiliğine atanan Musa b. Mus'ab (167/783-84), Dihye b. Mus'ab ve destekçilerinin isyanıyla öldürülünce yerine nâibi Assâme b. Amr geçti. Merkezden Assâme'nin yerine vali olarak Fazl b. Sâlih atanmış fakat o da görev yerine bir süre gitmeyerek Assâme'yi nâib olarak devam ettirdi.¹²

Valiler hac için görev yerinden ayrıldığında da yerine nâib bırakırlardı. Mısır valisi Yezîd b. Hâtim, hac için Mısır'dan ayrıldığında yerine Abdullah b. Abdurrahman'ı

¹ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 162-163

² Belâzürî, **Ensâb**, c. 4 s. 198.

³ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 620.

⁴ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 242.

⁵ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 580.

⁶ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 527.

⁷ Taberî, **Târîh**, c. 9, s. 13.

⁸ Kindî, **Vülât**, s. 89.

⁹ Kindî, **Vülât**, s. 117.

¹⁰ Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 432; Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 579-580; Kindî, **Vülât**, s. 96-97.

¹¹ İbn İzârî, **el-Beyân**, c. 1, s. 117-118.

¹² Kindî, **Vülât**, s. 102-104.

nâib bıraktı.¹ Bazen nadir de olsa halife, valiyi başka bir yere atadığında yerine başka bir vali ataması için eski valiye yetki vermiştir. Mısır valisi Sâlih b. Ali, Filistin’e vali olarak atanınca Seffâh yerine başka birini nâib bırakmasını istedi.²

Abbâsîler’de eyâletlerin büyük olması sebebiyle valiler bir şehirdeki karışıklığı çözmek için eyâlet merkezinden ayrılırken de yerlerine birini nâib bırakabilmekteydiler. Mısır’ın güney bölgelerinde yaşayan Araplar, valileri Leys b. Fazl’a isyan etti. Bunun üzerine o yerine Abdurrahman b. Musa’yı nâib bırakarak isyancıların üzerine gitti.³

Valiler azledilme dışında hilafet merkezi Bağdat’a çağrıldıklarında da yerlerine nâib bırakırlardı. Mesela Hârûnürreşid, Horasan valisi Ali b. İsa b. Mâhân’a hakkındaki ithamlar sebebiyle yanına gelmesi için mektup yazdığında o, oğlu Yahya’yı Horasan’a nâib bırakarak Bağdat’a gitmek üzere yola çıktı; halife bu atamayı onayladı.⁴

Valiler halifenin emri doğrultusunda yerine nâib bırakarak hilafet merkezine de giderlerdi. Züheyr b. Muhammed valilik yaptığı Sicistan’da işleri yoluna koyduktan sonra Mansûr ona mektup yazarak yerine kabiliyetli kimseleri nâib bırakarak huzuruna gelmesini emretti. Bunun üzerine Züheyr de idarî-askerî işlerin başına görevine Ubeydullah b. Alâ’yı, malî işlerin başına da Hüseyin b. Muhammed’i bırakarak halifenin huzuruna gitti.⁵

Eyâletlerde yaşanan tehlikeli durumlar dolayısıyla valiler yerlerine nâib bırakabiliyordu. Ebû Avn Abdûlmelik’in Mısır’daki valiliğinde veba salgını çıkınca (133/750-51) sâhibü’ş-şurtası İkrime b. Abdullah’ı nâib bırakarak salgının olmadığı Yeşkür bölgesine geçti vebanın ortadan kalkmasıyla eyâlet merkezine geri döndü.⁶

Nâib olarak görev yapan valiler göre yaptıkları yerlerde halkla iyi geçinir ve iyi bir siyaset izleyerek herhangi bir sıkıntı yaşanmasına mahal vermemeye çalışırdı. Bu

¹ Kindî, **Vülât**, s. 94.

² Kindî, **Vülât**, s. 83.

³ Kindî, **Vülât**, s. 89, 111-112.

⁴ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 270.

⁵ **Târîh-i Sistân**, s. 135-136.

⁶ İbn Tagrıberdî, **en-Nücûm**, c. 1, s. 412.

durum onların başarı hanelerini doldurmaları ve kariyerleri için önem taşırdı. Nitekim Eşnâs et-Türkî'nin Mısır valiliği döneminde yerine nâib olarak atadığı valiler döneminde Mısır'da kayda değer herhangi bir sıkıntı yaşanmadı.¹ Kimi zaman da nâib olarak atanan valiler ise idarî yönden zayıflıkları sebebiyle çıkan kargaşa ve isyanlar sonucunda öldürülebilirlerdi. Mısır'a vali olarak atanan veliaht Mu'tasım, yerine nâib olarak Umeyr b. Velîd'i bıraktı. O, Kayslılar ile yaşanan problemi çözmek ve onları itaat altına almak için savaşırken pusuya düşürülerek öldürüldü.²

Nâib olarak eyâleti yöneten valilerle yeni atanan valiler arasında zaman zaman sıkıntılar yaşanabilirdi. Sicistan valisi Yezîd b. Mansûr'un yerine nâib bıraktığı Ubeydullah b. Alâ bir süre Sicistan'ı yönetti fakat Mansûr, sonrasında oraya Ma'n b. Zâide'yi atadı. Valiliğe atanan Ma'n ise nâib olarak görevi yürüten vali Ubeydullah ve adamlarını görevden el çektirerek onları pasifize etti. Ubeydullah ise yeni vali Ma'n'ın bazı uygulamalarından rahatsız olan halkla birlikte valiyi şikâyet eden bir mektubu hilafet merkezine göndermeye çalıştı. Vali Ma'n'ın adamları mektubu ele geçirince Ubeydullah'ı yakalatarak saçını tıraş ettirdi ve 400 kırbaç ceza verdi. Ayrıca ona yardım edenleri öldürmeye niyetlendi ise de onlar yüklü miktarda fidye vererek valinin gazabından kurtuldular.³

Bazen de nâib olarak görevde bulunan vali, yerine atanan yeni valiye görevini teslim etmeyerek onunla savaşabilirdi. Mansûr döneminde Sind bölgesinde vali olan Musa b. Ka'b, oğlu Uyeyne'yi nâib bırakarak görevinden ayrıldı. Daha sonra ise buraya Ömer b. Hafs vali olarak atanınca Uyeyne, valiliği ona teslim etmediği gibi onunla savaştı. Ömer'in onu kuşatması sonucunda Uyeyne sulh yapmak zorunda kaldı ve görevi teslim etti.⁴

Nâib olarak göreve devam eden valiler atanan valilerle aynı yetkilere sahipti ve idarî görevlerinin yanında halka yönelik hizmetleri de devam ettirirdi.⁵ Valiler çeşitli sebeplerle nâib gönderdiklerinde o görevliler halifenin kararıyla daha sonra da vali olarak da göreve devam edebilirdi. Nitekim Mansûr, kardeşi Seffâh'ın oğlu

¹ Kindî, **Vülât**, s. 152-154.

² Kindî, **Vülât**, s. 146-147.

³ **Târîh-i Sistân**, s. 137-138.

⁴ Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 433.

⁵ San'ânî, **Gâyetü'l-Emânî**, s. 128.

Muhammed'i Basra'ya vali olarak atamış (147/764-65); bir süre sonra Muhammed görevden affedilmesini istemiş, isteği kabul görünce de Bağdat'a geri dönmüştü. Muhammed, Basra'dan ayrılırken yerine Ukbe b. Selm'i nâib olarak bırakmıştı. Mansûr da sonrasında onu valiliğe atayınca Basra'da valilik görevini devam ettirmişti.¹ Abbâsîler'de bu şekilde birçok valinin nâib olarak bırakıldıktan sonra uzun süre valilik görevinde kaldıkları görülür. Bir anlamda merkezden yeni vali atanmadıysa nâib olarak valilikler aslî valiliklere dönüşmekteydi.

Valiler askerî başarısızlıklar sebebiyle de yerlerine nâib bırakabilirlerdi. Nitekim Sicistan valiliğine atanan Yezîd b. Mansûr döneminde (142/759-60) isyancı Muhammed b. Şeddâd'ın etrafında birleşen asiler ve Mecûsîler ayaklandılar. İsyancılar Sicistan'a yürümeye niyetlendiklerinde erkenden harekete geçen vali Yezîd, orduyla onların üzerine yürüdü. Yapılan savaşta ordusu yenilen vali Yezîd, Nişabur'a kaçtı ve yerine Ubeydullah b. Alâ'yı nâib bıraktı.²

Nâib olarak görevlendirilen valilerin eyâletteki karışıklıklarla başa çıkamaması durumunda görevlendirmeyi yapan vali durumu kontrol etmek için görev yerine gelmek zorunda kalırdı. Hârûnürreşîd döneminde Sind eyâletine Davud b. Yezîd atandı (184/800-01) fakat o görev yerine gitmeyerek yerine kardeşi Mugîre'yi nâib olarak gönderdi. Sind bölgesinde Müslüman Araplar arasında uzun süre boyunca devam eden asabiyet sıkıntısı çatışmaya dönüştü ve eyâlet dört gruba bölündü. Nâib olarak görevlendirilen Mugîre çatışmalar esnasında taraf oldu ve Nizarîler ile yaptığı savaş sonucunda yenildi. Eyâletin kontrolden çıktığı haberi Davud'a ulaşınca eyâlete doğru yola çıkarak valiliğin başına geçti isyancı gruplarla mücadele ederek düzeni yeniden sağladı.³

Nâiblik uygulamasının zaman içerisinde olumsuz sonuçları da oldu. Bu uygulamayla beraber kudretli ve önemli kimselerin eyâletlere gitmemesi taşrada genel anlamda otorite kaybına neden oldu. Bu durum hilafet merkezinin güç kaybına sebep olduğu gibi zamanla eyâletlerde eşraftan kimselerin etkilerinin artmasına sebep oldu.

¹ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 25-26.

² **Târîh-i Sistân**, s. 136-137.

³ Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 409.

Ayrıca nâib olarak gönderilen valiler eyâlette sorun çıkarabiliyor, isyan edebiliyorlardı. Mesela Azerbaycan’a vali olarak atanan Afşin’in, Bâbek sorununu çözerek Sâmerî’ya dönmesinin akabinde yerine Azerbaycan’a akrabalarından Mengücur’u nâibi olarak atadı. Eyâlette sorun çıkararak isyan eden Mengücur üzerine gönderilen askerî birlikler, onu yenerek (225/839-840) Samerrâ’ya getirdi ve hapse atıldı. Bu durum kendisini nâib olarak atayan Afşin’i de sıkıntıya sokmuş, o çeşitli ithamlar altında kalmıştı.¹

C. Valilik Makamını Ele Geçirme

Abbâsîler döneminde çeşitli sebeplerle bazı bölgelerde valilik makamını hilafet merkezinin ataması dışında kimseler de ele geçirebilirdi. Her ne kadar valiler merkezî tayinle atansa da göreve başlayan valiler halk veya askerlerle sorun yaşayabilirdi. Bu sorunlar nedeniyle halk veya askerler ayaklanarak valiyi makamından indirebilir ve yerine başka birini valilik makamına geçirebilir. Bu gibi durumlarda valilik makamına geçenler genellikle merkez tarafından onaylanmamaktaydı. Valilik makamına geçen kimsenin yerine süreç içerisinde hilafet merkezinden yeni bir vali ataması yapılarak sorun çözülmeye çalışılırdı. Çalışmanın bu başlığında muhalif grupların hâricinde valilik makamını ele geçirenler örneklerle ele alınacaktır.

Ayaklanmalar sonucu yaşanan yönetim değişikliğine karşı hilafet merkezi bir süre sonra ortamın sakinleşmesini beklemekte daha sonra ise askerî güç kullanmanın da içinde bulunduğu birçok yöntem kullanarak o bölgeyi kontrol altına alarak vali atardı. Bununla birlikte bazı durumlarda valiliği ele geçiren unsurların, merkezî yönetim maslahatı gereği hilafet merkezinin hâkimiyetini tanımaları koşuluyla tâbi olarak görevlerine devam etmelerine göz yumulurdu. Hilafet merkezi için önemli olan valilerin merkeze tâbi olması, haraç gelirlerinin toplanması ve merkeze ulaştırılmasıydı.

Mâverîdî “*imâretü’l-istilâ*” olarak adlandırdığı istila yoluyla makamı ele geçiren bu tür unsurların valiliklerinin merkezî yönetim tarafından kabul edilme sebebini eyâletler ve vilâyetlerde fesat çıkmaması, dinî işlerin yürütülmesi, hükümlerin askıda

¹ İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 6, s. 505.

kalmaması ve yanlış hükümlerin uygulanmasının önüne geçmek olarak açıklayarak yedi maddede gerekçelerini izah etmiştir.¹

Örneklere bakılacak olursa valilik makamının askerî güçle sık sık ele geçirildiği en önemli yerlerden biri merkeze de uzak olan İfrîkıyye eyâletiydi. Abbâsî ihtilâli olduğunda tüm eyâletler zamanla ele geçirilerek merkezden yeni valiler atandı. İfrîkıyye bölgesinde ise Emevîler'in otoritesinin zayıflaması sebebiyle bağımsızlığını ilan eden (127/744-45) Ukbe b. Nâfi'in torunlarından Abdurrahman b. Habîb hâkimdi.² Abbâsîler hilafeti ele geçirince Abdurrahman makamını korumak amacıyla, Seffâh'a itaatini bildiren mektup yazdı ve hutbeyi onlar adına okuttu. İhtilâlinin akabinde hâkimiyetlerini oturtmaya çalışan Seffâh, askerî açıdan güçlü bir konuma sahip Abdurrahman'ı valilikte tutmaya devam etti. Onu buna iten sebepler Alioğulları ve Ümeyyeoğulları'yla mücadelenin devam etmesi, her daim devam eden Bizans tehlikesi ve merkeze uzakta bulunan bu bölgede idarî ve askerî bir güç konumundaki Abdurrahman ile mücadele ederek bir cephe daha açmanın mantıklı olmamasıydı.³ Böylece Abdurrahman'ın valiliği karşılıklı çıkarlar doğrultusunda Abbâsîler döneminde de devam etti.

Mansûr döneminde hilafet merkezi için tehlike oluşturan Abdullah b. Ali, Ebû Müslim, Muhammed en-Nefsüzzekıyye ve kardeşi İbrahim ortadan kaldırıldı ve merkezî yönetimin güç ve etkisi iyiden iyiye arttı. İfrîkıyye'de de hâkimiyetini artırmak isteyen Mansûr, vali Abdurrahman b. Habîb'den haraç gelirlerini göndermesini istedi. Abdurrahman ise İfrîkıyye halkının Müslüman olduğunu artık burada ganimet ve esirlerin olmadığını söyleyerek malî sorumluluktan kaçındı. Mansûr bu duruma öfkelenerek onu elçiler vasıtasıyla tehdit etti. Bunun üzerine Abdurrahman cuma hutbesinde Abbâsîler'in simgesi olan siyah elbisesini yırtarak onlara itaatten çıktığını ilan etti. Mansûr bir taktik izleyerek Abdurrahman'a karşı onun kardeşi İlyas'ı destekledi. Hilafet merkezinin de desteğini alan İlyas, ağabeyi Abdurrahman'ı öldürdü (137/154-55). Onun ölümünden sonra Abdurrahman'ın oğlu Habîb ile İlyas mücadeleye girişti, İfrîkıyye eyâleti idarî-askerî açıdan karıştı. Durumu

¹ Maverdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 66-67.

² İbn İzârî, **el-Beyân**, c. 1, s. 92-93.

³ İbn İzârî, **el-Beyân**, c. 1, s. 96; Kapanşahin, **Ağlebîler**, s. 24-25.

fırsat bilen Hâricîler de Ebü'l-Hattâb Abdüla'lâ b. Semh el-Meâfirî'nin liderliğinde Kayrevan'ı ele geçirdi. Bir süre sonra Mansûr büyük bir orduyla Muhammed b. Eş'as el-Huzâî'yi vali olarak bölgeye göndererek sükuneti sağladı (141/758-69).¹

Valilik makamının askerî güçle ele geçirildiği bir diğer önemli eyâletse Mısır eyâletiydi. Abbâsîler'in genellikle hanedan mensuplarını atadığı bir eyâlet olan, tarım ve ticaret gelirleri sebebiyle büyük önem taşıyan Mısır'da, Emîn ile Me'mûn arasında yaşanan mücadeleler sırasında çeşitli sorunlar yaşandı. Emîn tarafından valiliğe atanan Câbir b. el-Eş'as (195/810-11) zamanında ordu mensupları ve Me'mûn taraftarları birleşerek ona biat ettiler ve bir ayaklanmayla valiyi görevden alarak Me'mûn'un emriyle valiliğe Abbâd b. Muhammed'i geçirdiler.²

Yukarıda zikredildiği üzere başlayan Mısır'daki çalkantılı süreç daha sonra da devam etti. Emîn'in 198 (813) yılında öldürülmesiyle hilafete Me'mûn geçti. Mısır'daki valisini de aynı sene değiştiren Me'mûn Muttalib b. Abdullah'ı vali tayin etti. Mısır'da başarılı olamayan Muttalib de yaklaşık sekiz aylık valiliğinin ardından azledilerek (198/813-14) yerine Abbas b. Musa el-Abbâsî atandı.³ Eski vali Muttalib hapse atıldı ve yeni vali Abbas, oğlu Abdullah'ı nâib olarak gönderdi. Vali Abdullah'ın atadığı görevlilerin ordu ve halkı rahatsız eden uygulamaları ayaklanmaya sebep oldu ve üçüncü ayı dolmadan görevden indirilerek eski vali Muttalib valilik makamına geçirildi (Muharrem 199/Ağustos 814).⁴

Mısır'da kargaşalı ve çekişmeli ortamı yönetemeyen Muttalib de, Me'mûn'u destekleyen önde gelen komutanlardan olan Serî b. Hakem ve onu destekleyen ordudaki Horasanlar tarafından gerçekleştirilen ayaklanmayla (Ramazan 200/Nisan 816) indirilerek sahte valilik belgesiyle Serî b. Hakem getirildi.⁵ Onun valiliği döneminde kargaşa ve çekişmelerin devam etmesi ve orduyla arasının da bozulmasıyla vali Serî'ye karşı ayaklanma çıkmasına ve sahte atama belgesiyle Süleyman b. Gâlib'in getirilmesine sebep oldu (Rebiülevvel 201/Eylül 816).⁶

¹ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 5, s. 311-319; İbn İzârî, **el-Beyân**, c. 1, s. 99-105.

² Kindî, **Vülât**, s. 118.

³ Kindî, **Vülât**, s. 119-122.

⁴ Kindî, **Vülât**, s. 123.

⁵ Kindî, **Vülât**, s. 124-128.

⁶ Kindî, **Vülât**, s. 129-131.

Bir kere merkezî otoritenin bozulmasıyla başlayan süreç Mısır'da valilik makamının çeşitli tarihlerde askerî güçle ele geçirilmesine sebep olmuştu. Yeni vali Süleyman b. Gâlib de orduyla sorun yaşamış ve bunun neticesinde otoritesi sarsılmıştı. Me'mûn ise merkezî yönetimin dizginlerini yavaş yavaş eline geçirmeye başladıktan sonra Mısır'da hâkimiyeti Serî b. Hakem ile sağlayacağını düşünerek onu resmen Mısır valiliğine atadı (Şaban 201/Şubat 817).¹

Yaklaşık dört yıl valilik yaptıktan sonra Serî b. Hakem 205 (820-21) yılında vefat edince yerine oğlu Ebû'n-Nasr geçti ve bir buçuk yıl valilik yaptıktan sonra o da vefat edince ordunun desteğiyle valilik makamına kardeşi Ubeydullah b. Serî getirildi (206/821-22).² Bu süreçte daha önemli iç meselelerle uğraşan Me'mûn ise Mısır'daki duruma müdahil olamadı ve askerî unsurlar tarafından valilik makamı ele geçirildi. Bunun üzerine aynı sene Me'mûn, Hâlid b. Yezîd eş-Şeybânî'yi vali atadığı Mısır'a bir orduyla yolladı. Yönetimi askerî güçle elinde tutan Ubeydullah ise valiliği teslim etmeyerek onlarla savaştı ve galip geldi. Bunun üzerine de Hâlid b. Yezîd, Mekke'ye gitmek zorunda kaldı.³ Me'mûn da bu süreçte daha önemli sorunlar sebebiyle Mısır'daki de facto duruma müdahil olamadı. Abdullah b. Tâhir, Nasr b. Şebes isyanını bastırdıktan sonra (210/825-26) Mısır'a gelerek valilik makamını elinde bulunduran Ubeydullah'ın ordularını yendi ve sonra Me'mûn'un ona emân da vermesiyle valiliği Abdullah'a teslim etmek zorunda kaldı (211/826-27).⁴

Mısır'da Emîn döneminin sonundan başlayarak Abdullah b. Tâhir'in valiliğine kadar geçen bu süreçte istila ile valilik makamının ele geçirilmesinde merkezî otoritede yaşanan sıkıntılarla beraber ordu içerisindeki karışıklıklar da etkili oldu. Hilafet merkezi açısından ciddi ekonomik ve stratejik öneme sahip Mısır, Me'mûn'un dizginleri eline almasıyla beraber Abdullah b. Tâhir'den itibaren merkezî yönetimin atadığı valilere yeniden bağlandı.

Abbâsîler'in hilafete geldiği dönemdeki kargaşadan yararlanarak Sicistan'da da valilik makamını askerî güçle ele geçirenler ortaya çıktı. Emevîler döneminde

¹ Kindî, **Vülât**, s. 132.

² Kindî, **Vülât**, s. 136-137.

³ Kindî, **Vülât**, s. 136-137.

⁴ Kindî, **Vülât**, s. 140-141.

bölgedeki mahallî lider olan Rutbîl kargaşadan istifade ederek Sicistan'daki hükümdarlık alanını genişletti ve anlaşmalar çerçevesinde ödemesi gereken vergileri ödemedi.¹ Başlangıçta Horasan eyâletine tâbi olan Sicistan'a Ebû Müslim, Ömer b. Abbâs'ı atadı. Ömer eyâlete gittiğinde Temîm kabilesi valiye karşı ayaklanarak onu ve sâhibü's-şurtasını öldürdüler. Durum Ebû Müslim'e ulaştırılınca o vali olarak, Ebû'n-Necm İmrân b. İsmail'i atadı. Bölgede askerî gücü bulunan yerel güçlerden Ebû Âsım, Temîm kabilesiyle birleşerek yeni valiye de öldürerek eyâlette askerî bir güce dönüştü ve valilik makamını ele geçirdi. Ebû Âsım elde ettiği güçle Horasan'ı ele geçirmek üzere sefere çıktı. Ebû Müslim'den sonra valilik makamına geçen Ebû Davud duruma müdahale ederek onun üzerine bir ordu gönderdi. Yapılan savaş neticesinde Ebû Âsım ortadan kaldırıldı (138/755-56) ve Sicistan'da durum kontrol altına alındı.²

Zaman zaman vilâyetlerde de istila ile valilik makamını ele geçirenler ortaya çıkabiliyordu. 203 (818-19) yılında Musul kabileler arasında yaşanan savaşlar ve Hâricîler'in faaliyetleriyle kontrolden çıktı ve isyancılar şehri ele geçirdiler. Ezd kabilesinden Seyyîd b. Enes ve etrafında toplananlar bu duruma tepki gösterdiler ve örgütlenerek Musul'da hâkimiyeti ele geçirdiler. Valilik makamını ele geçiren Seyyîd b. Enes, akıllıca bir siyaset izleyerek halife Me'mûn adına hutbe okudu ve ona itaatini arz etti. 204 (819-20) yılında bir grup Musullu'nun Seyyîd'i Me'mûn'a şikâyet etmeleri üzerine, halife onu huzuruna çağırdı. Me'mûn, huzuruna getirilen Seyyîd'e: "*Seyyîd sen misin?*" diye sorunca o, halifeye karşı "*Seyyîd (Efendi) sizsiniz, ey Müminlerin emîri! Ben Enes'in oğluyum.*" diyerek ince ve edepli bir şekilde cevap verdi. Me'mûn, onun bu şekilde akıllıca cevabını beğendi. Ona hakkındaki şikâyetleri sorunca Seyyîd, fitnetçilerle savaştığını söyledi. Onun bu ifadeleri karşısında Me'mûn, onu affettiği gibi idareciliği başarıyla yerine getirdiğini görmesi sebebiyle valiliğe resmî olarak da tayin ettiğini söyledi.³

Bazı durumlarda valilik makamı ele geçirilse de bu durum valilerin mücadelesiyle tersine dönebilirdi. Mansûr döneminde Muhammed en-Nefsüzzekiyye isyanından

¹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 564.

² **Târîh-i Sistân**, s. 132-133.

³ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 6, s. 348, 358-359.

sonra Medine'ye Abdullah b. Rebî' atandı. Bir süre sonra valinin askerleri şehirde huzursuzluk ve sıkıntı çıkarınca Medine halkı ve zenciler onlara saldırarak bir kısmını öldürdüler ve geri kalanları da kovdular. Vali Abdullah'ı da Medine'den çıkararak mallarına el koydular. Zenciler aralarından Utiyo adlı bir siyahiyi de yönetici olarak başlarına geçirdiler. Hapishaneden çıkarılan eski vergi memuru İbn Ebî Sebre ise onları ve Medineliler'i tekrar itaate çağırdı. Durumun daha vahim bir hal almasından korkan Medineliler geri adım atmak zorunda kaldı. Vali de kaçtığı yerden gelerek valilik makamına yeniden geçti. İsyanlıların elebaşlarının ellerini kestirerek cezalandırdı ve Medine'de işleri tekrar düzene soktu.¹

Benzer bir olay İfrîkıyye eyâletinde yaşandı. İfrîkıyye valisi Muhammed b. Mukâtil kötü ahlak ve yaşantısıyla beraber ordu mensuplarına da maaşların ve erzakların ödenmesi noktasında sıkıntı yaşatmaktaydı. Onun İfrîkıyye'nin önemli zâhitlerinden olan ve bölgede daha önce valilik yapan Herseme b. A'yen'in de görüşlerinden istifade ettiği Behlül b. Râşid'i kırbaçlatarak hapsedtirmesi ve akabinde vefat etmesi, valinin ulemâ nezdinde de kınanmasına sebep oldu. Halk ve ordu tarafından tepki çeken ve idarî olarak da İfrîkıyye'yi kontrol edemeyen Muhammed'e karşı Tunus'tan Temmâm b. Temîm et-Temîmî etrafında birleşen askerî güçler ayaklanma başlattı ve valilik konağı kuşatıldı. Vali Muhammed valilik konağını terk ederek evine sığındı. Temmâm ve yanındakiler de ona emân verince, vali yakın adamları ve askerleriyle Kayrevan'dan ayrıldı. Zap valisi İbrahim b. Ağleb askerleriyle duruma müdahil oldu ve Kayrevan'ı istilacılardan geri alarak vali Muhammed'i, yeniden valilik makamına geçirdi.²

Verilen örnekler Abbâsîler'in ilk asrında çeşitli sebeplerle valilik makamını ele geçiren unsurların hilafet merkezinin içinde bulunduğu siyasî ve ekonomik duruma göre belli bir süre valilik makamını ele geçirdiklerini fakat bu durumun Abbâsîler açısından ciddi bir tehdit teşkil etmediğini ve belirli bir süre sonra kontrol altına alındıklarını göstermektedir. Örneklerde görüldüğü üzere nadir de olsa valilik makamını kaybeden valiler makamlarına geri dönebilmekteydi.

¹ Belâzürî, **Ensâb**, c. 3 s. 338-339; Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 609-614.

² İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 6, s. 154-155; İbn İzârî, **el-Beyân**, c. 1, s. 126-129; Kapaşahin, **Ağlebîler**, s. 56-57.

IV. VALİLİK GÖREVİNİN REDDİ

Abbâsîler döneminde valilik sağladığı güç, prestij ve saygınlığın yanında ekonomik açıdan da getirisiyle önemli bir görevdi. Buna rağmen çeşitli sebeplerle valilik görevini reddeden kimseler olabilmekteydi. Valilik görevi her ne kadar büyük getiri ve avantajlar sağlasa da zor zamanlarda tayin edilen bölgelerde yaşanan tehlikeler, toplum nezdindeki itibar sahibi bazı önemli kimselerin idarî görevlerde kullanılmak istenmesi veya güçlü bir devlet adamını görev yaptığı yerden uzaklaştırarak pasifize etmek gibi amaçlar bu görevin reddedilmesine sebep olabilirdi.

Aşağıda zikredileceği üzere Ebû Müslim örneğinde olduğu gibi valilik pasifize etmek amaçlı teklif edilebilir ve bu durum reddedilmeye sebep olabilirdi. Abbâsî ihtilâlinin başarıya ulaşmasında büyük pay sahibi olan ve Horasan'da nereden ise halifeyle yarışacak kadar bir güç elde eden vali Ebû Müslim, Seffâh ve Mansûr döneminde devlet için hayatî görevler yerine getirdi. Onun giderek güçlenmesi ve halk nezdinde itibarının artması özellikle Mansûr için ortadan kaldırılması gereken bir tehdit durumuna getirdi.¹ Mansûr, amcası olan Şam valisi Abdullah b. Ali'nin isyanını² Horasan valisi Ebû Müslim vasıtasıyla bastırdı.³ Böylece Son Emevî halifesini Zap Suyu Savaşı'yla (132/749-50) yenerek hazinesini ele geçirmesinin yanında Şam valiliği sebebiyle de güçlü bir hazineye sahip olan Abdullah b. Ali'nin bütün maddi varlığı Ebû Müslim tarafından ele geçirildi. Bu durum onun gücünü daha da artırdı.⁴ Mansûr, müfettişi Ebû'l-Hasîb vasıtasıyla bu hazinelerin teslimini istedi. Bu talep aralarında gizliden gizliye çekişme bulunan ikili arasında iplerin kopmasına sebep oldu.⁵ Talebe öfkelenen ve halifeye hakaret eden Ebû Müslim, Horasan'a doğru yola çıkma kararı aldı.⁶

Ebû Müslim'in halifenin müfettişine karşı bu tavrı ve Horasan'a hareketi Mansûr'da tedirginliğe yol açtı ve onu bu karardan vazgeçirmek için çabaladı. Mektupla onu büyük ve önemli eyâletler olan Şam ve Mısır'a vali tayin ettiğini

¹ Taberî, **Târîh**, c. 7 s. 480.

² Taberî, **Târîh**, c. 7 s. 474-475.

³ Taberî, **Târîh**, c. 7 s. 475-479.

⁴ Taberî, **Târîh**, c. 7 s. 481.

⁵ Taberî, **Târîh**, c. 7 s. 482.

⁶ Taberî, **Târîh**, c. 7 s. 482-483.

bildirdi. Ayrıca bu eyâletlerin onun için daha hayırlı olacağını ve halifeye daha yakın bulunacağını söyledi.¹ Bu teklifle Mansûr, onu hem büyük bir askerî ve ekonomik güce sahip olduğu Horasan'a gitmekten vazgeçirmek hem de kendisine yakın bir eyâlete vali atayarak kontrol altında tutmak istiyordu. Ebû Müslim ise halifenin kendisini Horasan'daki gücünden mahrum bırakmak ve daha rahat kontrol edebileceği bir valiliğe atamak istediğini anlayarak teklifi reddetti.² Bunun üzerine Mansûr, Ebû Müslim'e yolladığı elçiler vasıtasıyla türlü komplolara girişerek aklını çeldirmeyi başardı ve onu Horasan'a gitmekten vazgeçirerek huzuruna getirtti. Üç gün ağırılarak güvenini kazandıktan sonra bir gaflet anında huzurunda öldürterek ortadan kaldırttı.³

Mansûr döneminde valilik görevinin reddedildiği ilginç bir olay zikredilir. Mansûr bir gün sarayında otururken yanına bir ok düşer ve okla birlikte mektup da bulunur. Mektupta Hemedanlı yaşlı birinin haksız yere hapiste tutulduğu yazar. Durumu tahkik ettiren Mansûr adamlarına Hemedanlı yaşlı birinin hapiste olduğunu ve onun bulunup getirilmesini emreder. Adamlar gerçekten de hapishanede Mansûr'un tarif ettiği şekilde birini bularak halifenin huzuruna getirir. Mansûr onunla Hemedan hakkında konuşur. Adam, bölgeye atanan valinin oraya girdiğinde değeri bir milyon dirhem olan bir çiftliğini kendinden almak istediğini fakat onu vermediğini söyler. Bunun üzerine vali tarafından haksız yere hapse atıldığını ve dört yıldır hapiste olduğunu söyler. Mansûr haksızlığa uğrayan yaşlı adamı hapisten çıkarır ve arazisini geri verir. Ayrıca adı zikredilmeyen vali yerine yaşlı adamı Hemedan'a vali olarak atamak ister. Yaşlı adam araziye geri kabul ettiğini ama valilik için uygun olmadığını söyleyerek görevi reddeder. Mansûr ise adamı anlayışla karşılayarak ona başka hediyeler verir. Ayrıca eski valiyi halka zulmettiği ve adaletten saptığı için azlederek cezalandırır. Bu olaydan sonra memleketine giden yaşlı adamla Mansûr münasebetlerini devam ettirdi; onunla yazışarak Hemedan'daki valilerinin durumu hakkında bilgiler aldı.⁴

Siyasî sebeplerle valilik görevini reddeden bir diğer şahıs Horasan asıllı olan ve Abbâsîler'e sadakatle hizmet eden bir vali-komutan olan Herseme b. A'yen'di.

¹ Taberî, **Târîh**, c. 7 s. 482.

² İbn A'sem el-Kûfî, **el-Fütûh**, c. 4, s. 386-392.

³ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 482-489.

⁴ Mes'ûdî, **Mürûc**, c. 3, s. 239-240.

Hârûnürreşîd'in hilafete geçmesinde de katkısı olan¹ Herseme, Horasan'dan İfrîkiyye'ye kadar birçok eyâlette kritik zamanlarda valilik görevini üstlenerek ortaya çıkan isyan ve kargaşaları bastırdı² ve Emîn'e karşı Me'mûn'un safında önemli görevler yerine getirdi.³ Me'mûn da Emîn'e karşı Horasan merkezli olarak zafer kazanarak iktidarı ele geçirmeyi başardı. Bu kanlı mücadele sırasında eyâletlerde merkezî otorite kayboldu; isyancılar ve istilacı unsurlar türedi. Halk nezdinde vezir Fazl b. Sehl'in Me'mûn'u elinde oynattığı söylentileri çıktı.⁴ Sağlam bir askerî ekibi olduğu anlaşılan başarılı komutan ve idareci Herseme, Ebü's-Serâyâ ve Muhammed b. Muhammed el-Alevî isyanlarını bastırdıktan sonra Kûfe'ye geri döndü. Bu sırada Me'mûn tarafından kendisine vezirin de etkisiyle olsa gerek Horasan'dan uzaklaştıracak bir şekilde Suriye veya Hicâz eyâletlerinden birinde valilik görevini seçmesini isteyen görev mektupları geldi. Herseme, halifenin bu tayin emrini Abbâsîler nezdindeki hizmetleri ve konumuna güvenerek kabul etmedi. Horasan'a halifenin huzuruna gitmeyi ve vezirin ondan sakladığı gerçekleri anlatmayı düşündü.⁵

Vezir Fazl b. Sehl ise Herseme'nin Me'mûn nezdinde kendisine sokacağı sıkıntıları bildiği için valilik görevini reddeden Herseme'nin, Ebü's-Serâyâ ayaklanmasını tertip ettiğini, valilik görevini reddettiğini ve başına buyruk davrandığını söyleyerek Me'mûn'u ona karşı doldurdu. Fazl'ın sözleriyle fikri değişen Me'mûn, Merv'e gelen Herseme'yi huzuruna aldı ve Fazl'ın dedikleri vecihle onu azarladı. Herseme her ne kadar özür dileyip ona hakikatte olanları anlatmaya çalıştı ise de özrü kabul edilmediği gibi dövdürülerek hapse atıldı. Daha sonra da Herseme, Fazl'ın adamları tarafından hapishanede öldürüldü.⁶

Abbâsîler, Emevîler'e göre daha çoğulcu ve dinî temelli politika uyguladılar.⁷ Bu amaca matuf olarak halk nezdinde itibar sahibi, dinî kişilikleriyle ön planda olan

¹ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 230.

² Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 459.

³ Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 467.

⁴ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 541-542, c. 8 s. 564; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 6, s. 302.

⁵ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 541.

⁶ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 542-543; Cehşiyârî, **el-Vüzerâ**, s. 446-447.

⁷ Abbâsîler'in uyguladığı dinî politika hakkında detaylı bilgi için bkz. Nagihan Doğan, **İslâm Siyaset Tarihinde Din, İktidar ve İdeoloji: Erken Abbâsî Dönemi (750-833)**, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi SBE., Ankara, 2013, s. 11-232; Mutlu Saylık, **Sâmerrâ Dönemi Abbâsî Halifelerinin Din Politikaları**, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE., Ankara, 2019, s. 21-250.

kimselerin de özellikle ilk dönemlerde yönetimde görev almalarını sağlamak için uğraştılar. Böylece otoritelerini sağlamlaştırmak ve ulemâyı da kendi yanlarına almak istediler. Bu amaçla âlimlere de valilik görevi teklif ettiler. Kimileri görev almayı kabul ederken kimileri de görev almaktan imtina etti.

Özellikle bu tekliflerin kendisi de İslâmî ilimlerle uğraşmış olan Mansûr döneminde yapılmış olması dikkat çekicidir. Kendisi Ebû Hanîfe örneğinde olduğu gibi âlimleri devlette bir şekilde görev almaya zorladı.¹ Bununla birlikte o bazı âlimlere de valilik görevi teklif etti. Nitekim tebeu't-tâbiîn neslinden, Irak'ın önde gelen âlimlerinden olması hasebiyle *şeyhü'l-Irâk* olarak methedilen Ebû Seleme Mis'ar b. Kidâm el-Âmirî'ye (ö. 155/772) ilmine ve dindarlığına hayran olmasının yanı sıra belki aralarındaki akrabalığın da etkisiyle vali olarak atamayı teklif etti. Mis'ar ise bu görevi ailesinin ihtiyaçlarını bile yardım almadan yerine getiremediğini, halifeyi riske atmak istemediği için kabul edemeyeceğini söyleyerek affını istedi. Mansûr da onun söylediklerine kâfi görerek mazur gördü. Her ne kadar o, valilik görevini kabul etmese de Mansûr onu maaşa bağlayarak geçimini üstlendi.² Mis'ar'ın kendisinde yönetme kabiliyeti olmadığı için bu görevi kabul etmediğini ifade etmek mümkün olmakla birlikte bunu bahane uydurarak da görevi kabul etmemiş olması mümkündür.

Mansûr'un valilik teklifini reddedenlerden biri de döneminin meşhur âlimlerinden müctehid ve muhaddis Leys b. Sa'd (ö. 175/791) idi. Hac görevini 140 (757-58) yılında yerine getiren Mansûr, dönüşte Kudüs'e uğradı. Burada Leys b. Sa'd'ın da içinde yer aldığı bir heyet halifenin huzuruna çıktı. Onun ilmini ve kişiliğini takdir eden Mansûr, ona Mısır valiliğini teklif etti. Leys ise mevaliden olduğunu ve göreve güç yetiremeyeceğini söyleyerek teklifi geri çevirdi. Bu cevap üzerine Mansûr onun mevali kimliğini bahane ettiğini, valilik yapmaya niyeti olmadığı için bu görevi kabul etmediğini söyledi. Onu daha fazla zorlamayarak valilik ataması için tavsiye edeceği bir kimseyi söylemesini istedi.³

¹ Taberî, *Târîh*, c. 7, s. 619; Mürteza Bedir, **Ebu Hanife: Entelektüel Biyografi**, Ay Yayınları, Ankara, 2018, s. 20.

² Belâzürî, *Ensâb*, c. 4 s. 354-355; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, 4c., Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998, c. 1, s. 141.

³ Fesevî, *Kitâbü'l-Ma'rife*, c. 1, s. 123.

Bu örneklerden yola çıkılarak Abbâsîler döneminde nadir de olsa valilik görevlerinin kimi zaman siyasî sebeplerle kimi zaman da dinî sebeplerle reddedildiği anlaşılmaktadır. Abbâsîler'in özellikle ilk dönemlerinde yürüttüğü dinî politika sebebiyle âlimleri yönetime katarak meşruiyetlerini ve halk nezdindeki konumlarını sağlamlaştırmak istedikleri görülür. Âlimlerse genellikle Abbâsî yönetiminden uzak durarak idarî görev almaktan kaçınmışlardır. Böylece Abbâsî yönetiminin boyunduruğunda kalmak istememişlerdir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

VALİLİĞİN YAPISI VE İŞLEYİŞİ

Vali olarak tayin edilen görevliler ilgili eyâlet merkezine maiyetleriyle giderek makamlarına yerleşirdi. Abbâsî idaresi tarafından organize edilen yönetim çerçevesinde görevlerini yerine getirir ve eyâletteki diğer görevlilerle iş alanlarına göre beraber çalışırdı. Eyâletlerde valiliğin yapısı ve işleyişi bu bölümde üç başlıkta ele alınacaktır. Birinci başlıkta valilerin eyâletlerdeki yönetim merkezleri, görev süreleri ve gelir kaynakları üzerinde durulacaktır. İkinci başlıkta ise valilerin görevleri tasnife tâbi tutularak işlenecektir. Üçüncü başlıkta ise eyâletlerde bürokratik yapının birer unsuru olarak valilerle çalışan diğer üst düzey devlet memurları ele alınacaktır.

I. YÖNETİM MERKEZLERİ, GÖREV SÜRELERİ VE GELİR KAYNAKLARI

Bu başlık altında valilerin devlet görevlileriyle görüştüğü, halk ve eşraftan kimseleri ağırladığı yönetim merkezleri üzerinde durulacaktır. Valilerin görev süreleri örneklerle zikredilerek kısa veya uzun süre görevde kalmaları, maaşlarının yanı sıra başka hangi araçlar üzerinden gelir elde ettikleri ele alınacaktır.

A. Yönetim Merkezleri

Valiler, gittikleri eyâlet merkezinde kaynaklarda *Dâru'l-imâre* ya da *Kasru'l-imâre* olarak adlandırılan konaklarına yerleşerek aileleriyle burada ikamet eder ve bu mekândan eyâlet yönetimini gerçekleştirirdi.¹ Râşid Halifeler döneminde aktif bir şekilde kullanılan ve yenileri yapılan² bu konaklar Abbâsîler'de de kullanılmaya devam etti. Mevcut valilerin azledilmesinden sonra valilik konağı boşaltılarak yeni gelen valiye tahsis edilirdi.³ Valilerin ikamet ettikleri bu yönetim merkezi genellikle beytülmâl, câmi ve pazarla bitişik veya yakın bir konumda bulunurdu.⁴ Gelirlerin

¹ Taberî, *Târîh*, c. 7, s. 431.

² Yeniçeri, *İslâm'da Devlet Bütçesi*, s. 339.

³ Belâzürî, *Ensâb*, c. 3, s. 313.

⁴ Belâzürî, *Fütûh*, s. 328; Ezdî, *Târîh*, c. 1, s. 351; Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 347-349.

toplandığı ve saklandığı hazine olan beytül-mâl genellikle Dârü'l-imâre içerisinde¹ veya Dârü'l-imâre yakınında bulunan mescidin içerisinde bir odada² muhafaza edilirdi.

Abbâsîler hilafete geldiklerinde Emevîler'e ait kurumları ve binaları devralmış; kimilerini aynı şekilde kullanmaya devam etmiş bazılarında ise yeni tasarruflarda bulunmuşlardı. Valilik konakları hususunda bazı değişiklikler yapmışlardı. Bazı eyâletlerde aynı binaları yönetim merkezi olarak kullandıkları gibi bazıları değiştirilmişti. Mesela Mısır'da vali Ebû Avn, Yeşkür dağının yanındaki boş ve topraklı araziye sahip el-Asker bölgesine yeni bir konak inşa ettirerek Dârü'l-imâre'yi buraya nakletmişti.³ Dârü'l-imârelerin nakli, tadilat ve tamiri noktasında halifelerin emri⁴ ve valilerin kararlarıyla⁵ değişiklikler de yapılabilirdi.

Eyâletlerde devletin en üst makamı ve temsil edildiği yerler olan bu konaklar kâdı, komutan, sâhibü'l-berîd, sâhibü's-şurta v.b. devlet görevlilerinin düzenli olarak bulundukları veya uğradıkları mekânlardı. Bu devlet görevlileriyle valiler, eyâletin çeşitli sorunlarını görüşmekte ve sorunlara çözümler üretilmekteydi. Bununla beraber eşraftan, ediplerden veya sıradan halktan kimseler de vali konağına gelerek şikâyet, istek ve dileklerini valiye iletebilir veya meclislerine izinler dâhilinde katılabilirdi. Eyâletlerde çıkan isyan veya halk hareketleri sonucunda hedef alınan ilk yerler korunaklı olmasına rağmen vali konakları olurdu. Hatta valiler isyancı gruplar tarafından bu konaklarda sıkıştırılarak hapsedilirdi.⁶

Eyâlet merkezindeki valilik konakları halkla yaşanan sorunlar sebebiyle başka yerlere taşınabilmekteydi. Nitekim Horasan valisi Abdullah b. Tâhir, emrindeki askerlerin halka zorbaca davranmaları ve sorunlar çıkarmaları sebebiyle Nişabur'daki Şâziyâh bölgesine yeni bir valilik konağı inşa ettirerek eyâlet merkezini oraya taşıdı.

¹ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 635.

² Kindî, **Vülât**, s. 93.

³ İbn Tagrıberdî, **en-Nücûm**, c. 1, s. 412-414.

⁴ Belâzürî, **Fütûh**, s. 486-488.

⁵ Ezrakî, **Ahbâru**, c. 2, s. 256.

⁶ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 635.

Bu yeni valilik konağının etrafına da askerlerin ikâmet ve ihtiyaçları için binalar inşa ettirmiş ve sorunu çözüme kavuşturmuştu.¹

Valilerin aileleriyle ikamet ettikleri Dârü'l-imâre dışında ikamet amacıyla kullandıkları özel köşkleri bulunabilmekteydi. Bu köşkler valinin özel mülkü olup maddi güçlerine göre lüks ve ihtişamlı yapılar olabilmekteydi.²

B. Yaşları ve Görev Süreleri

İslâm geleneğinde bir görevli atanırken onun genç veya yaşlı olmasından ziyade kabiliyet ve liyakatine önem verilirdi. Nitekim ilk Müslümanlar'ın çoğunun gençlerden olmasının da etkisiyle Hz. Peygamber'in (s) görevlendirdiği kimselerin çoğu genç yaşıyordu. Mesela Hz. Peygamber (s), Mekke fethedildikten sona henüz yirmili yaşlarında olan Attâb b. Esîd'i vali olarak atadı.³ Abbâsîler'de vali atama hususunda yaşla ilgili bir genel bir uygulama veya teamül bulunmamakta, halifelerin kararlarına göre atamalar yapılmaktaydı. Bununla beraber genellikle valilerin tecrübeli olmasına dikkat edilirdi.

İnsanoğlunun yaşadığı süreyle orantılı olarak tecrübelerinin artmasının etkisiyle olsa gerek zamanla İslâm toplumunda valilerin yaşları da önem arz etmiştir. Bu nedenlerle onların yaş almış, olgu ve tecrübeli kimselerden seçilmesine dikkat edildi. Mesela Hârûnürreşîd döneminde Medine'ye atanan valilerden Abdullah b. Mus'ab yetmiş yaşını aşkın bir valiydi.⁴ Bazen de valilerin genç olması sebebiyle tecrübesiz, çok yaşlı olması sebebiyle sağlık problemleri olmaması için orta yaşlarda bulunması halifelerin dikkat ettiği bir husus olduğu görülür. Nitekim Mehdî, büyük bir eyâlet olan Mısır'a vali atarken valinin en az 40 yaşında olmasına dikkat etmişti.⁵

¹ el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldân**, c. 3, s. 305.

² Hasan İbrâhîm Hasan, **Târîhü'l-İslâm: es-Siyâsî ve'd-Dinî ve's-Sekâfî ve'l-İctimâî**, 4c., Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, Kahire, 1964, c. 2, s. 419-424; Güzel, **Abbâsî Halifesi Mehdî b. Mansûr**, s. 294.

³ Râgıb el-İsfahânî, **Muhâdarâ**, c. 1, s. 204.

⁴ İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. 13, s. 628.

⁵ Ezdî, **Târîh**, c. 1, s. 470; Olgunluk yaşı olan 40 İslâmiyet'te çeşitli açılardan öneme haizdir. Hz. Peygamber'e nübüvvet 40 yaşında gelmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'de Ahkâf suresinn 15. ayetinde de 40 yaşına gelen insanın yaptığı dua zikredilir.

Valinin çok yaşı olması eyâletlerde problemlere yol açabilmekteydi. Nitekim bu hususta Ravh b. Hâtim örnektir. Yaşı çok ilerlemesine rağmen Ravh, İfrîkıyye eyâleti gibi çok sık ayaklanma ve huzursuzlukların çıktığı sıkıntılı bir eyâlette valilik yapmaktaydı. Onun çok yaşı olması eyâletin güvenliği açısından zafiyet ve risk teşkil etmesi askerler arasında huzursuzluğa sebep olmakta hatta vali gün içerisinde sıkça uyumakta ve görevini de aksatmaktaydı. Nihayetinde sâhibü'l-berîd vasıtasıyla yaşananlar Hârûnürreşîd'e ulaştırıldı. Raporda Ravh'ın yaşı ve bedenlen güçsüz durumda olması sebebiyle ölmesi durumunda eyâletin güvenliğinin tehlikeye gireceği bildirilerek önlem alınması istendi.¹

Abbâsîler'de valilerin görev süresi hususunda herhangi bir kesin karar olmayıp tayinler herhangi bir süre sınırı olmadan yapılmaktaydı. Halifelerin kararı doğrultusunda valiler atandığı eyâlette uzun yıllar görev yapabilirdi. Mesela neredeyse çeyrek asra yaklaşan görevde kalma süresiyle Sind eyâletinde Davud b. Yezîd el-Mühellebî valilik görevini yerine getirdi.² Bununla beraber valiliğe atandıktan sonra daha görev yerine ulaşmadan³ veya bir ayını doldurmadan azledilen valiler de bulunmaktaydı.⁴ Valilerin görev süreleri halife tarafından çeşitli sebeplerle azledilmeleri, çıkan isyanlar neticesinde kaçmaları ve öldürülmeleri sebebiyle de biterdi. Bazı valiler de görevleri sırasında hastalık veya eceliyle vefat ederdi.⁵ Abbâsîler valilerin görev süresini sınırlandırmamakla beraber zaman zaman, başarılı valileri sorunlu eyâletlere atar ve onların eyâletteki problemleri çözerek işleri yoluna koymaları sonrasında başka eyâletlere atadıkları veya hilafet merkezine geri çağırdıkları görülürdü. Bu hususta Yezîd b. Hâtim, Ömer b. Hafs, Herseme b. A'yen ve Abdullah b. Tâhir gibi başarılı valiler örnektir.

¹ İbn İzârî, **el-Beyân**, c. 1, s. 120-121.

² Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 272, 580.

³ Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 398.

⁴ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 140, 266.

⁵ Mesela Davud b. Ali'nin vefatı için bkz. İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 7, s. 453; Süleyman b. Ali'nin vefatı için bkz. Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 127; Abdullah b. Tâhir'in vefatı için bkz. Taberî, **Târîh**, c. 9, s. 131.

C. Maaşları ve Diğer Gelir Kaynakları

Maaş devlet görevlilerinin maişetini karşılaması, rüşvet almaması ve halka zulmetmemesi için görevlerini yerine getirmelerinin karşılığı olarak devlet tarafından kendilerine verilen ödemeler olup, İslâm tarihi kaynaklarında *rızk* olarak geçer.¹ Valilerin maaşları beytûlmâl gelirlerinden karşılanırdı.² Hz. Peygamber (s) Mekke'nin fethinden sonra vali atadığı Attâb b. Esîd'e maaş olarak geçim standartları açısından iyi bir miktar tahsis etti.³ Hz. Ömer döneminde ise divanların kurulmasıyla beraber başta valiler olmak üzere kâdılar, kâtipler, muallimler ve diğer devlet görevlilerine maaşlar tahsis edildi.⁴

Emevîler döneminde devam eden bu uygulama⁵ Abbâsîler'de de devam etti. Abbâsîler'de hilafet merkezindeki memurlar merkez beytûlmâlden eyâletlerdeki memurlar da farklı bir uygulama olmadıkça eyâlet bütçesinin bulunduğu beytûlmâlden maaşlarını almaktaydı. Abbâsîler'in ilk asrında valilere ödenen maaşlarla ilgili kaynaklarda çok az bilgi bulunur. Bu bilgiler valilerin ekonomik durumunu değerlendirmek açısından net bir bilgi sunmasa da bir fikir verir. Her ne kadar valiler çeşitli vasıtalarla denetlenmelerine rağmen zamanla nüfuzlu valilerin eyâlet bütçeleri üzerindeki tasarrufları ve çeşitli araçlarla elde ettikleri diğer gelirler onların maaşlarını gölgede bırakırdı.

Valiler yukarıda zikredildiği üzere devletten aldıkları maaşın dışında farklı gelir kaynakları aracılığıyla para kazanabilmekte ve mal varlığı edinebilirdi. Başta ticaretle uğraşmak, tarım ürünlerinin satışında aracılık yapmak, değerli hediyeler kabul etmek, çiftlikler kurarak ya da ıslah ederek, halifeler tarafından kendilerine tahsis edilen çiftlik ve arazileri işletmek gibi yollarla önemli miktarda gelirler elde edebilirlerdi. Bununla

¹ İbn Hişâm, **es-Sîre**, c. 2. s. 500; Belâzürî, **Fütûh**, s. 466; Taberî, **Târîh**, c. 6, s. 34.

² Cemîl Mahmûd Benî Selâme, **el-Ücûr ve'r-Revâtib fi'l-İrâk el-Asri'l-Abbâsî hilâle Fetreti (132-334h) (749-954m)**, Yüksek Lisans Tezi, Ürdün Üniversitesi, 1997, s. 34-35.

³ Rakam konusunda farklı rivayetler de mevcuttur. Bkz. İbn Hişâm, **es-Sîre**, c. 2. s. 500; Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esîr, **Üsdü'l-Gâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe**, thk. Ali Muhammed Muavviz; Kılıç, **Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi**, s. 160-161.

⁴ Rifâî, **en-Nüzum**, s. 81; Kılıç, **Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi**, s. 162; Demircan, **Râşid Halifeler**, s. 74-79.

⁵ Temir, **Emevîlerde Valilik**, s. 228.

birlikte çoğu valinin Bağdat veya farklı yerlerde halifeler tarafından ikta edilen çiftlikleri bulunmakta ve buralardan da gelirler elde ederlerdi.¹

Valilerin maaş dışında elde ettikleri gelirlere örnek olması açısından Ahvaz valisinin geliri önemli bir örnektir. Hârûnürreşîd döneminde Ahvaz valiliğine atanan Ferec er-Ruhhâcî ticaretle de iştigal ederek elde ettiği milyonlarca dirhem sebebiyle şikâyet edildi ve görevden azledildi. Halifenin huzuruna getirildiğinde savunma olarak hasat zamanında tüccarlarla birlikte iş yaptığını ve bu sebeple çok fazla para kazandığını söyledi. Söyledikleriyle halifeyi ikna etmeyi başardı ve tekrar görevinin başına gönderildi.² Bu örnek sadece bir vilayet valisinin bile idarî işlerin dışında ticaretle uğraşarak ciddi meblağlar elde edebildiğini göstermektedir.

Valilerin görevleri akabinde aşırı zenginleşmeleri bazen de hilafet merkezinin gözünden kaçabilirdi. Emîn döneminde Yemen valiliğine atanan Saîd b. Serh el-Kinânî valiliği sırasında büyük miktarda servet edindi. Görevden azledildikten sonra memleketi Filistin'e geri döndüğünde elde ettiği servetle birçok ev ve çiftlik arazisi satın aldı.³

Valilerin hilafet merkezi tarafından belirlenen maaşlarına gelince kaynaklarda Hârûnürreşîd döneminde Medine ve Yemen'e vali olarak atanan Abdullah b. Mus'ab ez-Zübeyrî'nin maaşı hakkında bilgi vardır. Hârûnürreşîd ona her ay için iki bin dinar maaş takdir etti. Hârûnürreşîd'in veziri olan Yahya b. Hâlid ise Yemen valilerinin maaşının bin dinar olduğunu halifeye hatırlatarak Abdullah b. Mus'ab'tan sonra Yemen'e atanacak valilerin artık onun aldığından daha az maaşı kabul etmeyeceğini söyledi. Halifeye bir öneri sunarak onun maaşını bin dinar yapmasını diğer bin dinarı ise ona câize olarak vermesini böylece ondan sonra Yemen valilerinin maaşında sıkıntı olmayacağını tavsiye etti. Hârûnürreşîd vezirinin teklifini kabul ederek ona bin dinar maaş bağladı ve 20 bin dinar câize verdi.⁴ Aynı şekilde Hârûnürreşîd Medine'ye nâib olarak atanan Abdullah b. Mus'ab'ın oğlu Ebû Bekir'e bin dinar maaş tahsis etti.⁵

¹ Ya'kûbî, **el-Büldân**, s. 31-43; İbnü'l-Fakîh, **Kitâbü'l-Büldân**, s. 297-315.

² Tenûhî, **Kitâbü'l-Ferec**, c. 1, s. 367-368.

³ Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 435.

⁴ Zübeyr b. Bekkâr, **Cemhere**, s. 130-131.

⁵ Zübeyr b. Bekkâr, **Cemhere**, s. 132.

Kaynaklarda geçen bu bilgi Abbâsîler'in valiler hususunda maaş anlayışını yansıtmayı açısından önem taşır.

Birkaç valinin bir halife döneminde aldığı bu maaş miktarı valilerin aldıkları maaşlar hakkında bilgi verse de karşılaştırma yapmak açısından başka bir bilginin olmaması valilerin maaşları hakkında net bilgi sunmaz. Ayrıca birçok valinin ediplere, halka veya ulemâyâ yaptıkları ihsanlara bakıldığında yukarıda zikredilen miktara eşit veya katbekat fazlası olması valilerin elde ettikleri veya üzerinde söz sahibi oldukları para miktarının azımsanamayacak derecede fazla olduğunu gösterir.¹

Valilerin maaşları hususunda halifelerden istekleri olabilmekteydi. Mesela Mansûr döneminde Medine valisi Ziyâd b. Ubeydullah'ın ne kadar maaş aldığı zikredilmese de halifeden maaşının artırılmasını isteyen oldukça edebî bir dilli mektup yazdığı rivayet edilir. Halife mektubu okuduktan sonra ona aynı edebî kalitede bir tevkîf yazarak *“Zenginlik ve belagat bir adamda toplanırsa onu şımartır. Emîrû'l-müminîn belagatinden dolayı sana şefkat gösteriyor ve maaşını artırmıyor!”* diyerek cevap verdi.²

Yukarıda zikredilen bilgilerin dışında Abbâsîler'in ilk asrında valilerin aldığı maaşlarla ilgili bilgiler kaynaklarda bulunmaz. Nitekim bu konu hakkında diğer müelliflerin çalışmalarında genel cümlelerin dışında bilgiler bulunmaması elde ettiğimiz bilgilerle örtüşür. Örneğin Enver Rıfâi Hz. Peygamber (s), Râşid Halifeler ve Emevîler döneminden valilerin maaşları hakkında örnekler vererek Abbâsî valilerinin maaşlarının değişken ve sabit olmadığını zikreder.³ Zehrânî ise Abbâsîler'in devlet gelir ve harcamalarını ele aldığı eserinde birçok sınıftan devlet görevlisinin maaşları hakkında detaylı bilgiler verse de valilerin maaşına dair bir bilgi vermemiştir.⁴ Benî Selâme de Abbâsîler'in ilk iki asrında maaşlar üzerine yaptığı çalışmasında ilk asra ait bulduğumuz bilgilerin dışında farklı bir bilgi zikretmemiştir.⁵

¹ Bu husus valilerin siyasî ve sosyal gruplarla münasebetlerinde çokça görülür. Bkz. Metin (4. Bölüm), s. 264-273.

² İbn Zâfir, *Ahbârü'd-Düvel*, c. 2, s. 300.

³ Rifâi, *en-Nüzum*, s. 79-80.

⁴ Dayfullah Yahya ez-Zehrânî, *en-Nafakât ve İdâretuhâ fi'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, Mektebetu Tâlibi'l-Câmii, Mekke, 1986, s. 269-420.

⁵ Selâme, *el-Ücûr*, s. 136-137.

II. VALİLERİN GÖREVLERİ

Hız. Peygamber'den (s) itibaren, atanan valilere dikkat edeceği hususlar ve görevleri genellikle atama belgeleriyle bildirilirdi.¹ Bu geleneğin bir devamı olarak Abbâsîler valilere, genel ve eyâletle ilgili özel görevleri atama belgeleriyle tevdi ederdi. Çalışmada tercümelerini verdiğimiz iki ayrı vali atama belgesi (EK-1) valilerin görevlerini yansıtmaları açısından büyük önem taşır. Elbette bu metinlerde detaylı direktiflerden ziyade ana hususlar yer alır. Bu belgelerin dışında halifeler, valilere berîd teşkilatı başta olmak üzere çeşitli araçlarla aldıkları bilgiler çerçevesinde eyâletlerdeki duruma müdahale ederek valilere gerekli emirleri gönderirdi.² Her ne kadar Abbâsîler'in merkezileştirmeye dönük faaliyetleri olsa da genellikle valiler o dönemin ulaşım ve iletişim şartları gereği yönettikleri eyâlet ve bölgelerin büyüklüğü yanında ani gelişen olaylar karşısında karar almak zorunda olmaları sebebiyle bir anlamda özerk hükümdar niteliği de taşırdı.

İslâm devlet hukuku alanında *el-Ahkâmü's-Sultâniyye* eseriyle meşhur Maverdî, bu eserinde devlet görevlilerini ve görevlerini ele almaktadır. Zaman içerisinde kurumsallaşan valilik üzerinde de durarak onların görevlerini sekiz maddede toplamıştır. Elbetteki bu görevler halifelerin emir ve kararları çerçevesinde genişleyebilmekte veya kısıtlanabilmekle beraber temel hatlarıyla şu şekilde sıralanmıştır:

1-Vali ulunduğu eyâletteki İslâm ordularının sevk, düzen ve yönetimini sağlar. Halifenin belirttiği miktarda ordunun iâşesini sağlar.

2-Kâdılarını atayarak adlî işlerin yürümesini gözetir.³

¹ Kılıç, **Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi**, s. 157-159.

² Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 96.

³ Bu durum de facto olarak bazen valilerin ataması bazen de halifelerin ataması şeklinde gerçekleştiği görülür. bkz. Metin (3. Bölüm), s. 236. Kâdılarının atanmasıyla ilgili daha detaylı bir için bkz. Yavuz Selim Göl, **Abbâsîler Döneminde Kâdî'l-Kudâtlık**, Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE., Konya, 2018, s. 42-48.

3-Halktan devlet adına haraç ve zekâtları toplar. Bu işleri yapmaları için vergi memurları görevlendirir. Toplanan vergilerin bir kısmını İslâm'a göre zekâta muhtaç olan kimselere dağıtımını sağlar.

4-Halkın güvenliğini sağlayarak onların ırzını korur. İslâm'ın emirlerinin uygulanmasını sağlar. İslâmî hükümlerin değiştirilmesini ve yanlış olarak uygulanmasını engeller.

5-Dinî hükümlerin ve kul haklarının ihlal edilmesi durumunda had cezalarını uygulayarak suçluları cezalandırır.

6-Cuma günleri ve diğer vakitlerde cemaate imamlık yapar veya bu iş için birini vekil atar.

7-Hacca giden yolcuları uğurlar, geride bıraktıkları kimseleri dönüşlerine kadar korur.

8-Eğer genel valinin atandığı eyâlet hem düşmanlarla sınır hem de tehlike mevcutsa, düşmanla savaş ve savaş sonucunda kazanılan ganimetleri bölüştürerek bu ganimetlerin beşte birini devlet hazinesi adına alır.¹

Tecrübeli vali-komutan Tâhir b. Hüseyin tarafından vali olarak atanan oğlu Abdullah'a yazılan ve Me'mûn'a da ulaşınca beğenerek tüm valilere gönderilmesini emrettiği siyasetnâme özelliği taşıyan vasiyetnâme, Abbâsî valilerinin görev ve sorumluluklarını anlamak açısından önem taşır.²

Bu başlık altında valilerin görevleri, yukarıda zikredilen bilgiler ve çalışma boyunca elde edilen veriler modern çalışmalarda tasnif edildiği ve ele alındığı üzere ayrı başlıklar altında ele alınacaktır. Bu görevler ve zikredilen örneklerin kesin çizgilerle birbirinden ayrılmadığını, daha rahat anlaşılabilmesi amacıyla tasnife tâbi tutularak ele alındığını zikretmekte fayda vardır.

¹ Maverdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 62.

² Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 582.

A. İdarî Görevleri

Abbâsîler valileri resmî belgeyle atadıktan sonra valiler görev yerine askerî birlik ve atama belgeleriyle birlikte giderek görevi devralırdı. Atanan valiler eyâletlerde en üst düzey görevli olarak halifenin otoritesini temsil ederdi. Eyâletlerdeki hemen her hususta sorumlu ve yetkiliydiler. İdarî âmir olarak üstlendikleri bu görevleri çerçevesinde eyâletin idaresiyle ilgilenir, eyâletteki diğer devlet görevlilerinin ve kurumlarının yönetimini organize eder, düzenli bir şekilde çalışmasını ve denetimini sağlardı.

Görev yerine giden valiler eyâlet merkezinde vali konağına geçtikten sonra¹ genellikle eski valiyle çalışan memurları azlederek kendisiyle uyumlu çalışabileceği ve genellikle akrabalarından kimseleri önemli görevlere ve yakın maiyetine görevli olarak atardı. Böylece eski valinin etkinliğini azaltarak kendi nüfuzunu oluşturduğu gibi eyâlet yönetimini yenileyerek halka karşı yeni bir yönetim yüzü çıkarmış olurdu. Valiler eyâlette idarî düzeni emri altındaki ve beraber çalıştıkları memurlar vasıtasıyla sağlardı. Sâhibü'l-berîd, sâhibü'l-haraç ve kâdı hariç diğer görevliler eyâlette idarî olarak en büyük mülki âmir olan valilere karşı sorumluydu. Valiler kendi atadıkları görevlileri yine istedikleri zaman azletme yetkisine sahiptiler.

Valinin eyâletteki en önemli görevi idarî düzeni sağlamaktı. Devlet ve halk menfaatine ifa edilecek diğer görevler ancak bundan sonra sağlıklı bir şekilde yerine getirilebilirdi. Valiler, halife ve hilafet merkezindeki diğer devlet görevlileriyle daima berîd teşkilatı ve diğer başka vasıtalarla iletişim halindeydiler. Hilafet merkezinden eyâletlere gelen emirleri yerine getirmeye çalışmaktaydılar.²

Valiler, eyâletteki idarî işlerin düzenlenmesinde halifelerin emirleri doğrultusunda ilgili hususları yerine getirirdi. Mesela Mansûr 146 (763-64) yılında Mısır valisi Yezîd b. Hâtim'e emir göndererek valilik merkezini ve divanları taşımasını emretti. Normalde Mısır'da valiler el-Asker denen yerde ikamet eder ve divanlar da burada

¹ Belâzürî, **Ensâb**, c. 3, s. 313; Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 431.

² İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 5, s. 478.

bulunurdu. Valiye gelen emirler doğrultusunda merkez ve divanlar el-Asker'den Fustat'a nakledildi.¹

Valilere, halifeler tarafından ana hatlarıyla dikkat etmeleri gereken hususlar atama belgelerinde bildirildiği gibi sonrasında özellikle sorunlu bölgelerin valilerine emir ve tavsiyeler gönderilebilirdi. Nitekim Mansûr, eyâlet merkezine uzak olan ve asker ayaklanmasıyla valilerin indirildiği İfrîkiyye eyâleti valisi Ağleb b. Sâlim'e mektup gönderdi. Bu mektupta ona halka adaletle hükmetmesini, orduyla iyi geçinmesini, eyâlet merkezini koruyan surları güçlendirerek hendeklerle çevirmesini, surlarda güvenlik görevlileri bekletmesini ve düşman saldırmadıkça kimseye saldırmamasını emretmekteydi.²

Valiler, idarî görevleri çerçevesinde halifelerin eyâletlerdeki emirlerini yerine getirseler de eyâlette olup bitenlerle ilgili düzenli olarak halifeleri haberdâr etmekteydiler. Özellikle Mansûr valilerin eyâletlerden gönderdikleri haberlere önem vermektedir. Nitekim bir gece İrminiyye valisinden Mansûr'a eyâletle ilgili bir bilgilendirme mektubu ulaşmış; fakat hâcibi Rebî' b. Yûnus, o mektubu ancak sabah takdim etmişti. Mansûr, stratejik bir öneme sahip eyâlette bulunan valisinden gelen bir mektubu geç ulaştırdığı için hâcibine öfkelenmiş ve bir daha böyle bir hata yapmamasını söylemişti.³ Bir rivayete göre ise bu duruma çok öfkelenerek hâcibini neredeyse öldürmeyi bile düşünmüştü. O, bundan itibaren eyâletlerden gelecek haberlerin kendisine hemen arz edilmesini emretmişti.⁴ Bu bilgi valilerin hilafet merkezine karşı sorumlu oldukları idarî görevleri göstermesi ve hilafet merkezinin valiler tarafından gelen haberlere verilen ehemmiyeti gösterir.

Valilerin idarî görevlerini yerine getirmede önemli bir işlevi de tevkî'âtlar gerçekleştirirdi. Tevkî'âtlar halifelerin, vezirlerin, valilerin ve diğer devlet görevlilerinin herhangi bir şikâyet, istek gibi hususlarda kendilerine sunulan dilekçe ve mektupların üzerine yazdıkları notlardır. Dilekçe üzerine, kendisine takdim edilen görevli olumlu veya olumsuz kanaatini belirtmekteydi. Bu dilekçeler genellikle kısa

¹ Kindî, **Vülât**, s. 94; İbn Tagrîberdî, **en-Nücûm**, c. 2, s. 5.

² İbn İzârî, **el-Beyân**, c. 1, s. 107.

³ Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 262; İlgün, **Halife Mansur ve Dönemi**, s. 195.

⁴ Belâzürî, **Ensâb**, c. 3, s. 198.

tutulmuş bu sebeple elbise parçası anlamına gelen “ruk‘a” olarak adlandırılmıştı.¹ Valiler çeşitli hususlarda halifelere istek ve şikâyetlerini dile getirmiş yönetim hususunda önemli emirleri tevkî‘lerle almışlardı. Bu tevkî‘ler genellikle bir âyet, bir hadis, bir hikmetli söz, bir şiir beyti veya bir darb-ı mesel içeren veciz ve belîğ cümlelerden oluşurdu.² Valilerin idarî görevlerini göstermesi açısından kaynaklarda birçok tevkî‘ât örnekleri bulunmakta ve bu tevkî‘âtlar eyâletlerde yaşanan problemlerin yanı sıra valilerin görevlerine de ışık tutmaktadır.

Kaynaklarda bu hususta bir bilgi olmakla birlikte önemli gördüklerimizden bazıları zikredilecektir. Mesela Mansûr döneminde Mısır valisi Nil nehrinin suyunun azalması sebebiyle kıtlığı şikâyet etmiş Mansûr da ona cevap olarak “*Sen askerini fesattan temizle ki Nil isteğine itaat etsin!*” yazmıştı.³ Mehdî döneminde kendisine halkın itaatsizliğinden şikâyetçi olan İrminiyye valisinin ruk‘asına karşılık Mansûr, A‘râf sûresinin 199. âyetinden iktibâs yaparak “*Sen af yolunu seç ve bağışla, uygun olanı emret, cahillere aldırış etme!*” tevkî‘ini yollamıştı.⁴

Hârûnürreşîd döneminde Sind eyâleti valisi eyâlette Araplar arasında asabiyetin ortaya çıktığını haber vererek nasıl bir politika takip etmesi gerektiğini sormuştu. Hârûnürreşîd onun metninin altına “*Asabiyeti diriltene ölümle dize getir!*” tevkî‘ini yazarak ona tavizsiz bir politika takip etmesini emretmişti.⁵ Hârûnürreşîd’e Horasan da sorun çıkaranların olduğuna dair haber gelmesi üzerine Horasan valisine de aynı şekilde “*Kafasını kaldıranın kafasını bedeninden ayır!*” tevkî‘ini göndermişti.⁶

Valilerin bir diğer idarî görevini ise merkezden gelen emirler oluştururdu. Bu minvalde Abbâsîler merkezde aldıkları bazı kararları tüm eyâlet ve vilâyetlerdeki valilere göndererek gerekli tedbir ve uygulamaların valilerce hayata geçirilmesini isterdi. Mesela Hârûnürreşîd döneminde Bermekîler hususunda uygulanan hususlar

¹ Kenan Demirayak, **Abbâsî Edebiyatı Tarihi**, Şafak Basım ve Yayınevi, Erzurum, 1998. s. 168.

² Demirayak, **Abbâsî Edebiyatı Tarihi**, s. 172.

³ İbn Abdürabbih, **el-İkd**, c. 4, s. 295; Demirayak, **Abbâsî Edebiyatı Tarihi**, s. 170.

⁴ İbn Abdürabbih, **el-İkd**, c. 4, s. 295.

⁵ Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail es-Se‘âlibî, **Kitâbü Hâssî’l-Hâss**, thk. Hasan el-Emîn. Dârü Mektebeti’l-Hayât, Beyrut, t.y., 88; Muhammed Faruk Çakır, “Abbasi Devlet Ricâline Ait Örnekler Bağlamında Klasik Arap Edebiyatının İlk Yazılı Edebi Türlerinden “Tevkiât””, **Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 6, Sayı 11, 2018, s. 510.

⁶ İbn Abdürabbih, **el-İkd**, c. 4, s. 297.

buna örnektir: Ca'fer b. Yahya ve diğer Bermekîler'in artan nüfuzu karşısında Hârûnürreşîd, Ca'fer'i öldürtmüş, aile mensuplarını hapse attırdı ve mallarını müsadere ettirdi. Bermekîler'e karşı girişilen sindirme hareketi çerçevesinde Hârûnürreşîd, eyâletlerdeki tüm valilerine Bermekî ailesi mensuplarının, onlar adına çalışanların ve mevalilerinin tutuklanması ve mallarına el konulmasını, onlardan gizlenenlerin hafiyeler vasıtasıyla ele geçirilmesini emretti. Böylece merkezin yanı sıra taşrada da valiler vasıtasıyla Bermekîler ve destekçilerinin temizlenerek kısa bir süre içerisinde ortadan kaldırılmaları ve etkinliklerinin azaltılması amaçlandı. Onun bu emri gereğince valiler de Bermekîler'i kovuşturdular ve mallarına el koydular.¹

B. Askerî Görevleri

Valilerin bir diğer önemli görevini askerî görevler teşkil ederdi. Hz. Peygamber (s) ve Râşid Halifeler döneminden itibaren Allah'ın (c) emirleri doğrultusunda² İslâm'ı yaymak için yapılan fetihlerin komutanlarının çoğu valiliğe atandı.³ Valiler bu dönemlerden itibaren İslâm'ın yayılması için hem fetih hareketlerini devam ettirdiler hem de dâhili problemlere karşı askerî önlemler aldılar. Bu sebeple valilerin askerî görevleri iç ve dış güvenliği sağlamaya yönelik olarak ikiye ayrılırdı.

Hz. Peygamber (s) döneminde düzenli ordu yapılanması bulunmamakta; gönüllülük esasına göre askerî güç oluşturulurdu.⁴ Râşid Halifeler döneminde ise hem gönüllü hem de zorunlu olmak üzere askerî birlikler oluşturuldu. Hz. Ömer döneminde Divânü'l-Ceyş kuruldu ve askerî güçler bir düzene sokuldu.⁵ Emevîler döneminde de bu sistem geliştirilerek devam ettirildi.⁶

Abbâsîler döneminde Emevîler dönemine göre orduda bazı değişiklikler oldu. Mevalinin ve Horasanlılar'ın desteğiyle ihtilâlın gerçekleşmesi, Abbâsî ordularında

¹ **Kitâbü'l-Uyûn ve'l-Hadâik**, c. 3, s. 306; Makdisî, **el-Bed' ve't-Târîh**, c. 6 s. 105.

² Yüce Allah kitabımızda Müslümanları yeryüzünde fitne ve fesatların kaldırılması ve kendi nizamının hâkim olması için birçok âyette emir buyurmuştur. Bkz. Bakara 2/190-194, 216-217, Nisâ 4/71-78, Tevbe 9/5, 12, 29, Ahzâb 33/20, 25-26.

³ Kılıç, **Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi**, s. 113.

⁴ Mustafa Zeki Terzi, **Hiz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidin Döneminde Askerî Teşkilât**, Siyer Yayınları, İstanbul, 2017, s. 21-28.

⁵ Terzi, **Hiz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidin Döneminde Askerî Teşkilât**, s. 29-39; Aykaç, **Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar**, s. 89-90.

⁶ Mustafa Zeki Terzi, **Abbâsîler Döneminde Askerî Teşkilât**, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE., Ankara, 1996, s. 16.

Horasanlılar'ın ya da bir diğer tabirle *Ebnâü'd-devle* olarak ifade edilen askerî gücün baskın unsur haline gelmesine sebep oldu. Artık Araplar ve kabilecilik, Abbâsî ordusunda en etkin güç olmaktan çıkmıştı. Ayrıca Abbâsîler “*Murtezika*” adı verilen paralı askerlik sistemine geçtiler. Bu ordu daimî ve nizamî bir yapıya sahipti. Murtezika'nın yanında *Mutatavvîa* adlı gönüllü askerler de orduda yer almaya devam etti. Bu grup orduya kendi istekleriyle katılarak zekât ve ganimetten hisse alırlardı. Abbâsîler'in ilk asrında Murtezika olarak adlandırılan ordu beş ana gruba ayrılırdı:¹

1-Hilafet merkezi ve çevresinde bulunan halife ve sarayı koruyan muhafız birlikleri

2-Büyük devlet görevlilerinin emrindeki askerî birlikler

3-Eyâletlerde ve vilâyetlerde valinin emrinde bulunan birlikler

4-Sınır garnizonlarında bulunan birlikler

5-Yardımcı birlikler

Abbâsîler'in ilk asrında askerî teşkilatta bir diğer önemli gelişme de Türkler'in orduya girmeleri ve zamanla ordunun ana unsuru haline gelmeleriydi. İlk defa Mansûr döneminde idarî ve askerî hayatta rol alan Türkler,² Hârûnürreşîd döneminde muhafız birliğine girdiler,³ Me'mûn'un Horasan'daki valiliğinde onları yakından tanımış hilafete geldikten sonra onlar orduda daha aktif görevlere getirildiler.⁴ Kısa bir süre içerisinde askerî başarıları sebebiyle Türk komutanları valiliğe kadar yükseltildi.⁵

Yukarıda zikredildiği üzere eyâletlerde valilerin emrinde bulunan paralı ordu mensupları, ortaya çıkabilecek önemli sorunlar veya asayiş amacıyla bekletildikleri gibi merkezden gelen emirler doğrultusunda gaza ve fetihler için de kullanılırdı. Ordunun normal zamanlarda iskân, iâşe, maaş, eğitim ve idaresiyle savaş zamanında

¹ Terzi, **Abbâsîler Döneminde Askerî Teşkilât**, s. 37-38; Sarıçam - Erşahin, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, s. 104-107; Mustafa Zeki Terzi, “Ordu Teşkilatı”, **İslâm Kurumları Tarihi El Kitabı**, ed., Eyüp Baş, Grafiker Yayınları, Ankara, 2013, s. 156.

² Pamukçu, **Bağdat'ta İlk Türkler**, s. 45-46.

³ Muhammet Fatih Zengin, **Ortaçağ İslam Devletlerinde Türk Memlûkleri**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi SBE., Ankara, 2007, s. 41.

⁴ Zekeriya Kitapçı, **Orta Doğu'da Türk Askerî Varlığının İlk Zuhuru**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1987, s. 57-59; Güner Aydoğan, **Emevi ve Abbasi Devletlerinde Türkler**, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi SBE., Kayseri, 2012, s. 48-50.

⁵ Zengin, **Ortaçağ İslam Devletlerinde Türk Memlûkleri**, s. 34; Aydoğan, **Emevi ve Abbasi Devletlerinde Türkler**, s. 84-85.

sevk, idare ve araç gereçlerinin temini valilerin görevleri arasındaydı.¹ Eyâletlerde bulunan haraç divanları vasıtasıyla devlet görevlilerinin maaşının ödendiği gibi askerlerin maaşları da bu divan tarafından ödenirdi.² Valiler merkezden ayrıca bir komutan gönderilmediyse eyâletlerdeki orduların komutanıydılar. Bununla birlikte “sâhibü’l-cünd”, “sâhibü’l-ceyş” veya “sâhibü’l-ma‘ûne” adlı komutanlar ordu yönetimi için valilerle birlikte çalışmaktaydılar.³

Eyâletlerde valiler, ihtiyaç doğrultusunda hilafet merkezinin de onayıyla ordu oluşturabilirdi. Mesela Hârûnürreşîd döneminde en etkin dönemlerini yaşayan Bermekîler’den Fazl b. Yahya, Horasan valiliği sırasında çoğunluğu Farslar’dan müteşekkil kuvvetli bir ordu kurdu. Bu ordu Abbâsîler’e izafetle *el-Abbâsiyye* olarak adlandırıldı. Taberî’ye göre bu ordunun sayısı 500.000 kişiydi. Bu rakamın iskân, iâşe ve maaşlarını hesaba katınca rakamın mübalağalı veya hatalı olma ihtimali yüksektir.⁴ Oluşturulan bu ordudan 20.000 kişilik askerî güç ise gövde gösterisi amacıyla hilafet merkezi Bağdat’a gönderilerek halifenin emrine verildi.⁵

Valilerin askerî faaliyetleri ise iç ve dış güvenlik olmak üzere iki alt başlıkta ele alınacaktır.

1. İç Güvenlik Faaliyetleri

Valilerin iç güvenliği sağlamaya yönelik faaliyetleri iki alanda gerçekleşmekteydi. Birincisi eyâletlerin ve şehirlerin genel asayîşi olup halk arasında çıkabilecek sorunlar, anlaşmazlıklar ve hırsızlıklar gibi işlerle mücadeleyleydi. İkincisi ise çeşitli sebeplerle halkın bir kısmının veya büyük çoğunluğunun isyan çıkararak yönetime karşı ayaklanmalarıyla mücadeledir. Valiler bu gibi konularda asayîşi bugün polis teşkilatı olarak adlandırılan ve o dönemde şurta denen teşkilatla sağlanırdı.⁶

Valiler şurta teşkilatının başına güvendikleri kimseleri, genellikle de akrabalarından veya eşraftan kimseleri atamaktaydılar. Böylece asayiş ve güvenlik

¹ Maverdî, *el-Ahkâmü’s-Sultâniyye*, s. 62.

² Aykaç, *Abbâsi Devleti’nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar*, s. 138.

³ Terzi, *Abbâsîler Döneminde Askerî Teşkilât*, s. 68.

⁴ 50.000 kişilik bir ordu olması daha doğru görülmektedir.

⁵ Taberî, *Târîh*, c. 8, s. 257.

⁶ Yılmaz, *Erken Dönem İslam Tarihinde Polis Teşkilatı*, s. 22, 166-173.

noktasında dizgini ellerinde tutmak istemekteydiler. Şurta teşkilatı eyâlette çıkabilecek isyanların bastırılması açısından önemli ve hayatî bir görev ifa etmekteydi. Mısır'da yaşanan bir örnek şurta teşkilatının önemini gösterir niteliktedir. Mısır valisi Yezîd b. Hâtîm'in (144/761-62) valiliği döneminde Alioğulları'ndan Hasan b. Ali'nin daveti başladı ve halkın birçoğu ona biat etti. Onların eyâleti ele geçirerek valiyi alt etme planları sâhibü's-şurta Abdullah b. Abdurrahman'a ulaştı. Sâhibü's-şurta da durumu valiye haber verdi. Vali Yezîd erkenden aldığı önlemler sayesinde isyan çıkaran bu grubu şurta teşkilatı ve emrindeki görevliler vasıtasıyla yakalatarak isyanı daha plan aşamasında bastırdı.¹

Her ne kadar hilafet merkezi ve eyâlet yönetimleri tarafından önlemler alınsa da eyâlet ve vilâyetlerde çeşitli sebeplerle asayiş bozulabilir ve isyanlar çıkabilirdi. Bu isyanlar kimi zaman idarî veya ekonomik kaynaklı olabileceği gibi kimi zaman da sosyal veya dinî kaynaklıydı. Valilerin isyanları şurta teşkilatı ve ordu mensuplarıyla bastıramayarak makamlarını terk etmek durumunda kalmaları üzerine hilafet merkezi askerî destek vererek ayaklanmaların bastırılması ve asayiş için çalışırdı.²

İsyanların kökeninde ise siyasî, dinî ve ekonomik sebepler başta gelmekteydi. Abbâsîler, ihtilâl döneminde vaatlerin birçoğunu iktidara geldiklerinde gerçekleştir(e)memelerinin yanında dinî, despotik yönetimlerini hukukileştirmek ve halkı etkilemek için bir araç olarak kullandılar. Hâşimî idaresini tekellerine alarak Alioğulları'na Emevîler'den daha fazla baskı uyguladılar. Bu durum Alioğulları'nın ve destekçilerinin isyanlarına sebep olarak eyâletlerde asayiş problemlerinin çıkmasına zemin hazırladı.³ Bununla beraber çeşitli zamanlarda farklı yerlerde siyasî ve dinî saiklerle Ümeyyeoğulları ve Hâricîler⁴ de isyanlar çıkarmaktaydı.

Halkın huzursuzluğuna yol açan ve isyanlara sebep olan bir diğer önemli sorun da iktisadî hayatta yaşanan sıkıntılardı. Abbâsîler halkın özellikle de köylülerin üzerindeki sosyal ve iktisadî baskıyı tam anlamıyla hafifletemediler. Bu sebeple eyâletlerde zaman zaman haksızlıklar yaşanmakta, ağır vergiler ve sert uygulamalar

¹ Kindî, **Vülât**, s. 90-93.

² Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2. s. 371-372.

³ Dûrî, **İlk Dönem İslam Tarihi**, s. 130-131.

⁴ Abbâsîler döneminde el-Cezîre'de çıkan isyanlar için bkz. Konak, **Abbâsîler Döneminde el-Cezîre Bölgesindeki Hâricî Ayaklanmaları**, s. 24-55.

söz konusu olmaktadır. Tam anlamıyla toplumsal bir harekete dönüşmese de vergi sorunları sebebiyle köylü isyanları meydana gelmekteydi.¹

İsyanlar, merkezî yönetim için vergi geliri kaybına sebep olduğu gibi siyasî açıdan yönetime karşı bir girişime dönüşme riskinden dolayı önlem alınması gereken sorunlardı. Hilafet merkezi vergi gelirlerini ödemeyenler üzerine valilerin askerî operasyon yapmaları için ordu desteği sağladı. Mesela Me'mûn döneminde Kum şehri ahalisi vergilerini ödememiş bunun üzerine halife, Azerbaycan valisi Ali b. Hişâm'a o bölge üzerine askerî harekât yapmasını emretti. Ayrıca ona takviye ordu göndererek yardım da sağladı. Vali, takviye orduyla beraber Kum halkı ve liderliklerini yapan Yahya b. İmrân üzerine operasyon düzenleyerek bölgeyi kontrol altına aldı ve vergileri de tahsil etti.²

Kimi zaman da vergileri tahsil etmede yetersiz kalan valiler, hilafet merkezine gelerek vergi vermeyenler üzerine askerî operasyon için askerî destek isterdi. Hârûnürreşîd döneminde Mısır'da Havf vilâyetinde Araplar adaletsiz vergi tahsili yapıldığını ve kendilerinden haksız vergi alındığını öne sürerek ayaklandı ve Fustat'a yürüdü. Vali Leys b. Fazl dört bin kişilik bir orduyla isyancıların üzerine gitti ve onları yenilgiye uğrattı (Şaban 186/Ağustos 802). Vali Leys, Fustat'a geri dönerek Havflılar'ın üzerine tekrar vergi memurlarını (ummâl) göndermesine rağmen onlar görevlilere yeniden engel oldular. Leys, Havflılar'ın bu durumuna çözüm bulmak için Hârûnürreşîd'in huzuruna çıkarak (Muharrem 187/Aralık 802) Havflılar'dan haraç alamadığını söyledi ve kendisine destek için ordu göndermesini istedi.³

Abbâsîler'de eyâletlerde yaşanan sıkıntılar devletin dış politikasını ve fetihleri de etkilemekteydi. Eyâlet ve vilâyetlerde meydana gelen sıkıntılar sebebiyle yönetim, dikkat ve mesaisini buraya yöneltmekte bununla beraber askerî ve ekonomik güçlerini bu mücadelelere sevk etmeleri fetih hareketlerini olumsuz yönde etkilemekteydi. Nitekim Horasan valisi Ali b. İsa b. Mâhân'ın bölgede baskıcı yönetiminden dolayı ortaya çıkan problemler Horasan'daki son Emevî valisi Nasr b. Seyyâr'ın torunu Râfî'

¹ Clot, **Harun Reşid**, s. 59-62; Mustafa Demirci, "Abbâsiler Devrinde Yukarı Mezopotamya'da (Cezire) Köylü Hareketleri", **Akademik Araştırmalar Dergisi**, Sayı 29, 2006.

² Belâzürî, **Fütûh**, s. 440.

³ İbn Ebû Tâhir, **Târîh**, s. 142-143; Kindî, **Vülât**, s. 111-112.

b. Leys önderliğinde isyana dönüştü ve Hârûnürreşîd için öncelikle ilgilenilmesi gereken bir soruna evrildi.¹ Halbuki bu sırada halife, Anadolu’da Bizans ile mücadele etmekteydi. O, devletin batı cephesinde yürüttüğü bu mücadeleyi bırakarak doğu bölgesine yönelmek zorunda kaldı. Bu boşluğu değerlendiren Bizans, hudut bölgelerinde Müslümanlar’ın akınlarıyla tahrip olan kalelerini onardı ve savunma için önlemler alma fırsatı buldu.²

Yukarıda zikredildiği gibi eyâletlerde çıkan isyanlar idarî açıdan kargaşa yaratmanın ve ekonomik olarak zarar vermenin yanında dış güçler tarafından değerlendirilen bir fırsata dönüşebilirdi. Azerbaycan’da Bâbek’in başlattığı ve Abbâsîler’i uzun süre meşgul eden isyan, onun yardım talebi üzerine Bizans tarafından değerlendirildi. Bizans İmparatoru kalabalık ordusuyla Abbâsîler’e saldırarak Tarsus’a kadar ilerledi. Bu saldırı sonucunda binlerce Müslüman öldürülmüş ve bir o kadarı da esir edildi.³ Me’mûn da Bizans’ın saldırılarına karşılık vermek için harekete geçti (215/830-31) ve onların Bâbek’i desteklemesinin ve İslâm beldelerine saldırılarının önüne geçilmeye çalışıldı.⁴

Valiler zaman zaman Hâricîlerin çıkardığı isyanlarda ilk aşamada askerî güce başvurmadan görüşmeler ve ikna etme yoluyla sorunu çözmek için çabalarlardı. Basra’da Hâricîler’den Zaby b. Müseyyeb el-Abdî isyan çıkardığında vali Süfyân b. Muâviye, zâhitlerden İsmail b. Müslim’i onların yanına gönderdi. İsmail onlara vaaz ve nasihatler vererek yaptıklarının yanlış ve İslâm’a uygun olmadığını anlattı. Sürecin uzaması ve diyalogun işe yaramaması üzerine vali, bir süvari birliği göndererek hepsini öldürttü. Öldürülenlerin başları vali Süfyân b. Muâviye’ye gönderilmiş o da başları bir gemiye koyup hilafet merkezine Mansûr’a gönderdi.⁵

Valiler eyâletlerinde çıkan çeşitli kargaşaları mevcut güçleriyle çözemediklerinde hilafet merkezinden askerî yardım aldıkları gibi komşu eyâletlerin valilerden de yardım isteyebilirlerdi. Nitekim İbrahim b. Ağleb’in İfrîkiyye valiliği sırasında

¹ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 319-323.

² Clot, **Harun Reşid**, s. 139.

³ Salâhuddin Muhammed b. Şâkir b. Ahmed ed-Dârânî el-Kütübî, **Uyûnû’t-Tevârîh**, 2c., thk. Afif Nayif Hatum, Dârü’s-Sekâfe, Beyrut, 1996, c. 2, s. 62.

⁴ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 623-25; Azimli, **Babek Bir Direnişçi**, s. 84-86; Gurbanov, **Abbâsîler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan**, s. 136.

⁵ Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 337-338.

Trablus'ta Arap kabileleri arasında yaşanan kargaşa ve savaşlar kontrolden çıktı. Durumun daha da kötüleşmeden müdahale edilmesi gerektiğinden vali İbrahim, komşu eyâlet Mısır'ın valisi Ahmed b. İsmail'den ordu talebinde bulundu. Vali Ahmed, muhtemelen hilafet merkezinin de onayını aldıktan sonra İfrîkıyye'ye büyük bir ordu gönderdi. İfrîkıyye valisi İbrahim'in emrine verilen orduyla mücadele edemeyeceğini gören kabileler vali İbrahim'e yeniden itaat etti ve düzen sağlandı. Eyâlette tekrar düzenin sağlanmasının akabinde gelen ordu geri döndü.¹

2. Dış Güvenlik Faaliyetleri

Abbâsîler'de valilerin dış güvenliği sağlamaya yönelik faaliyetleri ikiye ayrılırdı. Birincisi dışarıdan gelebilecek saldırılara karşı savunma ve taarruz görevini yerine getirme, ikincisi ise fetih amacıyla askerî seferler düzenlenmesiydi. Abbâsîler'in neredeyse üç kıtaya yayılan geniş bir coğrafyada bulunması birçok bölgede fetihlerin devam etmesini sağladı. Genelde merkezden gönderilen takviye kuvvetlerle desteklenen fetih orduları ayrıca bir komutan atanmadıysa valilerin başkomutanlığında seferleri gerçekleştirmekteydi. Seferler sonucunda yenilgi olabileceği gibi toprakların fethiyle beraber ganimetler de elde edilebilirdi. Valilerin gelir kaynaklarının bir kısmını bu seferlerden elde edilenler teşkil ederdi.²

Abbâsîler döneminde düzenli olarak sefere çıkılan bölge Anadolu bölgesiydi. Kaynaklarda Bizans üzerine yazın yapılan seferler sâife (çoğulu savâif),³ kış seferlerine şâtiye⁴ (çoğulu şevâtî) veya meştâ (çoğulu meşâtî) denilirdi.⁵ Bu bölgenin fethedilmek istenmesinde en önemli hedef ve sebep Hz. Peygamber'in (s) müjdesine nâil olma idi.⁶ Bununla beraber Müslümanlar için tehdit teşkil eden Bizans'ın zayıflatılması ve sınırlara saldırmasının engellenmesi diğer amaçlardı. Bir diğer önemli sebep de fetihlerle birlikte yeni toprakların ele geçirilmesi ve devlet gelirlerinde önemli bir yeri olan ganimet elde edilmesiydi. Genellikle hudutlarda görev

¹ İbn Tagrıberdî, **en-Nücûm**, c. 2, s. 158-159.

² İbn A'sem el-Kûfî, **el-Fütûh**, c. 4, s. 392-93; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 5, s. 456, c. 6, s. 328-29; İbn İzârî, **el-Beyân**, c. 1, s. 97.

³ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 473.

⁴ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 260.

⁵ Taberî, **Târîh**, c. 9, s. 27.

⁶ Hadis-i şerif için bkz. Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, c. 31, s. 287.

yapan valilerin komuta ettiği bu seferler bazen fethe dönüşür, bazen de fethedilen yerlerin elde tutulmasını ve sınırların savunulmasını kolaylaştırır. Çoğu zaman bu savaşlar iki taraf açısından kesin neticeler vermese de sınırların korunmasına yardım ederdi.

Abbâsîler sâifeye önem verirdi. Genellikle bu seferlerin komutanlığını el-Cezîre, Şam veya Mısır valileri üstlenirdi. Bununla beraber seferlerin birçoğuna halifeler veya veliahtlar bizzat katılırdı. İhtilalin akabinde valilerin gözetimi ve desteğiyle Bizans'a karşı sâifeler yeniden başlamış ve mücadeleye devam edilmişti. Nitekim Seffâh 136 (753-54) yılında Şam valisi amcası Abdullah b. Ali'yi sâifeyle görevlendirdi. O, Horasan, Şam, el-Cezîre ve Musul'dan gelen birliklerle sefer için yola çıktı.¹ 138 (755-56) yılında da Mısır valisi Sâlih b. Ali orduyla beraber Bizans üzerine sâifeye çıktı. İç Anadolu'ya kadar giderek Bizanslılar ile savaştı. Sefer sonrasında da Bizanslılar'ın yıktıkları huduttaki Malatya surlarını onardı.² Fetihlere önem veren Hârûnürreşîd, oğlu Kâsım'ı Haleb ve Kınnesrin'e vali tayin ederek Bizans üzerine seferle görevlendirdi. Kâsım da 187 (802-03) yılında Bizans üzerine sefere çıktı.³

Valiler anlaşmalar çerçevesinde yerel hükümdarların Abbâsîler'e ödemesi gereken vergileri ödememesi veya eksik ödemeleri üzerine de sefer düzenlerdi. Nitekim Mansûr'un Sicistan valisi Ma'n b. Zâide, şehirlere âmillerini göndererek vergileri tahsil ettirdi. Bölgedeki komşu Türk Hükümdarı Rutbîl'e mektup yazarak ondan, Emevîler döneminde Haccâc b. Yûsuf'a ödemeyi taahhüt ettiği vergiyi göndermesini istedi. Rutbîl ise ödemesi gereken daha az vergi gönderdi. Bunun üzerine Ma'n, eyâletteki ordusuyla onun üzerine sefere çıktı. O, Rutbîl'in yaz mevsimini geçirmek için bulunduğu Zâbülistân'da yenilgiye uğrattı; çokça esir ve ganimet ele geçirdi.⁴

Hz. Peygamber'den (s) itibaren fetihlerin akabinde ele geçirilen ganimetlerin 4/5'ü askerler arasında paylaşılır, geriye kalan 1/5'i Enfâl sûresinin 41. âyetinde belirtilen sınıflara dağıtılmak üzere beytûlmâle aktarılırdı. Valilerin seferlerinin birçoğunda

¹ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 473; Ebû'l-Abbâs'ın vefat etmesi üzerine Delûk'tan geri dönmüş ve hilafet mücadelesini başlatmıştı. Bkz. Ezdî, **Târîh**, c. 1 s. 355.

² İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. 13, s. 329.

³ Taberî, **Târîh**, c. 8, 302; Bizans ile yapılan mücadeleler hakkında detaylı bilgi için bkz. Saim Yılmaz, **Anadolu'da Abbâsî-Bizans Mücadelesi (132-193/750-809)**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 57-260.

⁴ Belâzürî, **Fütûh**, s. 564-566.

ganimet elde etmekteydi. Mesela Horasan'a 171 (787-88) yılında vali tayin edilen Ca'fer b. Muhammed, oğlu Abbas'ı Kâbül üzerine sefere yolladı. Abbas, bölgeyi fethetti ve sonra da Sâhhar üzerine giderek orayı fethederek birçok ganimet elde etti.¹ Hârûnürreşîd tarafından Horasan'a vali olarak atanan (177/792-793) Fazl b. Yahya, başarılı valiliği sırasında yalnız imâr ve ziraat alanında değil askerî alanda da önemli neticeler aldı. Onun İbrahim b. Cibrîl komutasındaki orduları Kâbül yakınındaki Şahbahâr'ı fethetti. Bu fetihle birçok esir ve bolca ganimet ele geçirildi. Diğer bir ordu da Üsrûşene üzerine gönderilerek hükümdarı itaate mecbur edildi.²

Sind valisi Hişâm b. Amr et-Tağlibî Hind bölgeleri ve Bârend üzerine seferler düzenlendi. Ordusu Keşmir'i fethettiği gibi pek çok esir ve köle ele geçirdi. Ayrıca daha önce fethedilse de kaybedilen Multan şehrini tekrar fethetti. Vali Kandabil şehrinde Araplar'dan olan zorba yöneticileri fethedilen yeni yerlere sürdü. Ayrıca gemilerle Kandehar'a çıkarma yaparak orayı da fethetti. Kandehar'da bulunan meşhur puthane yıkılarak yerine câmi inşa ettirildi.³

Taberistan'a vali olarak atanan Hâlid b. Bermek, Taberistan dağlarının büyük kısmını ele geçirince, son Sâsânî Kısrası 3. Yazdicerd'in dağlara gizlediği hazinesini buldu. Bu hazineye birçok mücevher, taç, kılıç, inci, yakut ve zümrüt vardı. Ekonomik açıdan çok büyük bir ganimet ele geçirildi ve bir kısmı da hilafet merkezine gönderildi.⁴

Valilerin dış güvenliği sağlamaya yönelik diğer faaliyetleri de emirlerinde askerî gücü dış devletler arasındaki mücadelelerde kullanmalarıydı. Özellikle hudut bölgelerinde valiler komşu ülkelerle askerî münasebetlere girebilmekteydi. Horasan valisi Ebû Müslim elde ettiği güç ve nüfuzla birlikte büyük bir orduya sahip olması sebebiyle tarihin akışında önemli bir kırılma noktasının yaşanmasını sağlayacak bir askerî ittifakta bulunmuştu. Çinlilerin Orta Asya'ya doğru başlattığı işgal girişimine karşı Türkler Horasan valisi Ebû Müslim'den yardım istedi. Bunun üzerine Ebû Müslim başarılı komutanlarından Ziyâd b. Sâlih'i donanımlı bir orduyla Türkler'e

¹ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 6, s. 114.

² Ya'kûbî, **el-Büldân**, s. 120-121.

³ Belâzürî, **Fütûh**, s. 623-625.

⁴ İbnü'l-Fakîh, **Kitâbü'l-Büldân**, s. 579.

destek amacıyla Çinliler üzerine gönderdi. Talas Nehri kıyısında yapılan ve tarihe Talas Zaferi olarak geçen bu savaşta Çinliler, Müslümanlar ile Türkler'in ittifakı karşısında yenilgiye uğratıldı.¹ Bu ittifakla Türkler'in İslâm'a girişi hızlanmış uzun süreçte Abbâsî devlet kademelerinde görev almalarının yolları da açıldı.

C. Adlî Görevleri

Valiler eyâletlerde halifelerin temsilcileri olarak eyâlette adlî işlerin yürütülmesinden ve hilafet merkezi tarafından tayin yapılmadı ise kâdıların tayininden sorumluydular.² Hz. Peygamber (s) döneminde valiler yargılama işlerini de gerçekleştirmektedirler. Râşid Halifeler döneminden itibaren valilerin iş yükünün artmasıyla beraber eyâletlere kâdılar atanmaya başladı. Böylece valilerin iş yükü hafifletilerek idarî işlere yoğunlaşması sağlandı.³ Abbâsîler döneminde adlî organizasyonu merkezden yönetmek, yargı bağımsızlığını sağlamak ve daha sistematik hale getirmek için kâdılkudâtlık müessesesi kuruldu; kâdıların atanmasında bu müessese etkili oldu.⁴

Genellikle kâdıların tayin ve azlini halifeler yapmakla birlikte valiler de eyâletlere ve vilâyetlere kâdı atamalarını ve azlini yapabiliyordu.⁵ Kâdıların atamasını yapan halife onlara oldukça detaylı bir atama belgesi verir, adaletli bir kâdılık yapmalarını emrederdi.⁶

Kılıç'ın da belirttiği gibi kâdıların çözümünde zorlandıkları davalarda, nüfuz ve makam sahibi kimselerin yargılanmasına, ceza davalarının görülmesinde, siyasî ve dinî nitelikli yargılamalarda genellikle valiler rol almaktaydı.⁷ Bu yargılamalar sonucunda ölüm, diyet, had, kazf, müsadere, sürgün gibi cezalar verildiği gibi beraat

¹ İbn Ebû Tâhir, *Târîh*, s. 12; Fesevî, *Kitâbü'l-Ma'rife*, c. 3, s. 452; Aykut Özbayraktar, *Abbâsîlerin İlk Döneminde Mâverâünnehir*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE., Konya, 2014, s. 67-68; İbrahim Ceylan, *Abbâsî Halifesi Ebû'l-Abbâs es-Seffâh ve Dönemi (132-136/750-754)*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi SBE., Kayseri, 2015, s. 73.

² Kılıç, *Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi*, s. 115.

³ Göl, *Abbâsîler Döneminde Kâdı'l-Kudâtlık*, s. 17-21.

⁴ Göl, *Abbâsîler Döneminde Kâdı'l-Kudâtlık*, s. 30-34.

⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 414, 423, 435; İbn Abdülhakem, *Fütûh*, s. 409; Belâzürî, *Ensâb*, c. 4, s. 124; Taberî, *Târîh*, c. 7, s. 458; Kindî, *Vülât*, s. 144-145.

⁶ Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 39-44.

⁷ Kılıç, *Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi*, s. 116.

de verilebilmektedir.¹ Valilerin yargı kararları ise çeşitli vasıtalarla halifelere ulaşmaktaydı.²

Valiler adli görevleri çerçevesinde İslâm hükümlerinin tebdiline, inhirafına ve yanlış tatbikine engel olmaktaydılar. Bu durum kendisini en çok zındıkların yargılanması ve mücadelesinde göstermiştir. Özellikle Mehdî döneminde dinî hassasiyetlere ve uygulamalara ihtimam gösterilmiş bu minvalde zındıklara karşı mücadeleye önem verildi. Çeşitli sebeplerle zındıklıkla itham edilenler hapse atıldı veya öldürüldü, bazıları da tövbe etmeleri sebebiyle affedildi. Zındıkların faaliyetlerine engel olmak ve çıkardıkları ayaklanmaları bastırmak amacıyla Divanü'z-Zenâdika kurularak burada yargılamalar yapıldı.³

Zındıklarla mücadele eyâletlerde de valiler tarafından yürütüldü. İbn Ebü'l-Avcâ olarak tanınan Abdülkerim b. Nüveyre de zındıklık ithamıyla Kûfe valisi Muhammed b. Süleyman tarafından hapsedildi. Kendisi yaptıklarını inkâr etmemiş birçok hadis-i şerif uydurduğunu ve tahrif ettiğini itiraf etmişti. Nihayetinde vali Muhammed tarafından yargılanarak idam cezasına çarptırıldı.⁴

Dinî tahrif eden bazı grup ve kimseler de doğrudan valiler tarafından ölüm cezasına çarptırılabilirdi. Nitekim Cürcan'da 180 (796-97) yılında batınî bir fırka olan *Muhammire* ortaya çıktı. Halkı ifsat eden bu grubun liderliğini yapan Amr b. Muhammed el-Amrakî'nin de zındık olduğu Horasan valisi Ali b. İsa b. Mâhân tarafından halifeye haber verildi. Hârûnürreşîd onun öldürülmesi emrini vermiş ve vali tarafından yakalanarak Merv'te öldürüldü.⁵ Kimileri de zındıklık iddiasıyla valilerce takibata uğramaktaydı. Basra Mu'tezile ekolünün önde gelen âlimlerinden Muammer b. Abbâd es-Sülemî, meânî teorisini ortaya atması sebebiyle vali tarafından hakkında

¹ Temir, **Emevîlerde Valilik**, s. 185.

² Râgıb el-İsfahânî, **Muhâdarâ**, c. 1, s. 568.

³ Taberî, **Târih**, c. 8, s. 165; Aykaç, **Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar**, s. 11.

⁴ Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 129-130.

⁵ Taberî, **Târih**, c. 8, s. 266.

soruşturma açıldı. Bu yüzden Basra'dan Bağdat'a kaçarak vefatına kadar sâhibü's-şurta Sindî b. Şâhek'in oğlu İbrahim'in yanında saklanmak zorunda kaldı.¹

Halifeler, hapiste bulunan suçluların affedilmesi hususunda valilere emir verebilirdi. Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin öldürülmesinden sonra eski valinin âmili olan ve isyana katıldığı için hapse atılan Ebû Bekr b. Ebî Sebre zencilerin Medine'de başlattığı isyan sırasında serbest bırakıldı. Buna rağmen o, insanları halifeye itaatten ayrılmamayı tavsiye etti. Onun yaptıkları Mansûr'a ulaşınca ondan razı oldu ve affetti. Medine valisi Ca'fer b. Süleyman'a ona iyilik yapmasını ve onu serbest bırakmasını tavsiye etti. Vali de Medine'ye geldiği zaman Ebû Bekr b. Ebî Sebre'yi serbest bıraktı ve ihsanda bulundu.²

Abbâsîler'de valiler, kâdılarla iletişim halinde olur; adlî yargılama cezalandırma hususunda kâdılara zaman zaman tavsiyelerde bulunurlardı. Nitekim Mısır valisi Musa b. Uley (155/771-72), kâdının had cezaları verdiği durumlarda bu cezaları uygulama hususunda suçlulara merhametli olması yönünde tavsiyelerde bulunuyordu.³

Valilerin bazı adlî kararları ise şayiaya sebep olabilmekteydi. Mesela Mısır valisi (169/785-86) Ali b. Süleyman el-Abbâsî mütedeyyin bir kimliğe sahipti. Hâdî ve Hârûnürreşîd döneminde valilik yapan Ali, valiliği sırasında Kur'ân-ı Kerîm'in bir emri olan iyiliği emredip kötülükten sakındırma hususuna önem verdi. Yargılamalarda da aktif rol alan vali, kaderi inkâr eden Abdülhamid b. Ka'b et-Tenûhî ve Herim b. Süleym el-Âmirî'yi yargılayarak onları beraat ettirdi. Valinin bu kararı onun hakkında Mısır halkında şâibe ve ithamlara sebep oldu. Bu sebeple Mısırlılar valilerini kaderci olarak itham ettiler.⁴

Her ne kadar yargılamaları kâdılar yapsalar da valiler de eyâletlerde mahkemeler kurarak halkın sorunlarını çözüme kavuştururlardı. Mesela Seffâh döneminde İrmîniyye valisi olan Mansûr eyâlette kurduğu mahkemeye başkanlık etti ve biri gelerek ona şikayetini arz etmek istedi. Adam şikayetini dile getirmeden önce

¹ Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhiri İbn Hazm, **el-Fasl fî'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal**, thk. Muhammed İbrâhîm Nasır, Abdurrahman Umeyre, Mektebetu Ukaz, Cidde, 1982, c. 5, s. 59-60.

² Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 130-132.

³ Kindî, **Vülât**, s. 97.

⁴ Kindî, **Vülât**, s. 105-106.

kendisinin bir örnek vereceğini ve bunu dinlemesini rica etti. Vali Mansûr adamın teklifini kabul etti. Adam verdiği örnekte bir çocuk doğduğunda sıkıntı olunca annesine sığındığını, büyüyünce bir sıkıntı yaşayınca annesinden daha büyük olan babasına sığındığını, daha sonra bir sıkıntı yaşarsa sultana sığındığını ve eğer sultan ona zulmederse ona karşı Allah'tan (c) yardım isteyeceğini ve Allah'ın (c) da ona yardım edeceğini anlattı. Sonra kendi yaşadığı bölgede yerel vali olan İbn Nuheyk'in çiftliğine el koyduğunu ve kendisinin sultana sığındığını haber verdi. Adamın bu akıllıca şikâyeti karşısında Mansûr yüzü asılmış olarak onu tekrar detaylı bir şekilde dinledi. Sonra ona zulmeden vali İbn Nuheyk'i azlettiği gibi çiftliği de mazlum adama iade ettirdi.¹

Entelektüel olarak kendini geliştirmenin yanında dinî açıdan da derin bilgiye sahip olan Me'mûn veliahtlığı dönemindeki Horasan valiliğinde Merv'de merkez câmisinde mahkemelere başkanlık eder, insanların sorun ve sıkıntılarına çözüm bulurdu.² Valilerin mahkemelere nezâret edemedikleri durumlarda vali tarafından görevlendirilen adlî görevliler bu görevi yerine getirirlerdi.³

Valiler tarafından eyâletler ve vilâyetlerde adlî suçluların uygun koşullar altında hapsedilmesi amacıyla hapishaneler inşa edilir; işleyişi ve denetimi onlara bağlı gerçekleştirdi. Basra valiliğine atanan Süleyman b. Ali, İbn Ziyâd konağındaki hapishane yerini kendi parasıyla satın aldı ve orayı suçlular için hapishane haline getirdi.⁴ Mu'tasım döneminde Sind valisi Anbese b. İshak, Deybül şehrinde İslâm öncesine ait büyük kulesi olan bir puthanenin kule tarafını yıktırarak orayı hapishane haline getirdi.⁵ Genellikle hapishanelerin denetimi, düzeni ve ıslahıyla ise kâdılar ilgilenmekteydi.⁶

¹ İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. 7, s. 312.

² el-Gerdîzî, **Zeynü'l-Ahbâr**, s. 196.

³ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 615.

⁴ Belâzürî, **Fütûh**, s. 516-517.

⁵ Belâzürî, **Fütûh**, s. 613-614.

⁶ Kindî, **Ahbâr**, s. 89.

D. Dinî Görevleri

Abbâsîler Emevîler'e göre dinî hassasiyetlere daha fazla önem verdiler. Bunun temelinde Hz. Peygamber'in (s) ailesine mensup olarak, Emevî iktidarını devirmenin yanı sıra yine Hz. Peygamber'in (s) ailesinden olan amcaoğulları Alioğulları'na karşı iktidarın meşruiyetini sağlamak yatmaktaydı. Nitekim Abbâsîler bu sebeple dinî alanda birçok uygulamada bulunmuş, selefleri Emevîler'e göre dinî yönü daha kuvvetli bir politika izlediler.

Dinî imajları halifelerin kullandıkları Mehdî-billâh, Hâdî ile'l-hak, Hârûnürreşîd, Emîn, Me'mûn, gibi sıfatlara bile yansımıştı. İlk Abbâsî halifesi Seffâh Hz. Peygamber'in (s) bürdesini satın almış ve artık resmî protokollerde bürdeyle âsa halifelerin yanında bulundurulmuştu.¹ Hicâz bölgesine özel önem göstermişler, bölgeye genellikle Abbâsî ailesinden valiler atamışlar, hac emirlerini de genellikle hanedan mensubu kişilerden seçmişlerdi. Halifeliği dinî bir müessese haline getirmişler, dinî koruyup kollayarak halk nezdinde otoritelerini sağlamışlardı. Bu merkezî politika eyâletlerde valiler üzerinden yürütülmüştü.

Hz. Peygamber'den (s) itibaren atanan valilerin, idareciliğin yanında beş vakit namazda, Cuma ve bayram namazlarında imamlık yapmaları başlıca görevleriydi.² Böylece valiler halkla sürekli etkileşim halinde bulunuyor yaşanan problemlere çözüm üretiyordu.³ Abbâsîler'den önce halifelerin vali olarak gönderdikleri kişilerin görevleri arasında namaz kıldırma ve gerektiğinde bu iş için imam tayin etmek de yer alıyordu. Bazen valiyle birlikte namaz kıldırması amacıyla bir de imam gönderilirdi.⁴ Abbâsîler'de ise valiler namaz kıldırma görevini yerine getirdiler; işlerin yoğunlukları sebebiyle kıldıramadıkları zaman atadıkları vekilleri vasıtasıyla namaz kıldırma görevini yerine getirdiler.

Câmilerde valilerin halkla etkileşime geçtiği en önemli görev şüphesiz hutbelerdî. Hz. Peygamber'in (s) başlattığı dinî bir görev olan hutbe câmilerde, minberler üzerinde

¹ İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. 8, s. 377.

² Maverdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 62; Kılıç, **Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi**, s. 105.

³ Kılıç, **Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi**, s. 107.

⁴ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "İmam", **DİA**, c. 22, s. 178-179.

halife için okunan dua ve dinî konular hakkında konuşmayı kapsardı. Genellikle hutbeler devletle halk arasındaki iletişimin sağlandığı metinler olması hasebiyle siyasî konularla iç içe olurdu. Hz. Peygamber (s) döneminden itibaren bir vali atandığı bölgeye ulaştığında yaptığı ilk işlerden biri olarak halkı toplar ve onlara hitap ederek yapacağı icraatları anlatırdı. Bu hutbeler siyasî içerikleri dolayısıyla bir anlamda halka gözdağı verme amacı da taşımaktaydı. Abbâsîler’de hutbe verme görevi bu yönüyle devam etti. Kûfe’de Ebü’l-Abbas’a biat edildiği gün etkili bir hutbe veren Davud b. Ali, Haremeyn’e vali atandığında da Mekke’de verdiği hutbede Abbâsîler’i övdü, hilafet üzerindeki haklarını anlattı ve Emevîler başta olmak üzere muhalif grupları tenkit etti.¹

Abbâsî valileri de kendi meşruiyet ve propagandaları için hutbeleri bir araca dönüştürdü ve siyasete bulaştırdı. Örneğin Abdullah b. Ali, Şam’da idareyi ele geçirdikten sonra meşhur bir hutbe verdi. Bu hutbede; Ümeyyeoğulları’nın kendilerine düşmanlığını ve zulümlerini, Allah’ın (c) dinini oyuncak haline getirmelerini, günah, zulüm ve haramları helalleştirdiklerini, Muhammed (s) ümmetine yaptıkları kötülükleri, hükümleri bozup hadlerini aştıklarını, çirkin işler yaptıklarını ve bunun sonucu olarak da Allah’ın (c) onlara hak kılıcını musallat ettiğini ve kendilerinin onlara galip geldiğini anlattı.² Muhammed en-Nefsüzzekiyye’yi yakalamak amacıyla Medine’ye vali olarak atanan Riyâh b. Osman’ın halkı tahrik eden siyasî içerikli hutbesi de bu bağlamda kayda değer örnekler arasındadır.³

Elbette valilerin hutbeler bütünüyle siyasî içerikli değildi. Onlar dinî telkinlerde de bulunuyordu. Mesela Mısır valisi Musa b. Ka‘b hutbelerinde cemaati iyi amel ve güzel işler için teşvik eder, Allah’tan (c) bir şey isteyenin dua etmesini ve ölümden de gafil olmamalarını hatırlatırdı.⁴ Bir diğer Mısır valisi Musa b. Uley de maksurenin dışında küçük bir minberde cemaate hitap ederdi.⁵

¹ Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 117-118; İbn Abdürabbih, **el-İkd**, c. 4, s. 184-185; İbn Fehd, **Gâyetü’l-Merâm**, s. 303.

² Ya‘kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 356-357.

³ Belâzürî **Ensâb**, c. 3, s. 333-335.

⁴ Kindî, **Vülât**, s. 88.

⁵ Kindî, **Vülât**, s. 97.

Valilerin yaşamlarıyla verdikleri hutbelerin birbirini tutmaması halktan tepki çekerdı. Mısır valısı Musa b. Mus‘ab halka karşı sert bir valiydi. Vali cemaate hutbe verirken kendisi insanlara zulmettiğı halde “*Biz, zalimler için alevleri onları çepeçevre kuşatan bir ateş hazırladık.*”¹ âyetini okumuş ve cemaatten biri yanındakilerin duyacağı şekilde “*Allah’ım sen bize buğz etme!*” diyerek valiye tepki göstermişti.²

Valilerin hitabetindeki incelik ve estetik valiye karşı halkın sevgi ve sempatisini cezbetmekteydi. Mısır valisi İsmail b. Sâlih el-Abbâsî hitabet kabiliyeti olan ve tatlı dille konuşan bir valiydi. Mısır’ın önemli âlim ve şairlerden olan İbn Ufeyr (ö. 226/841) onun câmide verdiğı hitabetin belagat ve fesahati karşısında “*Bu direkler ve basamaklar üzerinde İsmail’den daha güzel konuşan birini görmedim.*” diyerek övgüyle bahsetmişti.³

Valilerin halkı ifsat eden kimseleri engellemiş ve ifsat edici ürünleri de yasaklamışlardı. Ziyâdetullah b. İbrahim’den sonra 223 (837-38) yılında İfrîkıyye valiliğine geçen kardeşi Ağleb, ordu içerisinde düzeni sağlayıp halk üzerinde otoritesini sağladıktan sonra halkın korunması ve dinî emirlerin yerine getirilmesine hassasiyet göstermişti. Bu amaçla Kayrevan’da halkı ifsat eden ve birçok kötülüğün sebebi olan şarap ve nebizin satışını yasaklamıştı. Bu işi gizlice yapanları da cezalandırarak onları engellemeye çalışmıştı.⁴ Halkın ahlakının bozulduğu kötülüklerin neşv ü nema bulduğu eğlence mekânları konusunda da âdil bir vali olan ve halk tarafından sevilen Horasan valisi Abdullah b. Tâhir de harekete geçmiş, bölgedeki eğlence mekânlarını yıktırması ve ifsat yuvalarını ortadan kaldırmıştı.⁵

İslâm’ın en önemli ibadetlerinden olan hac ibadeti çerçevesinde Müslümanlar’ın Mekke’ye sevki ve ibadetlerin sorunsuz bir şekilde eda edilmesi görevi emîrü’l-hac tarafından idare edilirdi. Bu görev Mekke’nin fethinden sonra Hz. Peygamber (s) tarafından ihdas edilmişti. Mekke’nin fethedildiğı yılda (8/628) Hz. Peygamber (s) bu görev için özel birini görevlendirmede; Mekke valisi Attâb b. Esîd bu görevi ifa etti.⁶

¹ Kehf 18/29.

² Kindî, **Vülât**, s. 103.

³ Kindî, **Vülât**, s. 110-111.

⁴ **Kitâbü’l-Uyûn ve’l-Hadâik**, c. 3, s. 398-399; İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 6, s. 493-494.

⁵ İbn Tagrıberdî, **en-Nücûm**, c. 2, s. 247-248.

⁶ İbn Hişâm, **es-Sîre**, c. 2. s. 500.

Ertesi sene yani 9 yılında (631) hac ibadeti farz kılındı. Hz. Peygamber (s), Hz. Ebû Bekir'i hac emiri olarak atayarak Mekke'ye gönderdi.¹ Hz. Peygamber (s) 10 (631-32) yılında bizzat hac ibadetini gerçekleştirdi.² Hz. Peygamber (s) ve Râşid Halifeler döneminden itibaren zaman zaman devlet başkanları bu görevi yerine getirse de genellikle valiler bu görevi ifa ederdi.³

Abbâsîler döneminde de bu gelenek⁴ devam etmiş genellikle Mekke ve Medine valiliklerine atanan valiler hac emirliği görevini yerine getirdi. Bununla beraber halifeler, Abbâsî hanedanına mensup önemli kişiler ve başka eyâletlerin önemli valileri de bu görevi ifa etti.⁵ Seffâh döneminde el-Cezîre, İrminiye ve Azerbaycan valisi olan Mansûr, Seffâh'ın görevlendirmesiyle Mekke'de hac emirliği yaptı.⁶ Şüphesiz bu görevi yerine getiren görevlilerin çoğunluğunun hanedana mensup önemli kişiler olması halk nezdinde Abbâsîler'in otoritelerini güçlendirmenin yanı sıra Müslümanlar'a verdikleri önemi gösterme amacı taşımaktaydı. Bazen halifeler tarafından Yemen valilerine de yerlerine nâib bırakması emredilerek hac emirliği görevini yerine getirmesi emredilirdi.⁷

Müslümanlar'ın en önemli ibadeti olan hac ibadeti sebebiyle birçok Müslüman'ın bulundukları yerlerden Mekke'ye gelmesi bu dönemde Mekke valileri için olağanüstü durumlar yaratıyordu. Özellikle ibadetlerin sorunsuz geçmesi ve Müslümanlar'ın ibadetlerini rahatça yapabilmeleri için valiler Mekke'de birçok düzenleme yapardı. Mesela Safa ile Merve arasında sa'y yaparken orada herhangi bir bina ve merdiven bulunmaması sebebiyle vali Abdüssamed b. Ali el-Abbâsî bir merdiven yaptırdığı gibi alanı düzleştirerek orayı düzenli hale getirdi. Vali aynı zamanda bölgeyi ıslah ettirerek kandillerle de süsletti.⁸

¹ İbn Habîb, **Kitâbü'l-Muhabber**, s. 11-12.

² İbn Hişâm, **es-Sîre**, c. 2. s. 601-605, İbn Habîb, **Kitâbü'l-Muhabber**, s. 11-12; Sarıçam, **Hz. Peygamber ve Evrensel Mesajı**, s. 300.

³ Kılıç, **Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi**, s. 109.

⁴ Kılıç, **Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi**, s. 109.

⁵ İbn Habîb, **Kitâbü'l-Muhabber**, s. 34-36.

⁶ Halife b. Hayyât, **Târîh**, s. 413.

⁷ Muhammed Mahir Hamâde, **el-Vesâikü's-Siyâsiyye ve'l-İdâriyyetü'l-Âide li'l-Cezîreti'l-Arabiyye**, 2c., Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1987, c. 1, s. 229-230.

⁸ İbn Rüste, **Kitâbü'l-A'lâk**, s. 54.

Valiler dinî görevleri çerçevesinde eyâletlerde Abbâsîler'den, eşraftan veya toplum nezdinde büyük değer gören ulemâdan vefat eden önemli zatların cenaze namazlarını kıldırırlardı.¹ Abbasoğulları'ndan olan ve çok hadis rivayet eden bir ravi olan Hüseyin b. Abdullah 140 (757-58) yılında Medine'de vefat etti. Cenaze namazını ise Medine valisi Muhammed b. Hâlid kıldırdı.² Kûfe'de 177 (794) yılında vefat eden dönemin meşhur âlimlerinden hadis hâfızı ve kâdı Şerîk b. Abdullah en-Nehaî'nin cenaze namazını Kûfe valisi Musa b. İsa kıldırdı.³ Davud b. Yezîd'in Mısır valiliği döneminde eyâletteki en önemli âlimlerden Abdullah b. Lehîa vefat edince onun cenaze namazını vali kıldırdı.⁴ Döneminde Mısır'ın en büyük fakihî ve muhaddisi olan Leys b. Sa'd 175 (792) yılında vefat etti; cenaze namazını vali Musa b. İsa el-Abbâsî kıldırdı.⁵ Bu ve benzeri örnekleri çoğaltmak mümkün olmakla birlikte zikredilen örnekler valilerin ilme ve âlimlere verdikleri değeri göstermesi açısından önem taşır.

Abbâsîler döneminde valilerin dinî alanda gerçekleştirdiği bir diğer önemli husus da Me'mûn döneminde başlayan ve eyâletlerde valilerin de merkezden gönderilen direktifler doğrultusunda dâhil oldukları Mihne olaylarıdır. Me'mûn Bizans üzerine sefere çıkarak 218 (833-34) yılında Tarsus'dayken yerine nâib olarak Bağdât'ta bıraktığı İshak b. İbrahim'e gönderdiği ilk mektubunda kâdılar ve hadis âlimlerini, ilk defa Emevîler döneminde Dımaşk'ta Ca'd b. Dirhem tarafından ortaya atılan⁶ Kur'ân'ın yaratılmışlığı (*haluku'l-Kur'ân*) hususunda sorguya çekmesini, cevapları kendisine haber vermesini, ayrıca Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul etmeyenlere de resmî vazife verilmemesini ve şahitliklerinin kabul edilmemesini emretti.⁷

Mihne uygulaması sadece Bağdat ile sınırlı kalmamış diğer eyâletlere de sıçradı. Me'mûn, Mısır valisi Keydür b. Nasr'a da mihne sorgulamalarını yapmasını emretti. Vali Keydür, başta Mısır kâdısı Hârûn b. Abdullah olmak üzere fakihleri, muhaddisleri ve müezzinleri *haluku'l-Kur'ân* hususunda sorguya çekti. Kur'ân'ın mahlûk olduğu

¹ Kindî, **Vülât**, s. 108.

² İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 7, s. 472.

³ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 8, s. 500.

⁴ Kindî, **Vülât**, s. 107.

⁵ Kindî, **Vülât**, s. 108; Fesevî, **Kitâbü'l-Ma'rife**, c. 1, s. 166.

⁶ Sibt İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 11, s. 270-271.

⁷ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 631-633; Mehmet Emin Özafşar, **İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı: Mihne Olayı ve Haseviye Olgusu**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1999, s. 59-60; Muharrem Akoğlu, **Mihne Sürecinde Mu'tezile**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 127.

görüşünü kabul etmeyenleri şahitlik hakkından mahrum bırakmışsa da şiddete başvurmadi. Mihne olayları Mütevekkil başa gelinceye kadar Mısır'da uzun süre devam etti.¹ Mu'tasım döneminde bir rahatlama olsa da² Vâsik döneminde mihne emri tekrar geldi; Mısır'ın Hanefî-Mu'tezilî kâdısı Muhammed b. Ebî'l-Leys vasıtasıyla bölgedeki âlimler imtihana tâbi tutuldu.³ Vâsik döneminde de eyâletlerdeki valiler ve kâdılar vasıtasıyla mihne uygulamaları devam etti.⁴ Mesela Basra valisine de 231 (845-46) yılında Vâsik'tan emir geldi. Bu emirde müezzin ve imamların *halku'l-Kur'ân* konusunda imtihan edilmesini emrediyordu.⁵

E. Malî Görevleri

Eyâletlerde valilerin en önemli görevlerinden birini ekonomik faaliyetler oluşturmaktaydı. Bu görevler genel olarak Müslümanlar'dan zekât ve diğer vergileri toplamak ve ihtiyaç sahiplerine ulaştırmak, gayrimüslimlerden haraç ve cizye vergilerini toplamak, ganimet ele geçirildiğinde 1/5'i (*humus*) beytûlmâle aktarmak, toplanan gelirlerden devlet memurlarıyla askerlerin maaşının ödenmesini sağlamaktı.⁶ Bununla beraber valiler, halkın çıkarı doğrultusunda kamu binaları, han, hamam, kale, yol, kanal ve köprü gibi işlerin inşa ve ıslahını da bütçeden karşılar, geriye kalan miktarı gerekli hesaplamaların ardından hilafet merkezine gönderirdi.⁷

Abbâsîler döneminin ilk asrında elde edilen nüfuz ve maddi güç sebebiyle bu dönem "Abbâsî hilafetinin altın çağı" olarak adlandırılır.⁸ Şüphesiz bunun gerçekleşmesinde ekonomik gücün önemi yadsınamaz. Abbâsîler kurdukları haraç divanıyla beytûlmâlin ana kaynağı kabul edilen vergilerin tahsilini sağlıyordu. Halifeler haraç divanının tanzimine büyük önem vermekteydi. Merkez haraç divanı,

¹ Kindî, **Vülât**, s. 151.

² Akoğlu, **Mihne**, s. 178.

³ Muharrem Akoğlu, "Mu'tezile'nin Tarihsel Seyrinde Mihne", **Mihne Süreci ve İslâmi İlimlere Etkisi**, ed. Mahfuz Söylemez, Ankara Okulu, Ankara, 2017, s. 52.

⁴ Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 428.

⁵ Ezdî, **Târîh**, c. 2, s. 11.

⁶ Maverdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 62; Kılıç, **Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi**, s. 111-112; Temir, **Emevîlerde Valilik**, s. 180-181.

⁷ Yeniçeri, **İslâm'da Devlet Bütçesi**, s. 6-7.

⁸ Bozkurt, **Abbâsiler**, s. 41.

devletin gelirleriyle ilgili bütün mahallî kayıtları düzenli ve sıkı bir şekilde tutar ve denetlerdi.¹

Haraç gelirlerinin toplanmasına büyük önem veren Hârûnürreşîd, kâdılkudât Ebû Yûsuf'a, hazinenin gelir kaynaklarından olan haracın ve diğer vergi gelirlerinin ne şekilde toplanması hususunu düzene koymak ve örnek alınacak yolu göstermesi için bir kitap yazmasını emretti; o da *Kitâbü'l-Harâc* adlı meşhur eserini yazdı.²

Devletin ekonomik gücünün en önemli payını teşkil eden haraç gelirleri ise valilerin yönetimindeki eyâletlerden toplanmaktaydı. Bu sebeple eyâletlerin güvenliğiyle tarım ve ticaretin sürdürülebilirliği hilafet merkezi tarafından önemsenmekteydi. Valiler de eyâletlerde asayiş ve güvenliği tesis ederek ayaklanma ve isyanların çıkmasını önlemeye, tarım ve ticaretin sürdürülmesine gayret ederlerdi. Tarımın sürdürülebilirliği için de çiftlikler ikta eder, sulama kanalları açar, ticaretin gelişmesi için güvenliğin artırılmasına önem verir ve yollar yaparlardı.

Hilafet merkezi valilerin bütçelere dair getirdikleri yıllık hesap listeleri vasıtasıyla merkeze gönderilen para miktarı ve harcamalardan haberdâr olurdu.³ Valiler tarafından eyâlet ve vilâyetlerden gelen haraç listelerinin hilafet merkezinde detaylı teftişe tutulduğu Musul valisinin gönderdiği haraç listesinin teftişinden anlaşılmaktadır. Mehdî'ye, Musul haracının listesi sunulmuş ve listede bir çiftliğe ait gelirlerde ciddi bir eksiklik olduğu fark edildi. Bunun üzerine Mehdî hemen, vali Musa b. Mus'ab'a, eksikliğin berîd teşkilatıyla sorulmasını ve postayı alır almaz huzuruna getirilmesini emretti. Berîd görevlileri vali Musa b. Mus'ab'a ulaştınca o, zaman kaybetmeden görevlilerle beraber halifenin huzuruna geldi. Mehdî ona haraç kayıtlarındaki eksikliği sorunca Musa, eksik görülen kaydın açıklamasını yaptı ve kayıtlar kontrol edilince doğru söylediği ortaya çıktı. Mehdî onun işi ciddiye almasını

¹ Aykaç, *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar*, s. 118-143; Salih Hamarine, *Buhûs ve Dirasât fî'd-Da'veti'l-Abbâsiyye ve'l-Asri'l-Abbâsiyyî'l-Evvel*, Dârü'l-Yenâbi', Amman, 2004, s. 207-210.

² Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 3; Cengiz Kallek, *İslam Medeniyetinde İktisat Düşüncesi Tarihi: Harâc ve Emvâl Kitapları*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2015, s. 30-31; Bektaşoğlu, *Harun er-Reşid ve Zamanı*, s. 365-366.

³ Kindî, *Vülât*, s. 111-112; Yeniçeri, *İslâm'da Devlet Bütçesi*, s. 170, 256; Bektaşoğlu, *Harun er-Reşid ve Zamanı*, s. 369.

beğendi. Halifenin takdirini kazanan Musa, akabinde Mısır'a vali olarak atanarak terfi ettirildi.¹

Kaynaklarda eyâletlerin ve vilâyetlerin Abbâsî hilafeti açısından ehemmiyetinin yanı sıra valilerin ekonomik görevlerinin önemini göstermesi açısından ekte sunduğumuz haraç listeleri önemlidir. (EK-4, EK-5, EK-6, EK-7). Hârûnürreşîd, Emîn ve Me'mûn döneminde toplanan ve bu dönemlerle karşılaştırabilecek ikinci asra ait haraç gelirleriyle dört gelir listesi bulunur. Verilen listelerden de görüleceği üzere Abbâsîler'in zenginliğini ve gücünü, eyâlet ve vilâyetlerden elde edilen büyük miktardaki gelirler oluştururdu.²

Cehşiyârî'nin (ö. 331/942-43) *el-Vüzerâ ve'l-Küttâb* adlı eserine göre Hârûnürreşîd dönemine ait eyâletlerin haraç listesinde gelirlerin toplamı 435.060.000 dirhemdir.³ Kudâme b. Ca'fer'in (ö. 337/948) *Kitâbü'l-Harâc* adlı eserine göre Me'mûn dönemine ait 204 (819-20) yılı eyâlet ve vilâyet haraç listesinde gelirlerin toplamı 383.155.500 dirhemdir.⁴ İbn Haldûn'un (ö. 808/1406) *Mukaddime* adlı eserine göre ise Me'mûn dönemine ait eyâletlerin haraç listesinde toplam gelir 377.355.000 dirhemdir.⁵ Abbâsîler'e ait bu ilk asır gelirleriyle karşılaştırmak açısından İbn Hurdazbih'in (ö. 300/912-13) *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eserine göre Abbâsîler'in ikinci asrına ait eyâlet ve vilâyet haraçları bulunmakta ve gelirlerin toplam miktarı ise 299.256.340 dirhem olarak hesaplanmaktadır.⁶

¹ Ezdî, *Târîh*, c. 1 s. 470.

² EK-4, EK-5, EK-6 ve EK-7'de verilen listeler Arapça kaynaklardan teyit edilerek eklendi. Tabloda birlik oluşması ve daha kolay yorumlama yapılması için 1 dinar 15 dirhem olarak esas alındı. İbn Haldûn'un listesinde Ahvaz'ın geliri 25.000 dirhem olarak yazılmış, Cehşiyârî'de ise 25.000.000 dirhem olarak kaydedilmiştir. Bu durum listelerde bazı hataların olabileceğini göstermektedir. Bu sebeple listeler hakkında daha detaylı çalışmaların yapılması gerekmektedir. Ayrıca Samerrâî'nin listeler üzerine değerlendirmeleri için bkz. Hüsameddin Samerrâî, *el-Müessesâtü'l-İdâriyye fi'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, Dârü'l-Fikri'l-Arabi, Mekke, 1983, s. 208-219.

³ Bkz. EK-5; Cehşiyârî, *el-Vüzerâ*, s. 398-406; Liste hakkında Aykaç'ın değerlendirmeleri için bkz. Aykaç, *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar*, s. 132-137.

⁴ Bkz. EK-6; Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 162-168, 182-184; Corcî Zeydân (ö. 1914) ise listeyi inceleyerek bu kayıtların Mu'tasım döneminde 225 (839-840) yılına ait bir kayıt olduğunu öne sürmüştür. Bkz. Zeydân, *Târîh*, c. 1, s. 309-313.

⁵ Bkz. EK-4; İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 224-227. Tahkik ve farklı nüsha farklılıklarından dolayı toplam yekûn diğer eserlerde farklı çıkabilmektedir. Ancak yine de rakamlar arasında büyük değişiklikler yoktur.

⁶ Bkz. EK-7; Zeydân, *Târîh*, c. 1, s. 305-308. İbn Hurdazbih'in eserinde bilgiler farklı farklı sayfalarda parça parça olarak bulunmaktadır. Bkz. İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s.

Corcî Zeydân'ın da belirttiği gibi¹ listelere bakıldığında Abbâsîler'in ilk asrına ait gelirlerinin ikinci asra ait olana göre daha fazla olduğu görülür. Yani Abbâsîler'in ikinci asrında gelirler azalma göstermiştir. Bunun en önemli sebebiyse kanaatimizce merkezî otoritenin sarsılması ve eyâletlerden merkeze ulaşması gereken gelirlerin artık bölgesel güçlerin kontrolünde olmasıdır. Bu durum aynı zamanda Abbâsîler'in ilk asrında merkezî yönetimin daha güçlü olduğunun ve valilik kurumunun aksaklık ve sorunlara rağmen hilafet merkezine malî açıdan sorumluluklarını daha sağlıklı yerine getirdiğini gösterir. Ayrıca bu rakamlardan ikinci asrda otorite ve düzenin yavaş yavaş sarsıldığı da görülür. Şüphesiz bu durum en başta valilik kurumunun bozulmasından kaynaklanmaktaydı.

Abbâsîler'in ilk asrında elde edilen gelirlerin fazla olmasının taşra yönetimiyle de sıkı ilişkisi bulunur. Emevîler devrinde vergi gelirlerinin artırılması amacıyla yapılan baskı ve zulümler sebebiyle halk çiftçilikten uzaklaşmaya başladı. Bu yüzden birçok arazi terk edildi veya âtıl hale geldi. Eyâletlerde çıkan isyanlar da asayiş bozdu. Bu durum da tarımı olumsuz etkiledi. Abbâsîler hilafeti ele geçirince her ne kadar sorunlar yaşansa da seleflerine göre daha adaletli bir politika yürüttü ve halka daha iyi davrandı. Eyâletlerde daha güvenli bir yapının teşkil edilmesiyle asayiş ve huzurun sağlanmasına, tarım ve ticaretin gelişmesine çaba harcandı. Valiler eliyle bölgelerde ıslah çalışmalarına önem verildi. Bu amaçla setler, kanallar ve köprüler yapılarak bataklıklar tarım yapılabilir çiftlikler haline getirildi.²

Abbâsîler'in ziraat alanında en fazla önem verdikleri çalışmaların başında, tarımın geliştirilmesi, sulama ve kanal açma faaliyetleri gelmekteydi. Eyâletlerdeki valiler tarımın sağlıklı bir şekilde gerçekleşmesi ve ürünlerden elde edilen gelirlerin artması için bu işlere önem verdiler. Başta halifelerin çabaları olmak üzere valilerin de bu amaçla çalıştıkları görülür. Mesela Abdullah b. Tâhir, Horasan eyâletini on dört yıl boyunca babasının idarî ilkeleri çerçevesinde yönetti. Bölgenin refah seviyesini yükseltmek için ziraata ve geliştirilmesine büyük önem verdi. Halkın da talebi üzerine arazi sulamada kullanılan suların düzenli bir şekilde sarf edilmesini sağlamak ve bu sebeple halk arasında çıkan sorunları önlemek amacıyla Horasan fakihleriyle Irak

¹ Zeydân, **Târîh**, c. 1, s. 315-316.

² Zeydân, **Târîh**, c. 1, s. 327-330.

fakihlerini bir araya getirerek onlara çözüm bulmalarını emretti. Bu çerçevede toplanan fakihler komisyonunun düzenlediği *Kitâbü'l-Kuniy* (kanallar kitabı) adlı eser Gerdîzî'nin belirttiğine göre iki asır boyunca sulama işlerinde idareciler ve halk için rehber olarak kullanıldı.¹ Abdullah b. Tâhir'in tarım alanındaki başarılı politikaları toplanan vergi gelirlerine yansdı. Nitekim onun vefat ettiği 230 (844-45) yılında Horasan eyâletinin vergi geliri 48 milyon dirheme kadar ulaştı.²

Abbâsîler çeşitli sebepler dolayısıyla bazı eyâletlerin gelirlerini valilere iltizam ettiler. Bu usule göre valiler belli bir miktar verginin toplanmasını üzerine alırdı. Bu durumu üstlenen vali merkeze yıllık olarak önceden belirlenen bir miktarı ödemeyi üstlendikten sonra, halktan haraç, cizye ve diğer vergileri tahsil ederdi. Nitekim Hârûnürreşîd, sürekli problemlerin çıktığı İfrîkıyye eyâletini İbrahim b. Ağleb'e iltizam etti. Bu bölge aslında hilafet merkezine yük olmakta; her sene Mısır bütçesinden bu eyâlete açıkların kapatılması amacıyla 100.000 dinar gönderilmekteydi. İbrahim, bu bölgeye vali olunca, bu parayı almaktan vazgeçtiği gibi her yıl merkeze 40.000 dinar vermeyi de üstlendi.³ Sind eyâleti valisi Bişr b. Davud (205/813) yıllık 1.000.000 dirhem vermek üzere eyâlet gelirleri ona iltizam edildi. Oysa bu eyâletin normal gelirleri 11.500.000 dirheme denk gelmekteydi.⁴ Vali Bişr ise göndermesi gereken 1.000.000 dirhemi de göndermeyince azledilerek yerine Gassân b. Abbâd vali olarak atandı. Daha sonra aynı bölgeye İmrân b. Musa el-Bermekî de (221/835-36) yine 1.000.000 dirhem iltizamla vali atandı.⁵

Abbâsîler döneminde valiler adaletli olduğu müddetçe genellikle eyâletlerde işler yolunda giderdi. Valiler adaletsiz davranıp zulmettiklerinde işler olumsuz yönde etkilenirdi. Valilerin bu tutumu zaman zaman halk kitlelerinin göç etmesine sebep olurdu. Örnek olarak zikretmek gerekirse Hârûnürreşîd döneminde Musul'a atanan (180/796-97) vali Yahya b. Saîd el-Hareşî, Musul halkına kötü davranarak onlara zulmetti. Vali halkı geçmiş yılların vergilerinden de sorumlu tutarak bunların

¹ el-Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 199-200; Kurt, *Türk-İslam Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, s. 205.

² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 7, s. 13-14.

³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 6, s. 362; Zeydân, *Târîh*, c. 1, s. 373; Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, s. 413-414; Bektaşoğlu, *Harun er-Reşid ve Zamanı*, s. 365-366.

⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 6, s. 362; Zeydân, *Târîh*, c. 1, s. 373.

⁵ İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 35.

ödenmesini istedi.¹ Bu yüzden Musul halkı memleketlerini terk ederek Azerbaycan topraklarına göç etmek mecburiyetinde kaldı. Böylece bölgede üretim zarar gördü ve toplanan vergilerde azalma kaydedildi. Bu durum aynı zamanda asayişin de bozulmasına sebep oldu.²

İdareden anlayan başarılı valiler sayesinde bunun tam tersi de yaşanabilirdi. Uyguladıkları başarılı politikalarla halkın gönlünü kazanan valiler halk üzerindeki ağır vergi yükünü hafifletiyorlardı. Mehdî döneminde Fars eyâletine vali olarak Hâlid b. Bermek, halkın üzerindeki vergi borçlarını taksitlere böldü; ayrıca onlara ağır gelen ağaç vergisini de üzerlerinden kaldırdı ve eyâleti sükunete kavuşturdu.³

Valilerin malî görevlerinden biri de para darbıydı. Emevîler döneminde merkezî para darbı Şam'da *Dâru darbi'l-derâhim* adlı kurumda yapılırdı. Abbâsîler hâkimiyeti ele geçince bu kurum Enbar'a taşındı. Bağdat kurulduğunda da oraya nakledildi.⁴ Her ne kadar merkezde paralar darp edilse de birçok eyâlette ekonomik görev olarak valilerin nezâretinde de para basılırdı. Eyâletlerde ve vilâyetlerde valilerin para bastırması hükümdarlık alametinden ziyade coğrafi ve ekonomik şartların getirdiği mecburî bir durumdu. Geniş bir coğrafyada tek bir yerden para üretimi ve bu paraların naklinin zorluğunun yanı sıra güvenliğinin sağlanması büyük bir sorundu. Devletin geniş bir coğrafyaya yayılmasından dolayı en Batı'daki İfrîkiyye eyâletiyle en doğudaki Sind eyâletinde aynı paranın kullanılması zordu. Ayrıca malların fiyat farklılığı ve ticarî işlerin farklılığından dolayı da yerel yöneticilerin para basımına izin verilirdi. Bu sebeple Abbâsîler'de farklı eyâletlerde birçok vali para bastırırdı.

Horasan valisi Ebû Müslim el-Horasânî Rey'de darp ettirdiği paraların üzerine *Ebû Müslim Emîru Âl-i Muhammed* ibaresini koydurttu.⁵ Mansûr döneminde Azerbaycan'da vali Yezîd b. Üseyd, Berde'de darphane açtırdı ve burada üzerinde

¹ Ezdî, *Târîh*, c. 1 s. 217-218; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 6, s. 152-153.

² Ezdî, *Târîh*, c. 1 s. 517-518.

³ Cehşiyârî, *el-Vüzerâ*, s. 228; Varen, *Abbasi Halifelerinden Mehdi ve Dönemi*, s. 79.

⁴ Ebû'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir el-Makrizî, *Resâilü'l-Makrizî*, thk. Ramazan el-Bedri, Ahmed Mustafa Kâsım, Dârü'l-Hadis, Kahire, 1998, s. 165-66; Mustafa Hizmetli, "Abbâsîler Döneminde Para Basımı", *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, c. 8, Sayı 15, 2010, s. 86.

⁵ Hizmetli, "Abbâsîler Döneminde Para Basımı", s. 89.

Berde mührü olan paralar darp ettirdi.¹ Yine Mansûr döneminde Hâlid b. Bermek Taberistan'daki valiliği sırasında para bastırdı.² Mehdî döneminde Horasan valisi olan Müseyyeb b. Züheyr de dirhem darb ettirdi ve ona nispetle bu dirhem *müseyyebî* olarak adlandırıldı.³ Hârûnürreşîd döneminde Horasan'a vali olarak atanan Gıtrîf b. Atâ'nın valiliği döneminde gerçekleştirdiği en önemli icraatlardan biri de halkın *gıtrîfî* olarak adlandırdığı yeni bir dirhemi Buhara'da darp ettirmesiydi.⁴ Me'mûn da Horasan'dayken Emîn ile mücadelesi sırasında siyasî amaçlarla para darb ettirdi ve halifenin adını bu paralardan çıkarttırdı.⁵

Valiler, halifenin ekonomik olarak sıkıntılı olduğu durumlarda halifenin isteği doğrultusunda eyâlet bütçesinden para gönderirlerdi. Me'mûn Dımaşk'tayken yanında pek parası kalmamış ve sıkıntıya düşmüştü. İçinde bulunduğu durumu kardeşi ve valisi olan Mu'tasım'a mektupla bildirdi. Bunun üzerine Mu'tasım, cevabî bir mektup gönderdi: *"Ey Müminlerin emiri! Paraya ihtiyacın olduğunu sanıyorum, istediğin para cumadan sonra eline geçmiş olacaktır."* Akabinde Mu'tasım hemen halife için valilik görevini yürüttüğü bölgelerin haraç gelirlerinden 30.000.000 dirhemi ona gönderdi. Me'mûn kendisine gönderilen dirhemler üzerine çok memnun oldu ve eline geçer geçmez bu paralardan 24.000.0000 dirhemi dağıttı.⁶

F. İmar ve İskân Görevleri

Halifelerin eyâletlerdeki temsilcileri olan valilerin en önemli görevlerinden biri de görev yaptıkları yerleri güvenli ve yaşanabilir bir yer haline getirerek mamur kılmalarıydı. Eyâletlerin, Müslümanlar ve diğer din mensupları açısından güvenli ve yaşanabilir kılınması için de adaletten sonra en önemli unsur imâr faaliyetleriydi. Halkın geçimini devam ettirmesi ve üretim yapması için toprak sahibi olması da önem taşırdı. Bu amaçla valiler şehirler kurar, kurulan şehirlerde ıslah ve genişletme çalışmaları yapar, halkın yaşamını sürdürmesi ve üretim yapması için topraklar ikta

¹ Gurbanov, *Abbâsîler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan*, s. 97-98.

² Hakkı Dursun Yıldız, "Bermekîler", *DİA*, c. 5, s. 518.

³ el-Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 190.

⁴ Narşahî, *Târîhu Buhara*, s. 59-61.

⁵ Makrizî, *Resâil*, s. 165; Hizmetli, "Abbâsîler Döneminde Para Basımı", s. 90.

⁶ İbn Ebû Tâhir, *Târîh*, s. 147; Taberî, *Târîh*, c. 8, s. 652-653.

ederek onları üretime teşvik ederdi. Bu sayede hem toplumsal huzur sağlanmış olur hem de devlet, üretim sayesinde halktan vergi alırdı.

Özellikle kurulan yeni şehirlerde iskân meselesi önemli bir yer tutardı. Bu şehirler çeşitli sebeplere dayanılarak kurulmakla birlikte en önemlisi askerî amaçlardı. Yeni kurulan bu şehirlere Müslüman Araplar başka bölgelerden getirilerek iskân ettirilirdi. Zaman zaman da ıslah edilen veya genişletilen şehirlere de Müslümanlar getirilerek iskân edilirdi. İskân politikası devlet açısından asayişin korunmasını sağladığı gibi ekonomik refahın halk ve devlet nezdinde sağlanması açısından önem taşırdı.

Valilerin iskân politikası uyguladığı yerlere bakıldığında özellikle stratejik mevkiiler, hudutlar ve gayrimüslim nüfusun bulunduğu bölgeler olduğu görülür. Nitekim Mansûr döneminde Azerbaycan'a vali olarak atanan Yezîd b. Hâtîm, Basra'dan Azerbaycan'a Yemenli kabileleri naklettirdi ve onları orada iskân ettirdi. Kendisi de Yemen asıllı olan valinin Yemenli kabileleri bölgeye getirmesi gayrimüslim nüfusu dengelemek amacı taşısa da asabiyet yönüyle de kendi nüfuzunu güçlendirmeye yönelik olduğu söylenebilir.¹ Valinin bu iskân politikası neticesinde Emevîler döneminde eyâlette iskân ettirilen Kuzeyli Arap kabileleri ise yerlerini terk etmek zorunda kaldı.²

Bölgeye atanan valilere bağlı olarak iskân politikası kendi kabilelerine yönelik değişebilirdi. Nitekim İrminiyye valiliğine atanan Yûsuf b. Râşid es-Sülemî bölgede nüfus açısından fazla ve etkin olan Güney Arapları'na karşı Kuzey Arapları'ndan yerleşimciler getirerek bölgede güçlenmesini sağladı.³ Bu önlem valinin kabile desteğini arkasına alarak kendi gücünü artırmaya yönelik olduğu gibi bölgedeki Müslüman nüfusun uğrayacağı tehditlere karşı da alınmaktaydı.

Bir asrı geçmesine rağmen İslâm fetihlerinin tam anlamıyla başarılı olamadığı Taberistan'da da Mansûr döneminden itibaren Abbâsî valileri İslâmlaşmayı artırmak ve hâkimiyeti korumak amacıyla iskân politikasına önem verdiler. Bu amaçla

¹ Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 371-372.

² Afis Adilov - Esra Atmaca, "Azerbaycan'ın Fethi Sonrası Bölgeye Yerleşen Müslüman Arap Kabileleri: Revvâdîler Örneği", **İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 13, 2019, s. 103-104.

³ Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 426.

Taberistan'ın birçok küçük yerleşim yerlerine askerî gücü olan Araplar iskân ettirildi. Bu politika diğer Abbâsî valileri döneminde de devam ettirilmeye çalışıldı.¹

Her ne kadar yanlış politikalar çerçevesinde halk vergiler yüzünden topraklarını terk etmek zorunda kalsa da Abbâsîler asayiş bozması ve üretimi aksatması sebebiyle halkın topraklarını terk etmelerini engellemeye ve bu duruma valiler vasıtasıyla çözüm üretmeye çalışırdı. Hârûnürreşîd döneminde Filistin valiliğine atanan Herseme b. A'yen'e, sahipleri tarafından çeşitli sebeplerle terkedilmiş toprakların yeniden işlenmesini sağlama ve halkı bu topraklarda iskân ettirme görevi verildi. Herseme de Filistin topraklarına giderek toprak sahiplerine ve kiracılara daha az haraç alınacağını ve yöneticilerinin onlara iyi davranacağını söyleyerek ikna etti. Vali onların yeniden bu topraklarda iskânıyla boş arazileri üretime dâhil etti. Böylece toplumsal huzursuzluk çözülmüş, boş araziler ve halk üretime dâhil edilerek ortak bir fayda sağlandı.²

1. Şehirler

İslâm medeniyetinde şehirleşme açısından en önemli faaliyetler Hz. Ömer döneminde gerçekleştirildi. Nitekim Kûfe, Basra ve Fustat gibi önemli merkez haline gelen şehirler bu dönemde kuruldu. Bu şehirler inşa edilirken İslâm şehirciliğinin esasları sayılabilecek hususlarda da ihtimam gösterildi. Bu ilk şehirler askerî amaçlarla kurulmuş ordugâhlar idi. Zamanla büyüyen bu şehirler önemli kültür ve medeniyet merkezleri oldular.³ Nüfusun artmasının yanında siyasî ve coğrafi sebeplerle Abbâsîler döneminde de valiler tarafından kimisi büyük kimisi de küçük çaplı olmak üzere şehirler inşa edildiği gibi bazı şehirler de yeniden imâr edildi.

a. Yeni Kurulan Şehirler

Abbâsîler döneminde valiler eyâletlerde çeşitli sebeplere dayalı olarak şehirler kurdular. Mesela Taberistan'da başarılı bir valilik yaparak halkın gönlünü kazanan Hâlid b. Bermek, bölgede imâr faaliyetlerine önem verdi. Demâvend yakınındaki Üstünâvend Kalesi'ni zapt eden vali burada halife Mansûr'un ismine izafetle *el-*

¹ İbn İsfendiyâr, *Târîhü Taberistân*, s. 186-187.

² Belâzürî, *Fütûh*, s. 196.

³ Demircan, *Râşid Halifeler*, s. 63-66.

Mansûre adı verilen yeni bir de şehir kurdu. Şehrin İslâmî açıdan yaşanabilir bir hale getirilmesi amacıyla da vali tarafından büyük bir câmi ve yanına da çarşı kuruldu.¹

Valiler tarafından kurulan bazı şehirlerse bölgedeki muhalif grupların ifsat edici faaliyetleri sebebiyle uzun ömürlü olamadı. İfrîkıyye eyâletine Mansûr döneminde vali olarak atanan Ömer b. Hafs'ın valiliğinde bu bölge, Berberî ve Hâricîler'in faaliyetleri sebebiyle karıştı. Vali onlarla mücadelesine devam etti ve gerektiğinde de savaştı. Nihayetinde Berberîler'in bulunduğu bölgenin sonuna kadar da gitmeyi başardı. Vali Ömer, onlara karşı o bölgede adeta bir kale görevi de gören ve Abbâsîler'e izafetle *el-Abbâsiyye* adıyla anılan bir şehir inşa etti. Bir müddet sonra Seddârate halkından Ebû Hâtim es-Seddâratî valiye karşı ayaklandı ve onunla savaştı. Vali ve ailesinden bir grup şehit oldu. Hudut bölgesinde çıkan isyanlar sebebiyle inşa edilen el-Abbâsiyye şehri de tehdit olarak görülerek asiler tarafından yıkıldı.²

İrminiyye eyâleti gayrimüslimlerin fazla olduğu bir eyâletti. Ayrıca Hazarlar'ın düzenlediği akınlar da eyâlette asayiş ve güvenliği tehlikeye atmaktaydı. Mansûr döneminde valiliğe atanan Yezîd b. Üseyd, İrminiyye eyâletinde nüfus yoğunluğunu Müslümanlar lehine çevirmek amacıyla *Büyük Ercil* ve *Küçük Ercil* şehirlerini inşa ettirdi. Buraya Filistin topraklarından Müslümanları naklederek Müslüman nüfusun eyâlette artması için çalıştı.³ Bu şehirler ve iskân ettirilen Müslümanlar bölgede Müslüman nüfusun artmasını sağladığı gibi akınlara karşı güvenlik önlemi sağlamaktaydı.

Halifelerin emirleri doğrultusunda da valiler şehirler inşa etmekteydi. Önemli komutanlardan Hasan b. Kahtabe'nin Bizans ile mücadelede önemli rol oynayacağı tavsiyesi üzerine harekete geçen Mehdî, el-Cezîre valisi Ali b. Süleyman'a Bizans hududuna *Muhammediyye* şehrini kurdurdu. Şehir kerpiçten inşa edildi. Vali, şehre dört bin asker için para ayırdı ve onları şehre yerleştirdi. Buraya, Malatya, Şimsat, Keysum, Dülûk ve Ra'bân'dan iki bin kişi nakletti. Ali'den sonra el-Cezîre valisi Muhammed b. İbrahim huduttaki bu yeni şehre Şam, el-Cezîre ve Horasan halkından

¹ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 580.

² Belâzürî, *Fütûh*, s. 325-326.

³ Belâzürî, *Fütûh*, s. 294-295.

kırk dinar maaşlı askerler iskân etti. Bu askerlere ikta yoluyla evler verdi ve her birine üç yüz dirhem bağışladı. Şehir tam anlamıyla 169 (785-86) yılında tamamlanabildi.¹

Hârûnürreşîd'in İfrîkiyye valisi İbrahim b. Ağleb Kayrevan'ın güneydoğusunda, Abbâsîler'e izafetle 184 (800-01) yılında *el-Abbâsiyye* şehrini kurdu. Vali İbrahim, bu şehre önem verdi ve *Kasrû'l-Ebyad* adını verdiği sarayı inşa etti. Sarayın etrafına halkın yerleşmesi için araziler tahsis etti. Ayrıca İbrahim, şehre büyük bir de câmi yaptırdı. Kireç ve tuğlayla inşa edilen câminin sütunları mermerdi. Tavanı ise çam ağaçlarından yapıldı.² Etrafı surlarla çevrilen şehrin beş büyük kapısı bulunuyordu. Merkezinde askerî birliklerin bulunduğu geniş bir meydan ve meydanın yakınında da elçilerin ağırlanması için inşa edilen Rusâfe Sarayı vardı.³

Sind eyâleti hilafet merkezine uzak olmakla beraber doğu bölgesinde fetihlerin yapıldığı bir üstü. Bu sebeple daima askerî açıdan hareketli bir yapıya sahipti. Mu'tasım döneminde valiliğe atanan İmrân b. Musa bölgede birçok sefer düzenleyerek askerî açıdan hareketli bir valilik dönemi geçirdi. Vali İmrân, bölgedeki Zutlar ile mücadele ederken üstünlük sağlanması ve askerlerin iskân ettirilmesi amacıyla Hz. Ömer döneminde kurulan ordugâh şehirler gibi *el-Beyzâ* adlı şehri inşa etti.⁴

Yukarıda zikredilen örneklerde de görüldüğü üzere güvenlik ve askerî amaçlar göz önüne alınarak Abbâsî valileri tarafından hem doğu eyâletlerinde hem de batı eyâletlerinde İslâm şehirleri inşa edilerek İslâm'ın farklı coğrafyalarda kök salması ve genişlemesi sağlandı.

b. Şehirlerin İmarı

Yukarıda zikredildiği ölçüde yeni şehirler inşa edilse de eski şehirlerin valiler tarafından imârı da önemli bir görevdi. Böylece şehirler daha yaşanabilir hale getirildiği gibi güvenlik açısından da muhkem hale getirilmesi amaçlanmaktaydı. İfrîkiyye eyâleti Emevîler'in son döneminde Berberî ve Hâricîler'in faaliyetleri dolayısıyla çalkantılı bir yönetime sahipti. Mansûr tarafından karışıklıklara son

¹ Belâzürî, *Fütûh*, s. 267-268.

² Belâzürî, *Fütûh*, s. 328; İbn İzârî, *el-Beyân*, c. 1, s. 131.

³ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsiyye", *DİA*, c. 1, s. 56.

⁴ Belâzürî, *Fütûh*, s. 623-626.

vermek ve eyâleti sükunete erdirmek amacıyla Muhammed b. Eş‘as’ı bir rivayete göre kırk bin askerle bir başka rivayete göre yetmiş bin askerle İfrîkıyye’ye vali olarak atadı. Muhammed eyâlette işleri yoluna koyarak dört yıl valilik yaptı. Valiliği sırasında eyâlet merkezi Kayrevan’ı tamir ettirdi. Böylece şehri daha yaşanılabilir ve iç ve dış saldırılara karşı daha güvenli bir hale getirilmesini sağladı.¹

Mansûr tarafından Horasan valiliğine atanan veliaht Mehdî, isyancı vali Abdülcebbâr b. Abdurrahman el-Ezdî ile savaşmak üzere Horasan’a yöneldiği zaman Rey şehrini yeniden imâr ettirdi. Burada ikamet etmesi sebebiyle bir dönem şehir ona izafetle *Muhammediyye* olarak zikredildi ve basılan sikkelerde o adla anıldı. Mehdî şehre önem vererek etrafını da hendeklerle çevirtti. Şehrin bakım ve imârına önem verdiği gibi yeni hükümet binalarının yanı sıra büyük de bir câmi inşa ettirdi.²

Kurulan şehirler zaman içerisinde harap olduğu gibi yaşanan savaşlar neticesinde de zarar görebilmekteydi. Valiler her iki durumda da şehirlerin tadilat ve imârı için uğraşırdı. Nitekim Seffâh’ın Sind valisi Musa b. Ka‘b, eyâlet merkezi olan el-Mansûre’ye geldiğinde şehrin iç ve dış saldırılara karşı güvenli hale getirilmesi amacıyla büyük bir tamir süreci başlattı. Böylece eyâlet merkezi daha yaşanılabilir ve muhkem bir hale getirilmişti.³

2. Câmiler ve Mescitler

Valilerin en önemli görevlerinden birisi imâr faaliyetleri çerçevesinde Müslüman halkın ibadetlerini gerçekleştireceği câmi ve mescitlerin inşası ve tadilatıydı. Câmiler sadece ibadet edilen yerler değil Müslümanlar’ın birçok soruna çözümler ürettiği ve sosyalleştiği mekânlardı. Bu gibi sebeplerle valiler, ihtiyaçlar doğrultusunda şehirlerde yeni câmiler inşa ettikleri gibi kendilerinden önce inşa edilen câmilerin tadilat ve ıslahı için de çalışırlardı.

Abbâsîler’in kurulmasında en önemli rollerden birine sahip olan Ebû Müslim, ihtilâlin ardından Horasan’ın merkezi Merv’de ve Nişabur vilâyetinde merkez câmilere

¹ Belâzürî, *Fütûh*, s. 325-326.

² Ya‘kûbî, *el-Büldân*, s. 89-90; İbnü’l-Fakîh, *Kitâbü’l-Büldân*, s. 537-538.

³ Belâzürî, *Fütûh*, s. 624.

inşa etti.¹ Bu câmiler ibadet için inşa edilse de bir anlamda Abbâsîler'in güç ve siyasî otoritesini de gösterme amacı taşımaktaydı.

Tarihî öneme sahip kimi câmiler yıkılmaya yüz tuttuğunda valiler tarafından tekrar inşa edilirdi. İfrîkıyye fatihi Ukbe b. Nâfi' tarafından Kayrevan'da yaptırılan ve *Sîdî Ukbe* adıyla bilinen merkezî câmisi de zamanın tahribatı neticesinde neredeyse yıkılmak üzereydi. İfrîkıyye'ye valisi Yezîd b. Hâtim, Ukbe'nin bânisi olduğu bu tarihî câmiyi mihrabını koruyarak 157 (773-74) yılında yıktırarak yeniden inşa ettirdi.²

İslâm'da en önemli câmiler şüphesiz Mekke'de, ortasında Kâbe'nin bulunduğu Mescid-i Haram ve Medine'de, Hz. Peygamber'in (s) inşa ettiği ve kabrinin yanı başında olduğu Mescid-i Nebvî câmileridir. Bu sebeple Mekke ve Medine'deki câmilere halifeler de valiler de Abbâsîler döneminde önem gösterdi; tadilat ve çeşitli hususlarıyla ilgilendiler. Mescid-i Haram'ın zamanla yıpranması ve artan Müslüman nüfusun hac için Mekke'ye sığmaması üzerine Mansûr, Mekke valisi Ziyâd b. Ubeydullah'a mektup göndererek tadilat yapılmasını ve mescidin genişletilmesi emrini verdi. İlk başlarda genişletme sebebiyle mescidin etrafındaki mülk sahipleri evlerini satmak istemeseler de halifenin devreye girmesiyle halk evlerini satmak zorunda kaldı.³ Ayrıca Mansûr, valisine birçok maddi destek yollayarak bir an önce işi halletmesini emretti. Ziyâd da gönderilen maddi yardımlarla mescidi genişleterek tadilat faaliyetlerini tamamladı.⁴

Mehdî, 160 (776-77) yılında hacca gitti; hac dönüşü Medine'ye uğramıştı. Buradaki valisi Ca'fer b. Süleyman'a 161 (777-78) yılında Mescid-i Nebvî'ye ilavelerde bulunmasını emretti. Bunun üzerine vali de mescidin etrafındaki yerlerin değerini tespit ettirerek sahiplerinden satın aldırdı. Ardından mescide kuzey yönünde 100 arşın ilavede bulunuldu, kadınların çardaklarına kadar mescidin avlusunda 10 sütun, kadınların Şam yönündeki gölgeliklerine de 5 sütun ilave yapıldı.⁵

¹ el-Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 181.

² İbn İzârî, *el-Beyân*, c. 1, s. 114.

³ Ya'kûbî, *Târîh*, c. 2, s. 369; Ebü'l-Hattâb Ömer b. Hasan b. Ali İbn Dihye, *en-Nibrâs fî Târîhi Hulefâi Benî'l-Abbâs*, thk. Mediha Şerkavi, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, Kahire, 2001, s. 24.

⁴ Fâkihî, *Ahbâr*, c. 2, s. 163-165.

⁵ İbn Zebâle, *Ahbâr*, s. 128-129; Belâzürî, *Fütûh*, s. 14.

Valiler bulundukları eyâlette genellikle Dârü'l-imâre'nin yanında bulunan merkezi câmilerin -ki genellikle *mescidü'l-câmi* olarak adlandırılırdı- tadilat, ıslah ve genişletmelerinden de sorumluydular. Mısır valisi Sâlih b. Ali, Fustat'taki Cuma namazının kılındığı merkez câmiye 4 sütun ekletti.¹ Halifelerin emirleri doğrultusunda valiler câmilerde tadilat çalışmalarını da gerçekleştirirlerdi. Mehdî 161 (777-78) yılında valilere mektuplar yazdırarak, mescitlerdeki maksurelerin kaldırılmasını ve minberlerin Hz. Peygamber'in (s) minberi ölçüsüne indirilmesini emretti. Bu emir doğrultusunda valiler câmilerde gerekli düzenlemeleri yaptılar.²

Sahâbîlerden Amr b. el-Âs eliyle fethedilen Mısır'da Abbâsîler döneminde merkez câmisi olan Mescidü'l-câmi'de de Müslüman nüfusun artmasına paralel olarak ihtiyaçlar doğrultusunda farklı tarihlerde valiler tarafından tadilat ve genişletmeler yapıldı. Vali Musa b. İsa 175 (791-92) yılında ve vali Abdullah b. Tâhir de 213 (828-29) yılında câmide tadilat ve genişletme yaptı.³ Mısır'da ihtiyaçlar doğrultusunda valiler tarafından yeni câmiler de inşa edilirdi. Câmiler inşa edilirken sosyal hayatın merkezinde olmasına özen gösterilirdi. Vali Fazl b. Sâlih, el-Asker bölgesindeki şurta binasının (*Şurtatü'l-Ulyâ*) yanına yeni bir câmi inşa ettirdi.⁴

Emevîler döneminde yapılan câmilerin Abbâsîler döneminde ihtiyaçları karşılamaması sebebiyle de eyâletlerde yeni câmiler inşa edilirdi. Emevî valisi Kuteybe b. Müslim, Horasan eyâletinin önemli şehirlerinden Buhara'da Mescidü'l-Câmi inşa ettiği gibi halkı teşvik ederek namazları burada kılınmasına önem verirdi. Abbâsîler döneminde Hârûnürreşîd'in Horasan valisi Fazl b. Yahya'nın valiliği döneminde ise bölgede İslâm yayılmış, Müslüman halkın nüfusu artarak câmiye sığmaz olmuştu. Vali, Buhara halkıyla beraber 154 (770-771) yılında büyük paralar harcayarak yeni bir Mescidü'l-Câmi inşa ettirdi. Cuma namazları artık orada kılınmaya başladı.⁵ Vali, hayır işlerinden de geri kalmamış ve Belh'de, büyük dedesi Bermek'in hizmet ettiği ateşgedenin⁶ bir kısmını yıktırarak yerine bir mescit yaptırdı.

¹ Kindî, **Vülât**, s. 83.

² İbn Kesir, **el-Bidâye**, c. 13, s. 488.

³ İbn Abdülhakem, **Fütûh**, s. 236.

⁴ İbn Tagrıberdi, **en-Nücûm**, c. 2, s. 78.

⁵ Narşahî, **Târîh**, s. 74-75.

⁶ Mecûsîlerin tapındıkları özel yapı veya alanlardır. Bkz. Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü**, s. 47.

Böylece eski inançlarını bıraktıklarını izhâr ettiği gibi İslâm'a hizmetlerini de perçinledi.¹

Halifelerin teftişleri doğrultusunda da valiler mescitlerle ilgili tadilat çalışmaları yaptı. Nitekim Mehdî 161 (777-78) yılında Basra ziyaretinde merkez câmisinin genişletilmesini emretti. Basra valisi Muhammed b. Süleyman'ın nezâretinde daha önce genişletilmemiş olan câmi ihtiyaçlar doğrultusunda ıslah edilerek genişletildi. Câminin etrafında bulunan bazı kimselerin evleri satın alınarak câmi arazisine dâhil edildi.²

Çeşitli sebeplerle İslâmlaşmanın en geç olduğu yerlerden olan İran topraklarındaki Taberistan, Abbâsîler döneminde İslâm hâkimiyetinin yavaş yavaş hâkim olduğu bir yer oldu. Buraya atanan valiler, Müslümanlar'ın ve ihtida edenlerin dinî ihtiyaçlarını karşılamının yanı sıra bölgedeki tebliğ faaliyetlerinin devam etmesi amacıyla yeni câmilerin inşaatına önem verdi. Mansûr döneminde Taberistan'da bölgeye atanan ilk Abbâsî valisi Ebü'l-Husayb, Sârî vilayetinde büyük bir merkez câmisi inşa ederek (144/761-62) hem bölgedeki Müslümanlar'ın ibadetini kolaylaştırmış hem de bölgenin İslâmlaşması için önemli bir adım atmıştı.³ Hârûnürreşîd döneminde Taberistan valisi Yahya b. Yahya, Sârî vilâyetinde câmi inşaatına başlamış câminin inşaatı ise sonraki valilerden Mâzyâr b. Kârin tarafından tamamlanabilmişti.⁴ Aynı şekilde Mâzyâr, Mematir vilâyetine de bir merkez câmisi inşa ettirmişti.⁵

3. Kanallar, Çeşmeler ve Havuzlar

Valilerin eyâletlerdeki en önemli görevlerinden biri de halkın tarım faaliyetlerini kolaylaştırmak ve su ihtiyacını karşılamaktı. Bu ise genellikle kanallar vasıtasıyla sağlanırdı. Kanal suları ziraat amaçlı kullanım yanında içme suyu ve temizlik amacıyla da kullanılırdı. Kanalların ulaşamadığı yerlerde ise kuyular açılarak ve çeşmeler yapılarak bu ihtiyaçlar giderilirdi. Kanal suları tarım faaliyetleri açısından da hayatî önem taşırdı. Tarım faaliyetleri halkın çoğunluğunun geçimini buradan sağlamasının

¹ İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. 13, s. 23; Bektaşoğlu, **Harun er-Reşid ve Zamanı**, s. 403.

² Belâzürî, **Fütûh**, s. 485; Güzel, **Abbâsî Halifesi Mehdî b. Mansûr**, s. 150.

³ İsfendiyâr, **An Abridged**, s. 122.

⁴ İbn İsfendiyâr, **Târîhü Taberistân**, s. 75.

⁵ İbn İsfendiyâr, **Târîhü Taberistân**, s. 75.

yanında elde edilen ürünlerden alınan vergiler sebebiyle hilafet merkezi ve eyâletlerdeki temsilcileri olan valiler açısından da önem taşırdı.

Bu faaliyetler hususunda valilerin birçok faaliyeti olurdu. Vezir Yahya b. Hâlid'in oğulları babalarına yardım etmekle kalmamış, merkez ve eyâletlerde önemli görevler de üstlenerek faaliyet göstermişlerdi. Hârûnürreşîd döneminde Horasan valiliği yapan Fazl b. Yahya (177/793-94) bu eyâletteki huzursuzlukları ortadan kaldırmış, bölgenin imâr ve inşasına gayret sarf ettiği gibi kanallar da açtırarak tarım faaliyetlerinin gelişmesine katkı sağlamıştı.¹ Hârûnürreşîd döneminde Yemen'e vali olarak atanan Muhammed b. Hâlid de imâr faaliyetlerine önem verdiği gibi kanallar ve nehirler açtırarak Yemen'de tarımın gelişmesine katkı sağladı. Ayrıca vali Muhammed, "Bermekî" adı verilen meşhur bir su kanalı açtırdı ve birçok vilâyetten geçmesini sağlayarak geniş halk kitlelerinin bundan istifade etmesini sağladı. Bu sayede birçok bölgedeki âtıl durumdaki araziler sulanarak ekonomiye kazandırıldığı gibi hem halkın hem de devletin maddi açıdan gelirinin artmasını sağladı.²

Kanallar sadece tarım için açılmaz veya kullanılmazdı. Ticaret ve taşımacılık amacıyla kullanıldığı gibi bazen askerî faaliyetlerde kullanılırdı. Mu'tasım'ın Sind valisi İmrân b. Musa el-Bermekî bölgedeki Zutlar ile yoğun bir mücadeleye girişti ve onları kontrol altına aldı. Zutlar'dan oluşan Kikan bölgesi üzerine de sefer düzenleyerek onları yendi. Vali daha sonra yanında Zut ileri gelenleriyle birlikte Mid bölgesi üzerine sefer düzenledi. Seferde bölgedeki bataklıklara su akıtmak için denizden kanal açtırdı. Açılan kanal sebebiyle halkın suları tuzlandı ve zor durumda kaldılar. Böylece onlar üzerine daha rahat askerî sefer düzenlendi.³

Özellikle Basra eyâleti kuruluşundan beri içme suyu konusunda büyük sorun yaşamaktaydı. Emevîler döneminde valiler bu sorunu çözmek için uğraşsalar da bu sorunu kalıcı olarak çözemediler. Bu sorun Abbâsîler döneminde Süleyman b. Ali'nin Basra'ya vali olarak gelmesine kadar devam etti. Eyâletteki birçok sorunu çözen vali Süleyman b. Ali, bir milyon dirhem harcayarak *el-Mugise* adı verilen kanalı açtırdı. el-Batiha üzerine setler yaptırdı ve suyun *ed-Deyr* kanalına akmasını önledi. Halkın,

¹ Hakkı Dursun Yıldız, "Bermekîler", *DİA*, c. 5, s. 518.

² San'ânî, *Gâyetü'l-Emânî*, s. 142.

³ Belâzürî, *Fütûh*, s. 625-626.

kanallardaki suların tuzlu olması ve kendilerine çok deniz suyu gelmesini şikâyet etmesi üzerine de vali Süleyman, *el-Kandel* kanalına set yaptırarak suyun tatlandırılmasını sağladı.¹ Basra valisi Muhammed de babası Süleyman b. Ali gibi Basra halkının içme suyu problemleri karşısında çözüm geliştirdi. Bu ihtiyacı karşılamak için su havuzlarının masraflarının ödenmesi ve bakımı için devlet tarafından kendisine tahsis edilen day'a çiftliklerinin gelirlerini bu işe vakfetti.²

Birçok eyâlette halkın temiz su ihtiyacının karşılanması için valiler kanal açtırdı. Mısır'a vali olarak atanan Ebû Avn Abdülmelik b. Yezîd, sonradan kendi adıyla da anılan "Ebû Avn" kanalını açtırarak halkın içme suyu ihtiyaçlarını karşılamasını ve tarımda kullanmasını sağladı.³ Musul valisi Hârûn b. Ebî Hâlid, Dicle'den su getirtmek için Musul'a kanal kazdırttı ve halkın su ihtiyacını karşılamak için çaba harcadı.⁴ Valiler halkın içme suyu ihtiyacını karşılamak için genellikle kuyular da açtırır ve çeşmeler yaptırdı. Mısırdaki Abbâsî valilerinden olan Yezîd b. Hâtim, Meâfir kabilesinin su ihtiyacı için bir çeşme yaptırdı ve suyu, Ebû Avn kanalından getirtti.⁵ Mekke valisi Süleyman b. Abdullah, 217 (832-33) yılında bir içme suyu kuyusu açtırarak halkın ve hacıların istifadesine sundu.⁶

4. Sur, Hendek ve Ribâtlar

Eyâletlerin güvenliğini sağlamanın en önemli vasıtası şehirlerin kale ve surlarla çevrilmesiydi. Özellikle sınır hatları askerî faaliyetler açısından önem taşırdı. Kale ve surlar sınırdaki yerleşimleri ve elde edilen toprakları korumak açısından fayda sağlardı. Abbâsîler, Anadolu coğrafyasındaki fetihler ve savunma çerçevesinde özellikle bu bölgeye birçok kale inşa etti. Bu kaleler de bölgedeki valilerin gözetiminde yapılırdı. Mesela Şam valisi Sâlih b. Ali, 144 (761-62) yılında Mesleme b. Yahya'yı görevlendirerek Adana (Ezene) kalesini yaptırttı ve düşman saldırılarına karşı savunma önlemleri alındı.⁷

¹ Belâzürî, *Ensâb*, c. 4, s. 123-124; Belâzürî, *Fütûh*, s. 516-517.

² Belâzürî, *Fütûh*, s. 516; Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, s. 211.

³ Kindî, *Vülât*, s. 94.

⁴ Ezdî, *Târîh*, c. 1 s. 628.

⁵ Kindî, *Vülât*, s. 94.

⁶ Fâkihî, *Ahbâr*, c. 4, s. 190.

⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 421.

Eyâlet merkezlerinin surlarla çevrilmesi güvenliğin sağlanması açısından valilerin önem verdiği bir uygulamaydı. Vali Muhammed b. Eş'as, İfrîkıyye eyâletinde Ebü'l-Hattâb ve Ebû Hureyre ez-Zenâtî'nin etrafında toplanan Hâricî ve Berberî tehlikesini bertaraf ederek güvenliği sağlayınca 144 (761-62) yılında Kayrevan'ın etrafını surlarla çevirmeye başladı. Şehrin tamamının çevrilmesi 146 (763-64) yılında bitirildi ve böylece Kayrevan saldırılara karşı daha korunaklı hale getirildi.¹ Herseme b. A'yen İfrîkıyye valiliği sırasında sürekli karışıklıkların çıktığı Trablus'ta deniz kenarına sur inşa ettirilerek denizden gelebilecek tehdit ve saldırılara karşı önlem alındı.²

Türk akınlarına karşı Horasan eyâletinde de çeşitli önlemler alındı. Mehdî döneminde Horasan valiliğine atanan Fazl b. Süleyman'ın (166/782-783) yanına eyâletin çeşitli yerlerinden eşraf ve önde gelenler valiyi selamlamak, tebrik etmek ve isteklerini arz etmek üzere Merv'e geldiler. Vali Fazl, huzuruna gelenlere bölgelerinin durumunu sordu. Buhara'dan gelenler kendi vilâyetlere yönelik Türk akınlarından ve Müslümanlar'ı esir almalarından şikâyetçi oldular. Vali onlara ne yapması gerektiğini danışınca onlar şehrin etrafını surlarla çevrilmesini tavsiye etti. Vali Fazl bu işe önem vererek bütçe ayırdı. Görevlendirdiği memurlara surlar inşa etmelerini, surlar arasında belli aralıklarla kapı ve kuleler de yapmalarını emretti. Böylece başlayan büyük ve muhkem sur inşaatı tam anlamıyla 215 (830-31) yılında tamamlanarak şehrin ve Müslümanlar'ın güvenliği sağlandı.³

Mehdî döneminde Semerkand valisi Cebrail b. Yahya 159 (775-776) yılında şehrin çevresine sur inşa ettirip hendekler kazdırarak şehri güvenli hale getirmişti.⁴ Horasan bölgesinin en uç noktasında iki dağ arasında bulunan Rast bölgesine Türk akınlarına karşı vali Fazl b. Yahya büyük bir kapı yaptırmıştı. Böylece akınlara karşı Müslümanlar'ı korunaklı hale getirmişti.⁵

Surlar şehrin güvenliğini sağlamanın yanında askerlerin ve halkın güvenliği ve operasyonlar için de hayatî derecede önem taşımaktaydı. Hârûnürreşîd'in İrminiyye ve Azerbaycan valisi Huzeyme b. Hâzim ilk işlerinden biri olarak dış saldırılara karşı

¹ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 5, s. 317; İbn İzârî, **el-Beyân**, c. 1, s. 105.

² İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 6, s. 137-139; İbn İzârî, **el-Beyân**, c. 1, s. 126.

³ Narşahî, **Târîh**, s. 55-56; el-Gerdîzî, **Zeynü'l-Ahbâr**, s. 189-191.

⁴ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 6, s. 41-42.

⁵ İbn Hurdâzbih, **el-Mesâlik**, s. 25.

korunaksız olan el-Merâğa bölgesinin etrafına surlar inşa ettirdi. Ayrıca burayı tahkim ederek şehir haline getirdiği gibi pek çok da asker getirerek onları burada iskân ettirdi. Nitekim isyancı Bâbek el-Hürremî, el-Bezz'de ortaya çıkınca, etrafının surlarla çevrili olması sayesinde halk, el-Merâğa'ya yerleşti ve orada saklandı. Bu surlar Me'mûn'un döneminde onun valileri, Ahmed b. Cüneyd ve Ali b. Hişâm, tarafından tamir ettirilerek daha muhkem hale getirildi.¹

Taberistan eyâleti şehirlerinde de valiler tarafından bölgedeki yerel güçlerin saldırılarını önlemek amacıyla önlemler alındı. Bu amaçla Hârûnürreşid döneminde vali olarak atanan Abdülmelik b. Ka'kâ', Sârî ve Âmul şehirlerinin kalelerini onardı ve şehirlerin etrafını surlarla çevirdi.²

Sınır boylarında ve stratejik yerlerde askerlerin atlarını bağlayıp nöbet tuttukları mekânlar ve buralarda inşa edilen müstahkem yapılar olan ribâtlar, Abbâsîler döneminde de eyâlet valilerinin inşa ve tamirine önem vermektedir. Zaman içerisinde işlevselliği daha da artan Ribâtlar, savunma duvarıyla çevrilmiş; binaları, ambarları, ahırlarıyla gözetleme ve işaret kulesini ihtiva eder, içinde mescitle hamamı da bulunan bütünsel bir yapıda inşa edilirdi.³

İfrîkıyye valisi Herseme b. A'yen tarafından Tunus'un doğu sahilinde 179 (795-96) yılında inşa ettirilen Münestîr/Manastır ribâtı eyâletteki en önemli ribâtlardandır. Bu ribâtta mescidin yanı sıra iç kale de yapılmış, su depoları ve gözetleme kulesi eklenmişti. Denizden gelebilecek düşman saldırılarına karşı bir kale olarak inşa edilen yapı birçok tadilat geçirerek günümüze kadar ulaşabilmiştir. İlk başlarda askerî maksatla inşa edilen bu ribât, zamanla halkın onun etrafında evler inşa etmesiyle genişleyerek şehre dönüşmüştü.⁴

İfrîkıyye'de bir diğer önemli ribât da Ağlebî valileri tarafından kurulmuştur. Tunus'un doğu sahillerinde bulunan Sûse şehrinde 206 (821-22) yılında vali

¹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 461-462; Kudâme b. Ca'fer, **Kitâbü'l-Harâc**, s. 381.

² İbn İsfendiyâr, **Târîhü Taberistân**, s. 195-196.

³ Bektaşoğlu, **Harun er-Reşid ve Zamanı**, s. 438-439.

⁴ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 6, s. 137-139; İbn İzârî, **el-Beyân**, c. 1, s. 126; Suut Kemâl Yetkin, **İslâm Mimarisi**, Ankara Üniversitesi Basım Evi, Ankara, 1965, s. 64; Mehmet Demiralay, **Ağlebîler Devrinde Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Hayat (184-296/800-909)**, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE., Sakarya, 2018, s. 17.

Ziyâdetullah b. İbrahim tarafından inşa edilmiş ve Sûse ribâtı olarak adlandırılmıştır. Bu ribâtlar savunma amacıyla yapıldığı gibi aynı zamanda Müslüman askerlerin fetihler için kullandıkları bir üs işlevi de gördü. Sûse ribâtı, Sicilya'nın fethine gönderilen askerî birliklerin denize açılma limanı olarak kullanıldı.¹

Horasan bölgesi de valilerin ribât inşa ettiği önemli eyâletlerdendi. Horasan valisi Fazl b. Yahya bölgede birçok ribât inşa etti.² Abbâsî valilerinden Abdullah b. Tâhir Horasan'da birçok ribât yaptırıp buralar için vakıflar tahsis etti. Bölgeye mahallî hanedanların hükmettiği dönemde de ribât yapımına devam edildi.³ Ribâtlar sadece güvenlik işlevi görmüyor burada tedris faaliyetleri de yürütülüyordu. Abdullah b. Tâhir, Horasan valiliği sırasında inşa ettirdiği bu ribâtlarda birçok hizmette bulundu. O, Horasan'ın Nesa şehrinde Şehristan ribâtını inşa ettirdi. Bu ribâtta eğitim görenlerden her alandan birçok âlim yetişti.⁴ Aynı şekilde Harezmi'de Ferave ribâtını inşa ettirerek burada birçok talebenin eğitim görmesine olanak verildiği gibi birçok âlimin yetişmesini sağladı.⁵

G. Eğitim Görevleri

Valilerin bir diğer önemli görevi ise eğitim ve öğretim faaliyetlerini himayeleri ve desteklemeleriydi. Kur'ân-ı Kerîm'in ilk inen âyeti “oku!”⁶ emri olmakla beraber birçok âyette yüce Allah (c) tarafından eğitim ve öğretime verilen önem dikkat çekmektedir.⁷ Nitekim Hz. Peygamber (s) de eğitim öğretim faaliyetlerini desteklemiş ve teşvik etmişti.⁸ İslâm'da dinî ağırlıklı olmakla birlikte ilk eğitim öğretim faaliyetleri mescitte başlamıştı. Hz. Peygamber (s) döneminde “küttâb” adı verilen mahalle mekteplerinde okuma-yazma gibi temel eğitimler verilmekteydi. İslâm'ın yayılması

¹ Yetkin, **İslâm**, s. 64.

² Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 257.

³ İbn Tagrıberdî, **en-Nücûm**, c. 2, s. 247-248; Kurt, **Türk-İslam Dönemine Geçişte Tahiroğulları**, s. 207.

⁴ Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur el-Mervezî es-Sem'ânî, **el-Ensâb**, 5c., thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Dârü'l-Cinân, Beyrut, 1988, c. 3, s. 475.

⁵ Sem'ânî, **el-Ensâb**, c. 4, s. 356.

⁶ Alak 96/1.

⁷ Ankebût 29/43, Fâtır 35/28, Zümer 39/9.

⁸ Şakir Gözütok, **Resulullah (a.s.m.) Döneminde Eğitim ve Öğretim**, Nesil Yayınları, İstanbul, 2014, s. 188-189.

ve ihtiyaçların artmasıyla kttâbların yanında câmiler, arşı-pazarlar ve bazı şahısların evlerinde eğitim-öğretim faaliyetleri sürdürüldü.¹

Abbâsîler döneminde eyâletlerde valilerin himayesinde eğitim ve öğretim faaliyetleri devam ettirildiği gibi âlimlere ve muallimlere değeri verilerek himâye edilmekteydi. Mesela cömertliği ve yardımseverliğiyle meşhur olan Basra valisi Süleyman b. Ali, ahhâr, savaşlar, nesep ve özellikle tefsirde Kfe'nin en önemli âlimlerinden Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî'yi (ö. 146/763) davet etti ve kendi konağında onun için bir oda tahsis etti. Vali, onu halka tarih ve tefsir dersleri vermekle görevlendirdi. O, Tevbe sûresinin bir âyetini tefsir ederken Kelbî bilinenlere aykırı bir görüş ileri sürmüş ve talebeler bu görüşe itiraz etmişti. Vali karşı çıkan talebelere müdahalede bulunmuş, onun derin ilmine güvenerek söylediği şeylerin aynen kaydedilmesini emretmişti.²

Yemen valisi Ma'n b. Zâide de cömertliği yanında eğitim-öğretim faaliyetlerini destekler âlim ve edipleri himaye ederdi. Tefsir, hadis ve fıkıh âlimlerinin önde gelenlerinden olan İbn Cüreyc (ö. 150/767) onun Yemen valiliği döneminde bir süre yanında bulundu. O, burada belli bir müddet halka yönelik câmi dersleri verdi, hac mevsimi gelince oradan ayrıldı.³ Bu örneklerden valilerin ulemâya sadece ihsan ve atıyye vermediğini onları kendi gözetimlerinde halka İslâmî ilimleri öğretmeleri için teşvik ve himayelerde bulunduğu görülür.

İfrıkıyye valisi İbrahim b. Ağleb de âlimlerin tedris faaliyetlerini desteklemekteydi. Dönemin önemli âlimlerinden Yahya b. Sellâm (ö. 200/815), eyâlet merkezi Kayrevan'da merkez câmisinde tefsir dersleri verirdi. Nitekim o *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm* olarak bilinen meşhur tefsirini de burada telif etti. Bu değeri âlime Kayrevan halkı büyük ilgi gösterdi ve etrafında kısa bir süre sonra ilim halkaları oluştu. Vali,

¹ Ahmed Çelebi, **İslâm'da Eğitim-Öğretim Târîhi**, ev. Ali Yardım, Damla Yayınevi, İstanbul, 1998, s. 23-81; Şakir Gözütok, **İslam'ın Altın Çağında İlim**, Nesil Yayınları, İstanbul, 2012, s. 126-154.

² Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak İbnü'n-Nedîm, **el-Fihrist**, thk. İbrahim Ramazan, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, 1997, s. 124.

³ İbn Asâkir, **Târîh**, c. 45, s. 108.

Yahya'nın Mısır'dan dostu olan Leys b. Sa'd'ın talebesiydi. Bu sebeple ona itibar eder ve desteklerdi. Zaman zaman Yahya da valinin ilim meclislerine iştirak ederdi.¹

Valiler görev için atandıkları yerlere maiyetlerinde önemli âlim ve edipleri de götürürdü. Abbas b. Musa el-Abbâsî, Me'mûn tarafından Mısır valiliğine atandığında (198/813-814) yerine oğlu Abdullah'ı nâib olarak gönderdi. Abdullah Mısır'a giderken müctehid İmam Şâfiî'yi (ö. 204/820) de beraberinde götürdü. Bu durum İmam Şâfiî'nin orada dersler vermesini sağladığı gibi önemli ilim adamlarından da istifade etmesini sağladı.²

Valilerin meclisleri âlimlerin, entelektüellerin ve şairlerin toplanma alanı ve eğitim öğretimin gerçekleştiği mekânlardı. Mesela Basra valisi Süleyman b. Ali'nin huzurunda Arap dili ve belagati âlimlerinden Mufaddal ed-Dabbî (ö. 178/794 [?]) ve Asmaî (ö. 216/831) de bulunmuş şiirler üzerine sohbet etmişlerdi.³ Hasan b. Sehl de âlimleri ve edipleri meclisinde toplamayı seven biriydi. Ebû Ubeyde, Asmaî ve Nasr b. Ali el-Cehzemi meclisine katılan ediplerdendi.⁴ Valiler âlimlerin İslâmî ilimlerin farklı dallarındaki ilmî birikimlerinden de istifade ederdi. Vali İshak b. Süleyman el-Abbâsî, âlimlerden Dârîşu'un Süryanice'den Arapça'ya tefsirlerini ilgiyle takip ederdi.⁵

Eğitim faaliyetleri sadece halka yönelik değildi. Valiler kendileri ve aile efradının gelişimleri açısından da meclislerinde önemli ilim adamlarını bulundurur onlardan faydalanırdı. Onları himaye ettikleri gibi gerektiğinde maddi olarak da desteklerdi. Hârûnürreşîd tarafından Yemen'e vali olarak atanan Abdullah b. Mus'ab, dönemin ediplerinden ve muhabbet ettiği ilim adamı Abdullah b. Amr el-Müzenî'ye kendisiyle Yemen'e gelmesi için teklifte bulundu. Vali teklifi kabul eden dostunu maiyetinde götürdü ve onu San'a'daki valilik konağında misafir etti. Ona her ay 50 dinar maaş

¹ Ebû Ömer Cemaleddin Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubî İbn Abdülber en-Nemerî, **Câmiu Beyâni'l-İlm ve Fadlihi**, 2c., Dâru İbn Cevzî, Riyad, 1994, c. 2, s. 1080-1081; Hayreddin Ziriklî, **el-A'lâm: Kâmûsü Terâcim li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-Arab ve'l-Müsta'rebîn ve'l-Müsteşrikîn**, 8c., Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrut, 2002, c. 8, s. 148; Şevkî Dayf, **Târîhü'l-Edebî'l-Arabî**, 10c., Dârü'l-Maârif, Kahire, t.y., c. 9, s. 190.

² Kindî, **Vülât**, s. 122.

³ İbnü'l-Enbarî, **Nüzhe**, s. 57-58.

⁴ İbnü'l-Enbarî, **Nüzhe**, s. 109.

⁵ İbnü'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 303.

bağladığı gibi ikram ve ihsanlarda bulunurdu. Abdullah, valinin meclislerinde de bulundu; onun yanında bir müddet kaldıktan sonra izin alarak ailesinin yanına döndü. Vali dönerken ona 50 dinar verdi ve ayrıca Yemen işi güzel ve değerli bir de elbise hediye etti. Abdullah, sonradan kendisini himaye eden vali için birçok övgü dolu şiirler yazdı.¹

Valiler ilim meclislerinde edip ve âlimlerden istifade ettikleri gibi aile ve çocuklarının eğitimi için de âlimlerden faydalandırdı. Dönemin yetkin âlimleri ücret karşılığında valilerin çocuklarına eğitim verirdi. Bu hususta örnekleri zikretmek gerekirse mesela Kûfe valisi Davud b. Ali, oğullarının eğitimiyle ilgili Kûfe'nin meşhur dil âlimi Ebû Muâviye en-Nahvî'yi,² Mısır valisi Sâlih b. Ali Mısır âlimlerinden ve ediplerden Ebû Ümeyye Amr b. el-Hâris'i (ö. 148/765),³ Basra valisi Ca'fer b. Süleyman a'mâ olmasına rağmen Basralı âlimlerden Ebû Zekeriyya Yahya b. Muhammed'i,⁴ Basra valisi Yezîd b. Mansûr meşhur kıraat imamlarından âlim Ebû Muhammed Yahya b. el-Mübârek'i (ö. 202/817),⁵ Horasan valisi Herseme b. A'yen de Arap dili ve edebiyatı, fıkıh, hadis ve kıraat âlimi olan Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ı (ö. 224/838) görevlendirdi.⁶

Bazı âlimler ise valilerin bu yöndeki isteklerini çeşitli sebeplerle reddedebilirdi. Mesela, Ahvaz valisi Süleyman b. Ali, oğullarına ders vermesi için Halil b. Ahmed'e bir görevlisini göndermiş fakat Halil, muhtemelen idarecilerden uzak durmak gayesiyle ders vermeyi kabul etmemişti.⁷

Valilerin âlim, edip ve yazarları desteklemesi onların eğitim ve öğretim alanında kitap teliflerini canlandırmaktaydı. Nitekim valilere takdim edilmek için yazılan

¹ Zübeyr b. Bekkâr, **Cemhere**, s. 209-212.

² İbnü'l-Enbarî, **Nüzhe**, s. 37.

³ Ebû Saîd Abdurrahman b. Ahmed b. Yunus b. Abdila'lâ Sadeffî İbn Yunus, **Târîhu İbni Yûnus el-Mısırî**, 2c., Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2000, c. 1, s. 370.

⁴ Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris İbn Ebû Hâtım, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, 9c. Dârü İhyâi Tûrâsi'l-Arabi, Beyrut, 1952, c. 9, s. 184.

⁵ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Ubeydullah ez-Zübeydî, **Tabakâtü'n-Nahviyyîn ve'l-Luğaviyyîn**, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm, Dârü'l-Maârif, Kahire, 1982, s. 61.

⁶ Kâsım b. Sellâm el-Herevî el-Ezdî Ebû Ubeyd, **el-Garîbü'l-Musannef**, 2c., thk. Safvan Adnan Davudî, Mecelletü'l-Câmiatü-İslâmiyye Medînetü'l-Münevvere, Medine, 1993, c. 1, s. 256; Ebû'l-Hasan Cemaletdin Ali b. Yûsuf b. İbrâhîm İbnü'l-Kıftî, **İnbâhü'r-Ruvât alâ Enbâhi'n-Nühât**, 4c., Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm, Dârü'l-Fikri'l-Arabi, Kahire, 1982, c. 3, s. 13; Sibt İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 14, s. 300.

⁷ İbnü'l-Enbarî, **Nüzhe**, s. 50.

birçok kitap vardır. Mesela Medine, Basra, Şam valilikleri yapan İshak b. İsa'ya Âfiye b. Yezîd adlı edip *Kitâbü'l-Âdâb* adlı bir eseri yazdı.¹ Edipler ve yazarlar yazdıkları eserleri halifelere takdim ve hediye ederek onlardan takdir ve atıyye aldıkları gibi kudretli valilere de yazdıkları eserlerle onların nezdinde himaye, itibar ve atıyye elde ederlerdi. Mesela Arap dili ve hadis âlimi Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm *Garîbü'l-Hadîs* adlı meşhur eseri başta olmak üzere birçok eserini Horasan valisi Abdullah b. Tâhir'e takdim etti; vali ona önemli miktarda mâlî destek sağladığı gibi onu maaşa da bağladı.²

H. Sosyal Görevleri

İslâm'da sosyal yardımlaşma ve dayanışmanın göstergesi olarak yoksul insanların ihtiyaçlarının giderilmesi ve toplumda sosyal huzurun sağlanması açısından zekât ibadeti büyük önem taşır. Kur'ân-ı Kerîm'de zekât gelirlerinin harcanması gerektiği sınıflar “*fakirler, düşkünler, kalpleri kazanılacak kimseler, azat edilecek köleler, borçlular, Allah yolunda çalışanlar ve yolda kalmışlar*” olarak zikredilerek³ bir anlamda sosyal hizmetlerde yardım edilmesi gereken kimselere işaret edilmektedir. Valilerin atandıkları eyâlet ve vilâyetlerde sosyal hayatın düzenlenmesi ve halkın ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik sosyal hizmetleri yerine getirmesi de görevleri arasındaydı.⁴

Valiler bu hizmetleri yerine getirmeye çalışarak bireysel ve toplumsal bazda sorunların çözümüne katkı sağlar, halkın yaşam kalitesini artırır. Bu hizmetler merkezî yönetimin emri dâhilinde olduğu gibi valilerin kendi sorumlulukları çerçevesinde de gerçekleşirdi. Böylece Allah'ın (c) yöneticileri sorumlu kıldığı halka hizmet görevi gerçekleşmekte, sosyal adaletin sağlanmaya çalışılmasıyla halkın valiye/merkezî yönetime güven duyması ve itaatleri de sağlanmaktaydı.

Valiler sosyal görevlerin bir gereği olarak eyâlette meydana gelen olağanüstü durumlarda ve doğal afetlerde tedbir alarak halkın can ve mal güvenliğini sağlarlardı. Mesela Süleyman b. Ali'nin Basra'daki valiliği sırasında heyelanlar sebebiyle toprak

¹ İbnü'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 384.

² İbnü'l-Enbarî, **Nüzhe**, s. 122-124; Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 14, s. 300-301.

³ Tevbe 9/60.

⁴ Kılıç, **Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi**, s. 116.

kayması meydana geldi; evlerden bazıları yıkıldığı gibi birçoğu da hasar aldı. Vali Süleyman, halkın yaralarını sarmak ve maddi olarak da zararlarını karşılamak amacıyla hemen üst düzey görevlilerinden Cerîr b. Hâzîm'ı görevlendirdi ve ona yüz bin dirhem verdi. Cerîr de ihtiyaç sahiplerine bu paradan maddi destek sağladı. Sağlanan maddi destek sayesinde halk yıkılan veya hasar gören evlerini yeniden yaptı.¹

Özellikle Mekke ve Medine'de meydana gelen sorunlar valilerle merkezî yönetim arasında çözüme kavuşturulurdu. Bunda bu bölgelerin taşıdığı kutsal önemin etkisi fazlaydı. Mesela Medine'de 156 (772-73) yılında dehşet verici bir su baskını meydana geldi. Medine valisi Abdüssamed b. Ali su baskınına karşı gerekli tedbirleri almak üzere Ubeydullah b. Ebî Seleme'yi görevlendirdi. Ubeydullah, ikindi namazından sonra halkla birlikte selin bastığı yere gitti. Halktan yaşlı bir kadın kurtarmaya gelen görevlilere su yatağıyla ilgili eskiden halkın söylediği bir yeri gösterdi. Bunun üzerine görevlilerle beraber halk da gösterilen yatağı kazdı ve sular böylece akacağı yeri buldu.²

Me'mûn döneminde 208 (823-24) yılında Mekke'de yoğun yağışlar sebebiyle ağır tahribata yol açan seller meydana geldi. Sel sebebiyle Mescid-i Haram çamurla kaplandı, bölgedeki evler yıkıldı, çok sayıda insan öldü ve temel gıda ihtiyaçları karşılanamayacak derece pahalılaştı. Mekkeliler ilk iş olarak vali Ubeydullah b. Hasan gözetiminde iş bölümü yaparak Mescid-i Haram'ı çamurlardan temizledi. Vali de sel ve açtığı tahribatları Me'mûn'a mektupla bildirdi. Me'mûn bunun üzerine Mekke'ye tamir için ustalar, inşaat malzemeleriyle maddi yardım gönderdi. Yardımlar valinin gözetiminde kullanıldı ve Mescid-i Haram ve hasarlı yapılar tamir edilerek halkın maddi açıdan yaraları sarıldı.³

Eyâletlerde yaşanan doğal afetler veya kıtlıklar sebebiyle oluşan olağanüstü durumlarda valiler halkın yaralarını sarmaya çalışmıştır. Sicistan'da bulunan Hirment nehrinin kuruması sonucunda kıtlık meydana geldi (220/835) bu felaket birçok insanın

¹ Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 124.

² Belâzürî, **Fütûh**, s. 18-19.

³ Ezrâkî, **Ahbâr**, c. 2, s. 170-171; Fâkihî, **Ahbâr**, c. 3, s. 109-110; Küçükaşçı, **Abbasiler'den Osmanlılar'a Mekke-Medine Tarihi**, s. 173.

ölümüne sebep oldu. Bu durum 221 (835-36) yılının başına kadar, yani bir yıl civarı sürdü. Bu yılda zengin kimseler fakirlere ellerinden geldiği kadar maddi yardımda bulundular. Abdullah b. Tâhir'in Sicistan bölgesindeki nâibi vali Hüseyin b. Abdullah es-Sayyârî, onu bu durumdan mektupla haberdâr etti. Abdullah'ın emriyle beytûlmâlden üç yüz bin dirhem bölgeye gönderildi. Valinin gözetiminde bu para kıtlığın etkileri azaltılması ve yaraların sarılması amacıyla fakirlere dağıtıldı.¹

Halifeler tarafından ihtiyaç sahiplerine harcanması için merkezden gönderilen yardımların dağıtımı da valilerin sosyal görevleri arasındaydı. Savaş veya farklı sebeplerle olsun toplumda erkekler yaralanabilir, kadınlar dul, çocuklar da yetim kalabilirdi. Mansûr, Medine valisi Ziyâd b. Ubeydullah eliyle toplumun bu sınıflarına yardım etmek amacıyla bir miktar maddi yardım göndererek Medine'deki körlere, yetimlere ve dul kadınlara dağıtılmasını ve ihtiyaçlarının giderilmesini emretti. Vali Ziyâd ihtiyaç sahiplerini tespit ettirerek bu maddi yardımı onlara ulaştırdı.² Böylece toplumda sosyal denge gözetilerek fitne ve fesadın çoğalması engelleniyor ve muhtaç kimselerin de ihtiyaçları gideriliyordu.

Hem ticarî hem de dinî sebeplerle ulaşımın güvenli bir şekilde gerçekleştirilmesi için valiler çaba harcardı. Basra valisi Süleyman b. Ali, hacılara ve yolculara fayda sağlamasının yanında yönlerini bulmalarını kolaylaştırmak amacıyla belli aralıklarla Basra ile Mekke arasında yol işaretleri koydurttu. Nitekim valinin bu hizmetleri şair er-Râciz tarafından şiirlere konu edilerek övüldü.³

Mehdî döneminde Yahya b. Davud otoriter ve cezaları hemen uygulayan bir vali olarak Mısır'da asayişin temin ederek sükûneti sağladı. O, akşamları dükkânların kapanmasını yasakladı. Bu sebeple sahipleri dükkânları köpeklerden korumak için kamışlardan korkuluklar yaptılar. Ayrıca vali hamamlardaki güvenlik görevlilerinin hamamlarda durma zorunluluğunu kaldırdı ve birinin bir şeyi kaybolursa bunu kendisinin üstleneceğini söyledi. Böylece halk hamamlara giriyor, elbiselerini

¹ **Târîh-i Sistân**, s. 170-173.

² İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. 8, s. 16.

³ Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 124; Sibt İbnü'l-Cevzî, **Mîr'ât**, c. 12, s. 113.

koyuyor ve ona güveniyorlardı. Valiliği boyunca bu uygulamalar devam etti ve halkın memnuniyeti arttı.¹

Sınırlı da olsa sağlık alanında da valilerin halka yönelik sosyal hizmetleri olurdu. Mansûr döneminde Cündişapur hekimlerinin Bağdat'a getirildiği,² Hârûnurreşîd³ ve Bermekîler⁴ tarafından Bağdat'ta hastanelerin açıldığı ve hastaların tedavi edildiğine dair bilgiler bulunur. Eyâletlerde bu hususta az bilgi bulunur. Mesela İfrîkiyye eyâletinde üçüncü Ağlebî valisi olan Ziyâdetullah b. İbrahim (201-223/817-838) döneminde bölgede hastane inşa edilerek hastalar tedavi edilirdi.⁵ İfrîkiyye'de, zikredilen bu hastanenin dışında ilk asırda Abbâsî valilerin eyâlet ve vilâyetlerde sosyal hizmet gereği olarak açtıkları herhangi bir hastaneye dair bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte valilerin maiyetlerinde hususi tabiplerin olduğu bilinmektedir.⁶

Tâhir b. Hüseyin, oğlu Abdullah'ın Mısır'a vali olarak atanması dolayısıyla yazdığı siyasetnâme özelliği taşıyan öğütlerinde ona, Mısır'a hastane kurmasını ve hastaları burada tedavi etmesini tavsiyesi etmişti.⁷ Bu öğütler Me'mûn'a kadar ulaşmış, bunu beğenen Me'mûn da tüm valilerine bu mektubun gönderilmesini emretmişti.⁸ Bu mektuptan yola çıkılırsa eyâletlerde de hastaların tedavisine yönelik valiler tarafından faaliyetlerin olması muhtemeldir.

Valiler cömertlikleriyle kapılarına gelen ihtiyaç sahiplerinin ihtiyaçlarını giderirdi. Yemen valisi Ma'n b. Zâide de halk nezdinde cömertliğiyle meşhurdu. İhtiyaç sahibi

¹ Kindî, **Vülât**, s. 99.

² Levent Öztürk, **İslâm Dünyasında Hastaneler**, Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, s. 72; Taner Yıldırım - Ahmet Altungök, "Abbasiler Döneminde İslam Tıbbı ve Toplum Sağlığı", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c. 25, Sayı 2, 2015, s. 274.

³ Öztürk, **İslâm Dünyasında Hastaneler**, s. 114.

⁴ Öztürk, **İslâm Dünyasında Hastaneler**, s. 128

⁵ Ruhâb Hıdır Akkâv, **el-Mucez fî Târîhi't-Tıbb inde'l-Arab**, Dârü'l-Menâhil, Beyrut, 1995, s. 262-263; Öztürk, **İslâm Dünyasında Hastaneler**, s. 183-185.

⁶ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 58-59, 86. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Kâsım İbn Ebû Usaybia, **Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubbâ**, thk. Nizâr Rızâ, Daru Mektebeti'l-Hayat, Beyrut, 1965, s. 240-41; Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 12, s. 279-280.

⁷ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 582-591.

⁸ Nitekim Levent Öztürk de Tâhir b. Hüseyin'in bu öğütlerinden yola çıkarak herhangi bir bilgi olmasa da Abdullah b. Tâhir'in Mısır'da hastane kurmuş olma ihtimalinin yüksek olduğunu belirtmektedir. Bkz. Öztürk, **İslâm Dünyasında Hastaneler**, s. 134-135. Böyle önemli bir hizmetin Kindî başta olmak üzere Mısır tarihiyle ilgili önemli kaynaklarda zikredilmemesi dolayısıyla böyle bir hastanenin varlığına ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir.

kimseler onun huzuruna gelerek ihtiyaçlarını giderirdi. Kaynaklarda onun cömertliği ve yardımseverliğiyle ilgili birçok olay anlatılır. Mesela halktan bir kimse onun yanına gelerek yaya kaldığını söyleyerek kendisinden binek istemiş Vali Ma'n da farklı türlerde binekler ve çeşitli hediyeler vermişti.¹ Vali Ma'n bir gün konağının penceresindeyken karşıdan bir atlının gelmekte olduğunu gördü. Adam, konağın önüne geldiğinde ihtiyaç sahibi olduğunu bildiren ve ailesinin onu vali Ma'n'a bu sebeple bir ümitle yolladığını bildiren bir şiir inşad etti. Şiiri beğenen vali, onun kim olduğunu soruşturma gereği duymadan adamlarına emir vererek bir deve ve bin altın vererek göndermelerini emretti.² Bekr b. Vâil kabilesinden bir bedevi gelerek ona ihtiyacını arz etti. Ma'n yardımcılarında ona bin dirhem ve bir deve vermelerini emredince bedevi onun bu cömertliğini öven bir şiir söyledi ve bunu beğenen Ma'n ona 100 bin dirhem daha hediye etti.³

Vali Ma'n b. Zâide'nin huzurunda bir grup insan olduğu halde bir bedevi devesiyle geldi ve kimin vali olduğunu bilmeden oradaki topluluğa karşı bir beyit okuyarak maddi durumunun kötü olduğunu, ailesinin artık kendisinden valiye giderek yardım talep etmesini istediklerini söyledi ve valiye hayırlar diledi. Vali Ma'n, bedevinin şiiri karşısında ona üzülmemesini ve ihtiyacını gidereceğini söyledi. Yanındaki görevlilere de bedeviye dişi bir deveyle bin dinar verilmesini emretti. Bedevi ise onun Ma'n b. Zâide olduğunu bilmeden kendisine verilenleri alarak oradan ayrıldı.⁴

Cömertliğiyle meşhur olarak halkın ihtiyaçlarını gideren bir diğer vali de Basra valisi Süleyman b. Ali idi. Mesela bir gün vali Süleyman, üzerinde on diyet bulunan ve bunları ödemek için dilencilik yapan bir adamın yanından geçti. Vali o adama acıyarak bütün diyetlerinin ödenmesi için emir verdi.⁵ Basra'da onun cömertliğini duyan konaklarının damında ip eğiren birkaç kadının kendi aralarında, "*Keşke vali şimdi yanımızdan geçse de bizi zengin yapsa!*" diye birbirleriyle şakalaşmaktaydı. Valiye adamları, kadınların böyle konuştuklarını haber verince Süleyman, konağında

¹ Ebü'l-Bekâ Kemâleddin Muhammed b. Musa b. İsa Demîrî, **Hayâtü'l-Hayevân**, 4c., Mustafa el-Babî el-Halebi, b.y., 1978, c. 4, s. 19.

² Demîrî, **Hayâtü'l-Hayevân**, c. 4, s. 20.

³ Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 317.

⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 12, s. 240.

⁵ Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 123.

bulunan altın, gümüş ve mücevherlerden oluşan bazı ziynetleri topladı ve bir mendile koydu. Sonra bu mücevheratın kadınların yanına atılmasını emretti. Kadınlar mendillerin içinde değerli ziynetleri görünce çok sevinir hatta aralarından birisinin sevincinden vefat ettiği rivayet edilir.¹

Basra valisi Süleyman b. Ali'ye Askalan halkının maddi durumunun kötü olduğu hakkında bilgi gelince onlara dağıtılması için otuz bin dirhem verilmesini emretti.² Vali Süleyman b. Ali elinden geldikçe köleleri de özgürlüğüne kavuşturmaktaydı. Her Arefe akşamında yüz köleyi özgürlüğüne kavuştururdu. Onun için köleler Basra'nın muhtelif yerlerinden yılın değişik zamanlarında alınırdı. Onların özgürlüğe kavuşturma zamanı geldiğinde kâtibi Atâ'ya emir verir ve köleler azat edilirdi. Haremeyn halkına da cömert olan vali Süleyman, bir hac mevsiminde, Kureyş, Ensâr ve diğer insanlara iyilik yapmak için beş milyon dirhem harcadı.³

Cesaret ve cömertliğiyle meşhur Horasan valisi Abdullah b. Tâhir de halkın sorun ve ihtiyaçlarıyla yakından ilgilenir ve onları çözüme kavuştururdu. Valinin günlük olarak işlerle ilgili sohbet ettiği bazı görevlileri vardı. Fazl b. Muhammed de bunlardan birisiydi. Bir gün vali bu görevlileri toplantıya çağırdı fakat Fazl biraz gecikti. Vali ona neden geciktiğini sorduğunda o, yanına bazı ihtiyaç sahiplerinin geldiğini, kendisinin de o sırada bir banyo yapmak istediğini fakat ihtiyaç sahiplerinin dilekçeleriyle ilgilendiği için banyo yapamadığını söyledi. Vali ona kendi hamamına girmesini ve banyo yapmasını emretti. O, hamama girince de vali, elbisesinin cebindeki dilekçeleri alıp ihtiyaç sahiplerinin ihtiyaçlarını öğrendi ve hepsini imzalayarak taleplerini onayladı. Sonra da dilekçeleri Fazl'ın cebine geri koydu. Ertesi gün dilekçe sahipleri Fazl'a geldiklerinde onlara özür beyan ederek ilgilenemediğini söyledi. Bazılarının dilekçelerini geri istemesi üzerine onları çıkarıp vereceği sırada valinin el yazısını gördü. Bütün dilekçelerde valinin onay ve yazısını görünce adamlarına ve dilekçe sahiplerine, *“Dilekçelerinizi alın, bütün ihtiyaçlarınız*

¹ Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 123.

² Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 124.

³ Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 127.

karşılandı. Hiçbir müdahale olmadan ihtiyaçlarınız vali tarafından karşılandı!” diyerek müjde verdi.¹

III. EYÂLETLERDE YÖNETİME KATKI SAĞLAYAN YARDIMCI GÖREVLİLER

Valiler, halifelerin başkentte tesis ettiği yönetim benzerini eyâletlerde uygulamaya çalışırlardı; konaklarında ve idare teşkilatlarında onları örnek alırlardı. Yönettikleri bütçe, bürokratik görevliler ve askerlerle bulundukları bölgelerde bir anlamda hükümdar mesabesindeydiler. Mesela vali Ebû Müslim elde ettiği nüfuz, hükmettiği geniş topraklar, güçlü ordusu ve atadığı görevlilerle nerede ise bir hükümdar gücüne ulaşmıştı.² Valiler eyâletlerde genellikle kendileriyle anlaşabildikleri, beraber iş yapabileceği kimseleri farklı makamlardaki görevlere atamaktaydılar. Eski valinin atadığı görevlilerse genellikle azledilir, eski yönetimin etkinlik ve gücü ortadan kaldırılmaya çalışılırdı.

Eyâletteki önemli görevlere atanan diğer memurlar genellikle valilerin kendi ailelerinden veya güvendikleri kimselerden olurdu. Eyâletteki görevlilerin bir kısmını vali atamakla beraber bazılarını halifeler atardı. Tam anlamıyla bir kural olmamakla beraber genelde görevlileri valiler atar fakat halife tarafından da görevlilerin atanmasına veya azline dair emirler gelebilirdi. Adlî bağımsızlığı sağlayan kâdı, mali işleri deruhte eden sâhibü’l-haraç ve denetim ile istihbarat görevini yerine getiren sâhibü’l-berîd genelde merkezden atanırdı. Böylece valinin başına buyruk hareket etmesi engellendiği gibi eyâlet ve vilâyetlerin merkez tarafından kontrolü sağlanırdı.

Eyâletteki devlet görevlileri, verilen görevler doğrultusunda valinin sorumluluğunu paylaşır ve ona yardımcı olurdu. Valiyle koordineli olarak çalışan bu görevliler maaşlarını eyâlet bütçesinden alırdı. Valiyle anlaşmazlığa düştükleri takdirde ise genellikle onlar tarafından görevden alınırlardı. Çalışmanın bu bölümünde valilerle münasebetleri çerçevesinde üst düzey eyâlet görevlileri hakkında bilgiler verilecektir.

¹ İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 7, s. 14-16.

² İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. 13, s. 228.

A. Hâcib

Hâcib, valilerle diğer devlet görevlileri veya halktan kimselerin görüşmesini sağlayan devlet görevlisidir. Hz. Peygamber'in (s) hâcibleri olduğuna dair rivayetler olmakla birlikte bu görevin Emevîler döneminde kurumsallaştığı rivayet edilir.¹ Abbâsîler'de halifelerin merkezde hâcibi olduğu gibi eyâletlerde valilerin de hâcibi bulunurdu. Hâcib valilerin görüşme programlarını ayarlar, danışmanlıklarını yapar hatta onların özel sırlarına vâkıf olurdu.

Eyâlet ve vilâyette işlerin yoğunluğu sebebiyle valilerin huzuruna gelen hemen herkesle görüşme yapması zaman açısından mümkün olmayacağı gibi güvenlik açısından da zafiyet oluşturabilmekteydi. Bu gibi sebeplerle valilerin kimlerle görüşme yapacağını önceden ayarlayan hâcib, görüşmeler için önem sıralaması yaptığı gibi valinin huzuruna çıkacak kimsenin güvenlik kontrolünü de gerçekleştirirdi. Gelen kimselerin valinin huzuruna çıkması gerekmeden çözülebilecek işleri var ise hâcib onu hallederek valinin iş yükünü de azaltırdı.²

Hâcib, valilerin huzuruna girmeyi talep eden kimseleri gerekli görmüyor veya tehlikeli görüyorsa onların huzura alınmalarını engellerdi.³ Bazı durumlar da hâcib huzura gelecek kimseler konusunda valiyle istişare ederek huzura alınacak ve alınmayacak kimseleri netleştirirdi.⁴ Halktan kimseler valiyle görüşmek istediğinde önce hâcible konuşur meram ve isteklerini anlattıktan sonra gerekiyorsa sabah bile olsa valinin huzuruna alınırdı.⁵

Edipler hilafet merkezinde sarayda halifelerin huzuruna çıkar inşad ettikleri şiirlerle atıyye alır ve himaye görürdü. Eyâletlerde de benzer durum vali konaklarında ve meclislerinde gerçekleşirdi. Edip ve şairlerin valinin huzuruna girmesi ve câizelerini alması da hâcib tarafından organize edilirdi. Mesela Horasan valisi Abdullah b. Tâhir'in huzuruna çıkan şair Avf b. Muhallem ile hâcib ilgilendi.⁶ Vali Yezîd b.

¹ Kettânî, **et-Terâtib**, c. 1, s. 91; Fatma Nur Küçük, **Hâciblik Kurumunun Ortaya Çıkışı ve Gelişimi**, Yüksek Lisans Tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE., Van, 2019, s. 23-24.

² Küçük, **Hâciblik**, s. 26-29.

³ Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 366.

⁴ Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 366.

⁵ Ezdî, **Târîh**, c. 1, s. 673.

⁶ el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldân**, c. 5, s. 239-240.

Hâtîm'in huzuruna giren şairler de önceden hâcib tarafından seçilir ve hak ettikleri câize yine onun vasıtasıyla verilirdi.¹ Bazen de şairlerin hâcibler tarafından valinin huzuruna alınma hususunda bekletme yapıldığı görülür. Mesela Yemen valisi Ma'n b. Zâide'nin huzuruna girmeye çalışan bir şair, valinin yanındaki malların azalması dolayısıyla uzun bir süre bekletildi ve hâcibin engellemesiyle huzura giremedi. Şair Ma'n'ın cömertliğine rağmen hâcipten dolayı sitemini dile getiren bir beyit söyleyerek kapıdan ayrılınca beyitler vali Ma'n'a ulaştırıldı. Bunun üzerine Ma'n o şaire 10 bin dirhem ihsan ederek gönlünü aldı.²

Valilerin edipler ve âlimlerle yaptıkları sohbetler de hâcib vasıtasıyla ayarlanmaktaydı. Mesela Kûfe valisi İsa b. Musa mahkeme hâkimliğine atadığı İbn Şübrûme ve kâdılığa atadığı İbn Ebû Leylâ ile akşamları sohbet meclisi kurmaktaydı. İki âlim develeriyle valinin konutuna gelir, hâcib İyâz valinin müsait olup olmadığını onlara haber vererek sohbet meclisinin yapılıp yapılmayacağını bildirirdi.³

Valinin huzuruna görüşme için gelen kimseler hâcible görüştüktan sonra huzura çıkmaları gerekli görüldüyse görüşme öncesi başka bir salonda bekletilirdi. Nitekim İsa b. Ali'nin kâtibi olan İbnü'l-Mukaffâ' onun bir ihtiyacı için Basra valisi Süfyân b. Muâviye'ye gönderildi. Vali Süfyân'ın hâcibi, İbnü'l-Mukaffâ'ın valiyle görüşmesi için onu başka bir salonda bekletti.⁴

Hâcibler valilerin tasarrufları doğrultusunda başka görevlilerin görevlerini de yerine getirebilirdi. Horasan valisi Tâhir b. Hüseyin'in hâcibi olan İsa b. Abdurrahman aynı zamanda Tâhir'in kâtipliğini de yapmaktaydı.⁵

Hâcibler valilerin huzuruna gelen kimselerden istenmeyenleri de valinin emriyle çıkarırlardı. Mesela Horasan valisi Ali b. İsa b. Mâhân huzuruna gelen bazı kimseleri kendisi hakkında yalan şayia çıkardıkları gerekçesiyle azarlamış ve hâcibe huzurundan çıkarılmalarını emretmişti. Bunun üzerine hâcib onları huzurdan uzaklaştırmıştı.⁶

¹ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Ebî Bekr İbnü'l-Ebbâr, **el-Hulleti's-Siyerâ**, 2c., thk. Hüseyin Mûnis, Dârü'l-Maârif, Kahire, 1985, c. 1, s. 71.

² Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 12, s. 239.

³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 12, s. 128.

⁴ Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 293-294.

⁵ İbn Ebû Tâhir, **Târîh**, s. 62.

⁶ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 325-326.

B. Sâhibü'l-harâc

Eyâletlerde valilerle çalışan bir diğer görevli de haraç işlerinden ve sorumlu olan *sâhibü'l-harâc/âmilü'l-harâc*'tır. Valiler atandıkları yerlerde haraç görevinden de sorumlu olarak atanabilirdi.¹ Bu vazife uhdelerine verildiyse göreve başladıklarında haraç işleriyle ilgilenmeleri amacıyla sâhibü'l-harâc olarak birini görevlendirirlerdi.² Bununla beraber sâhibü'l-harâc genellikle halifeler tarafından doğrudan atanabilmekteydi.³

Eyâlette vergi toplama işleri sâhibü'l-harâc vasıtasıyla gerçekleşirdi. Haracın toplanması sâhibü'l-harâca bağlı olarak vergi toplama memurları olan âmiller ve diğer görevli memurlar aracılığıyla yapıldı. Âmiller tahsile çıktıklarında yanlarında kâtipleri ve müstahricleri (tahsildâr) bulunurdu. Bunlar dışında cehbez ile işçileri, bölgenin sözü dinlenen kimseleri olan dihanlar da haraç işlerinde âmillere yardımcı olmaktaydı. Âmilin tüm bölgede tahsil yapmasının mümkün olmaması dolayısıyla daha küçük yerleşim birimlerinde haracın toplanması için müstahricler görevlendirilirdi. Bu müstahriclerin sayısı bölgenin büyüklüğüne ve ürünün durumuna göre değişiklik gösterirdi.⁴ Müstahriclerin sorun çıkaran ya da malını gizleyen toprak sahipleri ve çiftçilere işkence yaptığına dair rivayetler bulunur.⁵ Gerek âmillerin olsun gerekse diğer vergi memurlarının seçiminde kabiliyetli, toprak sahipleri ve çiftçilerin vergi ödememek veya eksik ödemek üzere başvurdukları hileleri bilen veya tahmin edebilecek kimseler olmalarına dikkat edilirdi.⁶

Âmiller emri altındaki zikredilen görevlilerle yılda üç kez toplanırdı. Birinci toplantı plan dönemi olup (*vaktü'l-imâre*) ürünlerin ekileceği zamanda yapılacak ekimin belirlenmesine yönelikti. İkinci toplantı tahmin dönemi olup (*vaktü't-takdîr*) mahsullerden alınabilecek ürünün tahminen hesaplandığı dönemde gerçekleşirdi.

¹ Kindî, **Vülât**, s. 84, 87, 89, 90, 91, 98, 99, 100, 101.

² Kindî, **Vülât**, s. 84, 87, 89.

³ Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 436; Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 53, 115, 121; Kindî, **Vülât**, s. 89; Cehşiyârî, **el-Vüzerâ**, s. 162, 192, 193, 365-366.

⁴ Tenûhî, **Nişvâr**, c. 8, s. 145; Ebü'l-Ferrec el-Bağdâdî Kudâme b. Ca'fer, **ed-Devâvin min Kitâbi'l-Harâc ve Sinaâtü'l-Kitâbe**, thk. Mustafa Hıyârî, el-Câmiatü'l-Ürdüniyye, Amman, 1986, s. 24; Aykaç, **Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar**, s. 142-143.

⁵ Tenûhî, **Nişvâr**, c. 3, s. 185.

⁶ Aykaç, **Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar**, s. 142-143.

Üçüncü ve son toplantı ise tahsilât dönemi olup (*vaktü şübbihet*) çiftçilerin hasadı harman yerine getirdiklerinde alınacak verginin tahsilatını görüşmek için düzenlenirdi.¹

Kayıtlara dayalı iş yapısı sebebiyle genellikle kâtip kökenli kimselerden seçilen sâhibü'l-harâclık görevi kâtiplerin yönetim ve ekonomi konularında tecrübe kazanmalarını sağlamaktaydı. Maddi getirisinin yanında aynı zamanda prestijli bir görevdi. Nitekim sâhibü'l-harâc atandığı yerlerde neredeyse validen sonra ikinci en üst düzey görevli anlamına gelirdi.²

Azledilen valilere bağlı olarak çalışan sâhibü'l-harâc ve vergi toplama memurları olan âmiller gerektiğinde yeni atanan görevliler tarafından sorgulanır hatta cezalandırılırdı. Mesela Muhammed b. Süleyman, Mehdî tarafından Basra valiliğinden azledildiğinde (164/780-81) yerine Sâlih b. Davud atandı; yeni valiyle birlikte sâhibü'l-harâc olarak gönderilen kâtip kökenli Âsım b. Mûsâ, âmilleri sorguya çekerek bilgiler aldı.³ Hârûnürreşîd döneminde Horasan valisi Ali b. İsa b. Mâhân da halka zulmü sebebiyle azledilip (192/807-08) yerine Herseme b. A'yen atandığında, eski valiyi mahkemede yargıladığı gibi âmillerini tutuklanmış ve halktan aldıkları haksız malları iade etmişti.⁴

Eyâletlerde ortaya çıkan sorunlar genellikle ekonomik kaynaklıydı ve sâhibü'l-harâc ve âmillerin halkla yaşadığı sıkıntılar sorunların büyümesine sebep olurdu. Bu sebeple valiler, âmillerin halka zulmetmesini engellemek için onlara daha fazla maaş verdiği gibi halkın ellerindeki malları zulümle almalarını engellemeye çalışarak sükûneti sağlamaya uğraşırdı.⁵ Halifeler de bu durumun farkında olarak valilere, âmillerin halka karşı şiddetten ve kötü muameleden kaçınmaları amacıyla emirler gönderirdi.⁶

¹ Ebü'l-Hüseyn Hilâl b. el-Muhassin b. İbrâhim el-Harrânî es-Sâbî, **el-Vüzerâ = Tuhfetü'l-Ümerâ fî Târîhi'l-Vüzerâ**, nşr. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc, Mektebetü'l-Ayân, Beyrut, t.y., s. 276; Aykaç, **Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar**, s. 142.

² Tenûhî, **Kitâbü'l-Ferec**, c. 2, s. 77-83.

³ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 150.

⁴ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 328-335.

⁵ **Kitâbü'l-Uyûn ve'l-Hadâik**, c. 3, s. 398-399; İbn İzârî, **el-Beyân**, c. 1, s. 148.

⁶ Cehşiyârî, **el-Vüzerâ**, s. 216-217.

Vergi toplamayla ilgili hususlarda yaşanan sorunlar kontrolden çıkması vali ve sâhibü'l-harâcın görevlerinden olmalarına sebep olabiliyordu. Hârûnürreşîd döneminde İrminiyye'ye valisi Saîd b. Selm, el-Ebvâb ve el-Bâb vilâyetine Nasr b. İnân'ı vali olarak atadı. Nasr bölgede vergileri toplamak için Fazl b. Yahya'nın mevlası el-Hâris'i sâhibü'l-harâc olarak görevlendirdi. Halk İrminiyye valisi Selm'in yanına giderek Hazarlılar ile sınır olmaları sebebiyle harp bölgesi olduklarını söyleyerek kendilerinden haraç alınmadığını hatırlattı. Vali onlara yüz vermeyince onlar, bölgenin ileri gelenlerinden Necm b. Hâşim'in oğlu Hayyân'a giderek şikâyetle bulundular. Nihayetinde sâhibü'l-harâc el-Haris gelince ona saldırmaya karar verdiler. Sâhibü'l-harâc vergileri toplamak için yanındaki görevlilerle gelince ona saldırarak görevlilerini öldürüp yanındaki mallara da el koydular. Sâhibü'l-harâc el-Haris canını zor kurtararak olanları vali Selm'e bildirdi.¹

Vali bu saldırıya kızarak bunu yapan Hayyân'ın babasını önce hapsetti sonra da başını keserek oğluna gönderdi. Bunun üzerine Hayyân, bölge valisi Nasr'ın başını keserek valiye gönderdi. Aralarındaki mücadele savaşa dönüşünce Hayyân, Hazar Hakanı'nı da çeşitli vaatlerle yanında savaşa sokarak birçok Müslüman'ın ölümüne ve esir edilmesine sebep oldu. Vali ise Berza'a'ya çekilmek zorunda kaldı. Durum Hârûnürreşîd'e intikal edince vali Saîd'i azledip yerine İsa b. Mâhân'ı atadı. O da düzeni sağlayamayınca yerine Yezîd b. Mezyed atandı. Yeni vali herkese emân verdiği gibi sâhibü'l-harâc el-Hâris'i ve Saîd b. Selm'in destekçilerini tutuklayarak Hârûnürreşîd'e gönderdi ve gerginliği sona erdirdi.²

Sâhibü'l-harâcın toplanan vergiler hususunda halka karşı zulümleri isyana da sebep olabilir ve valiyi zor bir konuma düşürebilirdi. Mısır'da İsa b. Yezîd'in valiliği döneminde sâhibü'l-harâclık görevine getirilen Sâlih b. Şirzâd, halka zulmederek toplanacak haraç miktarını artırdı. Güney bölgelerdeki Arap kabileleri sâhibü'l-harâcın bu haksız uygulamalarına tepki olarak haraçlarını ödemedikleri gibi isyan çıkardılar. Vali İsa isyancıların üzerine ordu yollasa da isyanı bastırmada başarısız oldu.³

¹ İbn A'sem el-Kûfî, **el-Fütûh**, c. 4, s. 410-414.

² İbn A'sem el-Kûfî, **el-Fütûh**, c. 4, s. 410-414.

³ Kindî, **Vülât**, s. 145.

Âmillerin toplanan haraç gelirlerinde usulsüzlük yaparak paraları zimmetine geçirdikleri tespit edilirse valiler tarafından cezalandırılmakta ve zimmetine geçirdikleri tahsil edilmekteydi.¹ Eyâlete yeni atanan valiler kendilerinden önce görev yapan ve halka zulmeden valilerin âmillerini görevden alır, gerektiğinde ellerindeki mal ve paraları da müsadere ederdi.² Âmillerin âdil olması ve çiftçilerle iyi geçinmesi eyâlet ve vilâyetlerin güvenliği açısından büyük önem taşımaktaydı. Nitekim Horasan valisi Abdullah b. Tâhir, eyâletteki âmillerine mektup yazarak onlardan uyanık olmalarını, hayır işlerinden ayrılmamalarını, çiftçilere zulmetmemelerini ve onlarla iyi geçinmelerini emretmişti.³

Zaman zaman sâhibü'l-harâc ile âmiller arasında sorunlar yaşanabilirdi. Sorunun büyümeden çözülmesi için valiler de müdahil olabilmekteydi. Nitekim Mısır'da İsa b. Lokman'ın valiliği döneminde sâhibü'l-harâc Ebû Damra, âmil el-Hâris b. el-Hâris'i kendince haksız gördüğü bir husustan hapse attırdı. Vali aynı zamanda akrabası olan bu âmili hapisten çıkararak sâhibü'l-harâca karşı âmili koruyarak müdahalede bulundu.⁴

C. Kâtip

Eyâletlerde valilerin yazışma işlerini yürütmekten sorumlu görevliler kâtiplerdi. Devlet merkezinde başlayan resmî yazışmalar için edebî kabiliyeti olan ve devlet içerisindeki makamların hiyerarşik düzenini bilen kâtiplerin istihdamı zamanla vali kâtipliğini de önemli bir meslek durumuna getirdi. Kâtipler valiler tarafından görevlendirilmeden önce genellikle imtihana tâbi tutularak seçilir, görevleri esnasında da zaman zaman imtihan edilerek yeterlilikleri sınanırdı.⁵ Hilafet merkeziyle valiler arasındaki yazışmaları yürütmekte olan kâtiplerin bu sebeple görev yerleri valilerle yakın çalışmayı gerektirdiğinden valilik konağıydı.

Valilerin kâtipliğini yapan kimselerin eğitimli, Arap dilinin kurallarına hâkim, yetenekli ve devlet işlerine aşina kimseler olmasına dikkat edilirdi. Kâtiplerin

¹ Belâzürî, *Ensâb*, c. 4, s. 189; Ezdî, *Târîh*, c. 1, s. 613; el-İsfahânî, *Kitâbü'l-Egânî*, c. 14, s. 494.

² Taberî, *Târîh*, c. 7, s. 503; San'ânî, *Gâyetü'l-Emânî*, s. 146.

³ el-Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 200.

⁴ Kindî, *Vülât*, s. 94.

⁵ Tenûhî, *Kitâbü'l-Ferec*, c. 3, s. 297-298; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 163.

yaptıkları hatalar eyâlet ve hilafet merkezi arasında sorunlara yol açabileceğinden buna tahammül edilmezdi. Nitekim valilerin birinden Mansûr'a gelen mektuplarda dil hatalarının olması onun tepkisini çekti ve ilgili valiye bu sebeple kâtibini değiştirmesini emretti.¹

Valiler devlet yazışmalarını kâtipleri vasıtasıyla yapmaları dolayısıyla onlar önemli bilgilere de haizdiler.² Belki de bu sebeple siyasî görüşleri sebebiyle kâtipler görevlerinden uzaklaştırılabilirdi. Mansûr, Alioğulları'ndan Muhammed ve İbrahim'i yakalamak için büyük çaba harcadı ve onlara karşı tetikte oldu. Atadığı valiler vasıtasıyla baskı uygulayarak da onları yakalamaya çalıştı. Ayrıca o, çeşitli araçlarla Alioğulları ve destekçileri hakkındaki istihbarat toplamakta ve bunları dikkatle incelemekteydi. Medine valisi Ziyâd b. Ubeydullah'ın kâtibi Hafs'ın Alioğulları taraftarları arasında olduğu haberi Mansûr'a ulaşınca valiye, "*Kâtibin Hafs'ı kendinden uzaklaştır!*" diye bir emir gönderdi ve vali kâtibi görevinden alındı.³

Kâtipler zaman zaman valilerin danışmanlıklarını yaparak onlara siyasî konularda fikirler verirdi. Abbâsî ihtilâlinin başarıya ulaşmasında önemli pay sahibi olan Ebû Müslim, Horasan'da ve Abbâsî yönetiminde konumunu oldukça güçlendirdi. Bu durumdan daha devletin ilk dönemlerinde rahatsız olan Mansûr, onu ortadan kaldırmanın yollarını aradı. Amcası Abdullah b. Ali'nin Şam'da hilafet iddiasıyla ayaklanması, Mansûr'a iki düşmanını karşı karşıya getirerek birbirine kırdırmayı düşündürttü. Bu amaçla Ebû Müslim'i, amcasının üzerine göndermeyi planlayarak, onu görevlendirdi. Ebû Müslim halifenin bu niyetini anlamış olacak ki kâtibiyle ne yapması gerektiği konusunda istişare etti. Kâtibine ilk başta Mansûr ile Abdullah b. Ali arasındaki mücadeleye karışmayacağını, ikisinden kim galip gelirse ona itaat edeceğini söyledi. Kâtibi ise Horasanlılar'ın bu durumda Ebû Müslim'i kınayacağını ve Abbâsîler'e verdiği sözden döndüğünü göreceklerini söyleyerek onu uyardı. Nihayetinde Ebû Müslim, kâtibinin görüşünü daha mantıklı bularak Mansûr'un çağrısına olumlu cevap verdi ve kâtibini de yanında tutmaya devam etti.⁴

¹ İbn Abdürabbih, **el-İkd**, c. 4, s. 295.

² Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 124.

³ Belâzürî, **Ensâb**, c. 3, s. 313.

⁴ Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 365.

Siyasî entrika ve komplolara karşı da kâtipler valileri uyarır ve tavsiyelerde bulunurdu. Mansûr, oğlu Mehdî'ye karşı veliaht İsa b. Musa'yı gözden düşürmek için isyancı amcası Abdullah b. Ali'yi yakaladıktan sonra ortadan kaldırması amacıyla Kûfe'ye gönderdi. Ayrıca vali İsa'dan gizli bir şekilde Abdullah'ı öldürmesini isteyerek onu hanedan içinde zor durumda bırakmayı planladı istedi. Valinin kâtibi Yunus b. Ferve durumdan şüphelenerek, valiye halifenin tuzak kurmuş olabileceğini söyledi ve delil olarak da Abdullah'ı gizli bir şekilde öldürmesinin emredilmesini söyleyerek uyarıda bulundu. Kâtip, muhtemel tuzağı boşa çıkarması için de valiye, Abdullah'ı öldürmeyip saklamasını tavsiye etti. Vali kâtibinin söylediklerini daha uygun bularak dediğini yaptı. Bir süre sonra Mansûr amcalarının olduğu bir meclise İsa b. Musa'yı çağırdı ve Abdullah b. Ali'yi sordu. İsa da onu halifenin emri doğrultusunda öldürdüğünü söyleyerek halifenin oyununu ortaya çıkarmak istedi. Bunun üzerine Mansûr onu öldürmesini emretmediğini ve yalan söylediğini iddia etti. Abdullah'ı öldürmesi sebebiyle onu zor duruma düşürerek amcalarına, onun hakkında karar vermelerini söyledi. Kardeşlerini öldürmesi üzerine Mansûr'un amcaları İsa'nın üzerine yürüdüler. İsa son anda kâtibinin dediği şekilde onu öldürmediğini söyledi ve Abdullah'ı huzura getirterek Mansûr'un tuzağını bozduğu gibi onu zor durumda bıraktı. Böylece kâtibin tavsiyesiyle İsa b. Musa, Mansûr'un oyunundan kurtuldu ve kâtibine ömrü boyunca müteşekkir davrandı.¹

Kâtipler valilere muhtemel tehlikeler konusunda da tavsiyelerde bulunurdu. Horasan valisi Abdullah b. Tâhir, Mu'tasım'ın onu câriyeyle zehirletmeye çalışmasından sonra² halifeye karşı daha tetikte durmaktaydı. Bir gün kâtibine hac yapmak amacıyla Hicaz'a gitmeyi düşündüğünü söyleyince kâtibi İsmail, valinin akıllı biri olduğunu fakat böyle bir ortamda valilik makamından ayrılarak uzun bir yolculuğun ortaya çıkarabileceği tehlikelere dikkat çekince vali, doğru söylediğini sadece onu denemek istediğini söyleyerek durumu kurtarmaya çalıştı.³

Valiler azledildiğinde yeni gelen vali eski valilerin usulsüzlüklerini ortaya çıkarmak için eski kâtipleri sorguya çekti. Mansûr, Medine'ye atadığı Muhammed b.

¹ Belâzûrî, **Ensâb**, c. 4, s. 153-154; Cehşiyârî, **el-Vüzerâ**, s. 200-201.

² Bkz. Metin (4. Bölüm), s. 247.

³ el-Gerdîzî, **Zeynü'l-Ahbâr**, s. 199.

Hâlid'den ve Muhammed en-Nefsüzzekiye'yi yakalamasını istedi. Vali, Muhammed'in yakalanması için önemli bir miktarda da para harcadı fakat başarılı olamadı. Halife de onu başarısız bularak azletti.¹ Daha sonra yerine Riyâh b. Osman'ı vali olarak atandı. Riyâh, Medine'ye varınca eski valiyi çağırarak topladığı malları ne yaptığı hususunda onu sorguladı ve dövdürdükten sonra da hapse attı. Daha sonra eski kâtip Rizâm'ı yakaladı, onu da sorguya çektikten sonra cezalandırdı. Kâtipten eski valinin topladığı malların neler olduğunu söylemesini istedi, ancak kâtip Rizâm bunu açıklamadı. Riyâh'ın ona yapılan işkence düzeyini artırınca kâtip dayanamayarak harcanan ve saklanan mallarla ilgili itiraflarda bulundu.²

Halktan kimseler ihtiyaçlarını bugünkü dilekçelere benzer bir şekilde ruk'a adı verilen kâğıtlara yazarak kâtipler vasıtasıyla valilere arz etmekteydi. Kûfe halkından Tureyh b. İsmail adlı biri vali Davud b. Ali'ye ulaştırmak üzere ihtiyacını arz eden bir kâğıt parçasını vali kâtibine verdi. Kâtip de ona, “*Bu ihtiyacın, eşraftan falan kişinin ihtiyacıyla birlikte arz edilecektir.*” deyince o söylediği şiirle kâtibi övdü ve şükranlarını ifade etti. Şiirden oldukça memnun olan kâtip, Tureyh'in kâğıdını diğerlerinden ayırdı ve onun ihtiyacını ayrıca giderdi.³

Vali kâtiplerinin ekonomik işler hususunda valilere yol gösterebilecek ve işlerini kolaylaştıracak telifatta bulunduğu da görülmektedir. Horasan valiliğine atanan Ali b. İsa b. Mâhân'ın kâtibi olan Hafs b. Mansûr *Harâcü Horasan* adıyla bir kitap telif ederek Horasan eyâletinde vergilerin toplanması hususunda valiye yol gösterecek bir katkıda bulundu.⁴ Kâtipler, halkın adlî ihtiyaçları çerçevesinde zaman zaman yargı işine bakan valilerin istişare ettiği kimseler olduğu gibi kararların yazımı ve kayda geçirilmesinde de rol oynamaktaydı.⁵

Vali değişikliği olduğunda kâtipler de bu durumdan etkilenirdi. Yeni valinin kendi kâtipleriyle çalışması dolayısıyla eski kâtipler işsiz kalabildikleri gibi onların daha pasif görevlere de getirilebilmekteydiler. Nitekim Hârûnürreşîd zamanında

¹ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 531.

² İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 5, s. 520-521.

³ Cehşiyârî, **el-Vüzerâ**, s. 154-155.

⁴ el-Gerdîzî, **Zeynü'l-Ahbâr**, s. 193.

⁵ Ebü't-Tayyib Takıyyüddin Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Fâsî, **el-İkdü's-Semîn fî Târîhi'l-Beledi'l-Emîn**, 6c. thk. Fuad Seyyid, Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, Kahire, 1965, c. 4, s. 456.

Azerbaycan’a vali tayin edilen Hâşimî ailesinden biri yanına imtihana tâbi tutarak aldığı kâtibiyle Azerbaycan’a geldi. Eski vali kâtibi görevi yeni vali kâtibine devrettiği gibi malî kayıt defterleri de eski kâtipten yenisine geçti. Yeni kâtip, işleri kolaylaştırmak amacıyla eski kâtiplerle birlikte çalışmayı tercih ederek görevi birlikte sürdürdü; vali eski kâtibin de görevine devam etmesine izin verdi.¹

Kitâbetteki başarıları kâtiplerin daha yüksek makamlara gelmesine vesile de olabilirdi. Örneğin Mısır’da âmil Sa‘lebe b. Kays’tan Mısır valisi Sâlih b. Ali’ye giden mektupları kaleme alan Ebû Ubeydullah Muâviye b. Yesâr’ın kullandığı dil ve üslûp valinin beğenisini kazandı ve âmilden kâtibini yanında göreve almak üzere istedi. Artık vali kâtibi olarak Ebû Ubeydullah hilafet merkezi ve Mansûr ile olan yazışmaları yerine getirmekteydi. Mektuplardaki fesahat, belagat ve üslup Mansûr’un da dikkatini çekti; Ebû Ubeydullah’ı validen isteyerek onu veliahtı ve oğlu Mehdî’nin kâtipliğiyle görevlendirdi. O, Mansûr’un vefatının ardından hilafet makamına geçen Mehdî döneminde kitâbetteki yeteneği ve hilafet merkezindeki siyasî başarılarıyla vezirlik payesine kadar yükselmeyi başarabildi.²

Vali kâtiplerinin makamlarını kullanarak aşırı derecede zenginleşmeleri tahkikata ve cezalandırılmalarına sebep olabilmekteydi. Vali-komutan Eşnâs’ın Şam valiliği sırasında kâtipliğini yapan Ahmed b. el-Hasîb, idarî işlerle de ilgilenmekteydi. Bir süre sonra Ahmed’in bu görevleri sırasında büyük miktarda mallar edinmesi halifeye şikâyet edildi. Vâsik tarafından yapılan tahkikat neticesinde Ahmed ve kardeşi İbrahim’in malları müsadere edildi ve işkenceye maruz bırakıldı.³

D. Sâhibü’ş-şurta

Eyâletlerde halkın, devlet görevlilerinin ve kurumlarının emniyet ve asayişinin sağlanması, düzenin korunması, suçluların engellenmesi ve yakalanması vazifelerini yürüten kuruma “şurta”, bu kurumun başındaki sorumluya ise “sâhibü’ş-şurta” denilmekteydi. Şurta teşkilatında görevli memurlara da şurtî (şuratî) olarak adlandırılırdı.⁴ Ayrıca sâhibü’ş-şurta’ya bağlı olarak birçok farklı görevde memur

¹ Tenûhî, *Kitâbü’l-Ferec*, c. 3, s. 297-298.

² Tenûhî, *Kitâbü’l-Ferec*, c. 3, s. 259-261.

³ Ya’kûbî, *Târîh*, c. 2, s. 481.

⁴ Metin Yılmaz, *Erken Dönem İslam Tarihinde Polis Teşkilatı*, s. 18-19.

çalışırdı.¹ Şurta teşkilatı hilafet merkezinde olduğu gibi eyâletler ve vilâyetlerde de bulunurdu.

İlk defa Hz. Osman'ın döneminde Abdullah b. Kunfûz et-Teymî hilafet merkezi Medine'de sâhibü's-şurta olarak tayin edildi.² Yine aynı dönemde başkentini yanı sıra diğer büyük şehirlerde de sâhibü's-şurta unvanlı memurlar vazifelendirildi.³ Abbâsîler'e kadar bu teşkilat da diğer teşkilatlar gibi kurumsallaşarak geldi.

Abbâsîler döneminde eyâletlerdeki sâhibü's-şurtaları genellikle valiler atamakla beraber halifeler tarafından da atamaları yapılabilmekteydi.⁴ Çeşitli sebeplerle görevlerinden azledilmeleri gerektiğinde valiler tarafından azledilmekteydiler.⁵ Valiler genellikle şurta teşkilatını daha iyi kontrol edebilmek amacıyla akrabalarını ve çoğunlukla kardeşlerini veya çocuklarını bu göreve atardı.⁶ Bununla beraber valinin eyâlete daha iyi hâkim olabilmesi için eyâletteki eşrafın önemli kimseler atanabilirdi.⁷ Şurta ve özel korumalardan oluşan, mızraklı olarak halife veya valilerin önünde yürüyen özel birliğe *harbe birliği* (*sâhibu'l-harbe*) adı verilirdi. Nitekim Mısır valisi Musa b. Uley mescide giderken sâhibü's-şurtası Ebû Sahbâ mızrağıyla valiye eşlik ederdi.⁸

Sâhibü's-şurtaların en önemli görevlerinden birisi de eyâletteki suçluları yakalamasıydı. Suçlular yakalandıktan sonra vali veya kâdı tarafından yargılanır gerektiğinde hapishaneye atılırdı. Eyâletteki hapishanelerin güvenliğini sâhibü's-şurtalar sağlardı. Genellikle hapishaneler eyâlet merkezindeki valilik konaklarının yakınında inşa edilirdi.⁹ Eyâletteki siyâsî suçlular da bu hapishanelere konulurdu.¹⁰

¹ Yılmaz, **Erken Dönem İslam Tarihinde Polis Teşkilatı**, s. 171-231.

² Halife b. Hayyât, **Târîh**, s. 179.

³ Yılmaz, **Erken Dönem İslam Tarihinde Polis Teşkilatı**, s. 55.

⁴ Kindî, **Vülât**, s. 151.

⁵ Kindî, **Vülât**, s. 106-107.

⁶ Yılmaz, **Erken Dönem İslam Tarihinde Polis Teşkilatı**, s. 179-180.

⁷ Kindî, **Vülât**, s. 98.

⁸ Kindî, **Vülât**, s. 96-97.

⁹ Metin Yılmaz, **Erken Dönem İslam Tarihinde Zindanlar ve Hapishaneler**, Polis Akademisi Yayınları, Ankara, 2016, s. 120.

¹⁰ Yılmaz, **Erken Dönem İslam Tarihinde Zindanlar ve Hapishaneler**, s. 141.

Abbâsîler döneminde eyâlet merkezinden ayrılan valiler yerlerine geçici olarak şurtaları nâib bırakırlardı.¹ Valinin başına herhangi bir şey gelmesi durumunda da nâib görevi görebilirdi. Hilafet merkezinden yeni bir vali atanmadıkça eski valinin yerine nâib olarak valilik ve şurta görevini birlikte yürütürdü. Horasan valisi Ebû Davud Hâlid b. İbrahim asker ayaklanması sırasında ölmesi üzerine (140/757-58) yerine tayin edilen Abdülcebâr b. Abdurrahman gelinceye kadar eski valinin yerine sâhibü'ş-şurta İsmâ valilik görevini yerine getirdi. Valinin yetkilerini kullanan sâhibü'ş-şurta isyana karışan komutanları tutuklattı.²

Valiler çeşitli siyasî konularda sâhibü'ş-şurtalarla istişarelerde bulunurdu. Abdullah b. Ali isyanını bastırdıktan sonra Ebû Müslim ile aralarında yaşanan gerginliğin ardından Mansûr ona yanına gelmesini için baskı uyguladı. Ebû Müslim ise Horasan'a gitmekle Mansûr'un yanına gitmek arasında kararsız kaldı. Yanındaki çeşitli görevlilerle istişare eden Ebû Müslim, şurtası Mâlik b. Heysem ile de istişarede bulundu. Mâlik, Ebû Müslim'e halifenin yanına gitmemesini yoksa öldürülebileceğini söyledi. Ebû Müslim ise ustaca hazırlanan bir komplo sonucunda Mansûr'un huzuruna gitti. Gerçekten de şurtasının uyardığı gibi olmuş, Ebû Müslim, Mansûr'un huzurunda öldürülmüştü. Sonrasında Mâlik, Mansûr'dan Ebû Müslim'e verdiği akıl için özür dilemiş ve halife de onu affetmişti.³

Her ne kadar sâhibü'ş-şurtalar güvenliği sağlamak ve halkın huzurunu korumakla mükellef olsalar da aralarından halka zulmeden görevliler de çıkabilirdi. Bu durum şairler tarafından şiirlerde eleştirilerek tarihe not düşülebilmekteydi. Mansûr döneminde Kûfe valisi Muhammed b. Süleyman'ın sâhibü'ş-şurtası Zühdem hakkında Kûfeli bir şair onun zalim biri olduğunu, paraya önem verdiği ve ona karşı Allah'tan yardım istediğini belirten bir şiir yazdı.⁴

Valiler sâhibü'ş-şurtaların zulüm ve haksız davranışları karşısında gerektiğinde onları cezalandırırlardı. Me'mûn, Mısır valiliğine atadığı Keydür Nasr'ın yanına Fars asıllı Bistâm adlı birini sâhibü'ş-şurta olarak görevlendirdi. Halife tarafından

¹ Kindî, **Vülât**, s. 98-99.

² Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 503; İbn Miskeveyh, **Tecârib**, c. 3, s. 371; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 5, s. 498.

³ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 475, 493.

⁴ Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 129.

görevlendirilmenin gücüyle olsa gerek Bistâm görevini kötüye kullanarak belli kimselerden rüşvet aldı. Bunun ortaya çıkması üzerine vali Keydür, onu görevinden azletti. Görevden azletmeyle yetinmeyerek Bistâm'ı merkez câmisi olan Mescidü'l-Câmi'nin avlusunda halkın gözü önünde kamçıyla dövdürerek hem halka hem de diğer devlet görevlilerine mesaj verdi.¹

E. Sâhibü'l-berîd

Abbâsîler'in posta, haberleşme ve istihbarat hizmetleri berîd teşkilatı vasıtasıyla yürütülürdü. Berîd teşkilatının kökeni hakkında farklı görüşler olmakla birlikte ağırlıklı olarak Sâsânî kökenli olduğu kabul edilir.² Cahiliye ve Hz. Peygamber (s) döneminde haberleşme ve istihbarat için faaliyetler olsa da düzenli bir teşkilat yoktu.³ Kaynaklardaki bilgilerden Hz. Ömer döneminde var olduğu anlaşılan berîd teşkilatının⁴ nizâmî bir şekilde Muâviye döneminde tesis edildiği kabul edilir.⁵ Zamanla daha da gelişen bu kurum Abbâsîler döneminde de merkez teşkilatı ve eyâletlerde önemini artırarak devam etti.

Eyâlet merkezi yönetim açısından en hayâtî görev şüphesiz berîd teşkilatının yöneticileri olan sâhibü'l-berîdlerindi. Hilafet merkezi tarafından atanan sâhibü'l-berîd, merkez için eyâlet yönetimi açısından büyük bir önem taşırdı. Sâhibü'l-berîd, eyâletlerde valilerin açık ve gizli yaptıkları işler hakkında bilgi edinir, valiler, diğer devlet görevlileri ve eyâletlerdeki birçok mevzu hakkında halifeye haber ve istihbarat ulaştırırdı. Sâhibü'l-berîdlerin eyâletlerde tıpkı valiler gibi konakları bulunmaktaydı ve bu konaklarda emrindeki görevlilerle birlikte faaliyetlerini yürütmekteydi.⁶ Berîd

¹ Kindî, **Vülât**, s. 151.

² M. Fuat Köprülü, "Berid" **İA**, c. 2, s. 541-549; Nesimi Yazıcı, "Klasik İslam Döneminde Haberleşme Kurumu ile İlgili Bazı Mülâhazalar", **AÜİFD**, c. 29, Ankara, 1987, s. 377-386; M. Mahfuz Söylemez, "Berid Teşkilatının Menşesine Dair Bazı Yeni Bulgular", **İslâmiyât**, c. 4, Sayı 2-4, 2001, s. 139-147.

³ Metin Yılmaz, **Hz. Peygamber (sas) Döneminde İstihbarat**, Siyer Yayınları, İstanbul, 2017, s. 41-215.

⁴ Söylemez, "Berid Teşkilatının Menşesine Dair Bazı Yeni Bulgular", s. 147.

⁵ Mehmet Şimşir, **İlk Dönem İslâm Tarihinde Haberleşme Yöntemleri: Başlangıçtan Râşid Halifeler Dönemi Sonuna Kadar**, Hüner Kitabevi, Konya, 2011, s. 328.

⁶ Fâkihî, **Ahbâr**, c. 2, s. 207.

teşkilatında sâhibü'l-berîde bağlı olarak çeşitli görevleri icra eden sâi/mürettip, muvakkıl, fervâneki (fürvâneki) ve casuslar görev yapardı.¹

Şüphesiz eyâletlerden gelen tüm haberlerle halifenin ilgilenmesi mümkün değildi. Sâhibü'l-berîd'in ulaştırdığı haberler merkezdeki Divanü'l-berîd'e gelir; burada değerlendirilen haberlerden önemli olanlar halifeye arz edilirdi.² Bir anlamda sâhibü'l-berîd, hilafet merkezinin eyâletlerdeki müfettişleri ve istihbarat görevlileriydi. Sâhibü'l-berîdler eyâletlerde haberleri teşkilat bünyesinde çalışan farklı kılık, kıyafet ve cinsiyetlerde memurlar vasıtasıyla elde ederdi.³ Abbâsî halifeleri bu sistemin yürütmesine ve devlet idaresi açısından hayatî işlevine önem vermişlerdir.

Devletin çeşitli grupların nüfuzu altına girdiği dönemlerde eyâletlerdeki memurların bilhassa da valilerin icraatlarının merkezdeki halife, vezirler ve diğer görevliler tarafından öğrenilebilmesi ve gerekli tedbirlerin alınabilmesi için berîdin sağladığı haber ve istihbarata ihtiyaç duyan Abbâsîler, bu teşkilata daha da önem verdiler. Eyâletlerdeki valilerin isyan ya da ikiyüzlü girişimleri, âmillerinin halktan fazla vergi alabilmek için baskı uygulamaları gibi hususlar berîd vasıtasıyla hilafet merkezine bildiriliyordu. Nitekim bu ve benzeri görevler, berîd görevlilerine verilen atama belgelerinde bildirildiği gibi onların eyâlet ve vilâyet yönetimi açısından merkeze haber vermesi gereken hususlar daha detaylı zikredilirdi. Bu atama belgelerinde idarecilerin hükümlerinde, hareketlerinde nasıl davrandıklarını merkeze doğru bir şekilde yazmalarını, yazdıkları haberlerde şüphe olmaması gerektiği de belirtilirdi. Ayrıca berîd görevlisinin kendi altında haber toplamakla görevli memurları güvenilir kişilerden seçmesi, olayları şahitleri ve delilleriyle birlikte yazmaları gerektiği gibi hususlar bildirilirdi. Görevlilerin öğrendikleri sırları ifşa etmeden gizlemeleri ve bu bilgileri posta menzillerinde geciktirmeden zamanında ulaştırmaları da istenirdi.⁴

¹ Mustafa Dağ, **Erken Dönem İslam Dünyasında Berid Teşkilatı ve İstihbarat**, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi SBE., Elazığ, 2012, s. 61-68.

² Aykaç, **Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar**, s. 50.

³ Metin Yılmaz, "Emevî ve Abbâsî Dönemi İç İstihbaratı", **İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi**, c. 6, Sayı 12, 2008, s. 181.

⁴ Kudâme b. Ca'fer, **Kitâbü'l-Harâc**, s. 50-52.

Abbâsî devletinin ikinci halifesi olmakla birlikte yaptıklarıyla gerçekte esas kurucusu olan Mansûr 20 yılı aşkın hilafetinde devleti her alanda teşkilatlandırmaya gayret etti. Özellikle istihbarat ve haberleşme alanına önem veren Mansûr, berîdle ilgili de önemli adımlar attı. Devleti idare etmede berîde yüklediği misyonu göstermesi açısından onun söylediği şu sözler teşkilatın önemini göstermektedir: “*Devleti düzenli bir şekilde idare etmek için dört güvenilir memura ihtiyacım vardır. Bunlar, doğruluktan ayrılmayan kâdı, zayıfın hakkını güçlünden alabilen sâhibü’ş-şurta, halka zulmetmeden vergiyi toplayan haraç âmili (sâhibü’l-harâc) ve bu üç görevlinin her durumunu bana doğru bir şekilde haber verecek berîd memurudur.*”¹

Nitekim Mansûr eyâletlerdeki berîd teşkilatlarına günde iki defa rapor göndermelerini emretti. Bu raporlarda halkın en temel yiyecek maddeleri olan buğday, arpa gibi hububatın fiyatları, kâdıların hükme bağladığı her türlü konu, valilerin icraatları, eyâlet beytûlmâlîne giren-çıkan her şey ve kayda değer her çeşit olaydan bahsedilmektedir. Berîd teşkilatının günde iki kez gönderdikleri bu raporlar Mansûr’a sabah ve akşam namazlarından sonra arz olunurdu. Mansûr kendisine arz edilen bu raporları inceler, şayet fiyatlarda, bir önceki güne göre yükselme varsa, bunun sebebini validen sorar onlardan cevap geldikten sonra fiyatların yine eski haline çekilmesi için emirler gönderirdi.²

Hârûnürreşîd döneminde onun isteğiyle *Kitâbu’l-Hârac*’ı kaleme alan kâdı Ebû Yûsuf da berîd teşkilatının eyâlet yönetimi açısından taşıdığı öneme eserinde dikkat çekmektedir. Berîd görevlilerinin bazen yerel yöneticilerle iş birliği yaparak görevlerini kötüye kullandıklarına ve merkezî yönetime doğru olmayan haberler gönderdiklerine işaretle; bu işlere güvenilir kimselerin atanmasını tavsiye etti. Berîd görevlileri eyâletlerde valiler, kâdılar ve diğer memurlar nezdinde birer müfettiş sayıldıklarından, dürüst olmadıkları takdirde onların verecekleri haberlerin doğru

¹ Taberî, *Târîh*, c. 8, s. 67; Ebû Bekr İbn Ebî Rendeka Muhammed b. Velid b. Muhammed et-Turtûşî, *Sirâcü’l-Mülûk*, 2c., thk. Muhammed Fethi Ebû Bekr, ed-Dârü’l-Misriyyetü’l-Lübânîyye, Kahire, 1994, c. 1, s. 260-261; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 6, s. 26.

² Taberî, *Târîh*, c. 8, s. 96; Aykaç, *Abbâsî Devleti’nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar*, s. 52.

kabul edilmesi ve gereğince hareket edilmesinin mümkün olmadığını söyleyerek bu hususlara dikkat edilmesini tavsiye etti.¹

Sâhibü'l-berîd valilerin eyâletlerde yaptığı haksızlıklardan başlattıkları isyanlara karşı her türlü önemli istihbaratı hızlıca merkeze ulaştırırlardı. Nitekim Horasan valisi Tâhir b. Hüseyin Merv'de Cuma namazında çıktığı minberde, Me'mûn'a dua etmeyerek isyanını izhar etti (207/822-23). Câmide valiyi dinleyenlerden biri olan sâhibü'l-berîd idi. Halifeye karşı açıkça bir itaatsizlik işareti olan bu durumu sâhibü'l-berîd namaz akabinde hemen Me'mûn'a mektupla haber ulaştırdı.²

Sâhibü'l-berîd, valilerin idarî işleri aksatarak zevk ve sefaya dalmalarını da merkezî yönetime bildirirdi. Denetim ve teftiş başlığında detaylı incelenen bu hususta gelen istihbarat çerçevesinde valilere uyarılar yapılır, valiler de kendilerine çeki düzen verir daima halifenin çeşitli araçlar vasıtasıyla kendisi hakkında bilgi sahibi olduğunun bilinciyle hareket ederdi.³ Berîdler vilâyetlerde sadece valilerle ilgili haberleri değil sosyal olaylar hakkında da merkeze bilgilendirme yapar, durumdan haberdar olan halife de valiye talimat verebilirdi. Mesela Sind bölgesindeki yaşanan çetrefilli adlî bir olay halifeye, eyâletteki sâhibü'l-berîd tarafından haber verildi; halife de olayla ilgili olarak valiye gerekli emirleri göndererek bir anlamda bölgedeki olaylardan haberdâr olduğunu gösterdi.⁴

Sâhibü'l-berîd eyâlette elde ettiği yetkiyi kötüye kullanarak diğer devlet görevlileriyle yaşadığı sorunları onların aleyhinde kullanabilirdi. Mesela Hârûnürreşîd döneminde Mısır sâhibü'l-berîdi Yezîd b. İmrân, kâdı Abdülmelik b. Muhammed el-Hazmî'nin baktığı, kendisine düşman olan birinin davasına müdahil olmak istedi. Kâdı ise onu tersleyerek kendi işleriyle ilgilenmesini istedi. Sâhibü'l-berîd bunun üzerine yetkisini kullanarak kâdı hakkında Hârûnürreşîd'e halkın ondan şikâyetçi olduğunu belirten düzmece mektup yazdı. Bunun üzerine Hârûnürreşîd vali Davud b. Yezîd'e onu azletmesini isteyen bir emir yolladı ve kâdı vali tarafından görevinden azledildi.⁵

¹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 201; Bektaşoğlu, *Harun er-Reşid ve Zamanı*, s. 374-375.

² İbn Ebû Tâhir, *Târîh*, s. 67.

³ Mes'ûdî, *Mürûc*, c. 3, s. 304-305.

⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. 8, s. 311.

⁵ Kindî, *Vülât*, s. 90.

F. Kâdı

Eyâletlerde adlî işlerden sorumlu devlet görevlileri kâdılarıydı. İlk dönemlerden itibaren valilerin görev ve sorumluluklarının artmasıyla beraber genellikle namaz kıldırarak da görevlendirilirdi.¹ Genellikle halifeler tarafından atanan kâdıları da tıpkı valilere verildiği gibi atama belgeleri verilir burada da yapacağı görevler ve dikkat etmesi gereken hususlar bildirilirdi.² Abbâsîler’de eyâletlerde kâdıları kimin atayacağıyla ilgili kesin çizgilerle belirlenmiş kurallar yoktu. Genellikle kâdıları halifeler atamakla birlikte³ valiler de atayabilirdi.⁴ Kâdıların atanmasında valiler, eyâletin önde gelen fakihlerinin görüşlerini dikkate aldıkları gibi⁵ halkın görüşlerini alarak⁶ da atamaları yapardı. Kabiliyetin yanında ilmî bilgi ve donanım gerektiren bir meslek olan kâdılıkta liyakate dikkat edilirdi. Abbâsîler gerektiğinde Emevîler döneminde görev alan devlet görevlilerini istihdam ettiği gibi dinî bir görev olan kâdılık konusunda Emevîler döneminde görev alan kâdıları da atamaktaydı.⁷

Azledilme hususunda da benzer şekilde kesin bir teamül yoktu. Kâdılar, halifeler tarafından⁸ veya valiler tarafından azledilebilirdi.⁹ Bazı durumlarda valiler, kâdının elde ettiği nüfuz sebebiyle onu doğrudan azledemez hilafet merkezine şikâyetini bildirerek azledilmesine sebep olurdu. Mesela Mısır valisi Leys b. Sa’d, kâdı İsmail b. Yesa’ hakkında Hz. Peygamber’in (s) sünnetini bozduğu ve paraya düşkün olduğu suçlamalarıyla halifeye şikâyetini ileterek onun azledilmesini sağladı.¹⁰

Valiler her ne kadar istedikleri kişiyi kâdı olarak atamak isteseler de görevi kabul etmeyen kimseler de çıkabilirdi. Abbâsîler Mısır’da hâkimiyeti sağladıktan sonra Mısır valiliğine atanan Ebû Avn, kâdılık gibi önemli bir görevin başına fakih ve zâhitlerden olan Hayve b. Şüreyh’i (ö. 158/775 [?]) atamayı düşünerek huzuruna çağırdı. Ona aba altından sopa göstererek yöneticilere karşı gelinemeyeceğini karşı

¹ Vekî’, **Ahbâr**, c. 1. s. 227.

² Kudâme b. Ca’fer, **Kitâbü’l-Harâc**, s. 39-43.

³ Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 414.

⁴ Kindî, **Ahbâr**, s. 117-118.

⁵ Kindî, **Ahbâr**, s. 128.

⁶ İbn Abdülhakem, **Fütûh**, s. 410.

⁷ Kindî, **Ahbâr**, s. 59-64.

⁸ Sibt İbnü’l-Cevzî, **Mir’ât**, c. 12, s. 465.

⁹ Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 414; İbn Abdülhakem, **Fütûh**, s. 409.

¹⁰ İbn Abdülhakem, **Fütûh**, s. 405-406.

gelenlerin de öldürüldüğünü söyledi ve onu kâdılığa atadığını haber vererek zorla görevi kabul ettirmeye çalıştı. Hayve b. Şüreyh ise ailesine danışmak istediğini söyleyerek valinin huzurundan ayrıldı. Gusül abdesti aldıktan sonra kefenlenerek valinin huzuruna geldi. Ona Hz. Musa'nın mucizesi karşısında Müslüman olan sihirbazların Firavun'un ölümle tehdit etmesi üzerine söyledikleri, “*Artık sen neye hükmedeceksen et!*”¹ âyetini okudu. Akabinde kâdılık görevini kabul etmediğini artık onun kendisine istediğini yapabileceğini söyledi. Vali Ebû Avn, bu kararlı tavrı karşısında onu görevden muaf tutmak zorunda kaldı; Hayve de valinin huzurundan ayrıldı.² Benzer şekilde Medine valisi Hasan b. Zeyd de âlimlerden İshak b. Talha'yı kâdılığa atamak istedi fakat o çeşitli bahanelerle görevi kabul etmedi.³

Çeşitli sebeplere mebni olarak kâdılar eyâletlerdeki görevlerinden istifa edebilirlerdi. Bu istifaları herhangi bir sorun oluşturmayacaksa valiler tarafından genellikle kabul edilirdi. Mesela Basra valisi Süleyman b. Ali'nin valiliği döneminde kâdı olan Sevvâr b. Abdullah görevinden istifa etmek isteğini valiye iletti. Vali onun istifasını kabul ederek yerine başka birini kâdı atadı.⁴

Kâdıların Abbâsîler'e muhalif gruplar lehine faaliyetleri her ne kadar valilerin haberi olmasa da eyâletteki berîd teşkilatı ve casuslar tarafından hilafet merkezine bildirilirdi. Mansûr döneminde Ali b. Muhammed el-Hasenî, davet için Mısır'a geldiğinde kâdı Gavs b. Süleyman'ın ona yardım ettiği ve ortadan kaybolmasını sağladığı ve İfrıkıyye'deki İbâdî lideri Ebü'l-Hattâb ile mektuplaştığı iddia edildi. Bu sebeplerle Mansûr, vali Yezîd b. Hâtîm'e kâdının hapsedilmesini emretti ve o, vali tarafından hapsedildi.⁵ Bu durum aynı zamanda eyâlet ve vilâyetlerdeki olaylardan merkezin istihbarat vasıtasıyla haberdâr olduğunu da göstermektedir.

Abbâsîler'de kâdılar genellikle valilerin meclislerinde hazır bulunurdu.⁶ Abbâsîler'in meşhur kâdılarından olan Mısır kâdısı Muhammed b. Mesrûk el-Kindî kâdılık kurumunun prestijini artırmaya çalıştı ve valinin otoritesine girmekten kaçındı.

¹ Tâhâ 20/72.

² Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 12, s. 244.

³ Vekî', **Ahbâr**, c. 1, s. 226.

⁴ Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 414.

⁵ Kindî, **Ahbâr**, s. 71.

⁶ İbn İzârî, **el-Beyân**, c. 1, s. 114.

O, valinin huzurunda bulunma âdetini terk etti. Ondan sonra kâdıların valilerin huzurunda bulunması zorunluluğu kalktı. Ayrıca o dava dosyalarının davaya bakılacağı zaman açılmak üzere mühürlenerek konulduğu bir arşiv edinmekle adliye sicillerini ıslah etti.¹

Kâdıların, valilerin azli için devreye girmesi de onların görevlerinden azledilmesine mâl olabiliyordu. Me'mûn döneminde halifenin, kardeşi Mu'tasım'ı Mısır'a atamasından (214/829-30) rahatsız olan bazı önde gelenlerin isteği üzerine kâdı İbnü'l-Münkedir, halifeye bu hoşnutsuzluğu haber veren bir mektup yazdı. Mektup Me'mûn'a ulaşınca, Mu'tasım'ı çağırdı ve Mısır halkına ne yaptığını sordu. O, kimseye bir zarar vermediğini söylese de Me'mûn, kâdı tarafından yazılan şikâyet mektubunu gösterdi. Mu'tasım mektubu gördükten sonra sorunu çözeceğini söyleyerek Mısır'a geri döndü. Mu'tasım kâdıya öfkelenerek onu uygun bir vakitte azletti ve hapse attırdı.²

İcraatları halk tarafından beğenilmeyen kâdılar da doğrudan halifeye şikâyet edilebilirdi. Hârûnürreşîd döneminde Ömer b. Hattâb'ın torunlarından olan Abdurrahman b. Abdullah, Mısır kâdılığına atandı. Bir müddet sonra Mısır halkından bir grup valiyi aşarak Hârûnürreşîd'e onun hakkında şikâyetlerini ulaştırdılar. Bunun üzerine Hârûnürreşîd, divanları kontrol ettirerek Ömer'in soyundan kaç yöneticinin olduğunun araştırılmasını istedi. Araştırma sonucunda bir tek onun devlette yönetici olduğu ortaya çıktı. Bunun üzerine Hârûnürreşîd, adaletiyle meşhur Hz. Ömer'in soyundan gelen bir kâdıyı asla azledemeyeceğini söyledi. O, Hârûnürreşîd döneminde görevini sürdürdü ve halifenin vefatının ardından 194 (809-810) yılına kadar da kâdılığa devam etti.³ Kâdıların şikâyetlerin valilere değil de hilafet merkezine yapılması kâdılarının azledilmesinde çoğunlukla hilafet merkezinin etkili olduğunu ve kâdılarının eyâletteki siyasî gücün baskısından koruduğu da anlaşılmaktadır.

Kâdılarının maaşları eyâlet bütçesinden verilirdi. Maaş miktarı dönemin koşullarına göre değişmekteydi ve valilerin tasarrufları maaşlarının belirlenmesinde etkindi. Örneğin Mehdî döneminde Mısır kâdılığına atanan Mufaddal b. Fudâle'nin maaşı

¹ Kindî, **Ahbâr**, s. 93; Bektaşoğlu, **Harun er-Reşid ve Zamanı**, s. 427.

² Kindî, **Ahbâr**, s. 133-134.

³ İbn Abdülhakem, **Fütûh**, s. 408-409.

aylık 30 dinardı.¹ Mısır valisi Muttalib b. Abdullah da Fazl b. Gânim'i kâdılığa atayarak ona 168 dinar maaş tayin etti.² Kâdıların maaşını yüksek oluşu yaptıkları işin önemini göstermeyi ve onları taltif etmeyi amaçlamaktaydı. Abdullah b. Tâhir, Mısır valiliğine atandığında İsa b. Münkedir'i kâdı olarak atamış ve ona aylık 4 bin dirhem maaş bağladı. O bu miktarda maaş alan ilk kâdıydı. Ayrıca vali ona bin dinar da câize verdi.³ Bununla birlikte bazı kâdılar görevleri için maaş almamaktaydı. Ca'fer b. Süleyman'ın Medine valiliğinde derin fıkıh bilgisine sahip Osman b. Talha et-Teymî maaş almadan kâdılık görevini yerine getirdi.⁴

Zaman zaman valiler kâdıların aldıkları kararlara müdahale etmekteyseler de hilafet merkezinin güçlü olması bunu engellemekteydi. Mansûr döneminde Kûfe kadılığına atanan Şerîk b. Abdullah en-Nehaî vali Muhammed b. Süleyman'ın kâtibi olan Hammâd b. Musa'yı işlediği bir suç sebebiyle hapse attırdı. Buna rağmen vali Muhammed kâdının kararını hiçe sayarak usulsüz bir şekilde kâtibini hapisten çıkarttı. Kâdı Şerîk durumu Mansûr'a bildirince vali, kâtibini tekrar hapse koymak zorunda kaldı ve kâdının aldığı kararda bağımsızlığı sağlandı.⁵ Elbette bu kararda Mansûr'un baskın karakteri etkili oldu.

Kâdı ve valiler arasındaki tartışmalı durumlarda kabilesel üstünlükler de sonucu etkilerdi. Basra'da vali Ukbe b. Selm halktan bir kimseyi haksız yere hapsederek mücevherlerine el koydu. Adamın hanımı o dönemde Basra kâdısı olan Sevvâr b. Abdullah'a gelerek eşinin suçsuz yere hapse atıldığını ve mücevherlerinin de gasp edildiğini delilleriyle ortaya koydu. Bu durum karşısında kâdı, vali Ukbe'ye haber göndererek adamı serbest bırakmasını ve mücevherlerini iade etmesini istedi. Vali Ukbe ise kâdı Sevvâr'ın bu tavrına ağır küfürlerle karşılık verdi. Kâdı Sevvâr onun haksız kararının yanında bu sert tavrına tepki göstererek valiyi cezalandıracağına dair bir mektup gönderdi. Mektup Ukbe'ye ulaştırıldığında etrafındakiler Sevvâr'ın halife tarafından tayin edilen bir kâdı olmasının yanında aslen Basralı olması sayesinde arkasında büyük bir siyasî desteğin bulunduğunu söylediler. Valinin ise Yemenli

¹ Kindî, **Ahbâr**, s. 84.

² Kindî, **Ahbâr**, s. 117-118.

³ Kindî, **Ahbâr**, s. 129.

⁴ Vekî', **Ahbâr**, c. 1. s. 228-229.

⁵ Vekî', **Ahbâr**, c. 3. s. 151-152.

olduğunu ve Basra’da Yemenliler’in çoğunluk olmaması sebebiyle destek bulamayacağını söyleyerek kâdının kararını uygulamanın daha mantıklı olacağını zikrettiler. Durumu değerlendiren vali, adamı serbest bırakıp mücevherlerini de iade etmek zorunda kalarak kâdının kararına boyun eğmek zorunda kaldı.¹

Zaman zaman eyâletteki görevliler arasında sorunlar yaşanmakta ve durum hilafet merkezine iletilmekteydi. Sâhibü’l-berîdler eyâletlerde olup bitenleri öğrenmek için görevlileri vasıtasıyla istihbarat toplardı. Bu istihbaratın toplandığı bir diğer yer de kâdı meclisleriydi. Me’mûn tarafından (217/832-33) Hârûn b. Abdullah, Mısır kâdılığına atandı ve kâdının meclisine sâhibü’l-berîd Zekerîya b. Sa’d’ın bir adamı gelerek yöneticisinin mecliste bulunması için kendisini gönderdiğini söyledi. Hârûn bu meclisin “Emîrû’l-Müminîn’in meclisi” olduğunu ve onun emri dışında kimsenin oturamayacağını söyleyerek onu engelledi. Bunun üzerine sâhibü’l-berîd Zekerîya, vali Keydûr’e giderek adamının engellendiğini anlattı. Vali de kâdı Hârûn’u huzuruna çağırdı ve savunmasını aldı. Durum Me’mûn’a haber verildiğinde, Me’mûn, valiye Hârûn’u sevdiğini haber vererek kâdının kararını destekledi ve arkasında durdu.²

G. Muhtesib

Eyâletlerde valilere bağlı çalışan bir diğer görevli de muhtesipti. Kur’ân-ı Kerîm’de birçok yerde geçen³ emr bi’l-ma’rûf nehy ani’l-münker ilkesi çerçevesinde toplumdaki genel ahlâkı ve kamu düzenini koruma faaliyetlerini, çarşı ve pazar düzeniyle esnafın denetimini gerçekleştiren görevliye muhtesib, bu işlerden sorumlu teşkilata ise hisbe teşkilatı denirdi.⁴

Hiz. Peygamber (s) döneminde İslâmî iktisadın kurallarının denetlenmesi amacıyla ilk defa muhtesipler görevlendirildi. İlk dönemlerde *sâhibü’s-sûk* ve *âmilü’s-sûk* olarak ifade edilmiş, zamanla *muhtesib* olarak adlandırılmıştır.⁵ Abbâsî hilafet

¹ Vekî’, **Ahbâr**, c. 2. s. 59.

² Kindî, **Ahbâr**, s. 137.

³ Âl-i İmrân 3/104, 110, 114; et-Tevbe 9/71, 112; el-Hac 22/41.

⁴ Yusuf Ziya Kavakçı, **Hisbe Teşkilâtı: Bir İslâm Hukuk ve Tarih Müessesesi Olarak Kuruluş ve Gelişmesi**, Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Erzurum, 1975, s. 12-15; Cengiz Kallek, **Asr-ı Saâdet’te Yönetim Piyasa İlişkisi**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1997, s. 175-213; Kılıç, **Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi**, s. 98; Mustafa Hizmetli, **Endülüs’te Hisbe Teşkilatı**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2011, s. 41-44.

⁵ Cengiz Kallek, “Hisbe”, **DİA**, c. 18, s. 133.

merkezinde bulunan devlet kurumlarının bir benzerinin eyâletlerde bulunduğu gibi hisbe teşkilatı da merkezin yanı sıra eyâletlerde bulunur valilere bağlı olarak yönetilirdi.¹ Mansûr döneminde Bağdat'ın muhtesipliğine atama yapıldığı² gibi eyâletlerde de muhtesiplik görevini yürüten görevliler vardı.³ Me'mûn döneminde merkezde *Dârü'l-hisbe* adlı divan kurularak teşkilat daha sistematik hale getirildi.⁴ Her ne kadar ilk asırda Bağdat'ta bu teşkilata dair bilgiler bulunsun da⁵ tespit edebildiğimiz kadarıyla ulaştığımız veriler eyâletler ve vilâyetlerde muhtesiplerle ilgili çok az bilginin bulunduğu yönündedir.

Muhtesipler her ne kadar eyâlet ve vilâyetlerde idarî olarak en üst görevli olan valinin emrinde olsalar da zamanla görevlerinin mahiyeti ve çeşitliliği sebebiyle şurta ve kâdılarla da birlikte çalışırlardı.⁶ Muhtesiplerin denetiminde olan bir diğer önemli husus da çarşılardaki sarrâflardı. Bağdat'ın doğusundaki eyâletler çoğunlukla dirhemleri, batısındaki eyâletlerse dinarları kullandığından tüccarlar sarrâflarla çalışmak zorundaydı. Bu durumda paranın birbirine dönüştürülmesi için madenlerin değerindeki iniş çıkışlara bağlı olarak sarrâflar devreye girmektedir. Bu sebeple ihtiyacı olanlar sarrâflara başvurarak gümüş paralarının altın paralarla değiştirilmesini isteyebilir, dirhemleri sarraflara yeni, makbul dinarlar karşılığında satabilirlerdi. Sarrâfların denetimi de muhtesibe aitti.⁷

¹ Hizmetli, *Endülüs'te*, s. 50; Mustafa Hizmetli, "Abbasilerde Hisbe ve Muhtesib: Bağdat Örneği", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, c. 6, Sayı 6, 2017, s. 431.

² Taberî, *Târîh*, c. 7, s. 653, c. 8, s. 148.

³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, c. 9, s. 255; Hizmetli, "Abbasilerde Hisbe ve Muhtesib: Bağdat Örneği", s. 431.

⁴ Ziya Kazıcı, *Osmanlıda Yerel Yönetim (İhtisab Müessesesi)*, Bilge Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 18.

⁵ Kavakçı, *Hisbe*, s. 47-48; Hizmetli, "Abbasilerde Hisbe ve Muhtesib: Bağdat Örneği", s. 426-441.

⁶ Metin Yılmaz, "İslâm Tarihinin İlk Dört Asrında Kurumsal İş Birlikteliğine Bir Örnek: Muhtesib-Polis Dayanışması", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi*, c. 4, Sayı 1, 2004, s. 51-53.

⁷ Hizmetli, "Abbâsiler Döneminde Para Basımı", s. 101.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

VALİLERİN SİYASÎ VE SOSYAL ÇEVRELERLE MÜNASEBETLERİ

Devletin eyâletlerdeki yöneticileri ve temsilcileri olan valiler hilafet merkezinde halife, hanedan üyeleri ve vezir gibi üst düzey devlet görevlileriyle, atandıkları yerlerde farklı zümrelerle çeşitli ilişkiler kurmuştur. Bu ilişkilerle birlikte geliştirmiş oldukları olumlu politik tavırlar kendi otoritelerini güçlendirdiği gibi devletin hâkimiyetini devam ettirmesinde önemli bir rol oynamaktaydı. Bununla birlikte valilerin başarısızlıklarının yanı sıra siyasî ve sosyal gruplarla kurmuş oldukları kötü ilişkiler eyâletlerde devlet otoritesinin sarsılmasında etkili olduğu gibi ekonomik sistemin de olumsuz açıdan etkilenmesine neden olmaktaydı. Devletin devamlılığında önemli bir yeri olan bu ilişkiler çalışmanın bu bölümünde çeşitli örnekler üzerinden incelenecektir.

I. HALİFE VE HANEDAN ÜYELERİ

Valiler, eyâletlere atandıktan sonra da hilafet merkezindeki halife, ailesi ve hanedan mensuplarıyla münasebetlerini devam ettirmekteydi. Eyâlet yönetimini başarılı bir şekilde yürütmenin yanı sıra hilafet merkezinde bulunan halife ve diğer hanedan mensuplarıyla münasebetlerde de başarılı olmaları makamlarını korumaları ve ilerisi için önem arz etmekteydi.

Selefleri Emevîler’de olduğu gibi halifeler artık hanedan içinden yani Abbasoğulları’ndan verasete dayalı olarak seçilmekteydi. Bu şekilde başa gelen halifeler, başkentte bulunan ve aynı zamanda ikametgâhları olan saraylarından devleti yönetirdi. Sarayda halifenin etrafında birçok devlet görevlisi olmakla beraber ailesinden ve hanedandan kimseler de çevresinde ve meclisinde bulunurdu. Halifenin etrafında bulunan bu kimseler halifenin siyaseti ve atamaları üzerinde etkili olabilmekte kendileri de başta valilik olmak üzere birçok görevde yer almaktaydılar.

Nitekim Me'mûn döneminde 200 (815-16) yılında Abbasoğulları'nın sayımı yapılmış erkek ve kadın toplam nüfuslarının 33.000 kişiye ulaştıkları tespit edilmişti.¹

Birçok vali Abbâsî hanedanından atanmakla beraber diğer valiler Abbasoğulları'nın hâkimiyetinin ve etkisinin öneminin bilincinde olarak halife, ailesi ve hanedan mensuplarıyla olumlu münasebetler geliştirmeye çalışırdı. Bu ilişkiler kimi zaman valinin lehine olduğu gibi kimi zaman aleyhine olabilmekteydi.

Valiler halifeler nezdinde itibar ve konumlarını artırmak için çeşitli vesileler ve araçlarla çaba harcarlardı. Bazı valiler bu çabalarında başarılı da olur, halifeler nezdinde etkili bir konuma sahip olurlardı. Mesela Abbâsî ihtilâl hareketinin başarıya ulaşmasında etkin role sahip siyasî ve askerî figürlerden olan Ebû Müslim elde ettiği nüfuzla ilk Abbâsî halifesi Seffâh üzerindeki mühim bir etkiye sahipti. Neredeyse Seffâh, Ebû Müslim'in fikrini almadan hiçbir hayatî işte kesin karar almazdı. Örneğin Emevî kumandanı İbn Hübeyre ile yapılması planlanan anlaşma hususunda Seffâh, Ebû Müslim'e mektupla fikrini sordu. Ebû Müslim de Seffâh'a İbn Hübeyre ile barış yapmaktan yana olmadığını bildirdi. Halifenin kardeşi Mansûr'un İbn Hübeyre ile barış anlaşması yapması üzerine Seffâh bundan memnun olmayarak ona İbn Hübeyre'yi öldürmesini emretti. Mansûr her ne kadar onun bu kararına itiraz etse de faydası olmadı. Seffâh'ın emrini yerine getirmeye mecbur kalan Mansûr'un anlaşmayı bozarak onu öldürmek zorunda kaldı.² Nitekim bu hadise Ebû Müslim'in halife üzerindeki etkisini göstermesi açısından önemlidir.

Horasan valisi Ebû Müslim'in, elde ettiği gücü daha da artırmaya hatta hilafeti ele geçirmeye yönelik çabaları olduğu da zikredilir. Bu çerçevede hilafeti ele geçirmeye dönük olarak Abbâsî ailesinden Selîm b. Abdullah b. Abbâs'ın çocuğu olduğu ve bunu kullanmak istediği rivayet edilir. Ayrıca Ebû Müslim'in Mansûr'un halası olan Âsiye bt. Ali ile evlenmek için uğraşarak Abbâsîler ile akrabalık kurma girişiminin olduğu da rivayet edilir.³ Bu evlilik çabasının başarısızlığa uğramasında Mansûr ile daha

¹ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 545; Cehşiyârî, **el-Vüzerâ**, s. 447; Ebû's-Safâ Salâhuddîn Halil b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, **el-Vâfi bi'l-Vefeyât**, 29c., thk. Ahmed el-Arnaut, Mustafa Türki, Dârü İhyâi't-Türâsî'l-Arabi, Beyrut, 2000, c. 16, s. 362.

² İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. 13, s. 281.

³ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 5, s. 475; Vefa Muhammed Ali, **ez-Zevâcû's-Siyâsî fî Ahdi'd-Devleti'l-Abbâsiyye**, Dârü'l-Fikri'l-Arabi, Kahire, 1988, s. 19-21.

Abbâsîler'in ilk günlerinden itibaren süregelen çatışma ve çekişmelerin yanında kendisinin mevaliden olmasının da etkisi olmalıdır.

Valilerin halifeler ve etrafındakilerle ilişkilerinin önemli bir boyutunu da hediyeleşme ve hediyeler teşkil ederdi. Her ne kadar bir bölgeye vali olarak atanmak büyük bir başarı ise de sonrasında o makamda kalmak da yoğun bir çaba gerektirmekteydi. Bu sebeple valiler çeşitli yöntemlere başvurur, halife ve hanedan mensuplarına değerli hediyeler sunardı. Böylece halife ve çevresindekilerin memnuniyetleri elde edilmekteydi. Bu anlamda Arapça'da darb-ı mesel haline gelen "*Hediye, insanı kör ve dilsiz eder.*" ifadesi¹ hediyein gücünü göstermektedir. Bu sayede büyük bir sorun çıkmadıkça valilik makamında kaldıkları gibi daha rahat hareket edebilecekleri bir alana sahip olabilmekteydiler.

Valilerin halifelere sunduğu değerli hediyeler arasında güzel ve yetenekli câriyeler ön plandaydı. Nitekim Hârûnürreşîd'in Mısır valisi Abdullah b. Mehdî el-Abbâsî, halifeye Mısır'ın güney bölgelerinde yaşayan Yemenli güzel bir câriye hediye etti. Hediye edilen câriye halifenin gözdeleleri arasına girmeyi başardı. Bir süre sonra ise câriye ağır bir hastalığa yakalandı. Hârûnürreşîd'in doktorları dahi onu iyileştiremeyince Mısır valisine mektup yazan halife, câriyeyi tedavi edebilecek iyi bir tabip yollamasını istedi. Vali, mahir bir tabip olan İskenderiye Melkî kilisesi patriği Baltıyan'ı Bağdat'a gönderdi. Hârûnürreşîd'in huzuruna gelen tabip getirdiği ilaçlarla câriyeyi iyileştirdi ve ağrılarını giderdi. Bunun üzerine mutlu olan Hârûnürreşîd patriğe birçok değerli hediye ve mal verdiği gibi bir menşur yayınlatarak İskenderiye'deki Ya'kûbî kiliselerini de ona bağladı.²

Valiler halifeler nezdindeki güzel intiba bırakmak ve itibarlarını korumak amacıyla câriyeler dışında istihdam amacıyla erkek köleler de hediye ederdi. Seffâh'ın dayısı olan Ziyâd b. Ubeydullah, Mansûr döneminde Medine valiliği yapmaktaydı. Ziyâd, 50 köle satın almış ve onları Mansûr'a hediye gönderdi.³ Zekâ ve yetenekleriyle öne çıkan kölelerde de hediye edilirdi. Ziyâd b. Ubeydullah, bir köle tüccarından aldığı Rebî' b. Yûnus'un zekâ ve kabiliyetini fark ederek onu da Mansûr'a hediye etmişti. Mansûr bu

¹ Turtûşî, *Sirâc*, c. 2, s. 571.

² Saîd b. Bitrik, *et-Târîhu'l-Mecmû'*, s. 51-52.

³ Belâzürî, *Ensâb*, c. 4, s. 283.

yetenekli genci, hâcibi Ebü'l-Hasîb'in emrine verdi. Sarayda kendini geliştirerek büyük bir nüfuz elde eden Rebî' hâciblik makamındaki başarısının ardından Ebû Eyyûb el-Mûriyânî'nin yerine vezirlik payesine kadar yükseldi (153/770).¹

Zaman zaman halifeler valilerden hediye isteyebilirdi. Mesela Yemen Uzakdoğu'dan gelen güzel kokuların satılmak üzere getirildiği ve aynı zamanda güzel kokuların da üretildiği bir eyâletti.² Bunu bilen Mansûr, Yemen valisi Ma'n b. Zâide'den kendisine güzel kokular göndermesini istedi. Vali de halife için Yemen'deki en güzel kokuları bularak keselere ve keselerin içinde olduğu 100 heybe temin ederek hilafet merkezine yolladı. Ayrıca her bir kesenin içinde 50 bin dinar vardı. Hediyeler Mansûr'a ulaşınca çok mutlu oldu; Ma'n'ı ve hediyelerini öven bir de şiir söylemekten kendini alamadı.³

Hilafete gelmesinde önemli etkiye sahip olan Tâhir b. Hüseyin'in yanı sıra oğlu Abdullah da Me'mûn ile sıkı bir ilişki içindeydi. Me'mûn onu sevdiği gibi güvenir, önemli valilik görevlerine atardı. Nitekim Abbâsî hilafeti için ciddi bir tehdit oluşturan Nasr b. Şebes isyanı onun sayesinde bastırılmış ve Mısır'ın idaresi tekrar Abbâsîler'e bağlandı. Bu duruma çok sevinen Me'mûn güvendiği Abdullah b. Tâhir'e memnuniyet ve teşekkürlerini şiir yazarak ifade etti.⁴ Abdullah b. Tâhir de Me'mûn'a karşı sadakatle görevini getirmekte onun için eyâletlerdeki sorunları çözmekteydi. Aralarındaki bu olumlu münasebetler hediyeleşmelere de yansırı. Abdullah b. Tâhir, Me'mûn'a mâhir olmakla beraber oldukça güzel bir sesi olan şarkıcı bir câriye hediye etti. Me'mûn o câriyeden şarkı dinler, onun hali, tavrı ve sesi Me'mûn'un hoşuna gittiğinden değerli hediyeler de verirdi.⁵

Halifeler ve valiler sadece idarî amaçlarla haberleşmezlerdi. Aynı zamanda çeşitli vesilelerle aralarında yazışmalar olurdu. Nitekim Horasan valisi Tâhir b. Hüseyin 207 (822) yılında vefat edince, Me'mûn Nasr b. Şebes isyanını bastırmak üzere gönderdiği Abdullah b. Tâhir'e taziye dileklerini bildiren bir mektup gönderdi.⁶ Me'mûn'un

¹ İbn Rüste, **Kitâbü'l-A'lâk**, s. 207-208.

² İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. 13, s. 484.

³ Reşid b. Zübeyr, **ez-Zehâir ve't-Tuhaf**, thk. Muhammed Hamidullah, Vizâretü'l-İ'lâm, Kuveyt, 1984, s. 17.

⁴ İbn Ebû Tâhir, **Târîh**, s. 83.

⁵ İbn Ebû Tâhir, **Târîh**, s. 90-91.

⁶ İbn Ebû Tâhir, **Târîh**, s. 75-76.

çocuklarından biri vefat ettiğinde de Abdullah b. Tâhir ona taziye mektubu gönderdi ve bir de şiir yazdı. Bu şiirde bunların Allah'ın (c) bir imtihanı olduğu sabredilmesi gerektiği, bundan bir ecir alınacağını insanın bu duruma üzüleceği ama bunun sonunun cennet olacağı yazmaktaydı.¹

Basra valisi Muhammed b. Süleyman el-Abbâsî, Mehdî'nin hanımı, Hâdî ve Hârûnürreşîd'in anneleri olan ve yönetim üzerinde etkili olan Hayzürân ile iyi münasebet kurdu. Muhammed, Basra valiliği sırasında Hayzürân nezdinde itibarını artırmak amacıyla ona 100 câriye hediye etti. Her bir câriyenin elinde miskle dolu gümüş birer kupa vardı. Bu jestinden oldukça memnun olan Hayzürân ona yazdığı mektupta, *"Bunları hakkındaki düşüncelerimizi maddi şeylerle ifade etmek için gönderdiysen hakkında düşündüklerimiz bize gönderdiklerinden çok daha yüksek ve fazladır. Sen bunun bedelini bize eksik göndermişsin. Gönderdiğin bu hediyelerle dostluluğumuzu artırmayı istiyorsan dostlukta da beni itham etmiş oldun."* diyerek hediyeleri Muhammed b. Süleyman'a geri gönderdi.² Basra valisi Muhammed b. Süleyman, Hayzürân ile arasını iyi tuttuğu gibi halife Mehdî ile de arasını tutmak için çaba harcardı. Vali Muhammed, Mehdî'nin 160 (776-77) yılında yaptığı hac için kavurucu bir sıcağı olan Mekke'ye gelmesi üzerine kendisi de halifeye buz getirdi. Böylece kendisi için buz getirilen ilk halife Mehdî oldu.³

Zaman zaman halifelerle valiler arasında siyasî ve idarî konular dışında münasebetlerde sorunlar oluşabilirdi. Hârûnürreşîd, Basra'ya yaptığı bir ziyaretinde valisi Süleyman b. Ca'fer'in yanına gitti. Valinin yanında onun Dâife adındaki güzel ve yetenekli câriyesini gördü ve ondan hoşlandı. Bunun üzerine validen câriyeyi kendisine hediye etmesini isteyince vali de bunu yapmaya mecbur kaldı. Vali, câriyeyi verdikten bir süre sonra ona olan aşk ve şevkinden yataklara düştüğü gibi,

¹ Ebü't-Tayyîb Muhammed b. Ahmed b. İshak en-Nahvî el-Veşşâ, **Kitâbü'l-Fâdıl fî Sıfati'l-Edebi'l-Kâmil**, thk. Yahyâ Vehîb el-Cübûrî, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1991, s. 133.

² İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. 13, s. 571; Daha erken kaynak olan Reşîd b. Zübeyr'in eserinde ise Hayzürân'ın bu hediyelerden hoşnut olduğu ve hediyeleri kabul ettiği yazmaktadır. Bu durum hâkimiyeti zarar gören Mehdî'yi öfkelenlendirmiştir. Bkz. Reşîd b. Zübeyr, **ez-Zehâir**, s. 17-18.

³ İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. 13, s. 484.

Hârûnürreşîd'e de sitem dolu şiirler söyledi. Onun bu halinden haberdâr olan Hârûnürreşîd valiye merhamet ederek câriyeyi geri gönderdi.¹

Zikredilen ilişkilerde hediye edilen en önemli unsur olan câriyeler, aynı zamanda suikast veya istihbarat amacıyla da kullanılabilirirdi.² Me'mûn döneminde veliaht olan Mu'tasım adamlarıyla bir gün onun huzuruna görüşmek için girmek istedi fakat halifenin hâcibliğini yapan Abdullah b. Tâhir, saatin görüşme için uygun olmadığını söyleyerek onu engelledi. Mu'tasım ile Abdullah arasında yaşanan bu gerginliği öğrenen Me'mûn daha sonra ikisini çağırarak aralarını buldu. Mu'tasım hilafete geçtikten sonra Abdullah'ın kendisine yaptıklarını unutmadı; Horasan valiliğine Abdullah'ı yeniden atadıktan sonra güzel bir câriyeyi de ona hediye olarak gönderdi. Mu'tasım câriyeye özel bir de görev vererek ona zehirli havlu verdi ve vali Abdullah'ın ona yaklaştığında bununla onu temizlemesini emretti. Câriye ise Abdullah'ın yanına gittiğinde ona âşık oldu ve Mu'tasım'ın ona verdiği gizli görevi ona haber verdi.³ Bu olaydan sonra Abdullah daha temkinli ve dikkatli hareket etmeye çalıştı.

Valilerin halka yaptıkları zulümlere, halifeyle olumlu ilişkiler kurarak ve onlara hediyeler vererek göz yumulması için uğraştıkları olurdu. Nitekim Hârûnürreşîd'in Horasan valisi Ali b. İsa b. Mâhân eyâlette uyguladığı baskıcı yönetimle *Ebnâ* başta olmak üzere halk ve eşrafın tepkisini çekiyordu. Her ne kadar Hârûnürreşîd'e şikâyetler ulaşsa da vali, Hârûnürreşîd'e değerli hediyeler göndererek onun gözünü boyuyordu. Mesela Ali b. İsa'nın çok değerli olan Çin İmparatorluk porselenlerini Hârûnürreşîd'e hediye göndermesi sarayda büyük bir hoşnutluğa sebep oldu.⁴ Buna rağmen hakkındaki şikâyetlerin artması sebebiyle Hârûnürreşîd, olayları bizzat teftiş etmek için Rey'e gitmek zorunda kaldı. Ali b. İsa da Rey'e gelen Hârûnürreşîd'e ve yanındaki devlet görevlilerine 33 milyon dinar değerinde hediyeler sunarak halife ve

¹ Ali b. Ömer el-Ebû Sîrî İbnü'l-Betrûnî, **el-Unvân fî'l-İhtirâz min Mekâidi'n-Nisvân**, thk. Muhammed Tünci, Beyrut, 1989, s. 191-192; Lütfî Şeyban, **İslamda Kadının Dönüşümü Abbâsî Örneği**, Feriât Yayınları, İstanbul, 2004, s. 23.

² Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 157-158.

³ el-Gerdîzî, **Zeynü'l-Ahbâr**, s. 199.

⁴ Abdulhalik Bakır, **Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Ma'mulleri Sanayi**, Bizim Büro Yayın, Ankara, 2001, s. 162; Clot, **Harun Reşid**, s. 225.

maiyetindekilerin gözünü boyadı ve onların hoşnutluğunu kazandı.¹ Bu çabaları bir süre daha valiliğe devam ettirmesini sağlasa da eyâlette sorunların patlak vermesine ve onun sonradan azledilmesine engel olamadı

Valilerden gelen değerli hediyeler halife ve maiyetindekilerin hoşnutluğuna sebep olsa da büyük başarısızlıklar ve sorunlar karşısında bu hediyelerin bir kıymeti olmamaktaydı. Hârûnürreşîd döneminde Mısır valiliğine atanan (182/798-99) Leys b. Fazl ertesi yıl Ramazan ayında halifenin huzuruna giderek ona birçok değerli hediyeler sundu. Aynı şekilde Ramazan 185 (801-02) yılında değerli hediyelerle Hârûnürreşîd'in huzuruna gitti. Her ne kadar halifeyle iyi ilişkiler kurması onu valilikte tutmayı başarsa da Muharrem 187 (Aralık 802) tarihinde Havflılar'dan haraç alamadığını söyleyerek Hârûnürreşîd'in huzuruna çıkması onun başarısız olarak kabul edilmesine sebep oldu. Hediyelerine rağmen görevden azledilerek yerine başka bir vali atandı.²

Halifeler eyâletlere çeşitli amaçlarla ziyaret gerçekleştirebilirdi. Bu ziyaretler halifeyle vali arasındaki münasebetlerin yanı sıra sosyal yaşam hakkında da bilgiler sunardı. Hârûnürreşîd 176 (792-93) yılında Basra'ya yaptığı ziyaretinde valisi Ca'fer b. Süleyman'ı ve bölgeyi teftiş ettiği gibi valiyi konağında da ziyaret etti. Halife gibi önemli birinin konağında misafir etmesi sebebiyle vali Ca'fer, onun için özenle hazırlanmış bir ziyafet sofrası kurdu. Hârûnürreşîd ise sofranın çeşitliliği karşısında oldukça şaşırды ve etkinlendi.³ Özellikle sofrada kendisine sunulan ceylan sütü ve tereyağından oldukça memnun kaldı.⁴

Valilerin üstün başarı ve gayret göstermeleri halifeler tarafından takdir edilir ve çeşitli şekillerde ödüllendirilirdi. Bu durum başarılı valiyi ödüllendirme amacı taşısa da aslında diğer valilerin teşvik edilmesi ve örnek vali profili oluşturulmasına katkı sağladığı gibi devlete karşı faydalı olmalarını da teşvik etmekteydi. Mesela Fazl b. Yahya askerî başarıların yanı sıra imâr açısından önemli başarılar gösterdiği Horasan valiliğinden döndükten sonra Hârûnürreşîd şairlere onu methetmelerini emretti ve

¹ Reşîd b. Zübeyr, **ez-Zehâir**, s. 19.

² Kindî, **Vülât**, s. 111-112.

³ Reşîd b. Zübeyr, **ez-Zehâir**, s. 97-98.

⁴ Muhammed Manazir Ahsan, **Social Life Under the Abbasids (170-289 AH 786-902 AD)**, Longman, London, 1979, s. 97; Bektaşoğlu, **Harun er-Reşid ve Zamanı**, s. 553.

onun hakkında şairler tarafından birçok övgü dolu şiirler yazıldı. Ayrıca hatipler de onun başarılarını anlattılar. Onu metheden birçok da edip çıktı. Fazl b. Yahya kendisi hakkında şiir yazarları ödüllendirmek için bir görevli bile tayin etti.¹

Yukarıda zikredilen benzer bir uygulama Mu‘tasım tarafından da uygulandı. Abbâsîler’i uzun yıllar meşgul ederek ekonomik ve siyasî anlamda oldukça büyük zararı dokunan Bâbek el-Hürremî sorununu ortadan kaldıran Azerbaycan valisi Afşin, halife tarafından çeşitli şekillerde ödüllendirdi. Halife, ona taç giydirdiği gibi mücevherlerle işlenmiş iki kemer taktı. Ayrıca yarısını ona yarısını da askerlerine vermek üzere 20 milyon dirhem ihsan etti. Mu‘tasım edip ve şairlere Müslümanlar için yaptığı yararlılıklar dolayısıyla vali Afşin’i övmelerini emretti. Şairler, bu hususta çok güzel şiirler inşad ettiler ve bunun sonucunda ödüllendirildiler.²

Valiler zaman zaman bölgelerindeki ihtiyaçlar için çeşitli vesilelerle hilafet merkezine heyetler göndererek sorunlara çözüm bulmaya çalışmaktaydı. Mehdî döneminde Medine valisi Züfer b. Âsım, Bağdat’a halifenin huzuruna Abdullah b. Mus‘ab ez-Zübeyr, İbrahim b. Sa‘d ez-Zührî ve Saîd b. Selm el-Mücâşî’den oluşan bir heyet gönderdi. Heyet halifenin huzuruna çıkmak için vezir Ebû Ubeydullah’ın yanına gitti ve onun yardımını istedi. Vezir Ebû Ubeydullah ise Medine valisinin heyetine karşı sert davrandı ve onlara sert sözler söyledi. Heyettekiler de bir şiirle şikâyetlerini dile getirdi. Yaşanan gerginlik ve atışmalar halifeye ulaştığında vezirine öfkeleni ve heyeti hemen huzuruna çağırarak ihtiyaçlarını giderdi.³

II. VEZİRLER

Vezirler, valilerin atanmasında, teftişlerinde ve azlinde önemli etkiye sahiptiler. Bu sebeple valilerle vezirler arasında da çeşitli sebeplerle münasebetler gelişebilmekteydi. Bu münasebetler olumlu yönde olabildiği gibi zaman zaman olumsuz yönde ve rekabete dayalı devam edebilirdi.

Vezirlerle valiler arasında doğrudan veya dolaylı sebeplerle mücadeleler meydana gelebilmekteydi. Bunun neticesinde kaybeden taraf gözden düşebilir, uzak bir yere

¹ Cehşiyârî, **el-Vüzerâ**, s. 282.

² Taberî, **Târîh**, c. 9, s. 54-55.

³ Cehşiyârî, **el-Vüzerâ**, s. 215-216.

sürülebilir veya kanlı sonuçlarla karışılabilirdi. Nitekim vezirlerle valiler arasındaki bu tarz mücadeleler daha Abbâsîler'in ilk zamanlarında ortaya çıktı. İran asıllı vezir Ebû Seleme, Kûfe'nin ileri gelenlerinden ve zenginlerindendi. Kûfe'de hâkim olan anlayışın da etkisiyle Alioğulları taraftarı olan Ebû Seleme, Hâşimoğulları'nın ortak düşmanı olan Emevîler'e karşı girişilen harekete dâî olarak katıldı. Abbâsîler'in Kûfe'yi ele geçirmesiyle Ebû Seleme *vezîr-i Âl-i Muhammed* unvanıyla henüz belirlenmemiş olan halifenin vezirliğine getirildi.¹

Zekâsı ve idarî yeteneğiyle Ebû Seleme, Abbâsîler'in kuruluşunda önemli hizmetler ifa etti. İhtilalin başarıya ulaşmasıyla onun, Abbâsî davetini bir kenara bırakarak hilafeti, Alioğulları'na geçirmeye çalışması ve bunda aktif rol alması, Seffâh'ın ona karşı dikkat edilmesi gereken bir konuma getirdi. Seffâh, ipleri eline alana kadar onun üzerine gitmese de Kûfe'de kendisine biat edildikten sonra Ebû Seleme'nin çok güçlü olduğu bu yerde kalmayarak Hâşimiyye'ye geçti.² Seffâh, hâkimiyeti iyice eline aldıktan sonra ise Alioğulları lehine kendilerine daha önce yaptıklarının yanı sıra Ebû Seleme'nin kendileri aleyhinde başka işlere de girişmesine engel olmak için onu ortadan kaldırmak üzere planlar düşünmeye başladı. Amcası Davud b. Ali'nin de telkinleriyle bu işi Horasan valisi Ebû Müslim ile yapabileceğini düşündü ve ona Seleme'nin öldürülmesi için emir verdi.³

Kendi otoritesinin daha da artmasını sağlayacağından Ebû Müslim, Ebû Seleme'yi ortadan kaldırmak için eline geçen bu fırsatı değerlendirdi. Merrâr b. Enes ile Üseyd b. Abdullah'ı görevlendirerek Ebû Seleme'ye suikast yapılmasını emretti. Seffâh'ın huzurundan çıkıp konağına gittiği bir gecede Ebû Seleme'ye tuzak kuran bu görevliler onu bir gaflet anında öldürdü. Olayın duyulmasının ardından şehrin kapıları kapatıldı ve Ebû Seleme'nin öldürülmesinin halk arasında kötü sonuçlar doğurmasını önlemek için Hâricîler tarafından öldürüldüğüne dair haberler uydurularak suikast örtbas edildi. Cesedi Kûfe civarında Hâşimiyye bölgesine defnedildi. Ebû Müslim böylece hem

¹ Taberî, *Târîh*, c. 7, s. 415.

² Taberî, *Târîh*, c. 7, s. 431.

³ Cehşiyârî, *el-Vüzerâ*, s. 148.

Abbâsîler'in intikamını aldığı gibi hem de kendi önünde duran önemli bir figürü ortadan kaldırarak nüfuzunu daha da güçlendirdi.¹

Horasan valisi Ebû Müslim, Seffâh döneminde gücünü çeşitli vesilelerle artırmaya devam etti. Mansûr, Seffâh'ın vefatıyla hilafet iddiasıyla isyan eden hanedan üyesi Şam valisi Abdullah b. Ali isyanını onun vasıtasıyla bastırdı. Ebû Müslim, bu isyanı bastırdıktan sonra Abbâsîler'in ilk başlarından itibaren aralarında ortaya çıkan gerginlik ve rekabet tartışmaya dönüştü. Mansûr isyanın bastırılması akabinde adamlarını göndererek hazinelerin zaptını ve naklini istetmesi Ebû Müslim'in tepkisine sebep oldu. Ebû Müslim, Mansûr'a öfkeleni ve onu dinlemeyerek Horasan'a doğru yola çıkmışken son anda araya giren aracılarn hileleriyle halifenin huzuruna gelmeye ikna edildi. Ebû Müslim gibi sevilen ve önemli bir desteğe haiz olan vali-komutanın, Mansûr'un huzuruna geldiğinde kendisini öldürmesinden korkan vezir Ebû Eyyûb el-Mûriyânî ise ona karşı bir oyuna daha girişti. Ebû Müslim'in yakın akrabalarından olan Seleme b. Saîd'i yanına çağırđı ve bol mahsulü ve getirisi olan Kesker beldesinin mahsulünün yarısını da kendi kardeşine vermesi şartıyla ona vereceğini vaat etti.²

Seleme b. Saîd de bunun nasıl olacağını sorunca Ebû Eyyûb, buraya gelmekte olan Ebû Müslim'in yanına gitmesini ve onu karşılayarak Kesker beldesinin gelirlerini ondan istemesini çünkü Mansûr'un, Ebû Müslim'in huzuruna geldiğinde onu vali tayin ederek rahatlatmak istediğı haberini vermesini istedi. Sonrasında Mansûr, huzuruna çıkan Seleme'yi Ebû Müslim'e sevgi ve selamını iletmesini emretti. Huzurdan çıkan Seleme, Ebû Müslim'e ulaşarak Mansûr'un haberlerini, sakinliğini ve ortamdaki rahatlığı ona ilette. Bu durum Ebû Müslim'in korku ve üzüntüsünü giderdiği gibi gaflete düşmesine sebep oldu. Aldığı olumlu işaretler sebebiyle Mansûr'un yanına gelinceye kadar da rahatını sürdürdü. Mansûr'un huzuruna gelen Ebû Müslim üç gün rahatça misafir edilerek iyice gaflete düşürüldükten sonra halifenin huzurunda azarlanarak öldürüldü. Böylece Ebû Eyyûb, Ebû Müslim'in Mansûr'a karşı gaflete

¹ İbn Miskeveyh, **Tecârib**, c. 3, s. 315-318; Zeydân, **Târîh**, c. 2, s. 398. Ceylan, **Abbâsî Halifesi Ebû'l-Abbas es-Seffâh ve Dönemi**, s. 61.

² İbn Asâkir, **Târîh**, c. 35, s. 418.

düşmesini ve ortadan kaldırılmasını sağlayarak halife nezdinde konumunu daha da güçlendirmiş ve taşrada güçlü bir vali figürünün ortadan kaldırılmasını sağladı.¹

Halifeden sonra en önemli makamlardan olan vezirlik için saray ve etrafında çeşitli entrika ve mücadeleler yaşanabilirdi. Nitekim böyle bir mücadele Hâlid b. Bermek ve Ebû Eyyûb el-Mûriyânî arasında yaşandı. Abbâsî ihtilâl hareketinin önde gelenlerden de olan Hâlid b. Bermek, Seffâh ve Mansûr dönemlerinde divanların başında bulunuyordu. Vezir olup olmadığı tartışmalı olmakla birlikte bazı kaynaklarda vezir olarak ele alınan Hâlid'i² Mansûr azlederek Fars bölgesine vali olarak atadı; yerine ise Ebû Eyyûb el-Mûriyânî'yi getirdi. Bu sırada yeni vezir Ebû Eyyûb rakip olarak gördüğü Hâlid'i, Mansûr nezdinde kötüleyerek onu gözden düşürmeye ve aleyhinde olumsuz faaliyetlere girişiyordu. Zira Ebû Eyyûb, Hâlid'in kendine olan üstünlüğünü bildiğinden dolayı konumunun tehlikeye girmesinden ve Mansûr'un onu daha önce bulunduğu divanların başına tekrar getirmesinden korkuyordu.

Hâlid b. Bermek aleyhindeki bu çabalar sonucunda Mansûr, onu Fars bölgesinden azlettiği gibi onu 3.000.000 dirhem ceza de ödemeye mahkûm etti. O sırada Hâlid'de ise 700.000 dirhem bulunmaktaydı. Bu konuda doğru söylese de Mansûr ona inanmayarak istediği miktarın getirilmesini emretti. Bunun üzerine dostları olan Sâhibü'l-musallâ Sâlih 50.000 dinar, Mübârek et-Türkî 1.000.000 dirhem ve Hayzürân da Hâlid'in Fazl adındaki oğluyla kendi oğlu Hârûn arasındaki sütkardeşliği sebebiyle değeri 1.200.000 dirhem olan bir mücevheri kendisine göndererek yardımında bulundu. Bu yardımlaşma Mansûr'a ulaştınca, Hâlid'in daha önce belirtmiş olduğu sözün doğruluğu onun nezdinde kesinleşti. Bu yüzden verdiği para cezasından vazgeçti.³ Bu durum vezir Ebû Eyyûb'e ise bu durum daha da ağır geldi ve onun aleyhinde başka bir komploya girişti.

Vezir Ebû Eyyûb onun valilik yaptığı bir yerden bir cehbez⁴ getirerek ona para verdi ve bu paraların Hâlid b. Bermek'e ait olduğunu söylemesini emretti. Böylece bu paraları ispiyonlaması için onu Mansûr'a gönderdi. Bunun üzerine Mansûr'un

¹ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 486-487.

² Mes'ûdî, **et-Tenbîh**, s. 310; **Kitâbü'l-Uyûn ve'l-Hadâik**, c. 3, s. 215; İbn Zâfir, **Ahbârü'd-Düvel**, c. 2, s. 289.

³ Cehşiyârî, **el-Vüzerâ**, s. 161-162.

⁴ Piyasada bir tür bankacılık yapan kimselerin yanı sıra sarraf, muhasip, v.b. kimselere verilen ad.

huzuruna çıkan cehbez vezirin dediği gibi Hâlid aleyhinde iftiralarda bulundu. Mansûr cehbezın söylediklerini tahkik etmek için onu huzuruna çağırarak iddiaları açıklamasını istedi. O da Allah’a (c) yemin ederek hiçbir mal biriktirmediğini, ayrıca bu cehbezi de tanımadığını ve işin açığa kavuşturulmasını istedi. Mansûr durumdan şüphelenerek cehbezi huzuruna çağırdı ve Hâlid’i görse tanıyıp tanımayacağını sordu. Cehbez de “Evet, ey Müminlerin Emiri! görürsem tanırım.” dedi. Buna rağmen huzurdaki Hâlid’i tanıyamadı. Mansûr bunun üzerine Hâlid’e: “Bilesin ki, Allah seni temize çıkardı ve bu da senin sayende elde ettiğimiz paradır.” dedi. Sonra cehbeze “Bu oturan Hâlid’dir, nasıl tanımadın onu!” deyince cehbez emân isteyerek Hâlid hakkında kurulan komployu itiraf etti. Bu olaydan sonra Mansûr, Hâlid ile ilgili olarak veziri Ebû Eyyûb’dan gelen hiçbir şeyi dikkate almadı.¹

İbnü’t-Tıktakâ’nın eserinde geçen bir rivayette her ne kadar valinin adı belirtilmesi de² vali-vezir ilişkilerinin hassasiyetini göstermesi açısından iyi bir örnek vardır. Rivayete göre Hârûnürreşîd’in veziri Ca’fer b. Yahya³ ile Mısır valisi arasında gizliden gizliye bir rekabet ve düşmanlık bulunmaktaydı. Durumu bilen halktan gözü açık biri, çekişmeyi fırsata çevirmeyi düşündü ve vezirin dilinden Mısır valisine sahte bir mektup hazırlayarak onun yanına gitti. Mektupta valiye, mektubu getiren kişinin vezirin yakınlarından biri olduğu zikredilerek Mısır’da onunla ilgilenilmesi rica edilmekteydi. Mektubu alan Mısır valisi halktan bu adamla iyi bir şekilde ilgilenmekle birlikte mektubun sıhhatini araştırmak için Bağdat’a görevli memurlar gönderdi. Vezir Ca’fer b. Yahya mektubun sahte olmasına rağmen bu durumu valiyle arasındaki sorunun çözümüne vesile bildi ve valiye yazdığı cevapta misafirin kendisinin değerli arkadaşlarından biri olduğunu, ona iyilik yaptıktan sonra özlemesi sebebiyle yanına göndermesini istedi. Mısır valisi de bu durumu vezirle arasındaki sorunlu hali çözmek için fırsata çevirerek onu güzel bir şekilde ağırladıktan sonra hediyelerle vezir Ca’fer’e uğurladı. Sahtekâr adam vezir Ca’fer’in yanına getirilince Ca’fer valiyle aralarını düzeltmeye vesile olması sebebiyle onu mükafatlandırdı.⁴ Her ne kadar valinin ismi

¹ Cehşiyârî, **el-Vüzerâ**, s. 160-62.

² Ca’fer b. Yahya’nın vefatına kadar Hârûnürreşîd döneminde valilik yapan kimseler için bkz. EK-3.

³ Vezirliği net olmamakla birlikte bazı kaynaklarda vezir olduğu veya vezirliğine delâlet edebilecek ibareler bulunduğu görülmektedir. Bkz. Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 465; Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 265.

⁴ İbnü’t-Tıktakâ, **el-Fahrî**, s. 206-208.

zikredilmese bile valiyle vezir arasındaki münasebetler hakkında bilgi vermesi açısından bu rivayet önem arz eder.¹

Me'mûn'un veziri Fazl b. Sehl, Horasan'dayken halifeyi iyice avucunun içine aldığı gibi politik olarak da onu yönlendirmekteydi. Bu durum valilerle Fazl b. Sehl arasındaki ilişkileri de etkilemekteydi. Vezir Fazl b. Sehl, Tâhir b. Hüseyin, Emîn'in Me'mûn üzerine gönderdiği üç orduyu da yenerek hilafeti adeta Me'mûn'a hediye etmesinin getirdiği prestijin yanı sıra ele geçirdiği yerlerin idaresiyle ciddi bir nüfuz elde etti. Her ne kadar iki taraf İran asıllı olsa da vezir Fazl b. Sehl tarafından Tâhir b. Hüseyin'in yükselişi ve elde ettiği nüfuz tehlikeli görüldü. Me'mûn'u kontrolü altında tutan Fazl b. Sehl, Tâhir'in ele geçirdiği toprakların yönetimine kardeşi Hasan b. Sehl'i atattığı gibi Tâhir'in de adeta kızığa çekilmek anlamına gelen Rakka'ya vali olarak atanmasına sağladı.² Fazl benzer şekilde kudretli ve etkin vali-komutanlardan Herseme b. A'yen'i kendisi için tehlike oluşturmaması için halifeyi de etkisi altına alarak hapse attırdı ve öldürttü.³

¹ Yukarıda zikredilen olay benzer bir rivayet Belâzürî tarafından nakledilir. Bu rivayette valinin ismi Ma'n b. Zâide olarak zikredilirken adamı gönderen görevli ise zikredilmez. Rivayette Mısır valisi olarak zikredilen Ma'n b. Zâide bilgisi ise hatalı olup, Mısır'da vali olarak görev yaptığına dair başka bir bilgi bulunmamaktadır. Yukarıda zikredilen olayla benzerliği sebebiyle rivayeti zikretmenin faydalı olduğu düşünüldü. Halktan gözü açık bir adam hilafet merkezi Bağdat'tan önemli bir devlet görevlisinin dilinden yazılmış olması muhtemel ve daha mürekkebi kurumamış sahte bir mektupla Mısır valisi Ma'n b. Zâide'nin yanına geldi. Mektupta, mektubu getiren kişiyi uygun bir işte göreve ataması rica edilmekteydi. Mektubu inceleyen kâtip Muhammed daha sonra vali Ma'n ile görüşerek mektubun sahte, adamın da sahtekâr olduğunu anlattı. Cömertliğiyle meşhur vali Ma'n yine de onu Seniyye vilâyetine âmil olarak atadı. Göreve atanan adam orada biraz mal kazandıktan sonra valinin yanına geri döndü ve kâtime hilafet merkezi Irak'a gitmek istediğini iletti. Kâtip Muhammed, adama bin dinar verilmesini emrederek ona bir daha dostlarının mektup yazdığında mührünün kurummasını beklemesini söyleyerek işin içyüzünü bildiklerini üstü kapalı bir şekilde ifade etti. Sonra da vali nezdinde beslediği hüsnüzannının en büyük vesile ve referans olduğunu söyledi. Bkz. Belâzürî, *Ensâb*, c. 4, s. 317.

² Taberî, *Târîh*, c. 8, s. 527.

³ Taberî, *Târîh*, c. 8, s. 542-543. Me'mûn'un yanında tuttuğu ve tepkilere rağmen veliaht ilan ettiği (201/817) Şîî fırkası İsnâaşeriyye inancına göre on iki imamın sekizincisi olan Ali b. Musa er-Rızâ, 202 (818-19) yılında Horasan'dayken Me'mûn'a veziri Fazl b. Sehl'in ondan sakladığı birçok haber ve gerçeği açıkladı ve Tâhir b. Hüseyin ile Herseme b. A'yen'in durumlarını haber verdi. Me'mûn, işlerin daha kötüye gitmesini engellemek üzere Bağdat'a yola çıktığı gibi veziri Fazl'ı yolda bir suikastle ortadan kaldırdı. Bkz. Taberî, *Târîh*, c. 8, s. 564-565; Me'mûn bir süre sonra Ali er-Rızâ'yı da ortadan kaldırdı. Ölümü hakkındaki rivayetler ve detayları için bkz. Mehmet Ali Büyükkara, *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet: Musa Kâzım ve Ali Rızâ Dönemi Şiîliği ve Abbasiler*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010, s. 348-370.

III. ÂLİMLER VE ZÂHİTLER

Abbâsîler selefleri Emevîler'e göre daha dinî bir politika izledi. Özellikle Hz. Peygamber'in (s) amcaoğulları sıfatıyla iktidara gelmeleri de onların dinî bir politika uygulamalarını gerektiriyordu. Onlar, iktidara geldiklerinde özellikle hilafette kendilerine rakip olan Alioğulları ile diğer fırkaların faaliyetlerine karşı mücadelelerinde âlimleri yanlarına çekmek istiyordu. Bu amaçla hilafet merkezinde ulemâyı kontrol altında tutma ve kendi yanlarına çekme politikası eyâletlerde valiler üzerinden yürütülürdü. Bu mücadelenin dışında valilerin bulundukları yerde halk tarafından itaat edilip sevilen biri olması için ulemâyı iyi ilişkiler kurması da önem taşırdı. Valiler içinde bulundukları duruma göre kimi âlim ve zâhitlerle iyi geçindiği gibi kimileriyle sorunlar yaşar ve onlara da sorunlar çıkarabilirdi. Âlimlerle valilerin münasebetlerini hilafet merkezi veya eyâletlerin içinde bulunduğu siyasî durum da etkilemekteydi.

İhtilâlin akabinde Emevîler'in eski yönetim merkezi Şam'a vali olarak atanan Abdullah b. Ali, Dımaşk'a girdiğinde meşhur fıkıh ve hadis âlimi Evzâî'yi (ö. 157/774) huzuruna çağırdı. O, üç gün boyunca ondan saklansa da nihayetinde valinin huzuruna çıkmak zorunda kaldı. Abdullah b. Ali'nin onu arattırdığı bu üç gün süresince oruç tuttu. O huzura vardığında vali, ona orucunu bozmasını teklif etti fakat o bunu kabul etmedi. Vali Abdullah, Evzâî'ye, yaptıkları ihtilâl ve katliamlarla ilgili olarak bazı sorular sordu. Ayrıca Emevîler'e karşı mücadelelerinin cihad sayılıp sayılmadığını sorunca Evzâî, valiye Hz. Peygamber'in (s); *"Ameller ancak niyetlere göredir. Her kişi için ancak niyet ettiği şey vardır. Bir kimsenin hicreti Allah ve Resûlü'ne ise, onun hicreti Allah ve Resûlü'nedir. Bir kimsenin hicreti, elde etmek istediği bir dünyalığa veya evlenmek istediği bir kadına ise, onun hicreti, hicret ettiği o şeydir."*¹ hadis-i şerifini zikretti.

Bunun üzerine vali ona Emevîler'in kanı hakkında sorunca o, Hz. Peygamber'in (s); *"Bir Müslümanın kanı ancak şu üç şeyden biri nedeniyle helal olur: Bir kişi başka birini öldürmüştü; dul biri zina yapmışsa, bir adam dinini bırakıp cemaatten*

¹ Buhârî, İmân, 41.

ayrılmışsa, işte bu kimselerin kanları helal olur.”¹ hadis-i şerifini söyledi. Vali bu defa Emevîler’in müsadere edilen malları hakkında ne düşündüğünü sorunca o; “Eğer o mallar onların ellerinde haramdıysa, senin için de haramdır. Eğer ellerindeki mallar onlar için helaldiyse sana ancak şer’î bir yolla helal olabilir.” cevabını verdi. Vali aldığı bu cevaplar üzerine ona kâdılık teklif etti. Evzâî ise Emevîler’in kendisini bu konuda zorlamadığını, onların yaptıkları iyilik ve ihsanın tamamlanmasını dilediğini söyledi. Daha sonra valinin huzurundan izin alarak çıktı. Vali Abdullah ona arkasından 200 dinar gönderdi. Evzâî, validen gelebilecek bir sorundan dolayı korkarak parayı kabul etti ve onları sadaka olarak dağıttı.² Zikredilen olaydan Abdullah b. Ali’nin halk nezdinde itibar sahibi bir âlim olan Evzâî’yi denediği aldığı akıllı cevaplar neticesinde ona resmî görev teklif ederek kendi saflarına çekmeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

Evzâî ile ilgili olarak bu olayın bir benzeri valinin ismi zikredilmeden rivayet edilir. Halk tarafından sevilip sayılan âlim Evzâî, Şam’da halk nezdinde validen daha üst bir konumdaydı. Onun verdiği emirler, Şamlılar’a göre valinin hatta halifenin emrinden daha önemliydi. İsmi zikredilmemekle birlikte valilerden biri ona kötülük yapmaya niyetlenmiş fakat valinin yanındaki görevliler ise, ona kesinlikle bulaşmamasını ve kötülük yapmamasını; eğer Evzâî gibi değerli ve sevilen bir âlimin Şamlılar’a valiyi öldürmelerini emredecek olursa mutlaka öldürüleceğini söyleyerek valiyi uyarmışlardı. 157 (773-74) yılında vefat etmiş olan Evzâî’nin mezarının başında, Şam valilerinden biri oturarak “Allah sana rahmet etsin! Allah’a yemin ederim ki, beni bu göreve atayan Mansûr’dan çok senden korkuyordum!” demesi Evzâî’nin vali ve halk nezdindeki önemini ortaya koymaktadır.³

Âlim ve zâhitlere değer veren valiler zaman zaman onları ziyaret eder; onlardan vaaz dinler ve nasihatler alırdı. Bu valilerden biri olan Horasan valisi Abdullah b. Tâhir, âlim ve zâhitleri himaye eder, onları ziyaret ederdi. Nitekim valiliği esnasında bir gece askerleriyle Horasan’ın meşhur zâhidi Yahya b. Yahya el-Minkarî’yi (ö. 226/840) evinde ziyarete gitti. Askerler kapıyı çalarak Yahya’dan valinin onunla görüşmeye geldiğini söyleyerek izin istediler. İzin verilince vali tek başına eve girdi.

¹ Buhârî, Diyât, 6; Müslim, Kasâme, 25, 26; Ebû Dâvud, Hudûd, 1.

² İbn Kesir, **el-Bidâye**, c. 13, s. 451-452.

³ İbn Kesir, **el-Bidâye**, c. 13, s. 454; EK-3’te verilen vali listesine göre o sırada görev yapan vali Abdülvehhab b. İbrahim el-Abbâsî’dir.

Yahya o anda Kur'ân-ı Kerîm okumakta olduğundan valiye tazim göstererek mushafla birlikte ayağa kalktı ancak sûreyi bitirene kadar mushafı kapamadı. Sûre bitince valiye, başladığı sûreyi bitirmeden mushafı kapamasının doğru olmayacağını düşündüğünden kapamadığını söyleyerek özür beyan etti. Böylece başlayan sohbet bir iki saat kadar sürdü. Vali, Yahya'nın yanından ayrılırken ihtiyaçlarını kendisine arz etmesini ve ne olursa olsun yerine getirileceğini söyledi. Yahya, valinin iyilik ve güzelliklerini bu zamana kadar duyduğunu fakat görmediğini; şu anda ondan tek isteğinin onda gördüğü bu güzel haslet ve iyilikleri ateşte yakacak işler yapmaması olduğunu söyledi. Abdullah b. Tâhir onun bu hikmetli sözü üzerine tefekkür ederek, gözleri nemli bir şekilde yanından ayrıldı.¹

Âlim ve zâhitlere saygı gösteren bir diğer vali Basra valisi Süleyman b. Ali'ydi. Hilafet iddiasıyla ayaklanmasının akabinde yenildikten sonra kendisine sığınan kardeşi Abdullah b. Ali'nin isteğiyle yanlarında yakın görevlileriyle birlikte Basra'da gezintiye çıktılar. Bu sırada Basra'nın meşhur zâhitlerinden olan Atâ es-Süleymî'nin evinin yanından geçince onun yanına uğradılar. Atâ da onlara vaaz vererek nasihatlerde bulundu. Vaazdan etkilenen vali Süleyman hüzünlendi ve yanındaki yiyeceğin sadaka olarak, Hureybe bölgesindeki fakirlere dağıtılmasını emretti. Onun yanından ayrıldıklarında Abdullah b. Ali hoşnutsuzluğunu göstererek “*Bu Atâ es-Süleymî de nereden çıktı?*” diye söylenmekteydi.²

Dindar biri olan Mısır valisi İbrahim b. Sâlih, bir rivayete göre döneminin meşhur zâhitlerinden olan Ayyâd el-Havvâs'ın³ bir diğer rivayete göre meşhur zâhit Abbâd b. Abbâd'ın⁴ yanına uğradı; ondan kendisine nasihatlerde bulunmasını istedi. Bunun üzerine onun Hz. Peygamber (s) ile akrabalığını hatırlatarak “*Sana nasıl nasihat edeyim, Allah sana hayır versin! Duyduğuma göre, hayatta olanların amelleri, ölenlerin akrabalarına gösterilir. Senin yaptıklarından Allah'ın Resûlü'ne neler gösterileceğine dikkat et!*” diye nasihatte bulundu. İbrahim b. Sâlih onun bu nasihatinden etkilenerek gözyaşları sakalından akıncaya kadar ağladı.

¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 14, s. 334-335.

² Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 126-127.

³ Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah b. İshak İsfahânî, **Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ**, 10c., Matbaatü's-Saâde, Kahire, 1979, c. 10, s. 21.

⁴ İbn Tagrıberdî, **en-Nücûm**, c. 2, s. 107.

Cömert valilerin âlimleri maddi olarak himaye ettikleri olurdu. Nitekim Mısır'da âlimlerden birisi maddi olarak çok zorlanınca duruma cömertliğiyle meşhur vali Yezîd b. Hâtîm'e mektupla bildirmekte buldu. Vali mektubu okuduktan sonra kıymetli bir âlimin kendisinden yardım istemesi üzerine ona hemen 30 bin dirhem yolladı. Mektupta fazla miktarda para göndermediğini, böylece onu minnet altında bırakmak istemediğini; ayrıca bunu zorla vermediği için az miktarda para yollamadığını yazdı. Mektubun sonunda ondan teşekkür veya övgü beklemediğini bu yardımı sadece Allah'ın (c) rızası için yaptığını yazdı.¹

Valiler âlimlere olan hürmet ve ihtimamlarını çeşitli vesilelerle gösterirdi. Onlardan biri olan Kûfe valisi İsa b. Musa adlî bir olay karşısında Ebû Hanîfe'ye hürmetini gösterdi. Öyle ki Ebû Hanîfe'nin Kûfe'de tahıl işleriyle uğraşan ve içki müptelası olan bir komşusu vardı. O, gece şarap içerken de sesli bir şekilde şarkılar söylerdi. Onu bir gece şurta görevlileri tutuklayarak hapse attı. Ebû Hanîfe o gece onun sesini duymayınca durumu garipsedi ve onu ailesine sordu. Ailesi onu şurta görevlilerinin aldığını söyleyince ertesi gün Ebû Hanîfe valinin yanına gitti. Valinin adamlarından izin alarak onun huzuruna girdi. Ona hemen izin verdiler çünkü o yöneticilerin kapısına gitmemekteydi. Vali İsa, ona yönelerek saygısını gösterdi ve geliş sebebini sordu. Ebû Hanîfe valiye hayır duada bulunarak selamladıktan sonra komşusu olan genç adamın durumunu sordu. Vali İsa bunun üzerine Ebû Hanîfe'ye tazimen komşusu olan adamla birlikte hapisteki herkesi serbest bıraktı. Daha sonra genç, Ebû Hanîfe'ye teşekkür etti ve onun ahlakından etkilenerek tövbe ederek içkiyi bıraktı.²

Valiler çeşitli olaylar karşısında âlimlere danışarak görüşlerini sorar ve ona göre hareket ederlerdi. Özellikle gayrimüslimlerle ilgili konularda ulemâ ve fukehânın da görüşleri valiler açısından önem taşırdı. Kıbrıs halkı, Abdülmelik b. Mervân (h. 65-86/685-705) halife oluncaya kadar, Muâviye ile yaptıkları anlaşmaya göre vergi ödediler. Abdülmelik, onlar aleyhine vergiyi bin dinar artırdı. Bu durum, Ömer b. Abdülazîz'in halifeliğine kadar devam etti. Ömer b. Abdülazîz, onlardan bu artan miktarı almadı. Hişâm b. Abdülmelik halife olunca, bin dinar ekleme yaptı. Bu durum

¹ İbn Abdürabbih, **el-İkd**, c. 1, s. 258.

² Şehabüddin Muhammed b. Ahmed Ebi'l-Feth el-İbşîhî, **el-Müstetraf fi Külli Fennin Müstezraf**, 2c., thk. Müfid Muhammed Kumeyha, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1983, c. 2, s. 320-321.

Mansûr'un halifeliliğine kadar devam etti. Mansûr bu anlaşmayla ilgili olarak “*Biz, onlara insafî davranmaya en layık kimseleriz; onlara zulmederek mal sahibi olmadık*” diyerek anlaşmayı eski haline getirerek, Muâviye'nin anlaşmasındaki hükümlere geri döndürdü. Kıbrıslılar, Abdülmelik b. Sâlih'in muhtemelen Şam valiliği sırasında, bir hadise çıkarttılar. Bunun üzerine Abdülmelik, b. Sâlih, onların anlaşmasını bozmak istedi. Bu amaçla Leys b. Sa'd, Mâlik b. Enes, Süfyân b. Uyeyne, Musa b. A'yen, İsmail b. Ayyâş, Yahya b. Hamza, Ebû İshak el-Fezarî ve Mahled b. Hüseyin gibi fakihlere mektupla Kıbrıslılar'ın durumuyla ilgili olarak ne düşündüklerini sordu. Onlar da ayrı ayrı olarak valiye konunun şer'î yönünü açıklayan cevaplar yazdı.¹ Rivayetin devamıyla ilgili bilgi bulunmamaktadır. Muhtemelen vali âlimlerin görüşlerini maiyetiyle istişare ettikten sonra hilafet merkezine de danışarak anlaşmayla ilgili son kararı vermiş olmalıdır.

Valiler ailevî problemlerinin çözümü hususunda da âlimlere başvurabilirdi. Nitekim Şam valisi Abdülvehhâb b. İbrahim el-Abbâsî eşiyle bir çiftlik arazisi konusunda anlaşmazlığa düştü. O, aralarında hükmetmesi için kâdiyî çağırmaı teklif etti. Eşi ise kâdının vali lehine hüküm vereceğini söyledi. Bunun üzerine vali, eşine aralarında hükmetmesi için birini söylemesini teklif etti. Eşi de âlim Evzâî'yi istedi. Vali adamlarını yollayarak Evzâî'den eşiyle arasındaki bir davayı çözüme kavuşturması için huzuruna davet etti. Davete icabet eden Evzâî iki tarafı dinledikten sonra davayı valinin eşinin lehine hükmetti ve oradan ayrıldı. Vali arkasından bir görevli göndererek Evzâî'ye 300 dirhem gönderdi. Evzâî ise o ücreti kabul etmedi; dinî hükümler karşılığında ücret almaktan Allah'a (c) sığındığını söyledi. Söyledikleri valiye ulaştırılınca o, Evzâî'yi takdir etti.²

Emevîler döneminde olduğu gibi Abbâsîler döneminde de bazı âlim ve zâhitler genelde devlette görev almaktan kaçındığı gibi valilerle iletişim kurmaktan ve onların boyunduruğuna girmekten de uzak dururlardı. Mekke'nin meşhur zâhitlerinden Süfyân es-Sevrî hastalanınca vali Muhammed b. İbrahim onun ziyaretine gitti. Süfyân'a valinin ziyaretine geldiği haber verilince onunla görüşmemek için hemen tuvalete gitti. O, tuvalette uzun bir müddet kalmış, bundan dolayı bekleyenler

¹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 210-213.

² Sibt İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 12, s. 270-271.

utanmaya başladı. Tuvaletten çıkıp geldikten sonra herkese selam vermiş ve kenarda oturdu. Vali Muhammed de orada oturuyordu ancak o gidene kadar Süfyân onunla tek kelime dahi konuşmadı. Ertesi gün vali Muhammed, Süfyân'a selam göndererek sağlık ve sıhhatinin nasıl olduğunu sordurttu. Süfyân da valiye cevap olarak, Mekke'de en nefret ettiği kişinin vali Muhammed olduğunu bilmesi onu ziyarete edeceği mesajını gönderdi.”¹

Mansûr, Ebû Hanîfe örneğinde olduğu gibi âlimleri devlet görevlerinde almaya zorlardı; o, görev almayanları cezalandırdığı gibi valilere de âlimler hakkında emirler vererek kendileriyle birlikte hareket etmeyenleri cezalandırırdı. Bazı valiler bu hususta halifeye rağmen kararlar alabilirdi. Nitekim 158 (774-75) yılında Mansûr'un emriyle Mekke valisi Muhammed b. İbrahim bir grup zâhit ve âlimi hapse attı. Onlar İbn Cüreyc, Abbâd b. Kesîr, Süfyân es-Sevrî ve Mekke'de oturan Alioğulları'ndan bir kişiydi. Bir süre sonra vali Muhammed b. İbrahim insafa gelerek, Mansûr'dan gizlice onları serbest bıraktı.² Mansûr bu durumdan istihbarat vasıtasıyla haberdâr olunca valisine öfkelenildi. Her ne kadar halife onlar üzerinde baskı kurmak istese de vali böyle değerli kişilerin hapsedilmesini doğru bulmayarak onları serbest bıraktı. Mansûr'un hac amacıyla aynı sene yola çıkarak Mekke'ye gelmesi üzerine vali, durumu yumuşatmak amacıyla ona hitaben şunları yazdı: *“Allah Resûlü'ne yakın olan bir adamı tutup hapsedtirdin -bununla Alioğulları'ndan olan adamı kastetmiştin-. Müslümanlar'ın ileri gelen sayılı kişilerinden bir grubu tutuklattın. Bir gün Müminlerin emiri gelerek onların öldürülmelerini emredebilir hatta hışmına uğrayarak ben de öldürülebilirim. En iyisi onları serbest bırakayım. Böylece sen de onlardan kurtulmuş olursun diye düşündüm.”* Mansûr, Mekke'ye yaklaşınca vali ona hediyeler gönderdi fakat Mansûr onları geri çevirdi. Yola devam eden Mansûr, Mekke'ye varamadan vefat etti ve böylece vali de kurtuldu.³

Valiler halk nezdinde itibarlarını artırmak ve otoritelerini kuvvetlendirmek amacıyla âlim ve zâhit kimseleri de resmî görevle görevlendirmek için çabalamışlardır. Medine valisi Ziyâd b. Ubeydullah, takva ehli ve iyiliksever biri olan

¹ İsfahânî, **Hilyetü'l-Evliyâ**, c. 7, s. 45.

² Bir başka rivayete göre Hac niyetiyle Mekke'ye yola çıkan Mansûr'un onları öldürmelerinden korkarak serbest bırakmıştır. Bkz. Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 12, s. 279-280.

³ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 6, s. 35.

Muhammed b. Abdurrahman b. Ebî Zi‘b’e idarî görev vermek istedi. İbn Ebî Zi‘b’in görevi kabul etmemesi üzerine vali ona görev vereceğine dair yemin etti. İbn Ebî Zi‘b de görev almayacağına dair yemin etti. Vali Ziyâd, ona görev belgesinin verilmesini emretti. Ancak İbn Ebî Zi‘b bunu kabul etmedi. Vali Ziyâd da istese de istemese de o belgenin verilmesini, gerekirse ayağından tutulup getirilmesini emrederek ona hakaretler etti. İbn Ebî Zi‘b ona, “Allah’a yemin olsun ki, söylediklerinin cevabını yüz kere vermeyi senin heybetinden korktuğum için değil, Allah için terk ediyorum.” diye cevap gönderince Ziyâd, ona dediği ve yaptığı şeylerden dolayı pişman oldu. Valinin yanında bulunanlar da araya girerek İbn Ebî Zi‘b’e böyle davranmamasını, onun halk nezdinde hürmet sahibi olduğunu söylediler. Vali Ziyâd, ona yaptığı şeyden dolayı pişman olduğunu ve üzüntü duyduğunu söyleyerek onun yanına giderek razı edeceğini ve helallik isteyeceğini söyledi. Bunun üzerine yanındakiler ona bunu yapmamasını çünkü İbn Ebî Zi‘b’in münakaşa neticesinde kötü sözler zikredebileceğini söylediler.

Sonunda vali, İbn Ebî Zi‘b’in kardeşi Tâlût’u yanına çağırdı ve ona yüz dinar vererek kardeşine götürmesini ve hakkını kendisine helal etmesini istedi. Tâlût ise bu dinarları valinin gönderdiğini bilirse kabul etmeyeceğini söyledi. Bunun üzerine vali Ziyâd dinarları alıp onun faydasına dokunacak bir şey yapmasını istedi. Tâlût da o dinarlarla bir câriye satın aldı ve İbn Ebî Zi‘b’e verdi. İbn Ebî Zi‘b, o câriyeyi aldı ondan bir de çocuk doğurarak ümmüveledi oldu. Nihayet bir vesileyle câriyenin valinin parasıyla alındığını öğrenince çok üzüldü ve “Eğer Allah’tan korkmasaydım, bu câriyeyi de ona geri verirdim.” diyerek tepkisini dile getirdi.¹

Ziyâd’dan sonra da Medine valileriyle İbn Ebî Zi‘b’in münasebetleri devam etti. Abdüssamed b. Ali, Medine valisiyken, İbn Ebî Zi‘b onun huzuruna çıktı ve bir şey hakkında onunla konuştu. Abdüssamed ona, “Ben seni riyakâr birisi olarak görüyorum.” dedi. İbn Ebî Zi‘b yerden bir odun parçası veya bir başka bir şey alıp, “Ben kime riyakârlık yapıyor muşum? Allah’a yemin olsun ki, onun rızası yanında insanların hiçbir şeyi beni ilgilendirmez.” diyerek tepki gösterdi.² Ca‘fer b. Süleyman Medine valiliğine atanınca İbn Ebî Zi‘b’e 100 dinar gönderdi. İbn Ebî Zi‘b onun

¹ İbn Sa‘d, **et-Tabakât**, c. 7, s. 558-561.

² İbn Sa‘d, **et-Tabakât**, c. 7, s. 562.

gönderdiği parayı kabul etti ve gönderilen paranın on dinarıyla aldığı Kürt yapımı bir elbiseyi yaşadığı sürece giydi.¹

Valilerin zulmüne duçar olan âlimlerden biri de İmam Mâlik'ti. O ilmin gizlenmesinin dine aykırı olduğu görüşündeydi. Medine'de Muhammed en-Nefsüzzekiyye ayaklandığı zaman (145/762), bir rivayete göre “*Ümmetim hata eseri, unutarak ve zorlanarak yaptığı davranışlardan sorumlu tutulmamıştır.*”² hadis-i şerifini, bir başka rivayete göre ise Hz. Ali'den nakledilen “*Zor altında kalanın talakı geçersizdir.*” rivayetini zikretti.³ Bu rivayetler zor altında kalan kimsenin yaptığı biatin geçersiz olduğu ve haliyle Mansûr'a yapılan biatin zorla olması sebebiyle geçersiz olabileceği anlamına da gelmekteydi. İmam Mâlik her ne kadar bu hadisi rivayet etmekle ayaklanmayı teşvik etmeyi amaçlamasa da ayaklananlar, Mansûr'a karşı en-Nefsüzzekiyye'nin yanında yer almak konusunda bu hadis-i şerifi dayanak olarak gördüler. İmam Mâlik ise ayaklanma süresince evine kapandı cemaate katılmadı ve cuma namazlarına bile gitmedi.⁴

Muhammed en-Nefsüzzekiyye isyanı bastırıldıktan sonra Ca'fer b. Süleyman Medine'ye vali tayin edilince, İmam Mâlik'i çekemeyenler valiye, onu isyana destek verdiği ithamıyla jurnallediler. Bu haberler üzerine vali öfkelenerek İmam Mâlik'i çağırdı. İmam Mâlik hakkında kendisine getirilen haberleri delil olarak onun önüne koydu. Sonra elbiselerini çıkarttırarak kırbaçlanmasını emretti. İmam Mâlik'in kolu omuzundan çıkıncaya kadar çekildi ve sonunda yatağa kadar düştü.⁵ Valinin yaptıkları Mansûr'a ulaşınca çok üzüldü ve değer verdiği bu âlimden özür dileyerek valiye de azletti.⁶ Bu işkenceden sonra İmam Mâlik'in halk nezdinde itibar daha da arttığı gibi⁷ sonrasında da Medine'de tartışılmaz ilmî bir otoriteye sahip oldu. Birçok fetva ve adlî

¹ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 7, s. 562-563.

² Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân el-Müttakî el-Hindî, **Kenzü'l-Ummâl fi Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl**, thk. 18c., Bekri Hayyani, Saffet Sakka, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1985, c. 4, s. 233.

³ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 7, s. 574; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali Beyhakî, **Ma'rîfetü's-Sünen ve'l-Âsâr**, 15c., thk. Abdülmuti Emin Kalaci, Dâru Kuteybe, Beyrut-Dimaşk, 1991, c. 11, s. 71.

⁴ İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. 13, s. 355-358.

⁵ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 7, s. 574; İbn Kuteybe, **el-İmâme ve's-Siyâse**, c. 2, s. 200-201; et-Temîmî, **el-Mihen**, s. 264-67.

⁶ İbn Kuteybe, **el-İmâme ve's-Siyâse**, c. 2, s. 200-201; İlğün, **Halife Mansur**, s. 190-191.

⁷ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 7, s. 574.

hususla Medine valileri ona sıkça başvurur, onun verdiği hükümlere dair kararları uygulardı.¹

Muhammed en-Nefsüzzekiyye isyanına katılması veya destek vermesi sebebiyle vali Ca‘fer b. Süleyman tarafından baskıya maruz kalan bir diğeri âlim de Muhammed b. Aclân’dı. Muhammed en-Nefsüzzekiyye öldürölünce vali, adamlarını göndererek Muhammed b. Aclân’ı yanına getirtti. Ca‘fer onu çok şiddetli bir şekilde azarladıktan sonra “*Demek sen o yalancıyla birlikte isyan ettin?*” dedi. Ceza olarak elinin kesilmesini emretti ve eli kesildi. Bir başka rivayete göre ise eli kesilecekken Medine’nin fakihlerinden ve eşrafından bazı kimseler valinin huzuruna çıkıp, onun Medine’nin fakihi ve âbidi olduğunu söyleyerek, valiye Muhammed’i bırakıncaya kadar baskı yaptılar. Nihayet vali onu serbest bıraktı, Muhammed b. Aclân tek bir kelime konuşmadan oradan ayrılıp evine gitti.²

Valilerin gazabına uğrayan âlimlerden biri de İmam Şâfi‘iydi. Abbâsîler’e karşı organize edilen her türlü muhalif organizasyon ve harekete özellikle de Alioğulları’nın organizasyonlarına karşı her bölgede valiler dikkat etmekteydi. 184 (800-01) yılında Yemen valisine³ gelen istihbarata göre dokuz kişiden oluşan Alioğulları destekçisi bir grup Abbâsîler aleyhinde faaliyet yürütmekteydi. Organizasyondan haberdâr olan vali bu istihbaratı Hârûnürreşid’e bildirdi. Dokuz kişilik grubun içinde Şâfi‘ mezhebinin kurucusu olacak büyük âlim İmam Şâfi‘i de bulunuyordu. Hârûnürreşid valisine emir vererek onların tutuklanmasını ve huzuruna gönderilmesini emretti. Bunun üzerine vali onları tutuklayarak Rakka’ya gönderdi. Hârûnürreşid huzuruna getirilen bu grubun boyunlarının vurulmasını emretti. İmam Şâfi‘ ise Ebû Hanîfe’nin önde gelen talebelerinden olan müctehid İmam Muhammed’in (ö. 189/805) aracılığıyla Hârûnürreşid tarafından affedilerek kurtuldu.⁴

¹ Kâdî İyâz, *Tertîbü’l-Medârik ve Takrîbü’l-Mesâlik li-Ma‘rifeti A‘lâmi Mezhebi Mâlik*, 3c., Dâru Mektebeti’l-Hayât, 1967, c. 1, s. 184-185.

² İbn Sa‘d, *et-Tabakât*, c. 7, s. 525-526; Ali b. Hüseyin b. Muhammed Ebü’l-Ferec el-İsfahanî, *Mekâtîlü’t-Tâlibiyyîn*, thk. es-Seyyid Ahmed Sakr, Müessesetü’l-İlmî, Beyrut, 2006, s. 254.

³ Kaynakta valinin ismi zikredilmemektedir. EK-3’te verilen vali listelerine göre 183 (799-800) yılında Muhammed b. Hâlid b. Bermek, 184 (800-01) yılında da Hammâd el-Berberî vali görölmektedir.

⁴ el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Üdebâ*, c. 6, s. 2396-2398; Ebü’l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-Zeheb fi Ahbâri Men Zeheb*, 11c., Mahmud el-Arnaut, Dâru İbn Kesir, Beyrut, 1986, c. 2, s. 411-412; *Harun er-Reşid ve Zamani*, s. 193-194.

Irak'a gelmesi dolayısıyla ilim çevrelerinde kendini geliştiren İmam Şâfiî ilim yolculuğunun bir diğer konağı olarak Mısır'a da gitti. Mısır'da kaldığı süre içinde telif ve öğretim faaliyetleriyle iştigal etti. O bazı hususlarda eleştirdiği İmam Mâlik taraftarlarının şiddetli tepkisiyle karşılaştı. Bu baskılar valiye kadar uzandı, eğer vali onu Mısır'dan çıkarmazsa eyâletin karışacağını söyleyerek de tehdit ettiler. Vali de¹ İmam Şâfiî'den bu sebeple Mısır'ı terk etmesini istedi. Bunun üzerine Hâşimoğulları'ndan önemli kimseler ve kendisini destekleyenler valiye giderek görüşme yaptılar fakat onu sürgün kararından vazgeçiremediler. Bunun üzerine Şâfiî üç gün mühlet istedi. Vali onun bu isteğini kabul etti fakat üçüncü gecede vefat edince İmam Şâfiî ömrünün sonuna kadar (ö. 204/820) Mısır'da yaşamaya devam etti.²

İlk dönemden itibaren fitne olayları hem halka hem de ilim adamlarına zarar verirdi. Eyâletlerde valilere karşı çıkan ayaklanmalarda etkili olan veya destek veren âlimler isyan sırasında veya sonrasında öldürülebilirdi. Nitekim 209 (824-25) yılında Tunus şehrinde İfrîkıyye valisi Ziyâdetullah b. İbrahim'e karşı ayaklanma çıktı. Ayaklananlar arasında muhaddis Abbas b. Velîd el-Fârisî de vardı. Vali, Tunus, üzerine ayaklanmayı bastırmak için bir ordu gönderdi. Ordu şehri ele geçirince ayaklananlar arasında olan Abbâs'ın evine giren bir grup asker onu da öldürdü. Kesilen başı ibret olması amacıyla İfrîkıyye eyâlet merkezi Kayrevan'da dolaştırıldı.³

IV. EDİPLER, ŞAİRLER VE SANATKÂRLAR

Toplumu yönlendirmede önem taşıyan edipler de Arap toplumunda büyük değer görmekteydi. Onlar yazdıklarıyla geçmişe ait bilgileri geleceğe taşımakla beraber kamuoyunun algısını da olumlu veya olumsuz yönde etkilemekteydi. Bu açıdan valiler açısından da ediplerle ilişkiler halk nezdinde propaganda açısından önem taşımaktaydı. Ayrıca başta halifeler olmak üzere valiler de sanatsal faaliyetler ve şiirle ilgilenmekteydiler. Fesahat, belagat ve şiir Arap toplumu açısından büyük önem taşımaktaydı. Günümüzdeki medya, televizyon, internet ve radyonun olmadığı o

¹ Kaynakta valinin ismi zikredilmemekte ve tarih belirtilmediğinden hangi vali olduğu tespit edilmemiştir.

² İbn Hacer el-Askalânî, *Fî Menâkıbi'l-İmâm eş-Şâfiî Tevâli't-Te'sis li-Meâlî Muhammed b. İdris: Fî Menâkıbi'l-İmâm eş-Şâfiî*, thk. Ebû'l-Fida Abdullah el-Kadı, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1986, s. 182.

³ et-Temîmî, *el-Mihen*, s. 233.

dönemlerde ediplerin katıldığı meclisler ve panayırlar hem sosyalleşmenin hem de haber ve bilgi edinmenin aracıydı.

Valilerin, ediplerin ve şairlerin hiciv oklarından kendini koruması ve övgüler alması halife ve halk nezdinde başarı algısını da etkilemekteydi. Bunun bilincinde olan Abbâsî valileri ediplere ve şairlere önem vermede ve ihsan hususunda halifelerden ve vezirlerden geri kalmamışlardı. Bir edip veya şairin valiyi öven bir şiiri ödüllendirildiğinde diğer edip ve şairler hatta halktan kimseler de valilere beğeneceği derecede etkileyici methiyeler sunarak kazanç elde etmeye çalışıyorlardı. Valilerin prestijini artıran bu durum aynı zamanda ve propagandalarının ve olumlu algılarının geniş kitlelere ulaşmasını sağlamaktaydı.

Emevîler döneminde ihsan ve atıyye amacıyla gelen şairler “Sü’âl/Dilenciler” olarak adlandırılırdı. Abbâsîler döneminde valilik de yapan Hâlid b. Bermek gelen şairleri “Züvvâr/Ziyaretçiler” olarak adlandırması¹ onlara verilen önemi göstermekteydi. Bununla beraber edipler ve şairler çeşitli sebeplerle hilafet merkezi veya valilerle anlaşamayarak farklı akıbetlere duçar olabildikleri gibi valiler de edip ve şairlerin hiciv oklarına hedef olabilmekteydi.

Abbâsîler ihtilâlle başa geldiklerinden valiler ilk zamanlarda kamuoyunda itibar sahibi olan ve görüşlerine itibar ettikleri edip ve şairlerden de propaganda amacıyla istifade ettiler. Mesela Seffâh’ın ilk Mekke valisi Davud b. Ali el-Abbâsî, Emevîler döneminde yönetimi hicveden bir şair olan Südeyf’i hapisten çıkardı. O, Mekke’de Hâşimoğulları’nın devletinin kurulmasının yakın olduğuna dair Mescid-i Haram’da Mekke ehliyle konuşmuş; bu sebeple Emevîler’in Mekke valisi Velîd b. Urve onu hapse atak ona işkence yaptırmıştı. Abbâsî valisi tarafından özgürlüğüne kavuşan Südeyf, Mekke’de halkın ortasında Hâşimoğulları’nı öven bir şiir söyledi. Vali ayrıca onu minbere çıkarttı ve hutbe vermesini sağladı. Südeyf halka verdiği etkili hutbesinde Emevîler’in zulümlerini eleştirdiği gibi Hz. Abbas’ı ve oğullarını övdü.² Valilerin Abbâsî otoritesini oturtmak için ilk zamanlarda şairlerden aldıkları bu tarz destekler önemli bir etkiye sahip oldu.

¹ Sıbt İbnü’l-Cevzî, **Mir’ât**, c. 12, s. 355; Demirayak, **Abbâsî Edebiyatı Tarihi**, s. 53.

² Fâkihî, **Ahbâr**, c. 3, s. 145-148.

Abbâsî valileri, edip ve şairleri çeşitli şekillerde ve sebeplerle himaye ederdi. Özellikle hanedan mensubu valiler için şairlerin övgü dolu şiirleri sosyal anlamda üstünlüğün yanı sıra itibar açısından da büyük önem taşırdı. Veliahtlık mücadelesini her ne kadar kaybetse de Kûfe valiliği yaptığı dönemde İsa b. Musa edip ve şairleri himaye ederek konumunu güçlendirmek istedi. Meşhur şairlerden Ebû Dülâme saygı duyduğu vali İsa'ya bir mektup yazarak onu övdüğü gibi yazdığı şiiri de gönderdi. Vali İsa oldukça beğendiği bu şiir karşılığında şaire 100 bin dirhem ihsan etti.¹

Valilerin askerî başarıları da edipler ve şairler tarafından övülürdü. Böylece valilerin başarıları gelecek nesillere aktarıldığı gibi halk arasında da şöhret ve başarıları yayılırdı. Valilere yazılan bu şiir ve övgüler karşılıksız kalmaz edebî değeri ölçüsünde ödüllendirilirdi. Hârûnürreşîd'in Horasan valisi Fazl b. Yahya orada başarılı valiliğinde halk için birçok mescit ve ribâtlar inşa etti. Orta Asya'ya doğru seferlerde bulundu. Üşrûsene meliki ona itaat etti. Fazl, Horasan'da çoğunluğu İranlılar'dan oluşan adına el-Abbâsiyye adını verdiği özel bir de ordu kurduğu gibi bunlardan 20 bin askeri de Bağdat'a gönderdi. Onun bu başarıları şair ve edipler nezdinde de medih ve övgülere nâil oldu. Fazl'ın kurduğu ordunun yanı sıra başarılı yöneticiliği hakkında Mervân b. Ebî Hafsa uzun ve sanatlı bir methiye inşad etti. Methiyeyi oldukça beğenen vali Fazl ona 100 bin dirhem ve giysiler vererek ödüllendirdi.²

Horasan valisi Ali b. İsa b. Mâhân da valiliğinin ilk dönemlerinde başarıları sebebiyle edipler ve şairler tarafından övüldü. O, Kabil ve Kandeher'a kadar olan bölgede fetih hareketlerinde bulundu. Başarılı geçen bu fetihlerle beraber birçok ganimet de ele geçirildi. Şairler de onun bu başarılarını övmekten geri durmadılar. Meşhur şairlerden Ebü'l-Azâfir vali için yazdığı şiirlerde onu Zülkarneyn'e benzeterek onun doğu ve batıyı fethettiğini söyleyerek methetti. Belki de Ali b. İsa'nın ileride Horasan bölgesinde başına buyruk davranmasının en önemli sebeplerinden birisi elde ettiği güç ve kuvvetin yanı sıra etrafındakilerin verdiği aşırı destek ve övgüler oldu.³

Bir anlamda medya görevi gören edip ve şairlerin valileri öven şiirler yazarak inşad etmeleri her iki taraf açısından faydalı olurdu. Valiler böylece halk nezdinde

¹ İbn Abdürabbih, **el-İkd**, c. 1, s. 221.

² Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 257-258.

³ İbn Zâfir, **Ahbârü'd-Düvel**, c. 2, s. 325.

itibarlarını ve şöhretlerini artırmakta şairlerde şiirlerinin edebî değeri ve valinin cömertliği ölçüsünde ödüllendirilmekteydi. Kendisi de edip ve şair olan¹ vali Abdullah b. Tâhir onları kollar, ihsan ve atıyyelerle ödüllendirirdi. Nitekim başarılı bir valilik yapan Abdullah cömertliği ve edipleri himayesi dolayısıyla çokça meşhurdur. Onun Mısır valiliğinde konağının kapısında şairler uzun kuyruklarda beklerdi.² Mesela bir şair ona sunduğu güzel bir methiye sayesinde 5 bin dirhem hediye aldı.³ Ahmed b. Mutîr adlı şairle vali Abdullah arasında bu anlamda ilginç bir diyalog yaşandı. Ahmed b. Mutîr, Abdullah b. Tâhir'e cömertliğini öven belirtten bir şiir söyledi. Bunun üzerine Abdullah ona bu şiirin câizesinin ne kadar olduğunu ve ne kadar vermesi gerektiğini sordu. Şair 5 bin dirhem deyince Abdullah bunu kabul etti. Sonra da Abdullah bu şiirin değerinin 100 bin dirhem olduğunu söyledi.⁴

Kendisi de mevaliden olan Abdullah b. Tâhir edebî niteliğine göre Arap edip ve şairlerini ödüllendirmekle beraber Emevîler döneminde başlayan ve Abbâsîler döneminde de oldukça etkili olan Araplar'a karşı diğer milletlerin üstünlüğünü savunan Şuûbiyye⁵ hareketine mensup edip ve şairleri de kollardı.⁶ Bu harekete mensup olan ve hicivleriyle tanınan meşhur şair Di'bil, bir defasında Abdullah b. Tâhir'e sunduğu övgü dolu şiirle validen 5 bin dirhem, bir câriye ve bir at almayı başardı.⁷ Abdullah'ın babası Tâhir b. Hüseyin de Şuûbiyye hareketini desteklerdi; Hüseyin Allân eş-Şuûbî'ye (ö. 218) Arap kabilelerinin kusur ve ayıpları hakkında yazdığı *Kitâbu'l-Meydân fi'l-mesâlib* adlı eseri sebebiyle otuz bin dirhemle ödüllendirdi.⁸

¹ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe Dîneverî İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-Suarâ*, 2c., thk. Ahmed Muhammed Şakir, Dârü'l-Maârif, Kahire, 1982, c. 1, s. 87; Hasan Soyuppek, "Abdullah b. Tâhir'in Şiir ve Şarkıları", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 25, 2010, s. 105-106.

² İbn Ebû Tâhir, *Târîh*, s. 89-90.

³ İbn Abdürabbih, *el-İkd*, c. 1, s. 266.

⁴ İbn Abdürabbih, *el-İkd*, c. 1, s. 266-267.

⁵ Şuûbiyye hakkında detaylı bilgi için bkz. Mustafa Kılıçlı, *Arap Edebiyatında Şu'ûbiyye*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992; Zâhiye Kaddûre, *eş-Şu'ûbiyye ve Eseruhâ'l-İctimâ'î ve's-Siyâsî fi'l-Hayâtî'l-İslâmiyye fi'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut, 1988.

⁶ Hasan Soyuppek, "Tâhirî Devletinin Kurucusu Tâhir b. Hüseyin'in Şiirleri ve Vasiyyeti", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 35, 2015, s. 8-9.

⁷ İbn Abdürabbih, *el-İkd*, c. 1, s. 265-266.

⁸ Ahmed Emîn, *Duhâ'l-İslâm*, 3c., Mektebetü'l-Usre, Kahire, 2003, c. 1, s. 87; Soyuppek, "Tâhirî Devletinin Kurucusu Tâhir b. Hüseyin'in Şiirleri ve Vasiyyeti", s. 11.

Nüfuzlu valilerin etrafında bulunan şairlerin onları övdükleri ve beğenecekleri şiirler yazarak yüzlerce, hatta binlerce dinar veya dirhem alması önemli bir maddi kazanç sağlamaktaydı. Bu paraların hangi bütçeden verildiği konusu ayrı bir soru olarak durmaktadır. Nitekim valilerin ediplere ve şairlere verdiği ihsanlar zaman zaman hilafet merkezi tarafından olumsuz karşılanırdı. Abbâsî devlet kurumlarının hemen hepsi üzerinde etkin olan Mansûr, devlet harcamaları konusunda önemli bir hassasiyete sahipti. O, Ma'n b. Zâide'yi Yemen valiliği döneminde iyi yöneticilik yapamamak konusunda suçladı ve delil olarak da bir şaire bir beyit için bin dinar vermesini gösterdi. Akabinde vali Ma'n'ın övüldüğü beyti de söyledi. Ma'n ise savunma olarak parayı verdiğini fakat o beyit için değil, arkasından beytin devamı olan mısra için verdiğini söyleyerek o mısraları okudu. O mısralarda ise Ma'n'ın Mansûr'u Râvendiyeye olayında kurtardığı anların methi zikredilmekteydi. Mansûr bu durum karşısında mahcup olarak bir şey diyemedi.¹

Cömertliğiyle meşhur olan Ma'n b. Zâide hakkında edipler ve şairler tarafından yazılan şiir ve övgüler halifeleri bile imrendirirdi. Methiyeleriyle tanınan Arap şairi Mervân b. Ebî Hafsa, halife ve vezirler olmak üzere devlet büyüklerine yazdığı methiyeleriyle büyük bir servet edindi. Bununla beraber o, vali Ma'n b. Zâide ile de güzel ilişkiler kurdu ve ona sunduğu methiyelerle önemli bir gelir elde etti. Ma'n hakkındaki bir methiyesini mübalağalı bulan Mansûr ile Mehdî'nin, şairi bir yıl boyunca saray meclislerine kabul etmediği rivayet edilir.²

Edip ve şairlerin valileri ziyareti ve onlarla muhabbetleri sadece aşırı övgü ve câize almaktan ibaret değildi. Zaman zaman onlar, valileri hikmetli şiirlerle nasihatler de verilebilirdi. Emevî ve Abbâsî dönemlerinde yaşamış olan ve nüktedan şairlerden olan Basralı Ebû Dühmân aynı zamanda kâtiplik yapardı. Ebû Dühmân bir vesileyle İrminiyye eyâletine yolu düştü ve vali Saîd b. Selm'in yanına uğradı. Valiyle görüşmek için hâcib tarafından diğer insanlar gibi uzun süre bekletildikten sonra valinin meclisine girebildi. Valiyle görüşmesinde Ebû Dühmân güzel ve edebî sözlerle validen

¹ İbn Abdürabbih, **el-İkd**, c. 2, s. 40.

² İbn Abdürabbih, **el-İkd**, c. 3, s. 248-249.

maddi bir beklentisi olmadığını, iyi bildiği kâtiplik için valinin huzuruna geldiğini söyleyerek yöneticilerin nelere dikkat etmeleri gerektiği hususunda bir şiir inşad etti.¹

Valilerin cömertlik veya cimrilikleri de edipler nezdinde karşılaştırılarak övgü veya yergiye sebep olurdu. Mesela meşhur edip ve şairlerden Rebâtü'r-Rakî, vali Yezîd b. Üseyd'in yanına gittiğinde ondan fazla ilgi görmediği gibi ondan cefa gördü. Bu durum cömertliğiyle meşhur Yezîd b. Hâtîm'e ulaşınca Rebîa'ya bolca hediye ve para gönderdi. Rebîa da meşhur bir şiirinde iki valiyi karşılaştırarak, Süleym kabilesinden olan Yezîd'in (Yezîd b. Üseyd) servetini itlaf ettiğini söyleyerek yerer; Ezd kabilesinden Yezîd'in (Yezîd b. Hâtîm) servetini biriktirdiğini söyleyerek ondan övgüyle bahsetti.² Bir başka rivayete göre ise Yezîd b. Sâbit adlı şair Yezîd b. Hâtîm'i cömertliği sebebiyle över; Yezîd b. Üseyd'i ise şu beytiyle hicvetti: *"Çağrılma açısından iki Yezîd arasında fark vardır; bunlar Süleym kabilesine mensup Yezîd ile Ağarr b. Hâtîm'dir."* Bu hususta birçok beyit bulunur. Bu beyitlerde Yezîd b. Hâtîm diğer Yezîd b. Üseyd'e göre meziyet ve cömertliğiyle sıkı övülür.³

Valilerin sosyalleşmesinin ve eğlenmesinin yanında ilmî olarak da kendilerini geliştirdiği meclisler, edip ve şairlerin kendilerini göstererek ihsan ve atıyye aldıkları önemli yerlerdi. Sicistan valisi Feth b. Haccâc şiiri severdi ve Sistân şairleri onun için şiir bestelerdi. Bir gün vali, meclisinde kendisine okunan şiiri beğenmedi. Başka bir gün de kurulan mecliste ediplerden Ammâr b. İsa, valiye beğeneceği bir şiir okuyacağını söyledi; ona okuması emredilince valiyi öven şiirini inşad etti. Vali Feth şiiri beğenerek Ammâr'ı kendi yanına oturttu ve ona on bin dirhem ihsan etti.⁴

Basra'ya vali olarak atanan vali Muhammed b. Ebî'l-Abbas edip ve şairlerle vakit geçirmeyi severdi. Nitekim meclisinde daima hazır bulunan edip ve şairler onun için medih içeren şiirler yazardı. Meclisteki şarkıcı Hakemü'l-Vâdî de yazılan şiirleri vali için bestelerdi. Bir gün vali içinde 4.000 dirhem bulunan bir torba istedi ve *"Kim beni coşturacak bir şarkı söylerse bu torba onundur"* dedi. Hakemü'l-Vâdî hezec

¹ Ebû Abdullah Muhammed b. Davud İbnü'l-Cerrâh, **el-Varaka**, thk. Abdüvehhab Azzâm, Abdüssettar Ahmed Ferrâc, Dârü'l-Maârif, Kahire, t.y., s. 66-69.

² Ezdî, **Târîh**, c. 1, s. 432.

³ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 5, s. 527.

⁴ **Târîh-i Sistân**, s. 161.

makamında bir şarkı söyledi ve vali Muhammed şarkıyla coşarak, ayaklarını ve başını salladı. Sonra da torbanın Hakem’e verilmesini emretti.¹

Valiler kimi zaman da meşhur edipleri meclislerine kabulünde onlarla hasbihal ederek güzel vakit geçirirdi. Mesela Horasan valisi Ebû Müslim 136 (753-54) yılında hac yolculuğuna çıktığı sırada Kûfe’ye de uğradı. Yakın adamı olan Yaktîn b. Musa’ya Kûfe’de şakacılığı ve hazırcevaplığıyla ünlü olan Cûhâ’nın ve şehrin meşhur yemeği olup et, şeker ve pirinçten yapılan Cûzâbe adlı yemeğin getirilmesini emretti. Bunun üzerine Ebû Müslim’e hemen Cûzâbe ile çeşitli yemekler getirildi. Sonra valinin huzuruna Cûhâ getirildi. Ebû Müslim, Cûhâ ve Yaktîn bir odadaydılar; yanlarında başka kimse yoktu. Cûhâ kapının kenarını tuttu ve sonra, “*Ey Yaktîn, hanginiz Ebû Müslim’siniz?*” dedi. Bunun üzerine Ebû Müslim güldü ve onunla sohbet etti. Cûhâ ona bazı şakalar daha yaparak eğlendirdi. Ebû Müslim onu beş bin dirhemle mükafatlandırdı.²

Bütün bunlarla birlikte çeşitli sebeplerle valilerle anlaşılamayan edipler ve şairler yeri geldiğinde onları yermekte ve hicivler söylemekteydi. Övgü dolu yazılan her şiir ve övgü valilerin nasıl ki itibarını olumlu etkilemekteyse edip ve şairlerin eleştiri ve hiciv okları da valilerin itibar ve otoritelerini olumsuz etkilemekteydi.

Valiyle yaşadığı sorunlar sebebiyle kötü sona uğrayan en önemli ediplerden biri İbnü’l-Mukaffa idi. Fars asıllı olan İbnü’l-Mukaffa, baba mesleği kâtipliğini devam ettirdi. Babasının onunla ilgilenmesiyle Basra’da ciddi bir eğitim aldı.³ Aileden gelen tecrübelerin yanı sıra yetenekli bir de kâtip olan İbnü’l-Mukaffa Abbâsîler döneminde konumunu koruduğu gibi hanedan mensubu Basra valisi Süleyman b. Ali’nin ve yine hanedandan Kirman valisi İsa b. Ali’nin kâtipliğini yaptı.⁴ Sonradan Basra valisi Süfyân b. Muâviye ile arası bozulan İbnü’l-Mukaffa, valiye gıyabında söver, annesi hakkında kötü sözler sarf ederek onu aşağılardı. Rivayetlere göre valinin burnunun büyük olması sebebiyle valinin huzuruna girdiğinde, tahkir amacıyla, “*İkinize selam*

¹ Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 240-241.

² Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 269.

³ Mustafa Demirci, “Abdullah İbnü’l-Mukaffâ’nın “Risâletü’s-Sahabe” Adlı Risâlesi: Takdim ve Tercüme”, **İSTEM: İslâm San’at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi**, c. 6, Sayı 12, 2008, s. 218-219.

⁴ Demirci, “Abdullah İbnü’l-Mukaffâ’nın “Risâletü’s-Sahabe” Adlı Risâlesi: Takdim ve Tercüme”, s. 218-221.

olsun!” derdi. Bir keresinde de valinin “*Sustuğuma hiçbir zaman pişman olmadım.*” demesi üzerine İbnü’l-Mukaffa; “*Doğru söyledin, senin dilsizliğin konuşmandan daha hayırlıdır*” diyerek aşağıladı.¹

İbnü’l-Mukaffa’nın valiyle arasının kötü olmasıyla birlikte halifenin de tepkisini çekmesi onun sonunu getirmişti. Basra valisi Süleyman b. Ali, kendisine sığınan isyancı kardeşi Abdullah için Mansûr’dan emân istemiş halife de bunu kabul etmişti. O sırada Abdullah b. Ali’nin bir diğer kardeşi İsa’nın kâtibi olan İbnü’l-Mukaffa, Abdullah için hileye başvurulması çok zor ve halifeyi iğneleyici bir dilde sağlam bir emân yazdı. Emân, Mansûr’a ulaşınca metinde hileye başvurabileceği herhangi bir açık durum bulamamasının yanında ona ağır gelen yemin ifadeleri içermesi üzerine metni yazan İbnü’l-Mukaffa’ya öfkelenildi. Bu sebeple Basra’ya Süleyman’dan sonra atanan vali Süfyân b. Muâviye’ye onu öldürme emri verdi. Hanedan mensubu İsa b. Ali, bir iş sebebiyle İbnü’l-Mukaffa’yı vali Süfyân’a yollamak istedi fakat o aradaki gerginlikler sebebiyle gitmek istemedi. İsa b. Ali’nin ona garanti vermesiyle valinin yanına gitmek zorunda kaldı. İbn Mukaffa, konağının kapısına kadar gelince onun vali tarafından ortadan kaldırılması için fırsat doğdu. Görevliler onu konaktan içeriye alıp, bir süre sonra da uzuvlarını keserek tandır ateşine atarak öldürdü. İsa b. Ali, İbn Mukaffa’yı Süfyân’ın öldürdüğünü anlayınca onu halifeye şikâyet etti. Mansûr da ortalığı yatıştırmak amacıyla onu azletti.² İbn Mukaffa’nın öldürülme sebebi olarak fikirleri veya yazdığı risalelerinde Mansûr’a yönetim hakkında yaptığı eleştirilerin de etkili olduğu iddia edilir.³ Kanaatimizce öldürülmesinde bu eleştirilerin yanı sıra Basra valisiyle aralarındaki husumeti ve emân konusunda halifeyle yaşadığı sorunlar da etkili oldu.

Valiler her ne kadar kendilerini hicveden şairlere baskı kursalar da şairlerin onların af dilemeleri karşısında geri adım atabilirlerdi. Bu durum da valilerin güç, itibar ve otoritesini artırması açısından da önem taşırdı. Mansûr’un Medine valisi Hasan b. Zeyd’i şair Verd b. Âsım şiirlerinde hicvetti. Bunu duyan vali, onu görevlilerine

¹ Sıbt İbnü’l-Cevzî, **Mir’ât**, c. 12, s. 165-167.

² İbn A’sem el-Kûfî, **el-Fütûh**, c. 4, s. 384-86; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. 13, s. 384-385.

³ Shlomo Dov Goitein, **Dirasât fi’t-Târîhi’l-İslâmî ve’n-Nüzûmi’l-İslâmiyye**, İngilizce’den Arapça’ya çev., Atiye Kavsî, y.y., Kuveyt, 1980. s. 61-63; Demirci, “Abdullah İbnü’l-Mukaffâ’nın “Risâletü’s-Sahabe” Adlı Risâlesi: Takdim ve Tercüme”, s. 218-222.

arattırdı. Şair Verd bunu öğrenince Medine’den kaçmak zorunda kaldı. Aradan bir süre geçtikten sonra valinin huzuruna gelerek af dilediği gibi bir şiir inşad ederek ona övgüler dizdi. Vali ise bir düşman kaybetmektense dost bir edip kazanmanın daha mantıklı olacağına kanaat getirerek onu affetti ve yanına oturttu.¹

Edipler, valilerle olumlu ilişkileri muvacehesinde ödüllendirildiği gibi olumsuz ilişkileri sebebiyle ödüllerden mahrum hale getirilerek de cezalandırılırdı. 198 (813-14) yılında hacca giden şair Di‘bil Bağdat’a dönmeyerek Mısır’a, vali Muttalib b. Abdullah’ın yanına gitti. Vali Muttalib ona ihsanlarda bulundu ve Asvan’a âmil tayin edildi. Di‘bil, Bağdat’tan uzak bu yerde gurbet hayatı yaşadı ve sıra hasretiyle ilgili meşhur şiirlerini yazdı. Bir müddet sonra vali Muttalib ile arasının açılması sebebiyle onu ağır bir dille hicvetti. Bu sebeple Di‘bil görevinden alınarak cezalandırıldı.²

Şairlerin valilere hiciv okları yönelmeleri onlar nezdinde çeşitli tepkilere sebep olurdu. Bu tepkiler zaman zaman hayatî sonuçlar doğurur, edip ve şairlerin öldürülmelerine bile sebep olabilirdi. Zındıklıkla itham edilen Beşşâr b. Bürd adlı şair vezir Yakub b. Davud’un kardeşi Sâlih, Musul’a vali tayin edildiği zaman onu hicvetti ve onunla ilgili olarak, “*Onlar, kardeşin Sâlih’i minberlerin üzerine yükselttiler fakat minberler kardeşinden şikâyetçidirler.*” dedi. Yakub kardeşi Sâlih’in şair Beşşâr tarafından hicvedildiğini duyunca Mehdî’nin huzuruna giderek onun aleyhinde konuştu. Bunun üzerine Mehdî, Beşşâr’ın huzuruna getirilmesini istedi fakat Yakub, Beşşâr’ın Mehdî’ye gelerek onu methederek affına mazhar olacağından korktu. Bu sebeple adamlarını görevlendirerek Beşşâr’ı şiddetli akan bir dereye atırarak öldürttü.³

Halk ve edipler tarafından sevilen cömert valilerin vefat etmesi de şairler tarafından onların meziyetlerini öven ve onlara özlemlerini dile getiren mersiyeler yazılmasını sağlardı. Kendisi de şair olan Abdullah b. Tâhir cömert, yardımsever, ilim sahibi, marifet ehli ve tecrübeli bir valiydi. Edip ve şairleri de himaye eden bir vali olması

¹ İbn Kuteybe, **Uyûnü’l-Ahbâr**, c. 3, s. 120.

² Ebü’l-Abbâs Abdullah b. Muhammed b. Ca‘fer İbnü’l-Mu‘tez, **Tabakâtü’ş-Şuarâ**, thk. Abdüsettâr Ahmed Ferrâc, Dâru’l-Maârif, Kahire, 1956, s. 264-268; el-İsfahânî, **Kitâbü’l-Egânî**, c. 20, s. 322; İbn Asâkir, **Târîh**, c. 17, s. 275.

³ el-İsfahânî, **Kitâbü’l-Egânî**, c. 3, s. 171-172; İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 6, s. 86-87; Öldürülmesiyle ilgili farklı rivayetler de mevcuttur. Bkz. İbn Asâkir, **Târîh**, c. 7, s. 610-616; Safedî, **el-Vâfi bi’l-Vefeyât**, c. 10, s. 85-87.

hasebiyle vefatı akabinde birçok şair onun cömertlik ve iyiliklerini işleyen mersiyele yazdılar. Abdullah hakkında söylenen mersiyelelerin en beğenileni ise Ebü'l-Gumr et-Taberî'nin yazmış olduğu mersiye olmuştu.¹

Ölümü üzerine en çok mersiye inşad edilen valilerden biri de cömertliğiyle darb-ı mesel haline gelen vali Ma'n b. Zâide eş-Şeybânî'ydi. Onun için de birçok edip ve şair vefatı akabinde mersiyele kaleme aldı ve güzel hasletlerini dile getirdi.² Mersiyelelere konu olan bir diğeri vali de cömertliğiyle meşhur Yezîd b. Hâtim el-Mühellebî'ydi. Yezîd b. Hâtim, Mısır valiliğinden azledildiğinde de meşhur şairlerden Rebîatü'r-Rakî, cömert bir vali olan Yezîd için Mısır halkının ona ağladığını belirttiği bir şiir inşad etti.³ Halka karşı ihsanın yanı sıra edip ve şairlere karşı cömertliğiyle gönüller fetheden Yezîd b. Hâtim'in huzuruna giden bir şair onun öldüğünü haber alınca ardından hasletlerini ele alan güzel ve uzun bir mersiye söyledi.⁴

V. ÜMEYYEOĞULLARI VE TARAFTARLARI

Hiz. Peygamber'in (s) doğduğu Mekke'de idarede etkili olan Ümeyyeoğulları'yla Hiz. Peygamber'in (s) kabilesi olan Hâşimoğulları arasında geçmişe dayalı rekabet bulunmaktaydı.⁵ Hiz. Peygamber'in (s) nübüvvetle görevlendirilmesi Hâşimoğulları'nı Ümeyyeoğulları'na karşı mücadelede öne geçirmesi ve Mekke'de kurulu düzenlerine zarar vermesi Ümeyyeoğulları'nın Hiz. Peygamber (s) ve İslâm ile daha çetin bir mücadeleye girmesine sebep oldu. Mekke'nin fethine kadar da çoğu Ümeyyeoğulları mensubu İslâm'a geç girdi.⁶ Ümeyyeoğulları'nın lideri konumundaki Ebû Süfyân ve oğlu Muâviye ise ancak Mekke'nin fethiyle beraber Müslüman oldular.⁷

Hiz. Peygamber'in (s) ardından Ebû Süfyân'ın oğulları Râşid Halifeler devrinde idarî görevler aldı. Hiz. Osman şehit edildiğinde ise akrabalık bağı dolayısıyla Şam valisi Muâviye, halife Hiz. Ali ve oğullarıyla mücadeleye girişti. Müslümanlar arasında fitnelere sebep olan bu süreçte Hiz. Ali'nin vefatının ardından hilafete gelen Hiz. Hasan,

¹ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 7, s. 14-16.

² İbn Abdürabbih, **el-İkd**, c. 3, s. 248-249.

³ İbn Abdürabbih, **el-İkd**, c. 1, s. 258.

⁴ İbn Abdürabbih, **el-İkd**, c. 1, s. 258.

⁵ Sarıçam, **Emevî-Hâşimî İlişkileri**, s. 88-100.

⁶ Demircan, **Emevîler**, s. 29-30; Âdem Apak, **Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi -3: (Emevîler Dönemi)**, Ensar Yayınları, İstanbul, 2016, s. 20.

⁷ İbn Hişâm, **es-Sîre**, c. 2, s. 402-403.

Muâviye lehine hilafet iddiasından çekilmek zorunda kaldı.¹ Böylece İslâm tarihi kaynaklarında *âmü'l-cemâa* (birlik yılı) olarak adlandırılan 41 (661) yılında Muâviye'nin halifeliğine biat edildi.²

Yaklaşık bir asır süren Emevî hâkimiyeti, Abbâsî ihtilâl hareketinin başarıya ulaşmasıyla sona erdi. Bu askerî hareket neticesinde Ümeyyeoğulları'na mensupların bir kısmı öldürüldü, bir kısmı affedildi ve bazıları da kaçmayı başardı. Kaçmayı başaran çok az kimseden biri olan Emevî halifesi Hişâm b. Abdülmelik'in torunlarından Abdurrahman b. Muâviye, Mısır üzerinden Kuzey Afrika'ya sığınabildi. Abbâsîler'in onları burada da rahat bırakmayacağını anlayan Abdurrahman çareyi, birçok Emevî destekçisi ve askerinin bulunduğu Endülüs'e (137/755) geçmekte buldu. Orada Endülüs Emevî Emirliği'ni (756-1031) kurarak Emevî hâkimiyetini Endülüs'te devam ettirdi.³

Yaklaşık bir asır boyunca iktidarda bulunan ve çeşitli uygulamalarıyla Müslümanlar'a özellikle de iktidarı ele geçirme noktasında rakip gördükleri Hâşimoğulları'na baskı uygulayan Ümeyyeoğulları mensuplarından kaçamayanlarsa Abbâsîler tarafından sert tedbirlere ve katliamlara maruz kaldı.⁴ Bu katliamlar yılların getirdiği intikam ve öç alma duygusuyla beraber iktidarı ele geçirmek için düşmanı ortadan kaldırma gerekliliğinin verdiği bir refleksli. Ayrıca bunda Abbâsî ihtilâl hareketi lideri İmam İbrahim'in Emevî halifesi II. Mervân tarafından Humeyme'de tutuklanması ve Harran'daki hapiste öldürtülmesinin de etkisi büyüktü (Muharrem 132/Eylül 129).⁵ Nitekim yeni halife Ebü'l-Abbâs, bu süreçte akıttığı kanlar sebebiyle *Seffâh* (çok kan akıtan/dökücü) olarak adlandırdığı gibi eyâletlerde de valiler Ümeyyeoğulları ve destekçilerinin kanlarını akıttı ve onlara karşı takibata giriştiler.

¹ Demircan, **İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi**, s. 61-63.

² Taberî, **Târîh**, c. 5, s. 324.

³ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 500; Özdemir, **Endülüs**, s. 41-42; Mehmet Özdemir, **Endülüs Müslümanları (Siyasî Tarih)**, TDV Yayınları, Ankara, 2012, s. 83-84.

⁴ Ali Aksu, Emevîler'in katliama uğratılması hakkındaki rivayetleri ve bu hususta Ebü'l-Abbâs'ın rolünü değerlendirmiştir. bkz. Ali Aksu, "Emevîler'in, Abbâsîler Tarafından Soykırıma Uğratılması ve Ebü'l-Abbâs'ın Bu Soykırımdaki Rolü", **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 4, 2000, s. 259-268; İlknur Apak Emevîler'e karşı yürütülen bu faaliyetleri zikretmiştir. Bkz. İlknur Apak, **İhtilâlden İktidara Abbâsîler: (Ebü'l-Abbâs es-Seffâh Dönemi)**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2019, s. 119-125.

⁵ **Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsiyye**, s. 363, 391-403.

İlk valilerin hanedan ailesine mensup olması dolayısıyla Ümeyyeoğulları'nı ve destekçilerini katleden valilerin çoğunluğu Abbâsî hanedanındandı. Bu süreç Abbâsîler'in ilk yıllarında gerçekleşmiş, sonrasında ise Ümeyyeoğulları Abbâsî topraklarında bazı kalkışmaların dışında etkin olamadıkları gibi destek de bulamamışlardı.

Ümeyyeoğulları'na karşı en kanlı süreç eski başkentleri Dımaşk'ta gerçekleşti. Şam valiliğine de atanan Abdullah b. Ali, Ramazan 132/Nisan 750 tarihinde Dımaşk'a gelerek şehri kuşattı. Abdullah, şehrin en önemli âlimlerden olan Yahya b. Bahr'ın evine sığınanlara emân verdi ve halkın birçoğu oraya sığındı. Direnemeyeceğini anlayan şehir Abbâsî kuvvetlerine teslim oldu.¹

Vali Abdullah b. Ali, Dımaşk merkez câmisine gelerek halka orada meşhur hutbesini okudu. O, Abbâsîler'in Ümeyyeoğulları'na uyguladığı katliamları meşrulaştıracak bir hutbe irad etti. Ümeyyeoğulları'nın düşmanlığı ve zulmünü anlattıktan sonra onların Allah'ın (c) dinini oyuncak haline getirdiklerini, günah, zulüm ve haramları helalleştirdiklerini, Muhammed (s) ümmetine sıkıntı çektirdiklerini, ahkâmı bozup, hadleri aştıklarını ve bu minvalde çirkin işler yaptıklarını, bu sebeple Allah'ın (c) da Ümeyyeoğulları'na hak kılıcını -yani Abbâsîler'i- musallat ettiğini söyledi.²

Askerlerin şehre girmesiyle vali Abdullah b. Ali'nin emriyle Ümeyyeoğulları mensubu ve destekçisi birçok kimse öldürüldü.³ Bir rivayete göre ise Seffâh ona “Ümeyyeoğulları'ndan intikamını al!” diye bir mektup gönderdi. Bunun akabinde eyâlet bazında Ümeyyeoğulları ve takipçileri aranarak yakalandı ve birçoğu öldürüldü.⁴

Abdullah b. Ali bu takibat ve katliamları, mezarlardaki Emevî halifelerine kadar ulaştı. O, adalet ve takvasıyla diğer Emevî halifelerinden ayrılan Ömer b. Abdülaziz hariç Emevî halifelerinin mezarlarını açtırdıktan sonra cesetleri sağlam olanları

¹ Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 356-357.

² Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 356-357.

³ Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 356-357.

⁴ Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 356-357.

kırbaçlattı; sonra da ceset ve kemiklerini yaktırdı.¹ Abdullah b. Ali de Ümeyyeoğulları'na karşı yürüttüğü yoğun kan dökme politikası sebebiyle tıpkı halife Ebü'l-Abbas gibi *Seffâh* (çok kan akıtan/dökücü) olarak adlandırıldı.² Nitekim Abdullah b. Ali'nin bu katliamları o günlerde şairlerin şiirlerine konu oldu ve bu şiirlere de o, *seffâh* olarak isimlendirildi.³

Abdullah b. Ali, Emevîler'e karşı giriştiği intikam hareketine nefsanî duygularını da kattı. Emevî halifesi Hişâm b. Abdülmelik'in (ö. 125/743) hanımı olan Abde bt. Abdullah b. Yezîd güzelliğiyle meşhur bir kadındı. Abdullah, Dımaşk'a girdiğinde Abde'yi de kendi nikâhına almak istedi. Abde ise onunla evlenmek istemedi. Bunun üzerine Abdullah, onun karnının deşilerek öldürülmesini emretti. O, yaptığı bu rezillik karşısında çok kınandı hatta Mansûr bu olayı hatırladıkça ona lanet ederdi.⁴

Dımaşk'ın kontrolünün akabinde Filistin bölgesine giden vali Abdullah b. Ali orada Ümeyyeoğulları'na haber göndererek yeni halife Seffâh'ın Ümeyyeoğulları hakkında hayırlı tavsiyelerde bulunduğunu, onlara iyilik yapılmasını, divana yazılmalarını ve mallarını onlara iade etmelerini emrettiğini söyledi. Bunun üzerine Ümeyyeoğulları'nın büyüklerinden seksen üç kişi valinin yanına geldi. Bunlar arasında Ümeyyeoğulları'ndan Abdülvâhid b. Süleyman b. Abdülmelik, Ebân b. Muâviye b. Hişâm, Abdurrahman b. Muâviye gibi önemli kişiler vardı. Onlardan Abdurrahman b. Muâviye daha önce kendisine iyilik yaptığı biriyle karşılaştı. O, Abdurrahman'a buradan kaçmasını çünkü Abdullah b. Ali'nin onlara kötülük yapacağını söyleyerek gafil davranmamasını istedi. Bunun üzerine yukarıda zikredildiği üzere Endülüs'e kadar kaçarak Emevî hâkimiyetini orada devam ettirdi. Vali, onlardan gafil davranarak gelenler için bir kabul mekânı hazırlattı. Her biri için kılıç ve demir harbeler taşıyan görevliler getirtti ve onları Ümeyyeoğulları'nın üzerine saldırtarak hepsini öldürttüğü gibi mallarına da el koydu.⁵

¹ Ya'kûbî, *Târîh*, c. 2, s. 356-357; Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, c. 6, s. 71-72; *Kitâbü'l-Uyûn ve'l-Hadâik*, c. 3, s. 206-207.

² Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, c. 6, s. 74.

³ İbn Zâfir, *Ahbârü'd-Düvel*, c. 2, s. 284.

⁴ Belâzürî, *Ensâb*, c. 4, s. 265.

⁵ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, c. 2, s. 166-169.

Abdullah b. Ali'nin Ümeyyeoğulları'ndan müctehitlerinden ve âbidlerinden olan Abdülvâhid b. Süleyman'ı öldürerek mallarına el koyması üzerine bunu duyan Seffâh üzüldü ve mektupla kendisini bilgi vermeden Ümeyyeoğulları'ndan bir kimseyi öldürmemesini emretti.¹

Kûfe'nin ardından Mekke ve Medine'ye atanan Davud b. Ali, Mekke'ye geldiğinde Emevî valisi Velîd b. Urve es-Sa'dî ihtilâlden habersiz orada ikamet etmekteydi. Durumu öğrenince o da makamını terk ederek kaçtı. Davud b. Ali, Mekke'ye gelince Kâbe'ye giderek meşhur ve etkili bir hutbe verdi. Allah'ın (c) Abbasoğulları olarak kendilerini nelerde faziletli kıldığını zikrettikten sonra Ümeyyeoğulları'nı kastederek kendilerine zulmedenlere zulmettiğini söyledi.²

Davud b. Ali'nin yaptığı icraatlarından ilki Ümeyyeoğulları'nı takibata uğratmak ve birçoğunu ortadan kaldırmak oldu. Mekke'deki Ümeyyeoğulları'nı yakalatarak onlardan bazılarını öldürttü. Bazılarını zincirlere bağlatarak Tâif'e göndererek orada öldürttü. Bazılarını da hapsettirdi ve onlar orada öldü. Davud, Medine'ye geçerek aynı katliamları orada da yaptı.³ Orada Ümeyyeoğulları'yla yetinmeyerek onların taraftarlarını ve Ümeyyeoğulları'nın cezalandırılmasına üzülenleri de cezalandırdı.⁴ Ayrıca vali, Ümeyyeoğulları'ndan bir grubu topladı ve onları Mur vadisinde öldürdü. Vali, Ümeyyeoğulları taraftarı Ebû Hammâd İbrahim b. Hassân'ı, Yemâme'deki görevlisi Müsennâ b. Yezîd'e gönderdi ve orada öldürdü.⁵ Şairlerden Sâlim b. Ebî Hafsa, Davud b. Ali'nin Ümeyyeoğulları'na yaptıklarından sonra valinin evinin etrafında “Ümeyyeoğulları'nı yok eden efendim buyur (lebbeyk)!” diyerek tavaf etmesi üzerine onu bin dinar ödülle mükafatlandırdı.⁶ Onun bu katliamlarına karşı Mekke'de bulunan Hasanoğulları'ndan Abdullah b. Hasan Mekke'de yaşayacak insan kalmayacağını söyleyerek tepki gösterdi fakat vali onu dinlemedi.⁷

Abbâsî valileri ihtilâlin akabinde Ümeyyeoğulları'na karşı giriştikleri sindirme harekâtından bazı zâhitler de zarar gördü. Zâhitlerin Ümeyyeoğulları'yla iyi ilişki

¹ İbn Kuteybe, **el-İmâme ve's-Siyâse**, c. 2, s. 166-169.

² Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 87-88.

³ Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 351-352; Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 459.

⁴ İbn Fehd, **Gâyetü'l-Merâm**, s. 308.

⁵ Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 118.

⁶ Abdülğani, **Târîhu Umerâi'l-Kûfe ve Hitatihâ**, s. 226.

⁷ Fâsî, **el-İkdü's-Semîn**, c. 4, s. 350.

içinde olması Abbâsî valilerinin onlara karşı sert tavır takınmasına sebep oldu. Nitekim Medine civarında yaşayan zâhitlerden İsmail b. Amr hakkında, Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz'in "*Hilafete getirme yetkim olsaydı İsmail b. Amr'ı getirirdim*" dediği rivayet edilirdi. Abbâsî hanedanından Davud b. Ali'nin vali olarak Medine'ye gelmesi üzerine valinin gazabından kurtulması için ona ortadan kaybolması tavsiye edildi fakat o bunu kabul etmedi. Vali Davud, Emevîler ile iyi geçinen İsmail'e kötülük yaptı ve bir diğer zâhit Eyyûb b. Musa ile hapse attırdı. Hapisteyken kısa bir süre sonra İsmail vefat etti.¹

Ümeyyeoğulları'na karşı takibat ve katliamların yapıldığı bir diğer eyâlet ise Basra'ydı. Basra'daki hanedan mensubu vali Süleyman b. Ali, Ümeyyeoğulları'na mensup önemli aileleri yakalayıp onları katletti ve ardından cesetlerini sürüklettirerek onları köpeklere yedirtti.²

Son Emevî halifesinin öldürüldüğü Mısır'da da Ümeyyeoğulları takibat ve katliamlara maruz kaldı. Hanedan mensubu vali Sâlih b. Ali birçok Ümeyyeoğlu'nu ve destekçilerini yakalattırarak katletti. Onlardan biri olan Amr b. Süheyl b. Abdülaziz, valinin adamlarından gizlenmek için Tih çölündeki Cebel-i Âk'a saklandı. Amr, kendilerine destek olan eşraftan Şu'be b. Osman et-Temîmî'yle gizlice yazışlıyordu. Şu'be'nin kölesi onun yazışmalarını gördü; bunu fark eden Şu'be ona öfkelenerek vurdu. Köle kendisine yapılan bu kötü hareketin intikamını almak için gizlice valiye giderek olanları haber verdi. Bu istihbarat üzerine harekete geçen vali, eşraftan Şu'be'yi öldürttü ve adamlarını göndererek Cebel-i Âk'taki Amr ve yanındakileri öldürttü.³

Abbâsî ihtilâliyle birlikte Ümeyyeoğulları'ndan bir grup İfrîkiyye valisi Abdurrahman b. Habîb'in yanına kaçabilmeyi başardı. Abdurrahman ve kardeşleri gelen Ümeyyeoğulları'ndan hanımlarla evlenerek onlarla akrabalık kurdular. Gelenler arasında Emevî halifesi Velîd b. Yezîd'in oğulları Âs ile Abdülmümin de

¹ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 7, s. 453.

² el-İsfahânî, **Kitâbü'l-Egânî**, c. 4, s. 494; İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. 7, s. 321; Ebû Zeyd Velîyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, **Târîhu İbn Haldûn = Dîvânü'l-Mübtede ve'l-Haber fi Eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve Men Âsarahum min Zevî's-Sultânî'l-Ekber**, 8c., thk. Halil Şehade, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 2000, c. 3, s. 166; Ceylan, **Abbâsî Halifesi Ebû'l-Abbas es-Seffâh ve Dönemi**, s. 58.

³ Kindî, **Vülât**, s. 82.

bulunmaktaydı. O ikisinin amcalarının kızı vali Abdurrahman'ın kardeşi İlyâs ile evliydi. Abdurrahman'a o ikisinin fesat çıkarmak için çalıştıkları istihbaratı gelince muhtemelen yeni halifeyle de sorun yaşamamak amacıyla onları öldürdü.¹

Katliamlar vilâyetlerde de devam etti. Büyük vilâyetlerden Musul'da Muhammed b. Sûl ve akabinde atanan hanedan mensubu Yahya b. Muhammed, Ümeyyeoğulları'nı destekleyen Musul halkının büyük bir kısmını katletti.² Aynı şekilde Ahvaz'da hanedan mensubu vali İsmail b. Ali, Ümeyyeoğulları'nı ve taraftarlarını katletti.³

Her ne kadar Ümeyyeoğulları ve destekçilerine karşı Abbâsîler katliama girişmeler de çeşitli sebeplerle onlardan bazılarını affetmişler hatta onlardan bazıları himaye bile edildi. Bunda valilerin kişisel karakterleri rol oynamakla birlikte, bazı Ümeyyeoğulları'nın değerli kişilikleri ve Abbâsîler'in zamanla hâkimiyeti ele geçirmesinin verdiği rahatlıkla güç de etkili olmuştu.

Mısır'da Emevîler'in son valisi olarak görev yapan Abdülmelik b. Mervân halka karşı iyi bir yönetici olmanın yanı sıra Hâşimoğulları'na karşı diğer Emevî yöneticilerine göre daha müsamahakârdı. Abbâsîler Mısır'a hâkim olduğu zaman vali Sâlih b. Ali, her ne kadar orada Ümeyyeoğulları'na karşı yukarıda zikredilen katliamları yapsa da eski vali ve kardeşi Muâviye b. Mervân'a emân verdi. Mısır valiliğinden ayrılıp Filistin'e atandığında da Sâlih yanında, Mısır'ın son Emevî valisi ve kardeşini de himaye ederek götürdü.⁴ Sâlih b. Ali onu yanında tutarak süreç içerisinde böylesine değerli bir idarecinin tecrübelerinden de istifade etmiş olmalıdır.

Cömert ve ahlaklı biri olan Basra valisi Süleyman b. Ali'nin Ümeyyeoğulları'na karşı daha merhametli davrandığına dair de bilgiler bulunmaktadır. Nitekim ilk katliam dalgasının akabinde Basra, Ümeyyeoğulları ve taraftarları için diğer bölgelere nazaran daha güvenliydi. Seffâh, Emevîler'in Basra valiliğini yapan Ziyâd b. Ebî Süfyân'ın (Ziyâd b. Ebîh) çocuklarına ait mallarının müsadere edilmesi hususunda vali Süleyman'a mektup yazdı. Bunun üzerine vali onun çocuklarından Mesleme b. Muhârib b. Selim b. Ziyâd'a ve diğerlerine mektupla halifenin, onların mallarını

¹ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 5, s. 313.

² Ya'kûbî, **Müşâkele**, s. 22.

³ Cem Zorlu, **Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar**, s. 41-42.

⁴ İbn Tagrıberdî, **en-Nücûm**, c. 1, s. 401.

müsadere etmesini emrettiğini söyleyerek malların bir kısmını kendilerine vermelerini isteyerek tüm mallarının müsadere edilmesinden kurtarmak istedi. Onlar da valinin dediğini yaptı; Süleyman da sadece kendisine verilen mallara el koydu.¹

Ümeyyeoğulları ve taraftarlarının Basra'daki güvenli durumunu ve Süleyman b. Ali'nin bu konudaki tavrını yansıtan bir olay dikkat çekicidir. Abdullah b. Ali, isyan ettikten sonra Basra'ya kardeşi Süleyman'a sığındıktan sonra sokakta güzel binek üzerinde asil bir adam görmüş ve onun kim olduğunu sorduğunda vali Süleyman, “*Bu Selm b. Harb b. Ziyâd'tır.*” dedi. Bunun üzerine Abdullah şaşırarak, “*Ziyâd ailesinden bunun gibileri kaldı mı ki?*” demekten kendini alamadı. Süleyman da “*Evet, onlara kötülük yapmadım. Hak ve adalet, beni bundan menetti!*” diyerek bu konudaki tavrını gösterdi.²

Emevî valilerinden Yûsuf b. Ömer b. Sekaî'nin (ö. 127/744) oğulları olan el-Hakem, Muhammed ve Ömer de eyâlet ve vilâyetlerdeki takibat ve katliamlardan kurtulmak için Süleyman b. Ali'nin valilik yaptığı Basra eyâletine sığındı. Onlar Benî Sa'd kabilesinin yanında saklandılar fakat komşuları durumdan haberdâr olarak onları valiye şikâyet ettiler. Vali Süleyman gizli bir şekilde onların yanına bir adam göndererek onların durumunu teyit ettikten sonra sessizlik içinde ve itaatkâr olarak orada yaşayabileceklerini söyleyerek onlara dokunmadı.³

Kabileler tarafından nereye gitse tanınan Ümeyyeoğulları'ndan Amr b. Muâviye b. Amr b. Utbe b. Ebî Süfyân da Abbâsîler hilafeti ele geçirince çareyi Ümeyyeoğulları'nın nispeten daha güvende olan Basra valisi Süleyman b. Ali'nin kapısına gitmekte buldu. Çünkü Süleyman b. Ali'nin Ümeyyeoğulları'na merhametli davrandığı haberi ona da ulaştı. Amr onun yanına giderek kimliğini açıklamadan valiye methiyelerini sundu. Süleyman ona ihtiyacını sorunca himaye istediğini söyleyerek kendisini tanıttı. Vali Süleyman da ona emân vererek himaye edeceğini ve elinden geleni yapacağını söyledi. Ayrıca ona bir taylesan hediye etti. Onu, Basra'da himaye ettiği gibi zaman zaman da onunla mektuplaşarak haberleşti.⁴

¹ Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 124-125.

² Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 125.

³ Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 125.

⁴ Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 125-126.

Her ne kadar Davud b. Ali de Ümeyyeoğulları'na karşı katliamda bulunsa da kendi kapısına gelerek emân dileyenlere müsamahakâr davrandığı rivayet edilir. Davud b. Ali, Kûfe valiliğine atandığında Ümeyyeoğulları mensupları kaçmaya ve gizlenmeye başladı. Onlardan biri de İbrahim b. Süleyman b. Abdülmelik'ti. O da kendisinin arandığı düşüncesiyle gizlenmeye başladı. Emân bulmak üzere dolaştı; Kûfe'de büyük kapılı bir konağın kapısını görerek avlusuna girdi. O konak, vali Davud b. Ali'nin konağıydı. İbrahim, konağın sahibini tanımadan içeri girdi. Konağa gelen vali Davud ise kendisine sığınan bu kimseye ihtiyacını sordu. İbrahim de “*Kanından korkan ve arandığı için valiye sığınan biri!*” olduğunu söyledi. Bunun üzerine vali Arap geleneğinde şerefli bir olay olan kendisine sığınan kimseye koşulsuz olarak emân vermenin gereği olarak başka bir şey sormadan yanında konaklamasına izin verdi. İbrahim onun konağında günlerce kaldı. Valinin, babasını İbrahim b. Süleyman'ın öldürdüğünü ve Kûfe'de onu aradığını söylemesi üzerine İbrahim daha fazla dayanamayarak kendisini izhar etti ve onun babasını öldürdüğünü itiraf etti. Bunun üzerine yüzü kızaran vali, onunla babası arasındaki hesabının ahirette olacağını kendi hakkı konusunda ise emin olamadığını söyleyerek yanından uzaklaşmasını tavsiye etti. Bunun için de ona bin dinar verdi. İbrahim bu ihsanı kabul etmedi ve oradan uzaklaştı. İbrahim, sonradan Davud'un hayatında gördüğü en keremli insan olduğunu söyleyerek onu yad etti.¹

Seffâh, Davud b. Ali'yi Kûfe'den kısa bir süre sonra Mekke ve Medine'ye vali olarak atadı. O, yeni görev yerine gittiğinde ise yukarıda örnekleri zikredildiği üzere emirler doğrultusunda Mekke ve Medine'de Ümeyyeoğulları ve destekçilerini aratarak öldürtüyordu. Vali, telbiye getirirken yakalanan bir Ümeyyeoğulları mensubuna merhamet etti. Onu öldürmeyerek bağışladı ve bin dinar ihsan etti.²

Ümeyyeoğulları taraftarı olan şairler de Abbâsîler tarafından takibata uğradı. Onlardan biri olan Hafs el-Ümevî adlı şair Hâşimoğulları'nı hicveden şiirler söylemekteydi. Abdullah b. Ali, Şam'a vali olunca ilk arattığı kimseler arasında o da bulunmaktaydı. Fakat o aranmasına rağmen bulunamamıştı. Hafs aradan bir süre geçtikten sonra valinin huzuruna gelerek emân istedi. Ayrıca Emevîler'in kötülüklerini

¹ İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. 7, s. 309.

² İbn A'sem el-Kûfî, **el-Fütûh**, c. 4, s. 368-369.

sayarak onları yerdiği ve Abbâsîler'e de methiyeler dizdiği bir şiir inşad etti. Vali, onun gibi yetenekli bir şairi öldürmenin bir yarar getirmeyeceğini aksine kendi saflarına geçmesini sağlayarak övgüler dizmesinin daha faydalı olacağına düşünerek onu affetti ve methiyesine karşılık da 500 dinar vererek ödüllendirdi.¹

Her ne kadar ihtilâl hareketinin en önemli figürü ve komutanı olarak Horasan valisi Ebû Müslim birçok Ümeyyeoğlu ve taraftarını öldürse de yukarıda zikrettiğimiz Abdullah b. Ali örneğinde olduğu gibi Emevîler'i öven şairleri valiliğinde himaye ederek kendi saflarına çekti. Hayatının büyük birçoğunu çölde geçiren Rü'be b. Accâc şiir yeteneğiyle Emevî halifeleri, devlet adamları ve valilerini överek methiyeler yazan önemli bir Emevî şairiydi. Hilafeti Abbâsîler'in ele geçirmesi üzerine Rü'be şiirleri sebebiyle öldürüleceği korkusuna kapılarak çareyi vali Ebû Müslim'e sığınmada ve ondan emân istemek de buldu. Ebû Müslim de onu öldürmektense affederek himaye etmenin daha akıllıca bir davranış olduğuna karar verdi. Bundan sonra Rü'be kendini himaye eden vali Ebû Müslim'e methiyeler yazarak hayatına devam etti.²

Abbâsîler'in, Ümeyyeoğulları ve taraftarlarına karşı giriştikleri bu takibat ve katliamlar çeşitli eyâlet ve vilâyetlerde Ümeyyeoğulları ve destekçilerinin isyanlarına sebep oldu. Çeşitli bölgelerde farklı tarihlerde Ümeyyeoğulları ve destekçilerinin isyanlar çıkardı. Nitekim 132 (750) yılında Kınnesrîn'de Ebû Muhammed es-Süfyânî ve Ebû'l-Verd isyanı,³ aynı senede Suriye Belkâ'da Habîb b. Mürre isyanı,⁴ yine aynı senede el-Cezîre'de İshak b. Müslim el-Ukaylî,⁵ Seffâh'ın hilafet döneminin sonlarına doğru el-Cezîre'de Ebân b. Muâviye isyanı,⁶ 137 (754-55) yılında Şam'da Hâşim b. Yezîd'in isyanı,⁷ Mısır'da 165 (781-782) yılında Dihye b. Mus'ab el-Mervânî'nin isyanı,⁸ Şam'da 195 (810-11) yılında Muâviye b. Ebî Süfyân'ın torunlarından Ali b. Abdullah'ın isyanı,⁹ Me'mûn zamanında Harran'da Saîd b. Hâlid es-Süfyânî'nin

¹ el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Üdebâ**, c. 3, s. 1177-1178.

² Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 276; İbn Abdürabbih, **el-İkd**, c. 1, s. 342.

³ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 443-445.

⁴ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 446.

⁵ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 446-447.

⁶ İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, c. 5, s. 81-82.

⁷ Zehebî, **Târîhü'l-İslâm**, c. 3, s. 599; Bazı kaynaklarda Hişâm b. Yezîd olarak da zikredilir bkz. Sarıçam, **Emevî-Hâşimî İlişkileri**, s. 397-398.

⁸ Kindî, **Vülât**, s. 100-101.

⁹ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 415.

isyanı¹ ve Filistin’de 227 (841-42) yılında Ebû Harb el-Müberka’nın isyanları meydana geldi.²

Ümeyyeoğulları ve taraftarlarının yukarıda zikredilen isyanlarının kimisi çok kısa kimisi nispeten uzun sürse de bir şekilde Abbâsî valilerinin nezâretinde askerî kuvvetlerce bastırıldı.³ Bu isyanlar, çeşitli sebeplerle kısmen halktan destek görse de Ümeyyeoğulları ve taraftarları halkın büyük çoğunluğunun desteğini kaybetmelerinin yanı sıra çoğu Ümeyyeoğulları mensubunun ya öldürülmesi ya da Endülüs’e kaçmaları gibi sebeplerle neticeye ulaşamadı.

VI. ALİOĞULLARI VE TARAFTARLARI

Hilafeti ele geçirdikten sonra Abbasoğulları için Alioğulları, kendilerine itaat ettirilmesi ve hilafetin kendilerine ait olduğunu kabul etmesi gereken amcaoğulları; Alioğulları için de Abbasoğulları, hilafet haklarını gasp eden amcaoğulları haline dönüştü. Bu durum Abbâsîler ve Alioğulları arasında kanlı mücadelelere sebep oldu.

Genellikle Medine’de ikamet eden Alioğulları da kendi içlerinde gruplara ayrılmaktaydı. Hz. Hüseyin neslinden gelenler züht ve takva açısından daha üstün olmakla beraber daha az ayaklandılar.⁴ Hz. Hasan neslinden gelen birçok kimse de Abbâsîler döneminde hilafetin kendi hakları olduğunu iddia ederek isyanlar çıkardı fakat çeşitli sebeplerle başarılı olamadı.⁵

Abbâsî valilerinden Alioğulları tehlikesine karşı uyanık ve tetikte olmalarını beklenirdi. Bu çerçevede valilerin Alioğulları’yla ilişkileri ise kimi zaman sıkı bir mücadeleyle geçtiği gibi kimi zamanda halifelerden gizli olarak onlara göz yumarlar hatta onları el altından destekleyenler bile olurdu. Bazen Abbâsî ailesinden valiler bile akrabalık bağlarının etkisiyle Alioğulları’nı gizliden destekler, onlara göz yumardı. Şüphesiz valilerin Alioğulları’na karşı bu müsamahasında, halkın ve ulemânın genellikle Alioğulları’na verdiği destek ve onlara olan sevgisinin büyük etkisi vardı.

¹ Şâkir Mustafa, **Devletü Benî’l-Abbâs**, Vekâleti’l-Matbuât, Kuveyt, 1973, s. 203.

² Taberî, **Târîh**, c. 9, s. 116-118.

³ Zorlu, **Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar**, s. 41-42.

⁴ Metin Bozan, “Hişâm b. Hâkem”, **Erken Dönem Şii Düşünürler**, ed. Halil İbrahim Bulut, Ensar Yayınları, İstanbul, 2017, s. 22.

⁵ Abbâsîler dönemindeki hareketlerin detayları için bkz. Uyar, **Ehl-i Beyt: İslâm Tarihinde Ali-Fâtıma Evlâdı**, s. 145-380.

Bununla beraber valilerin Alioğulları'na karşı göz yummalarının veya desteklemelerinin bir diğer sebebi hilafetin el değiştirerek Alioğulları'na geçmesi durumunda kendilerini zor bir konuma düşürmemek için olmalıdır.

Abbâsîler iktidarı ele geçirip Seffâh'a halife olarak biat edildikten sonra o, amcaoğullarının temsilcileri konumundaki Abdullah b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib'i huzuruna davet etti. Abdullah b. Hasan, her ne kadar yanında oğulları Muhammed ve İbrahim olmasa da halifenin çağrısına icabetle ailesinden bazı kimselerle Enbar'a giderek yeni halifeyi ziyaret etti. Kendisine biat aldıktan sonra Seffâh, onun ve çocuklarının problemler çıkarabileceğini düşünerek onlara büyük miktarda ihsanlarda bulundu ve Medine'de birçok arazi ve çiftliği ikta olarak verdi.¹

Abdullah'ın yanında oğulları Muhammed ve İbrahim'i getirmemesi Seffâh'ı onlara karşı daha dikkatli davranmaya itti. Amcası Davud b. Ali, Kûfe'den sonra Mekke ve Medine'ye vali atadı; o da Haremeyn'de Ümeyyeoğulları'nı takibata uğrattığı gibi Alioğulları'na karşı tetikte kaldı. Hutbelerinde onları uyardığı gibi Abbâsîler'e itaate davet etti.² Seffâh'ın yanına gitmeyerek biat etmeyen Muhammed en-Nefsüzzekiye ve kardeşi İbrahim artık hilafet merkezi tarafından valilere aratılması ve yakatılması gereken düşmanlar olarak kabul edildi. Kısa bir süre sonra vefat eden Davud b. Ali'den sonra Seffâh, Medine'ye vali olarak Ziyâd b. Ubeydullah'ı atadı. O, Muhammed ve İbrahim'i yakalama konusunda ihmalkâr davrandığı gibi onlara göz de yumdu.³

Seffâh'ın ardından hilafete geçen Mansûr, Muhammed ve kardeşi İbrahim tehlikesine önem vererek Ziyâd'ı sıkıştırdı. Valinin onlara karşı ihmalkâr davranması sebebiyle onu azletti.⁴ Mansûr onun yerine Muhammed b. Hâlid el-Kasrî'yi Medine valisi atayarak ona da Muhammed ve kardeşi İbrahim'i yakalama emrini verdi. Muhammed önceki vali Ziyâd gibi davranarak onların yakalanması konusunda ciddiyetle durmadı. Valiye onların nerede oldukları haberi gelir fakat o askerleri başka yerlere gönderirdi. Hatta Muhammed ve İbrahim'in aracıları valiye gelerek

¹ Belâzürî, **Ensâb**, c. 3, s. 308-309.

² Küçükaşçı, **Cahiliye'den Emevilerin Sonuna Kadar Haremeyn**, s. 40.

³ Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 263.

⁴ Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 263; İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 7, s. 534-538.

ihtiyaçlarını bildirir, vali de onların ihtiyaçlarını karşıladı. Vali Muhammed'in ihanet haberleri Mansûr'a ulaşınca öfkelenerek onu da azletti.¹

Mansûr Medine'de valilerin bu ikiyüzlü politikasının ardından Muhammed ve İbrahim'i yakalamada noktasında gerçekten güvenilebileceği bir vali arayışına girdi ve Medine'ye Alioğulları'yla baş edebileceğini düşündüğü Şamlı Riyâh b. Osman el-Mürri'yi atadı. Mansûr ona Muhammed ve İbrahim'i ciddiyetle arayıp bulmasını emretti. Yeni vali Riyâh onları arama konusunda ısrarcı oldu ve gevşeklik göstermedi. Bu yoğun takibattan korkan Muhammed ve İbrahim dağlara kaçtılar. Vali Riyâh sadece Muhammed ve İbrahim'e baskı uygulamakla yetinmeyerek babaları ve diğer Alioğulları'na da sert davrandı. Riyâh, Mansûr'un emriyle Alioğulları'ndan bazılarını önce Rebeze'de topladı, sonra da başkent Kûfe'ye gönderdi. Onlar el-Hâşimiyye'de hapsedildikten bir süre sonra orada tek tek vefat ettiler.²

Valinin yoğun takibatı, Muhammed ve İbrahim'i aramak için birçok ajan ve gözcüler tutması Muhammed'i Medine'de erkenden ortaya çıkarak isyan etmesine sebebiyet verdi. Ne var ki vali Riyâh da bu isyan sırasında öldürüldü.³ Mansûr örgütlenemeden isyan etmek zorunda kalan Muhammed en-Nefsüzzekiyye üzerine yeğeni Kûfe valisi İsa b. Musa'yı orduyla gönderdi. Günlerce süren savaşın ardından İsa b. Musa galip geldi ve Muhammed en-Nefsüzzekiyye öldürüldü.⁴

Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin kardeşi İbrahim de onun ardından bulunduğu Basra'da isyan başlattı (Ramazan 145/Kasım 762). Bu isyana Basralılar destek verdi. Onların İbrahim'in ayaklanmasına destek vermeleri ise Alioğulları'nı desteklemelerinden ziyâde Abbâsîler'e karşı olmaları sebebiyleydi. Basralılar'ın Hz. Osman taraftarı olmaları ve isyancı İbrahim'in de Hz. Osman'ın torunlarından Muhammed b. Abdullah b. Amr b. Osman'ın damadı olması İbrahim'e destek vermelerini sağladı.⁵

¹ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 7, s. 534-538.

² İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 7, s. 534-538.

³ **Kitâbü'l-Uyûn ve'l-Hadâik**, c. 3, s. 246-247.

⁴ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 594-595.

⁵ İlgün, **Halife Mansur**, s. 96-97.

Basra valisi Süfyân b. Muâviye el-Mühellebî de Alioğulları'na karşı Abbâsîler'e ikiyüzlü davrandı. İbrahim, Basra'ya geldiğinde davetini burada rahat bir şekilde yaptı. Bu faaliyetler esnasında vali ona göz yumduğu gibi gizlice ona destek de oldu. İbrahim'in, Basra'da isyanı başlatmadan önce de valiye gizli olarak haber bile verdiği rivayet edilir. İsyanın başlamasının akabinde valilik konağı kuşatıldı; vali Süfyân direnmeyerek emân istedi. İbrahim de ona emân verdi. Ayrıca İbrahim, valinin emrindeki askerlerin teçhizatlarıyla beraber eyâlet beytûlmâlindeki paraları da ele geçirerek ciddi bir güç edindi. Her ihtimale karşı İbrahim, Süfyân'ı zor durumda bırakmamak için onu basit bir kelepçeyle hapsedti.¹ Mansûr, valisinin başarısızlığı karşısında Muhammed en-Nefsüzzekiyye'yi ortadan kaldıran İsa b. Musa'yı onun üzerine gönderdi. Her ne kadar başta isyan başarılı gitse de İbrahim savaşta stratejik bir hata yaparak mücadeleye için Basra'da kalmayarak orduyla İsa b. Musa'nın üzerine gitti ve yapılan savaşta öldürüldü.²

Mansûr başarısız ve ikiyüzlü davranan vali Süfyân'ı azlederek yerine güvendiği kimselerden Selim b. Kuteybe'yi Basra valisi atadı. Bir müddet sonra da yeni valisine isyana destek veren Basralıların evlerinin yıkılmasını ve hurma ağaçlarının tepelerinin kesilmesini emretti. Bu onları maddi açıdan büyük sorunlara sevk edeceği gibi halka da artık Alioğulları'nı desteklemeleri durumunda zarar görecekları mesajını taşımaktaydı. Vali onları böylesine büyük bir sıkıntıya sokmamak için işi ağırdan aldı; Mansûr'a önce evlerden mi, yoksa hurma ağaçlarından mı başlaması gerektiğini soran bir mektup yazdı. Ayrıca bir süre sonra Mansûr'un öfkesinin azaldığını düşünerek onların bağışlanması yolunda mektup yazdı.³ Bunun üzerine Mansûr, *"Bir yudum su için ona bir emir göndersem bana geri dönüyor!"* diyerek tepki ona gösterdi. Mansûr onun Alioğulları'nın isyanına destek verenlere karşı bu tavrına ve emrini yerine getirmedeki yavaşlığına öfkelenerek onu azletti ve yerine Muhammed b. Süleyman'ı tayin etti. Yeni vali Süleyman isyana destek veren Basralıların mallarının birçoğunu

¹ Belâzürî, **Ensâb**, c. 3, s. 343-345; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 5, s. 561-571.

² Belâzürî'deki rivayete göre İbrahim'in Basra'dan çıkmasındaki sebep Basralılara güvenmemesiydi. bkz. Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 422; Belâzürî, **Ensâb**, c. 3, s. 349; Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 635-642.

³ Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 128.

kullanılmaz hale getirdi ve yok etti. İsyana destek olan eşraftan Ebû Mervân, Avn b. Mâlik, Abdülvâhid b, Ziyâd gibi kimselerin evlerini de yıktırdı.¹

Her ne kadar Muhammed ve İbrahim Medine civarında bulunsalar da diğer eyâletlerde de propaganda faaliyetlerine devam ettiler. Bazı valiler onların bu faaliyetlerine göz yummaktaydı. Valilerin Alioğulları'na göz yumması ve onlarla yakın teması Abbâsî ihtilâlinde yer almış olsalar bile halifeler için rahatsız edici bir durumdu. İhtilal hareketinde görev alan Humeyd b. Kahtabe'nin Mısır valiliği sırasında Muhammed en-Nefsüzzekkiye'nin oğlu Ali, babası ve amcası İbrahim'e davet amacıyla Mısır'a gelerek faaliyetlere başladı (144/761-62). Onlar Mısır'ın eşrafından Assâme b. Amr'ın evinde gizlenmekteydi. Mısır'ın istihbarat sorumlusu bu durumdan haberdâr olarak valiye onu yakalamasını söyledi. Humeyd ise işi ağırdan aldı; onun dediklerinin yalan olduğunu söyleyerek bir komploya girişti. Kendisini haklı çıkarmak için ertesi gün onu arattırdı ve o bulunamadı. Sonra da Humeyd, istihbarat sorumlusuna onun dediği yerleri arattırdığını ama Ali'nin bulunamadığını söyledi. Bunun üzerine sâhibü'l-berîd olup bitenleri Mansûr'a yazarak haber verdi. Mansûr valisinin bu ikiyüzlülüğüne kızarak onu azletti (Zilkade 144/Ocak 762).²

Şairler de Alioğulları'nı desteklemesi sebebiyle iktidar mücadelesinde Abbâsîler tarafından bedel ödetilen kimseler oldu. Mansûr'un arkadaşlarından olan ve gençliğinden itibaren Hâşimîler'in safında yer alan Südeyf, Abbâsîler hilafeti ele geçirince onları destekledi. Hatta Abbasoğulları'nı Ümeyyeoğulları'na karşı şiir ve hitabeleriyle kışkırtarak birçok Ümeyyeoğlu'nun katledilmesine sebep oldu. Mansûr hilafete geçince Südeyf'e ihsanda bulunarak ona bin dinar verdi. O da o parayı, destek olsun diye Muhammed en-Nefsüzzekkiye'ye ulaştırdı. Medine'de Muhammed en-Nefsüzzekkiye ve Basra'da kardeşi İbrahim'in Abbâsîler'e karşı isyan hareketi başlatmasıyla da Südeyf, Abbâsî taraftarlığını bırakıp Abbâsîler'i ve Mansûr'u yeren şiir ve hitabeler yazmaya başladı. Medine'de isyan başlatan Muhammed en-Nefsüzzekkiye'nin yanına gitti ise de onun Abbâsî ordusu tarafından öldürülmesi üzerine Basra'da isyan çıkaran İbrahim'in yanına gitti. İbrahim'in de Abbâsîler tarafından öldürülmesi üzerine bir süre Medine'de saklandı. Her ne kadar Mansûr'a

¹ Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 128; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 5, s. 576.

² Kindî, **Vülât**, s. 91.

buradan şiirlerle af mektubu yazsa da bu isteği reddedildi. Validen emân istemesi üzerine ona emân verildi. Mansûr bundan haberdâr olarak amcası ve Hicaz valisi Abdüssamed b. Ali'ye mektup yazarak onu sert bir şekilde ikaz etti ve Südeyf'in yakalanarak öldürülmesini emretti. Çaresiz kalan vali, Südeyf'i yakalatarak diri diri mezara gömdürdü (146/763).¹

Mansûr'un Horasan'a valisi Abdülcebbâr b. Abdurrahman el-Ezdî hakkında da Alioğulları ile münasebetleri noktasında kaynaklarda iki farklı yönde rivayet bulunur. Belâzürî'deki rivayete göre Mansûr'un sâhibü's-şurtalığına getirilen Müseyyeb b. Züheyr, halifeyi vali Abdülcebbâr aleyhinde kışkırtıyor, durumunun kötüleştiğini söylüyordu. Aynı şekilde Abdülcebbâr'a da Mansûr nezdinde onu zor durumda bırakacak mektuplar yolluyordu. Bu arada Abdülcebbâr'a da Mansûr'un ona karşı fikrinin değiştiği, Müseyyeb'in kendisi aleyhinde komplolar düzenlediği haberleri gitmekteydi. Vali Abdülcebbâr elde ettiği nüfuzu kaybetmemek için şansını bu sefer Alioğulları'ndan yana destekleyerek denemeye karar verdi. Bu amaçla halka Mansûr'un kendisine ibadet edilmesini istediğini söyleyerek onu kötülüyor, Alioğulları'na itaati teşvik ediyordu. Hatta Vali Abdülcebbâr, Muhammed en-Nefsüzzekiyye'ye bir mektup yazarak, yanına gelmesini veya çocuklarından bazılarını göndermesini istedi. Gönderdiği mektup Muhammed'in ayaklanmasından önceydi. Muhammed en-Nefsüzzekiyye kendisi ve ehl-i beytinden 40 kişiyle birlikte onun yanına gitmeyi düşündü; fakat onun Abbâsîler tarafından hezimete uğratıldığı haberini alınca bundan vazgeçmek zorunda kaldı (145/762-63).²

Belâzürî'de vali Abdülcebbâr'ın, Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin kardeşi İbrahim'i Horasan'a davet ettiği fakat onun bunu kabul etmeyerek gelmemesi üzerine başka bir yöntem uyguladığı rivayet edilir. Abdülcebbâr bunun üzerine Yezîd adında sahtekâr birini İbrahim b. Abdullah olarak tanıttı ve eyâlette onun isyan çıkarmasını sağlayarak Abbasoğulları'na karşı Alioğulları'nı desteklediği rivayet edilir.³ Abdülcebbâr'ın başlattığı bu isyan uzun sürmedi; Mansûr, oğlu Mehdî'yi önemli

¹ İbn Kuteybe, **eş-Şi'r ve's-Şuarâ**, c. 2, s. 761-762; İbn Abdürabbih, **el-İkd**, c. 5, s. 345; İbn Asâkir, **Târîh**, c. 20, s. 152.

² Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 307.

³ Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 303-306.

komutanlardan Hâzim b. Huzeyme ile Abdülcebbâr üzerine gönderdi. İsyanı bastıran Mehdî, Abdülcebbâr'ı hilafet merkezine gönderdi.¹

Taberî'de geçen rivayet ise yukarıdakinden farklıdır. Horasan'daki valiliği sırasında Abdülcebbâr, bir önceki valinin ölümüne karıştıkları gerekçesiyle komutanlardan bir kısmını tutukladı ve onları Alioğulları'na taraftar olmakla itham ederek bir kısmını öldürüp bir kısmını hapse attı. Onun Horasan'da yaptıkları komutanların biri tarafından Mansûr'a şikâyet edildi. Bunun üzerine Mansûr, emirlerine itaat etmeyen vali Abdülcebbâr üzerine oğlu Mehdî'yi önemli komutanlardan Hâzim b. Huzeyme'yle birlikte gönderdi ve isyanı bastırıldı.²

Mansûr'u tedirgin eden ve peşinde olduğu Muhammed en-Nefsüzzekiyye ve kardeşi İbrahim isyan ettikleri dönemde Alioğulları'na meyyâl olan Sind valisi Ömer b. Hafs da harekete geçti. Muhammed en-Nefsüzzekiyye *el-Eşter* lakabıyla meşhur oğlu Abdullah'ı Sind valisine kendisine biat etmesi için değerli hediyelerle gönderdi. Vali Ömer, ona biat ederek hediyelerini kabul ettiği gibi babası tarafından yanına gönderilen Abdullah el-Eşter'i yanında himaye etti ve eyâletin önde gelenlerini de onlara biate davet etti. Hatta Alioğulları'nın işareti olan beyaz sancaklar çekildi, hutbe için beyaz elbiseler hazırlandı. Vali Ömer'e Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin öldürüldüğü haberi gelince planları bozuldu. Vali de bir çözüm üreterek el-Eşter'e eyâlete komşu yerde Hz. Peygamber'e (s) saygı duyan bir hükümdar olduğunu söyleyerek onun yanına göndereceğini ve hayatını güvenceye alacağını söyledi. Öyle de yaparak el-Eşter'i o hükümdara gönderdi ve hükümdar el-Eşter'e sahip çıktı. Bir süre sonra onun etrafında Zeydîler örgütlenmeye başladı. Mansûr, vali Ömer'in yaptıklarını haber alınca, başarılı bir vali-komutan olmasının yanında önemli, bir kabileye mensup olması sebebiyle onu büyük bir soruna dönüştürmeden akılcı bir çözümle oradan azlederek İfrîkiyye eyâletine atadı.³

¹ Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 305.

² Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 503, 508-509; Kanaatimizce Abdülcebbâr, Alioğulları'nı da yanına çekerek Mansûr'a karşı güçlü bir blok kurmaya çalıştı. Zorlu da eserinde Abdülcebbâr'ın komutanları Alioğulları taraftarı olduğu için öldürmesinin mantıklı olmadığını aksine sâdık Abbâsî komutanları olduğu için öldürdüğünü ve Alioğulları'yla ittifak kurmak için çabaladığını belirtir. Bkz. Zorlu, **Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İşyanlar**, s. 108-109.

³ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 33-35; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. 13, s. 421-422.

Mansûr, Ömer b. Hafs'ın yerine Sind valiliğine Hişâm b. Amr et-Tağlibî'yi atadı (151/768-69). En önemli görev olarak ona Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin oğlu Abdullah el-Eşter'i yakalamayı verdi ve bu hususta işi sıkı tutmasını emretti. O bu görevi ağırdan alarak işi savsakladı. Mansûr bunun üzerine onu sıkıştıran birçok mektup gönderdi. Bir ara Sind'de Hâricîlerden bir grubun isyan çıkarması üzerine vali Hişâm kardeşini askerî bir grupla karışıklığı bastırmak üzere gönderdi. Onun yolu el-Eşter'i himaye eden hükümdarın yakınlarına düştü. Askerî grup uzakta bir toz bulutu görünce onların aradıkları isyancılar olduğunu zannederek öncü birlik gönderdiler. Onlar geri dönüp toz bulutunu çıkaranların Abdullah el-Eşter ve adamları olduğunu, Mihrân nehri kıyısında gezinti yaptığını söylediler. Bunun üzerine Hişâm'ın kardeşi Sefîh o tarafa doğru yöneldi. Bazı kimseler ona *“Bu Allah Resûlü'nün torunudur. Kardeşin Hişâm, onun kanını dökmekten çekindiği için bilerek onu yakalamadı, sen de ona dokunma!”* diye nasihat etti. O ise, *“Onu yakalamamazlık edemem. Mansûr'un yakalayıp öldürülmesini emrettiği bir adamı serbest bırakamam!”* diyerek askerleriyle onların üzerine gitti. Yapılan çarpışmada el-Eşter ve yanındakilerin hepsi öldürüldü. Başka bir rivayete göre ise de Abdullah el-Eşter'in arkadaşları, onun başının kesilip götürülmesini engellemek amacıyla cesedini Mihrân nehrine attı.

Vali Hişâm, olanları bir mektupla Mansûr'a haber verdi. Mansûr ona tebrik ve teşekkür mektubu gönderdiği gibi Abdullah'ı himaye eden hükümdarla da savaşmasını emretti. Hişâm da o hükümdara karşı orduyla sefere çıktı ve galip geldi. Onun ülkesini, mallarını ve ürünlerini ele geçirdi. Fetih haberiyle beraber ganimetlerin beşte biri, gayrimüslim hükümdarı ve Abdullah el-Eşter'in câriyelerinden birinden doğan oğlu *İbnü'l-Eşter* lakaplı Muhammed'i de Mansûr'a gönderdi. Mansûr, ganimetlerle birlikte Abdullah el-Eşter'in oğlunun kendisine gönderilmesine çok sevindi. Halife, el-Eşter'in oğlunu Medine valisine gönderdi. Ayrıca valiye mektupla çocuğun nesebinin sahîh olduğunu haber verdi. Onu, ailesinin yanında ikamet etmesi ve nesebinin korunması amacıyla kalan aile bireylerine verilmesini emretti.¹

Mehdî döneminde Alioğulları'na karşı daha olumlu ve müspet bir politika izlendi. Kısa bir süre iktidarda kalsa da Alioğulları'na karşı sert bir tutum takınan Hâdî

¹ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 36; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. 13, s. 421-422.

döneminde Alioğulları konusunda önemli bir kırılma yaşandı.¹ Bu durum valilerin sert politikasıyla da birleşince Hz. Hasan'ın torunu Hüseyin b. Ali Medine'de ayaklandı. Ayaklanmanın sebebiyse Abdullah b. Ömer el-Hattâb'ın torunu Medine valisi Ömer b. Abdülaziz'in sert tutumuydu. Vali Ömer, Alioğulları'ndan Hasan b. Muhammed'i ve arkadaşlarını hurmadan yapılan bir içki sofrasında yakaladı. Valinin emriyle sofradakiler hem dövüldüler hem de boyunlarına ipler bağlanarak Medine sokaklarında dolaştırıldılar ve akabinde hapse atıldılar. Hüseyin b. Ali ise valiye giderek Iraklılar'ın hurmadan yapılan bu içeceği içmekte pek mahzur görmediklerini, onları teşhir ederek böyle cezalandırmasının yanlış olduğunu söyleyerek tepki gösterdi. Hüseyin b. Ali ile Yahya b. Abdullah'ın kefaletiyle Hasan b. Muhammed ve diğer arkadaşları serbest kaldı. Bir süre sonra Hasan'ın ortadan kaybolması üzerine vali o ikisine Hasan'ı teslim etmeleri için baskı yaptı. Bunun üzerine Hüseyin b. Ali ile Yahya b. Abdullah gece Mescid-i Nebevî'ye giderek isyan başlattılar. Hac mevsimi dolayısıyla geleceklerden destek almak amacıyla da Mekke'ye geçtiler. Olayları haber alan Hâdî onlar üzerine Süleyman b. Ebî Ca'fer komutasında bir ordu sevk etti. Mekke civarındaki Fah vadisinde meydana gelen savaşta Hüseyin b. Ali ve taraftarları öldürüldü (Zilhicce 169/Haziran 786).² Bu savaştan İdris b. Abdullah sağ kurtularak önce Mısır'a oradan Mağrib'e geçti. Berberîlerin desteğiyle bölgede İdrîsîler'i kurdu.³

Hârûnürreşîd döneminde etkin olan Bermekîler vasıtasıyla Alioğulları'na karşı yumuşak güç ve politika izlendi. Fah ayaklanmasından sağ kurtulan az sayıda kimseden biri olan Hasanoğulları'ndan Yahya b. Abdullah Hârûnürreşîd döneminde 176 (792-93) yılında Taberistan ve Deylem bölgesine geldi. O, merkezden uzak olmakla beraber ilk İslâm fetihlerinden itibaren sorunlu bir eyâlet olan Taberistan'da ayaklanma çıkardı. Yahya'nın etrafında ciddi bir güç oluştu ve her taraftan insanlar ona akın etti. Bu durum Hârûnürreşîd üzerinde tedirginlik ve üzüntü oluşturdu. Bölgedeki olayların kısa zamanda büyümesiyle Abbâsîler yetersiz kaldı. Hârûnürreşîd sorunu çözmek ve bölgedeki tansiyonu düşürmek üzere Horasan ile Taberistan'a Fazl

¹ Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 404-405.

² Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 192; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 6, s. 90; İbnü't-Tıktakâ, **el-Fahrî**, s. 190-191.

³ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 198.

b. Yahya'ı atadı. Ona ciddi bir maddi destek vermenin yanı sıra elli bin kişilik bir askerî güçle Yahya üzerine gönderdi.

Fazl, Yahya ile mücadelede askerî güç kullanmadı. Diplomasiyle onu ikna etmeye çalıştı. Gönderdiği mektupla yumuşak ifadeler kullanarak nasihatte bulundu ve onu uyardı. Maksat ve arzularını detaylıca anlattı. Ona peş peşe mektuplar gönderdi. Ayrıca Deylem bölgesinin yerel hükümdarına¹ bir mektup gönderdi ve Yahya'nın oradan çıkarılmasını kolaylaştırması için ona bir milyon dirhem verdi. Durumun aleyhine işlediğini gören Yahya, mecburen ikna oldu. Kâdıların, fakihlerin, Hâşimoğulları'nın ileri gelenlerinin, Abbasoğulları'ndan büyüklerinden Abdüssamed b. Ali gibi kimselerin şahitlik edecekleri ve Hârûnürreşîd'in kendi hattıyla vereceği bir emânla sulhu kabul edeceğini bildirdi. Vali Fazl, Hârûnürreşîd'e onun isteklerini bildirdi; o da Yahya'nın bu isteklerini kabul etti. Onun, askerî açıdan sorun çıkmadan Abbaâsîler'e siyasî açıdan tehlike olmaktan çıkması Hârûnürreşîd'i sevindirdi. Vali Fazl'ın bu isyanı çözmedeki başarısı Hârûnürreşîd nezdinde değerini daha da yükseltti. Hârûnürreşîd, Yahya'ya çeşitli hediyelerle birlikte emânnâme gönderdi. Valiye teslim olan Yahya, onunla Bağdat'a getirildi. Hârûnürreşîd, vali Fazl ve Yahya'yı karşılayarak valiye değerli hediyeler verilmesini emretti. Yahya ise emânın tersine hapse atıldı ve orada öldü.²

Fah ayaklanmasının ardından Alioğulları'na karşı Hârûnürreşîd önlemlerini daha da artırdı. Bu ayaklanmadan kurtulan az sayıdaki kişilerden olan İdris b. Abdullah önce Mısır'a gitti. Mısır valisi Ali b. Süleyman el-Abbâsî, onun mekânını öğrenince gizlice yanına gitti ve onunla buluştu. İdris ondan akrabalıkları dolayısıyla kendisini görmezden gelmesini istedi ve Mağrib'e gideceğini söyledi. Vali Ali ona merhamet ederek engel olmadı ve o da yoluna devam etti.³

İdris b. Abdullah, Berberîler'in çoğunlukta olduğu Mağrib'e giderek orada Berberî bir kadınla evlendi ve Berberî kabilelerin desteğini alarak İfrıkıyye eyâletinin yanında

¹ Deylem bölgesinde hüküm sürmüş yerel hanedanlıklardan bazıları için bkz: Mehmet Usluer, **Abbasiler'in Birinci Döneminin Sonuna Kadar Deylem Bölgesi**, Sonçağ Akademî, Ankara, 2020, s. 60-73.

² Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 242; İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. 9, s. 16; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 6, s. 125, 244; Clot, **Harun Reşid**, s. 64-65.

³ Kindî, **Vülât**, s. 106.

Abbâsîler için potansiyel bir tehdit haline geldi. Hârûnürreşîd artan Alioğulları tehdidine karşı İfrîkıyye valisi İbrahim b. Ağleb'i devreye soktu. Valiye mektupla İdris'i ortadan kaldırmak için bir suikastçı gönderdiğini ve ona yardımcı olmasını emretti. Hârûnürreşîd suikast görevi için yetenekli biri olan Mehdî'nin mevlası Şemmâh el-Yemânî'yi görevlendirdi. İfrîkıyye valisinin de yardımıyla Şemmâh, yetenekleriyle İdris'in yanına kılık değiştirerek sokuldu. Onunla ünsiyet kurdu; doktor olduğunu söyledi ve onun nezdinde yer edindi. Bir süre sonra İdris dışından bir hastalık olduğunu söyleyince Şemmâh ona sabah kullanmasını söylediği ve içine zehir kattığı bir ilaç yaptı. İlacı verdikten sonra da gece kaçtı. İdris sabah o ilacı kullandı ve akabinde öldü. Şemmâh aransa da çoktan kaçtığı için bulunamadı. Şemmâh, İfrîkıyye valisi İbrahim b. Ağleb'in yanına gelerek görevini başarıyla yerine getirdiğini bildirdi. Vali de haberi teyit edince Hârûnürreşîd'e İdris'in ölüm haberini haber verdi. Hârûnürreşîd Şemmâh'ı mükafatlandırarak Mısır sâhibü'l-berâdliğine atadı.¹

Me'mûn'un Alioğulları hususunda cesur kararlar alması, aile mensuplarının Fedek arazisi hususunda harekete geçmelerini sağladı. Bu amaçla Alioğulları'ndan bir grup Me'mûn'a gelerek Fedek arazisinin mülkiyeti hususunu konuştular ve arazinin kendilerine iadesini istediler.² Me'mûn, Râşid Halifeler döneminden itibaren sorunlara sebep olan Fedek arazisinin mülkiyeti konusunda Medine valisini görevlendirerek bu sorunun çözüme kavuşturulmasını sağladı. Alioğulları'na karşı mütemayıl ve müsamahakâr bir yönetim sergileyen Me'mûn 210 (825-26) yılında valisine, Fedek arazisinin Hz. Fatıma evladına verilmesini emretti. Ayrıca bu hususun Divan defterlerine kaydedilmesini ve diğer valilere de bildirilmesini emretti. Medine valisi Kusem b. Ca'fer'e de emirlerine hâvî mektubunu gönderdi. Mektubun akabinde vali Kusem de Me'mûn'un emriyle Fedek arazisini Hz. Fatıma evladına verdi.³

Fah ayaklanmasının ardından Alioğulları'nın etkisi iyice azalmış valilerinin onlar tarafından çıkan sorunlara müdahaleleri daha kolay olmuştur. Me'mûn döneminin sonuna doğru Alioğulları'ndan Muhammed b. Kâsım Horasan'a bağlı Talekan'da hilafet iddiasıyla isyan başlattı ve etrafında birçok Zeydî toplandı. Olay daha fazla

¹ Belâzürî, **Ensâb**, c. 3, s. 356; Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 192-199; İbnü'l-Fakîh, **Kitâbü'l-Büldân**, s. 133-134.

² Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 469.

³ Belâzürî, **Fütûh**, s. 45-47.

büyümeden Horasan valisi Abdullah b. Tâhir onların üzerine ordu gönderdi. Yenilen Muhammed b. Kâsım kaçsa da yakalanarak valiye götürüldü. Aynı sene içerisinde vali Abdullah onu Mu‘tasım’a gönderdi. Muhammed, Mu‘tasım tarafından hapse atıldı. Hapisteyken kaçmayı başaran Muhammed’den bir daha haber alınamadı.¹

VII. DİĞER DİN MENSUPLARI

Kadim topraklarda hüküm süren Abbâsîler döneminde tebaa arasında gayrimüslimler de yaşamaktaydı. İslâm’ın tanıdığı özgürlük ve hoşgörü ortamından faydalanan gayrimüslimler, Bağdat’ın yanı sıra eyâletlerde valilerin idaresinde hayatlarını devam ettirmekteydi. Zaman zaman devletin içinde bulunduğu sorunlar, komşu devletlerin gayrimüslim tebaayı siyasî olarak kullanması veya Müslüman idarecilerden kaynaklanan problemler sebebiyle gayrimüslim tebaa idareye karşı sorun çıkarabilmekteydi. Bu durum aynı zamanda gayrimüslimlerin sıkıntıya duçar olmasına sebep olabilmekteydi.

İslâm tarihi açısından da önemli bir batılı kaynak olan Bizanslı vakanüvis Theophanes (ö. 817) kroniğinde Hristiyanlar hususunda Abbâsî valilerinin uygulamaları hakkında bilgiler verir. Theophanes, Şam valisi Abdullah b. Ali’nin valiliğinin ilk yılı olan 132 (750) tarihinde Emevîler ile olan ilişkilerinden dolayı Filistin’deki Antipatrisli Hristiyanlar’ın büyük bir kısmını haksız yere tutuklattığını iddia eder.² Taramalarımızda ise İslâm tarihi kaynaklarında böyle bir bilgiye ulaşamadık.

Theophanes, Abdullah b. Ali’den sonra Şam valiliğine atanan Sâlih b. Ali’nin 136 (753-54) yılında Hristiyanlar’a çeşitli yasaklar getirdiğini de iddia eder. Ona göre ise vali; Hristiyanlar’ın eyâlette yeni kiliseler inşa etmelerini, onların haçlarını açıkça sergilemesini ve dinî konularda Araplar ile tartışmalarını yasaklamıştır.³ Zikredilen dönemde ve bölgede İslâm tarihi kaynaklarında bu yasaklar hakkında da herhangi bir bilgiye rastlamamakla birlikte yasaklara bakıldığında siyasî ve idarî yönetici olarak

¹ İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. 14, s. 232.

² Theophanes, **The Chronicle**, s. 590.

³ Theophanes, **The Chronicle**, s. 594.

valinin Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında gerginliklerin engellenmesine yönelik önlemler aldığı görülmektedir.

Süryani kroniklerinde Mansûr döneminde el-Cezîre valisi olan Musa b. Ka'b'ın vergi toplamada tadilleri ve halktan topladığı vergiler sebebiyle Hristiyanlar'ın çile çektiğinden bahsedilir. Müellifi meçhul kroniğin yazarı Müslüman vali için Hristiyanlık geleneğinde kötü şöhrete sahip *Pşan/Yahudi* tabirini kullanmaktan çekinmemiştir.¹ Daha önce Tell-Mehrî'ye atfedilen Süryani kroniği Zuqnin'de el-Cezîre valisi Musa b. Ka'b'ın Hristiyan halktan vergi toplamaya yönelik faaliyetleri ağır ifadelerle sert biçimde eleştirilmiştir.²

İslâm'ın sunduğu barış ortamında diğer gayrimüslimlere olduğu gibi Hristiyanlar'a da dinî özgürlükler tanınsa da patrik seçimleri siyasî ve ekonomik sebeplerle Abbâsî yönetiminin müdahalesine uğrayabilmekteydi. Hristiyanlık tarihinde, Kudüs'te Hristiyanlar'a yapılan baskı ve zulümlerden kaçanlar sebebiyle önem sahibi olan Antakya Ya'kûbî Patrikliği, Hristiyanlık açısından bulunduğu bölgede önemli bir konuma sahipti. Emevîler döneminin sonunda ve Abbâsîler'in başında Ivaniyûs (V. Yohanna) 755 yılında ölünceye kadar patriklik vazifesi devam ettirildi. Onun vefatının ardından el-Cezîre'de Mansûr'un nâiblerinden olan vali Mukâtil b. Hakîm'in devreye girmesiyle madenlerden altın elde etmeyi becerdiğini iddia eden ve büyük bir kaynak sağlayacağını ileri süren İshak adlı din adamı Abbâsîler'in de baskısıyla Antakya Ya'kûbî Hristiyanlarının patriği seçtirildi. İshak'ın söylediklerini yapamaması dolayısıyla sahtekâr olduğunun anlaşılması öldürülmesine sebep olmuş ve patrik seçimi yeniden yapıldı yapılmıştır.³

Bazı bölgelerde gayrimüslimlerden valilerin hediye kabul etmesi sorunlara yol açabilmekteydi. Me'mûn'un İrminiyye valisi Hâlid b. Yezîd, Ermeniler ile münasebetlerinde tuzağa düşerek onlardan hediye kabul etti. Bu durum onların valinin

¹ Zafer Duygu "754-813 Dönemi Kroniği (M.S. 813?)" başlığında eserinde Süryani kroniğinin çevirisini vermektedir. Bkz. Duygu, **Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ: Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarih**, s. 374-375; Demirci, "Abbasiler Devrinde Yukarı Mezopotamya'da (Cezire) Köylü Hareketleri", s. 29.

² **The Chronicle of Zuqnin Parts III and IV A.D. 488-775**, s. 223-224.

³ Mîhâil es-Süryânî, **Târîh**, c. 2, s. 416-417; Levent Öztürk, **İslam Toplumunda Hristiyanlar**, Ensâr Neşriyat, İstanbul, 2012, s. 114-115.

işlerine karışmasına sebep oldu. Böylece onların Hâlid'den sonra gelen valilere karşı da cesaretlenmesine ve işlere karışmasına sebep oldu.¹

Ermenilerin ileri gelen patriklerinden olan Sehl b. Sebat, Mu'tasım zamanında, Afşin'in İrminiyye'deki âmilinin üzerine giderek vali kâtibini öldürmüş, vali ise canını zor kurtarabilmişti.² Bunun üzerine Mu'tasım, Me'mûnî olarak bilinen Hasan b. Ali el-Bazegisî'yi vali tayin etti. Yeni vali Hasan, bölgenin patriklerini ve halkını kontrol noktasında ihmal ettiği gibi onlara yumuşak davrandı. Sonunda bölgedeki gayrimüslimler patriklerinin liderliğinde ayaklandıkları gibi kendileri dışındaki diğer halka da şiddetlerini artırdılar. Artık o yıllardan itibaren İrminiyye'ye vali olanlar, buranın halkının suçlarını genellikle affetmek zorunda kalıyor ve onların verdikleri az vergilere de razı olmak zorunda kalıyordu.³

Her ne kadar valiler tarafından gayrimüslimlere hukukî anlamda yanlışlar yapılsa da bu durum valinin değişmesi durumunda genellikle düzeltilmekteydi. Nitekim böyle bir olay Mısır eyâletinde yaşandı. Hâdî ve Hârûnürreşîd döneminde Mısır valiliği yapan Ali b. Süleyman el-Abbâsî dindar bir vali olup valiliği süresince iyiliği emredip kötülükten sakındırma⁴ emrini uyguladı. Mısır halkının ahlakını bozan şer ve fesat yuvaları eğlence mekânlarını yasakladığı gibi içki satışına ve içilmesine engel olmaya çalıştı. Vali Ali, rivayetlere göre Mısır'da Hristiyanlar'a ait sonradan inşa edilen *Meryem* ve *Mahresü Konstantin* kiliselerini yıktırdı. Hristiyanlar kiliselerini yıkmaması için 50.000 dinar rüşvet teklif etseler de vali kararından vazgeçmeyerek kiliseleri yıktırdı.⁵

Hârûnürreşîd, Ali b. Süleyman'dan sonra valiliğe Musa b. İsa el-Abbâsî'yi atadı. Yeni vali Musa, dönemin önemli âlimlerinden olan Leys b. Sa'd ve Abdullah b. Lehîa'ya kiliselerin tekrar inşasını sordu, onlar da bunu memleketin imâr faaliyeti olarak gördüklerini ayrıca Mısır'daki kiliselerin sahâbe ve tâbiûn zamanında inşa edildiğini söyleyerek olumlu fetva verdiler. Bunun üzerine vali Musa önceki vali Ali

¹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 295-296.

² Gurbanov, **Abbâsîler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan**, s. 159.

³ Belâzürî, **Fütûh**, s. 296-97.

⁴ Âl-i İmrân 3/104.

⁵ Kindî, **Vülât**, s. 105-106.

b. Süleyman'ın yıktırdığı kiliseleri tekrar inşa etmeleri için Hristiyanlar'a izin verdi. Bu iki önemli âlimin gözetiminde kiliseler Hristiyanlar tarafından yeniden inşa edildi.¹

Kendi ahkâmlarına göre yönetilseler de gayrimüslimlerin siyasî ve idarî yöneticileri olan valilerden gizli ve izinsiz faaliyetleri onların cezalandırılmalarına sebep olabiliyordu. Me'mûn döneminde Filistin'de Beytûlmakdis'te bir kıtlık meydana geldi ve Müslümanlar'ın çoğu bölgeden göç etti. Beytûlmakdis'in Hristiyan patriği Tûma da bu durumu fırsat bilerek neredeyse yıkılmakta olan Kıyamet Kilisesi'nin kubbesini gizli bir şekilde tamir ve ıslah etti. Ayrıca Mısır'da varlıklı bir Hristiyan olan Bekkâm adındaki biri ıslah çalışmalarını fonlayarak para yolladı. Patrik bu paralarla kubbeyi yıktırarak yeniden inşa ettirdi. Kilisenin birçok yerini de tadilattan geçirdi. Müslümanlar ise valilerden izin alınmadan yapılan bu faaliyetleri vali Abdullah b. Tâhir'e ulaştırdılar. Ayrıca kubbenin küçük olduğunu fakat yıktıktan sonra daha da büyüttüklerini hatta Kubbetü's-sahra'dan daha büyük bir hale getirdiklerini iddia ettiler. Bunun üzerine vali Abdullah olayları tahkik ettirdi. Patrik ve cemaati durumu sorgulamak için hapse attırdı. Sözü dinlenen pir-i fani bir Müslüman'ın araya girmesi sayesinde patrik ve cemaati cezalandırılmaktan kurtuldu.²

Zaman zaman sorunlar yaşansa da İslâm hukukunun bir gereği olarak Abbâsî valileri bölgelerinde yaşayan Hristiyanlar'ın hak ve hukuklarını azami ölçüde korumaya da gayret etmekteydi. Nitekim Seyyîd b. Enes, Musul valiliği döneminde Hristiyanlar'ın hakkını korumak için yoğun çaba harcadı. O dönemde Musul'da Benû Mâlik kabilesi, Musul'un Benû Harnûsa denilen Hristiyanları'nın yolunu kestiler; onlardan bazılarını kaçırdıkları gibi yük ve mallarını da çaldılar. Durumdan haberdâr olan vali Seyyîd, Kuheyl bölgesinde konaklayan Benû Mâlik üzerine eşraf ve askerleriyle ulaştı. Durumun aleyhlerine işlediğini gören isyancıların önde gelenleri Seyyîd'den adalet ile hükmetmesini istediler. Hububattan yüzüklere kadar çaldıkları her şeyi geri vereceklerini söylediler. Vali ise kim neyi aldıysa onunla gelmedikçe isteklerini kabul etmeyeceğini söyledi. Bunun üzerine onlar hırsızlığı yapanlara emân verilip verilmeyeceğini sordular. Vali ise sert tutumunu devam ettirerek hala şart mı koşuyorsunuz, diyerek malları getirmelerini kararını sonra vereceğini yoksa suçlu

¹ Kindî, **Vülât**, s. 105-106.

² Saîd b. Bitrik, **et-Târîh**, s. 55-57.

suçsuz herkesi kılıçtan geçireceğini söyledi. Onlar da Seyyîd'in sözünde duracağını ümit ederek dediklerini yaptılar. Hırsızlığa karışan 100 kişi malları beraberlerinde getirdiler. Vali, kaçırılan malların yanı sıra gayrimüslimler sağ-salim teslim alındıktan sonra asayişi temin etmek ve bir daha böyle bir olayın yaşanmasını engellemek amacıyla ibret olması için onları idam cezasına çarptırdı.¹

¹ Ezdî, **Târîh**, c. 1, s. 612.

BEŞİNCİ BÖLÜM

VALİLERİN DENETİMİ VE GÖREVLERİNİN SON BULMASI

Kuzey Afrika'dan Orta Asya'nın derinliklerine uzanan geniş topraklara hükmeden Abbâsîler, eyâlet ve vilâyetlerde kurdukları denetim mekanizmalarıyla valileri kontrol ettiler ve bu bölgelerin hilafet merkezine bağlılığını sağlamaya çalıştılar. Farklı araç ve yöntemlere sahip denetim mekanizması geçmişin birikimleri ve yaşanan hadiselerden elde edilen tecrübeler zamanla gelişim sağladı. Abbâsîler'de bu mekanizmanın kontrolü merkezî yönetimde olsa da zaman zaman yaşanan sorunlar sebebiyle uygulamalar noktasında çeşitli problemler yaşandı. Bu anlamda Emîn ile Me'mûn arasında yaşanan yıpratıcı mücadelenin yarattığı kaos ortamı, eyâletlerde hilafet merkezinin etkisini azalttığı gibi bu mekanizmanın da işleyişini sekteye uğrattı. Valiler, elde ettikleri gücün etkisiyle bazen merkezî yönetimin denetim ve baskısından kurtulmaya yönelik girişimlerle bu işleyişin yürütülmesine engel olmaya çalıştılar.

Bütün bunlara rağmen Abbâsîler kurdukları teftiş mekanizması ile valileri farklı açılardan denetleyerek eyâletler ve valileri kontrol etmiş ve böylece merkezî yönetimin uzun süre devamını sağladığı gibi tebaanın zulüm ve haksızlığa uğramasını engellemeye çalışmıştır. Çalışmanın bu bölümünde, devlet için hayatî öneme sahip bu mekanizma ile teftiş araçları, sonrasında verilen cezalar ve valilerin görevlerinin son bulması örneklerle ele alınacaktır.

I. DENETİM ARAÇLARI VE TEFTİŞ EDİLEN HUSUSLAR

Abbâsîler denetim ve teftiş hususunda seleflerine göre daha sıkı davranarak merkeziyetçi yapılarını güçlendirmeye önem verdi. Şüphesiz bunda merkezî yönetim aleyhinde şekillenebilecek muhalif hareketlerin önlenmesinin yanı sıra valilerin elde ettikleri güçle tehlike oluşturmalarının engellenmesi de amaçlanmaktaydı. Nitekim valilerin denetlenmemesi veya başıboş bırakılması durumunda, devletin daha ilk yıllarında Abdullah b. Ali'nin Şam valiliğiyle Ebû Müslim'in Horasan valiliği sırasında elde ettikleri gücün hilafet merkezi için nasıl önemli bir tehdit haline gelebileceği görüldü. Aynı şekilde dördüncü bölümde işlendiği üzere valilerin

özellikle Alioğulları hususunda ikili siyaset gütmeleri ya da onlara göz yummaları denetim ve cezalandırma hususunun önemini artırmaktaydı.

Yukarıda zikredilen tecrübelerin bir sonucu olsa gerek Abbâsîler'in bir anlamda gerçek kurucusu olan ve gerek devlet görevlilerinin gerekse de muhaliflerin birçok ayaklanmasını bastıran Mansûr, vefatından önce oğlu Mehdî'ye yaptığı vasiyetinde valilerine karşı daima uyanık olmasını tavsiye etti. Bu vasiyette Mansûr'un zikrettiği hususlar, valiler üzerinde denetim ve cezalandırma olmayınca ya da ihmalkâr davranıldığında onların makamlarını kötüye kullanma veya hilafet merkezi için tehdit oluşturma ihtimallerinin bulunduğuna işaret etmektedir.¹

A. Denetim Araçları

Abbâsîler'de denetim ve teftişler, gelen istihbarat, şikâyetler veya olağanüstü durumlara göre gerçekleştiği gibi rutin olarak da yapılırdı. Abbâsîler hareketlerini gizli davetle organize etmiş ve askerî ihtilâlle de hilafeti ele geçirdi. Bununla beraber ihtilâlin gerçekleşmesinde pay sahibi olan Alioğulları'nı iktidardan uzak tuttular ve onları iktidarları için tehdit gördüler. Aynı şekilde Alioğulları da Abbasoğulları'nın kendi hakları olan hilafeti gasp ettiklerini düşünmekteydiler. Ayrıca Hâricî-İbadîler'in faaliyetlerinin yanında birçok batıl fırkanın faaliyetleri ve halk hareketleri de Abbâsîler'in daima tetikte kalarak eyâlet ve vilâyet ahvaline karşı muttali olmalarını gerektirmekteydi. Bu gibi sebeplerle halifeler, eyâlet ve vilâyetlerde çeşitli vesile ve araçlarla istihbarat toplarlardı, gerektiğinde de valilere ve hadiselerle müdahale ederlerdi.

1. İstihbarat

Devletlerin bekası için askerî güç kadar istihbarat da bir o kadar hayatî öneme sahiptir. İstihbarat sayesinde fiilî bir duruma dönüşerek devlet açısından büyüme potansiyeli olabilecek hadiseler önceden kontrol altına alınırdı. Bunun farkında olan Abbâsîler dış istihbarat faaliyetlerine önem verdikleri gibi iç istihbarat faaliyetlerine de önem verirdiler.² İç istihbarat faaliyetleriyle muhalif gruplar hakkında bilgiler edinilmekle beraber başta valiler olmak üzere diğer devlet görevlileri hakkında da

¹ Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 363-364.

² Yılmaz, "Emevî ve Abbâsî Dönemi İç İstihbaratı", s. 180.

bilgiler sağlanırdı. Bu durum gizli veya açık gözlemlendiklerini veya denetlendiklerini bilen devlet görevlilerinin çoğu zaman kendilerine çekidüzen vermelerini sağlar yanlış veya haksız bir iş yapmalarını engellerdi. Bu yönüyle eyâletlerin ve valilerin denetimi ve kontrol altında tutulması açısından elde edilen istihbarat son derece önemliydi.

Abbâsî devlet teşkilatının yapılaşmasında büyük rol oynayan Mansûr, posta hizmetinin yanı sıra istihbarat sağlaması sebebiyle berîd teşkilatını, devlet yönetiminde vazgeçemeyeceği dört sınıf içerisinde sayarak önemini ifade etmekteydi.¹ Bu öneme matuf olarak Mansûr, sağlam bir istihbarat teşkilatı kurdu ve bu teşkilatı geliştirerek iktidarlarına yöneltilen tehditleri bertaraf etti. Ayrıca başta valiler olmak üzere çeşitli memurların denetlenmesi de bu teşkilat vasıtasıyla sağlandı.²

Özellikle berîd teşkilatının hilafet merkezi açısından yukarıda zikredilen önemini bilen valiler, hilafet merkeziyle anlaşmazlığa düştükleri durumlarda buradan yapılacak istihbarat akışının önüne geçmeye çalışırlardı. Nitekim Emîn'in oğlu Musa'yı Horasan valisi ve veliahtı olan kardeşi Me'mûn'un önüne geçirerek veliaht ilan etmesi üzerine Me'mûn, Emîn'in adını hutbelerden ve tırâzdan çıkardı; berîd teşkilatının faaliyetlerini ve hilafet merkeziyle iletişimini de engelledi.³

İstihbarat, eyâletlerdeki berîd teşkilatı aracılığıyla toplandığı gibi merkezî yönetim tarafından doğrudan görevlendirilen casuslar vasıtasıyla da elde edilirdi. Merkezî yönetim tarafından görevlendirilen casuslar kadınlar, yaşlılar, dilenciler, hastalar ve sıradan kimseler arasından da seçilirdi.⁴ Eyâletlerden gelen istihbarat, hilafet merkezinde Divanü'r-resâil'e ulaşır burada değerlendirildikten sonra içlerinden önemli görülenler halifeye sunulurdu.⁵

Valiler hakkında istihbarat kaynaklarının bir diğer yönünü de halifeler tarafından görevlendirilen yakın casuslar oluştururdu. Valilerin yakınlarında bulunan uşaklar, köleler, şarkıcılar ve câriyeler de halifeye istihbarat sağlardı. Örneğin Abbâsîler'in

¹ Turtûşî, **Sirâc**, c. 1, s. 260-261; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 6, s. 26.

² Marshall G. S. Hodgson, **İslam'ın Serüveni**, 3c., ed., Hasan Onat, çev., Berkay Ersöz, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2017, c. 1, s. 355-356.

³ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 375.

⁴ Abdullah Ali es-Selâme el-Muhammed Menâsire, **el-İstihbarâtü'l-Askeriyye fi'l-İslâm**, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1991, s. 35; Yılmaz, "Emevî ve Abbâsî Dönemi İç İstihbaratı", s. 180.

⁵ Yılmaz, "Emevî ve Abbâsî Dönemi İç İstihbaratı", s. 180.

hilafete gelmesinde büyük rol oynayan Horasan valisi Ebû Müslim de hilafet merkezi tarafından yakından takip edilirdi. Ebû Müslim'in 136 (753-54) yılında halifeden izin alarak hac için çıktığı Hicâz yolculuğu halk nezdinde de ilgi, merak ve korkuyla takip edildi.¹ Onun elde ettiği güç ve kudretin de etkisiyle artık kendisini neredeyse halifeden daha güçlü gördüğü hatta hilafeti ele geçirmeyi bile düşünmeye başladığı ifade edilir. Öyle ki o, yakın çevresindekilerle konuşurken Seffâh'ın ölmesini dilediği, böylece kendisinin idarenin başa geçmeyi planladığı düşüncesini de dillendirmekteydi. Vali Ebû Müslim'in konuşmaları etrafındaki casuslar aracılığıyla Seffâh'a ulaştırıldı. Seffâh bu istihbaratı Mansûr ile değerlendirip Ebû Müslim'i öldürmeyi düşündü fakat içinde bulundukları zor şartlar dolayısıyla bundan vazgeçti.² Mansûr ise hilafete geldiği zaman uygun şartları sağlayarak onu ortadan kaldırdı.³

Şüpheli istihbarat bilgilerinin tahkiki için de casuslar görevlendirilirdi. Nitekim Me'mûn'a, kardeşi Mu'tasım Mısır valisi Abdullah b. Tâhir'in babası ve dedesi gibi Alioğulları'na meylettiği bilgisini getirdi. Me'mûn, kardeşinin bu sözlerini dikkate almasa da bunu sürekli tekrar etmesi üzerine durumu tahkik ettirmek amacıyla bir casus görevlendirdi. Bu casusa, zâhit ve davetçi kisvesi altında Mısır'a gitmesini ve şehrin önde gelenlerinden bir grup kimseyi Alioğulları'ndan Kâsım b. İbrahim b. Tabâtabâ'ya biate davet etmesini istedi. Sonra vali Abdullah'a giderek onu da Kâsım'a biate davet etmesini ve onu konuşturarak içini dökmesini sağlamasını emretti. Casus, Me'mûn'un dediklerini yaparak Mısır'da Kâsım'a biat hususunda eşrafın bir kısmını ikna etti. Sonra valinin kapısı önüne oturdu ve evinden çıkıp bineğine bineceği sırada ona bir kâğıt uzattı. Daha sonra evine dönen Abdullah kâğıdı veren adamı yanına çağırdı. Adam onu Alioğulları'na biate çağırınca Abdullah, "*Kulların üzerine Allah'a şükretmek gerekli değil midir?*" diyerek elde ettiği güç ve kuvvetin Me'mûn sayesinde olduğunu, halifenin nimetine nankörlük etmeyeceğini ve ona can güvenliğini istiyorsa memleketi terk etmesini söyledi. Abdullah'ın tavrından ve duruşundan emin olan

¹ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 468-470.

² Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 12, s. 39.

³ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 479.

casus, Me'mûn'un yanına dönerek elde ettiği istihbaratı ona bildirdi. Me'mûn, casusun Abdullah'ın sadakatinden oldukça memnun oldu.¹

2. Halkın Şikâyeti

Valilerin eyâlet ve vilâyet yönetimleriyle ilgili olarak denetimi sağlayan bir diğer araç bölgedeki eşraf veya halkın şikâyetleriydi. Eşraftan veya halktan bazı kimseler valilerin haksız tasarrufları veya zulümleri karşısında hilafet merkezine şikâyetlerini açıktan veya gizli olarak ulaştırırdı. Bu şikâyetler bireysel olduğu gibi heyetlerle de gerçekleşebilirdi. Çeşitli sebeplerle dikkate alınmayanların yanında birlikte genellikle şikâyetler tetkik edilirdi. Mesela Mansûr döneminde eyâletlerin birinden halktan bir kimse halifeye valiyi şikâyet eden bir mektup yazdı. Bunun üzerine Mansûr ilgili valiye bir mektup gönderdi ve *“Eğer adaleti seçersen, esenlik ve selamet seninledir; yok zulmü seçersen pişmanlık yakanı bırakmaz. Bu zulme uğrayan adamı dûçar olduğu zulümden hemen kurtar!”* diyerek valinin uygulamalarından haberdâr olduğunu bildirdiği gibi adaletten ayrılmaması konusunda uyardı.²

Bununla birlikte valiler kendi açıklarını arayarak hilafet merkezine jurnal/şikâyet edenlere karşı da önlem alırdı. Mısır valisi Musa b. Ka'b'ın herkese açık meclisine Fazl b. Miskin adında biri sürekli geliyor ve valinin kapısında bekliyordu. Vali bir gün sürekli kapısında bekleyen bu adamı yanına çağırarak, bir sıkıntısı veya ihtiyacının olup olmadığını sordu. Fazl, herhangi bir ihtiyacının olmadığını söyleyince, vali o zaman neden sürekli kapısına gelip gittiğini ve buralarda beklediğini sordu. Vali, sorulan soruya cevap veremeyince onun asıl amacının casusluk ve dedikodu peşinde koşmak olduğunu söyleyerek hapsedtirdi.³

Hilafetin Abbâsîler'e geçmesinde büyük bir rol oynayan Horasanlılar, halifelerin nazarında önem verilen ve talepleri dikkate alınması gereken önemli bir konuma sahipti. Nitekim Mehdî döneminde Horasan halkı, valileri Müseyyeb b. Züheyr'den ve uygulamalarından dolayı onu şikâyet ettiler. Mehdî, muhakkak ki valinin uygulamalarında bir hata bulmuş olmakla beraber babası Mansûr'un vasiyetinin de

¹ İbn Ebû Tâhir, **Târîh**, s. 81-82; Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 615-616; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 6, s. 402-403.

² İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 6, s. 29.

³ Kindî, **Vülât**, s. 88.

etkisiyle¹ Horasanlılar'ın isteklerini dikkate aldı ve vali Müseyyeb b. Züheyr'i görevinden azletti (166/782-83).²

Kötü yönetim ve zulümleri sebebiyle zaman zaman eyâletin önde gelenleri harekete geçerek hilafet merkezine kadar gelip valilerini şikâyet ederlerdi. Bazen bu şikâyetler halifeler tarafından çeşitli sebeplerle kabul görmemekteydi. Mansûr döneminde Kûfeliler kendilerine yaptığı zulüm nedeniyle valiyi halifeye şikâyet etmeye geldiler. Mansûr onları dinledikten sonra “*Siz nasılsanız, sizin başınıza ona göre vali atanır!*” cevabını vererek valisini savunduğu gibi onlara kendilerini düzeltmesi gerektiği mesajını verdi.³ Bir başka rivayete göre ise halife onlara geri dönmelerini söyledi. Eğer onlar iki kişi bir araya toplanarak vali aleyhinde bir girişime kalkıştırlarsa saç ve sakallarını tıraş ettireceğini söyleyerek tehdit etti ve vali aleyhinde ortamın oluşmasını engelleyeceğini ifade ederek onları uyardı.⁴

Halifelerin ibadet ve genel anlamda ülkenin ahvalini görmek amacıyla yaptıkları Haremeyn ziyaretleri ülkenin dört bir yanından gelen halkın şikâyetleri vasıtasıyla valiler hakkında bilgi edinmelerini sağladı. Nitekim uzun bir süre hilafette kalan ve birçok kez hac yapan Hârûnürreşîd'in yaptığı bir Haremeyn ziyareti sırasında Yemenliler “*Ey Müminlerin Emiri! Allah'a ve sana sığınırız! Gücün yetiyorsa Hammâd el-Berberî'yi azlet!*” diyerek valileri hakkında şikâyetlerini dile getirdi. Bunun üzerine Hârûnürreşîd onlara, bunu yapmayacağını söyleyerek valisinin arkasında durdu.⁵

Mansûr eyâlet ve vilâyetlerdeki valileri sıkı bir şekilde denetlemeye önem verirdi. Bu amaçla kendisine valiler hakkında ulaşan şikâyetleri tahkik ettirmekte o bölgeden kimseleri huzuruna çağırarak vali hakkında bilgiler alırdı. Nitekim Filistin bölgesine vali olarak atanan hanedan mensubu Abdülvehhâb b. İbrahim hakkında halka sorunlar çıkardığına dair haberler ulaştı. Gelen istihbaratı tahkik ettirmek isteyen Mansûr, bölgede ikamet eden Emevî halifesi Hişâm b. Abdülmelik'e kâtiplik yapmış olan İbrahim b. Ebî Able ve bölgenin yerlilerinden İbn Mihmer el-Kinânî'yi huzuruna

¹ Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 363-364.

² İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 6, s. 73; Güzel, **Abbâsî Halifesi Mehdi b. Mansûr**, s. 177.

³ İbn Abdürabbih, **el-İkd**, c. 4, s. 295.

⁴ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 79.

⁵ Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 413.

çağırdı. Mansûr önce kâtip İbrahim'den bölge hakkında bilgi vermesini istedi. O, Emevî halifesi Abdülmelik b. Hişâm'ın evlatlarının ve Mansûr'un vali atama belgelerini okuyup karşılaştırdığını; bu belgeler içerisinde en açık ve net biçimde ifade edilenin Mansûr'un yazdığı belge olduğunu fakat valinin bu belgenin tam tersi hareket ettiğini söyledi. Mansûr, daha sonra Filistinli İbn Mihmer'e de valiyi sordu. O da valiyi iğneleyici bir dille eleştirerek halkı perişan ettiğini söyledi. Bu ifadeler üzerine Mansûr, valiyi görevden azletti.¹

3. Teftiş Görevlileri

Abbâsîler, eyâlette yaşanan olumsuz olaylar ve sorunlarla ilgili daha doğru kararlar verebilmek amacıyla valileri denetleyerek usulsüzlüklerini ortaya çıkarmak, yaptıkları haksızlıkları tespit etmek veya yapabilecekleri haksızlıkları engellemek amacıyla teftiş görevlilerini vazifelendirirdi. Hilafet merkezinden gönderilen bu teftiş görevlilerinin söz ve raporları doğrultusunda valiler, çeşitli cezalara da çarptırılabilirdi.

Mesela Ebû Müslim'in denetlenmesi bu konuda örnektir. Mansûr, Şam valisi olan ve hilafet iddiasıyla ayaklanan amcası Abdullah b. Ali'nin üzerine Horasan valisi Ebû Müslim'i gönderdi. Abdullah b. Ali ile yapılan savaşı kazanan Ebû Müslim güç ve otoritesini daha da sağlamlaştırdığı gibi Abdullah b. Ali'nin geride bıraktığı hazinesini de ele geçirerek önemli bir ekonomik bir güce ulaştı. Bu hazineler arasında son Emevî halifesinin hazineleri de bulunmaktaydı.² Abbâsîler'in ilk günlerinden beri Ebû Müslim ile araları iyi olmayan Mansûr, onun daha da güçlenmesini engellemek ve malları devlet hazinesine geçirmek için ele geçirilen malların tespit, sayım ve beytûlmâle nakli amacıyla Yaktûn b. Mûsâ'yı, bir başka rivayete göre Ebû'l-Hasb'i, teftiş amacıyla gönderdi. Mansûr'un bu hamlesi karşısında kendisi gibi önemli bir yöneticiye böyle bir tavrın uygulanması, Ebû Müslim'i son derece öfkелendirdi. O, hazine ve malları teslim etmediği gibi Mansûr ile aralarının daha da açılmasına neden olacak sözler sarf etti.³ Aralarında patlak veren bu sorun Mansûr tarafından

¹ Cehşiyârî, **el-Vüzerâ**, s. 209-210.

² Mes'ûdî, **Mürûc**, c. 3, s. 205.

³ Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 267-269; Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 482; Hatîb el-Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, c. 13, s. 396; İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. 8, s. 5-6, 16.

değerlendirildi ve daha önce zikredildiği üzere Ebû Müslim'in ortadan kaldırılmasına sebep oldu.¹

Valilerin eyâletlerdeki halkla münasebetleri ve meydana gelen sosyal olaylarda valilerin tutumları da müfettişler vasıtasıyla denetlenirdi. Ancak bu denetimler esnasında bazı müfettişler görevlerini kötüye kullanabilirdi. Basra valisi Ukbe b. Selm 151 (768-69) yılında yerine oğlu Nâfi' b. Ukbe'yi bırakarak Bahreyn bölgesi üzerine askerleriyle sefer yaptı. Bölgede sorun çıkaran Süleyman b. Hakîm el-Abdî'yi öldürdüğü gibi Bahreyn halkından esir olarak köle ve câriyeler aldı. Köle ve câriyelerin bir kısmını da hediye olarak Mansûr'a gönderdi. Mansûr onların bir kısmını cezalandırarak öldürdü; bir kısmını da oğlu Mehdî'ye hediye etti. Bu hediyelere rağmen Mansûr'a, Ukbe'nin orada zulüm ve haksızlık yaptığına dair gelen haberler üzerine, Ukbe daha Bahreyn'de iken başka görevliler göndererek olayları tahkik ettirdi. Bu amaçla Esed b. Merzüban'ı teftiş amacıyla gönderdi. Müfettiş olarak gönderilen Esed rüşvet alarak, Ukbe'nin yaptıklarını örtbas etti ve Mansûr'dan gerçek haberleri sakladı. İstihbarat kaynaklarıyla Esed'in yaptıkları da Mansûr'a ulaşınca halife, Esed'in de arkadaşı olan Ebû Süveyd el-Horasânî ve kardeşini yeni teftiş görevlileri olarak göndererek Esed'i öldürttüğü gibi Ukbe'yi de Basra valiliğinden azletti.²

Bir diğer örnek ise vezirlerin teftiş amacıyla görevlendirilmesidir. Me'mûn, Tâhir b. Hüseyin'in ardından Horasan'a, veziri Ahmed b. Ebî Hâlid'in de tavsiyesiyle Talha b. Tâhir'i atadı. Yeni valinin de babası gibi davranmasından endişe eden ve Horasan gibi önemli bir eyâletin hâkimiyetini yeniden tesis etmek isteyen Me'mûn, veziri Ahmed'i teftiş amacıyla Horasan'a gönderdi. Ahmed b. Ebî Hâlid, Talha'yı denetlemenin yanında Horasan'da işleri yoluna koymak üzere Merv'e ulaştı. O, Horasan'daki işleri yola koyduktan sonra Mâverâünnehir'e geçerek Üşrûsene bölgesini fethetti. Yeni vali Talha da Bağdat'taki konumunu korumak ve güçlendirmek amacıyla olsa gerek vezire 3 milyon dirhem ile 2 milyon dirhem değerinde hediyeler verdiği gibi vezirin kâtibi İbrahim b. Abbas'a da 500 bin dirhem hediye etti.³ Bağdat'a

¹ Bkz. Metin (2. Bölüm), s. 155-156.

² Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 371-372; Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 39-40.

³ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 595.

geri dönen vezir Ahmed b. Ebî Hâlid'in Talha lehinde olumlu görüşlerini devam ettirerek Me'mûn'un onu görevinde bırakmasını sağlaması, verilen bu hediyelerin karşılığının alındığını göstermekteydi.

Eyâlet valileri denetlendiği gibi vilâyet valileri de zaman zaman hilafet merkezinden gönderilen görevliler tarafından denetlenmekteydi. Hârûnürreşîd, Ahvaz vilâyetine, kâtiplerinden Amr b. Mes'ade'nin tavsiyesiyle Amr b. Ferec el-Ruhhâcî'yi vali olarak atadı. Valinin malî olarak merkeze karşı yükümlülüklerini getirmemesi, onun atanmasında etkili olan kâtip Amr b. Mes'ade'nin halife tarafından kınanmasına sebep oldu. Bunun üzerine vali Ferec er-Ruhhâcî'yi denetlemek ve işleri yoluna koymak üzere Amr b. Mes'ade görevlendirildi. Ahvaz'a yola çıkan Amr b. Mes'ade yolda karşılaştığı işsiz kalmış yetkin bir kâtiple karşılaşarak onu da teftiş ve sorgulama işinde kendisine yardımcı olması amacıyla yanına alarak valisini teftiş ederek hilafet merkezine gerekli bildirimlerde bulundu.¹

Teftiş amacıyla vazifelendirilen görevliler valileri görev süresince denetledikleri gibi görev sonrasında da malî konulardaki usulsüzlük veya hatalar nedeniyle de soruşturmakta idi. Yapılan soruşturma olumsuz çıkarsa valilerden malî yükümlülüklerini geriye dönük olarak yerine getirmeleri istenirdi. Bu anlamda Hârûnürreşîd, halifeliğinin geçmiş yılları için valilerine malî kayıtlarını inceleterek geriye dönük hesaplar çıkarttırdı. Valilerden kimini öşür, kimini humus ödemekle yükümlü kıldığı gibi kimilerini de ödemelerden muaf tuttu. Ayrıca bu işi yürütmesi ve kontrol etmesi için Muhammed b. Cümeyl'i görevlendirdi.²

4. Halifenin Müdahalesi

Eyâlet ve vilâyetlerde görevli valilerin kontrol edilmesinde uygulanan bir yöntem, halifelerin bizzat yaptıkları denetimlerdi. Bu denetimler iki şekilde gerçekleşirdi. Birinci usulde hakkında olumsuz şikâyetlerin olduğu vali hilafet merkezine çağrılarak sorgulanırdı. İkinci usulde ise bizzat halife sorunlu eyâlet ve valinin yanına giderek denetimler yapılır sorunlar çözülmeye çalışılırdı.

¹ Tenûhî, *Kitâbü'l-Ferec*, c. 3, s. 313; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, c. 2, s. 212.

² Fesevî, *Kitâbü'l-Ma'rife*, c. 1, s. 175.

Vezir Yahya b. Bermek'in karşı çıkmasına rağmen¹ Hârûnürreşîd tarafından Horasan'a vali olarak atanan Ali b. İsa b. Mâhân, Horasan'da halk ve eşrafa karşı baskıcı ve sert bir yönetim sergiledi. Bundan dolayı hakkında halk ve eşraftan gelen şikâyetler çoğalınca Hârûnürreşîd, onu hilafet merkezi Bağdat'a çağırarak durumu tahkik ettirdi ve onu sorguladı. Onun halifeyi ikna etmesiyle görevine geri dönmeyi başarabildi.² Baskılarının devam etmesi üzerine onun yönetiminden rahatsız olan eşraf dayanamayarak Bağdat'a geldi, Hârûnürreşîd'e bizzat şikâyetle bulunmak zorunda kaldı. Durumun ciddileştiğini gören Hârûnürreşîd, 189 (804-05) yılında Horasan'a bizzat giderek valiyi yerinde denetlemeyi ve eyâletin işlerine muttali olmayı planladı. Halife, Rey civarına geldiğinde huzuruna gelen vali Horasan'dan birçok değerli hediye, mücevher, koku, tabak-çanak, silah ve binek getirerek halifeye, ailesine ve maiyetindeki devlet görevlilerine hediye etti ve hakkındaki ihbarların doğru olmadığını anlatarak onları bir kez daha ikna ederek görevinde kalmayı başardı.³

İsa b. Mansûr'un Mısır valiliği döneminde Güney bölgelerdeki Kıptîler ve Araplar, âmillerin kendilerine kötü davranmalarını bahane ederek ayaklandılar ve âmilleri de bölgelerinden kovdular. Vali İsa'ya Türk komutan Afşin askerî birliklerle destek oldu; fakat isyanların Mısır'ın birçok yerine yayılması nedeniyle yetersiz kaldı. Durumun daha da vahim bir hal almasına üzerine Me'mûn çareyi bizzat eyâleti ve valiyi denetlemek ve kontrol altına almak üzere Fustat'a gitmekte buldu (Muharrem 217/Şubat 832). Mısır'da olaylara muttali olan Me'mûn denetlemeler neticesinde valiyi azarladı. Zayıf idaresi ve vergi memurlarının halka kötü davranmasının kitlesel ayaklanmaya sebep olduğunu; insanlara kaldıramayacağı malî sorumluluklar yüklendiğini ve tüm bunların kendisinden gizlendiğini söyledi. Me'mûn valiyi azarlamakla beraber isyancı gruplar ve liderleri üzerine askerî operasyonlar yaparak,

¹ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 286.

² Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 270.

³ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 314-316; Her ne kadar halifeyi ikna etse de ertesi yıl, 190 (805-06) tarihinde Ali b. İsa b. Mâhân'ın sert yönetimi ve zulmü sebebiyle Emevîler'in son Horasan valisi Nasr b. Seyyâr'ın torunu Râfî' b. Leys isyan etmiş halk ve eşrafın da destek vermesiyle ayaklanma tehlikeli bir hal almıştı. Durumun kontrolden çıkarak büyük bir tehdit oluşturabileceğini gören Hârûnürreşîd hem valiyi görevden almış hem de eyâlette büyüyen ateşi söndürmek için ordusuyla beraber Horasan'a hareket etmişti. Nitekim Hârûnürreşîd'in bu sefer sırasında rahatsızlanarak 93 (809) yılında Tûs'da vefat etmişti. Bkz. Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 324-326.

Mısır'da asayiş ve güveni yeniden sağladı. Mısır'da 49 gün kaldıktan sonra da hilafet merkezine döndü.¹

Halifeler valileri doğrudan denetlemek amacıyla eyâletleri ziyaret ettikleri gibi bazen o yerlere sadece ziyaret amacıyla da giderdi. Halifelerin bu ziyaretleri esnasında valiler onlara eşlik emekte ve verilen emirleri yerine getirmekteydi. Bu ziyaretler aynı zamanda zımnen valilerin denetlenmesi anlamına da gelirdi. Halifelerin ziyaret ettikleri yerler çoğunlukla hilafet merkezinin yakınındaki eyâletlerdi. Bununla beraber halifeler hac vesilesiyle çeşitli eyâletlere ve vilâyetlere uğrayarak valilerin genel ahvalini de denetlerdi. Yapılan bu ziyaretler hem güzergâh üzerindeki yerlerin teftişini hem de diğer eyâletlerden gelen toplulukların talep ve şikâyetlerinin yönetimin işlerliğine katkı sağlamaktaydı.

Hârûnürreşîd de çeşitli vesilelerle Haremeyn ziyaretinde bulunarak denetim ve ıslahlarda bulundu. Mesela el-Cezîre'de Hâricî Velîd b. Tarîf eş-Şeybânî'nin isyanı üzerine gönderdiği Yezîd b. Mezyed'in isyanı bastırmasının ardından şükrünü ifade etmek amacıyla kutsal topraklara gitti. O, Mekke'de umre yaptıktan sonra Medine'ye geçmiş hac vaktine kadar orada kaldıktan sonra hac vazifesi için Mekke'ye döndü. Halkla birlikte haccını ifa ettikten sonra Mina'ya oradan da Arafat'a geçti. Bütün hac menasikini yaptıktan sonra Basra'ya geçti. Basra'ya Muharrem 180/Mart 796 tarihinde varan Hârûnürreşîd el-Muhdese'de bir süre ikamet etti. Sonra vali İsa b. Ca'fer'in Hureybe'de bulunan konağına giderek orada konakladı. Oradan vezir Yahya b. Hâlid açtırdığı Seyhan nehrine geçerek incelemelerde bulundu. Seyhan nehrinin suyunun artması için bir süreliğine Übülle ve Ma'kıl nehirlerini kapattırdı. Bu işlere nezâret ettikten sonra da Bağdat'a döndü.²

Zaman zaman denetim ve sorgulama amacıyla Bağdat'a çağrılan valilerden hilafet merkeziyle sorun yaşayanlar bu talebe olumsuz cevap verebilirdi. Kârinî hanedanı hükümdarı Mâzyâr b. Kârin, İslâm'a girdikten sonra Taberistan bölgesindeki yararlılıklarının da etkisiyle Me'mûn tarafından Taberistan eyâletine vali olarak atandı. Mâzyâr'ın eyâlette gücünü gittikçe artırmasına paralel olarak hâkimiyet alanını

¹ Kindî, **Vülât**, s. 149-150.

² Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 261-266.

genişletmeye kalkışması Mecûsî toprak sahiplerinin, bölgedeki bir diğerk yerel güç Bâvendîler'in ve Müslüman halkın tepkisine ve düşmanlığına sebep oldu. Bu sebeple Mâzyâr, Me'mûn'a şikâyet edilince denetlenmek üzere Bağdat'a çağrıldıysa da o, bu çağrıya Deylemliler ile yaptığı savaşı bahane ederek olumsuz cevap verdi. Me'mûn'un elçiler göndererek onu ısrarla Bağdat'a çağırması üzerine ise Âmül ve Rûyân kâdılarını bilgi vermek üzere Bağdat'a gönderdi. Âmül kâdısı ise Mâzyâr'ı gizli planları olmakla, gerçekleri saklamakla ve irtidat etmekle suçladı. O sırada Me'mûn, Bizans üzerine sefere çıkmakla meşgul olması sebebiyle Mâzyâr sorunuyla ilgilenemeyerek bu sorunun çözümünü erteledi.¹

B. Teftişe Konu Olan Hususlar

Eyâletlere atanan valiler geniş toprakları yönetmenin yanı sıra emrindeki askerî ve malî güçle hilafet merkezi için sorunlar oluşturabilirdi. Valilerin halka karşı baskıcı ve sert bir anlayışla bir yönetim sergilemesi iktisadî dengeyi ve sosyal hayatı olumsuz yönde etkileyebilirdi. Yürütölen hatalı ve yanlış politikalar Abbâsî hilafetine karşı muhalif hareketlerin ortaya çıkmasına veya süregelen hareketlerin güçlenmesine sebep olabilirdi. Valiler oturdukları makamın güç ve nüfuzuyla ekonomik açıdan haksız bir şekilde önemli meblağlar da elde edebilirdi. Eyâlet gelirlerinden zimmetine mal geçirebileceğı gibi halk ve tüccarların mallarına da çeşitli bahanelerle haksız yere el koymaları mümkündü. Bu gibi sebeplerle valilerin hem idarî tasarruflarının denetimi hem de malî ve sosyal icraatlarının teftiş edilmesi hilafet merkezi açısından kaçınılmaz bir gerekliliğk sahipti. Bu çerçevede hilafet merkezi karar ve önlemler alırdı.

1. Mal Varlıklarının Artması ve Harcama Tasarrufları

Valilere devlet tarafından maaş bağlanması Hz. Peygamber (s) döneminde başladı ve sonrasında bu uygulama da devam etti.² Böylece valiler, hayatlarını idame ettirip geçimlerini sağladıkları gibi onların halkın elindeki para ve mallara tamah etmesinin de engellenmesi amaçlanırdı. Her ne kadar Abbâsî valileri maaş alsa ve başka vasıtalarla gelirler elde etseler de³ valiler ekonomik açıdan usulsüzlükler

¹ Isfandıyar, **An Abridged**, s. 148-150.

² İbn Hişâm, **es-Sîre**, c. 2, s. 500.

³ Bkz. Metin (3. Bölüm), s. 164-167.

gerçekleştirebilirdi. İnsanoğlunun içindeki para ve mal elde etme hırsı valilik makamının getirdiği güç ve nüfuzla birleşince bazı valiler çeşitli şekillerle usulsüzce mal varlıklarını artırabilirdi. Bunda zamanla İslâmî hassasiyetlerden uzaklaşılmasının da etkisi vardı. Bu durumdan kaynaklı olarak hilafet merkezi, valilerin devlet gelirlerini zimmetine geçirmesi, halkın ve tüccarların mal varlıklarına haksız bir şekilde el koyması, makamın gücüyle ticarette haksız kazançlar elde etmesi ve çeşitli şekillerde rüşvet almaları gibi hususları denetlerdi.¹

Valilerin edindikleri servetler, haksız kazanç elde edilmesi yönüyle denetlendiği gibi hilafet merkezi tarafından kendilerine karşı çıkabilecek isyan ve ayaklanmalarda kullanılabileceği endişesi de denetlenmeye sebep olurdu. Nitekim daha önce zikredildiği gibi² Şam valisi Abdullah b. Ali'nin isyanını bastıran Horasan valisi Ebû Müslim'in sekiz yıllık komutanlığının birikimi olarak Rey'de muhafaza edilen büyük bir hazineye sahip olmasının yanı sıra³ Abdullah b. Ali'nin Ümeyyeoğulları'nın hazinesini de içeren beytül mâlini ele geçirmesi Mansûr tarafından mal varlıklarının müfettişler vasıtasıyla denetlenmesine sebep oldu.⁴ Bunda önemli bir askerî-idarî figür olan Ebû Müslim'in elde ettiği ve mevcut iktidarı sarsacak ekonomik kaynağın engellenmek istenmesi de yatmaktaydı.

Valilerin teftişe tâbi olduğu bir diğer hususta bütçelerdeki harcama tasarruflarıydı. Bu hususta uyguladıkları hatalı veya aşırı harcamalar hilafet merkezinin tepkisini çekerd. Bu açıdan Mansûr ve Mısır valisi Yezîd b. Hâtim arasında gerçekleşen hadise önemli bir örnektir. Mısırda Meâfir kabilesi, vali Yezîd'e, suyun kendilerine uzaklığından şikâyetinde bulundu. Vali Yezîd, bunun üzerine Meâfir kabilesi için Ebû Avn kanalından getirttiği su ile büyük bir çeşme yaptırdı. Yapılan bu iş için önemli miktarda para harcandı. Bunu öğrenen Mansûr, Güneyli bir vali olan Yezîd'e Yemenli bir kabile olan Meâfir'i kastederek kavmine neden bu kadar çok para harcadın diyerek sitem etti.⁵

¹ Kılıç, **Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi**, s. 181-182; Temir, **Emevîlerde Valilik**, s. 264-265.

² Bkz. Metin (1. Bölüm), s. 76.

³ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 497; Zorlu, **Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar**, s. 98.

⁴ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 482.

⁵ Kindî, **Vülât**, s. 94.

Harcama tasarrufları sebebiyle teftiş edilen bir diğer vali de cömertliğiyle meşhur Yemen valisi Ma'n b. Zâide'ydi. Onun bu cömertliğinden istifade etmek isteyenler de yanına gitmekte o da hemen her sınıftan yanına gelen insanlara bolca hediye vermekte ve ihsanlarda bulunmaktaydı. Ma'n'ın savurganlığına dair farklı örnekler Mansûr'a kadar ulaşınca halife, onun bu durumuna çok öfkeleni. Vali Ma'n halifenin öfkesini ise ancak onu ikna edebilen başarılı bir heyet göndererek giderebildi.¹

Valilerin edip ve şairlere ihsanları hususunda da gerek casuslar gerekse berîd teşkilatı vasıtasıyla izlendikleri görülür. Nitekim veliaht Mehdî Horasan valisi olarak Rey'de iken Müemmel b. Umeyl adlı şairin methiye sunması üzerine ona 20 bin dirhem ihsan etti. Bu harcamayı sâhibü'l-berîd de halifeye bildirdi. Bir şiir için çok fazla para ihsanını doğru bulmayan Mansûr, Mehdî'nin kâtibine mektup yazarak şairi huzuruna göndermelerini emretti. Mansûr, korkmuş bir şekilde huzuruna getirilen şaire, toy bir çocuğu kandırdığını söyleyerek methiyeyi tekrar söylemesini istedi. Şairin methiyesini okuması üzerine Mansûr ona şiiri güzel söylediğini fakat 20 bin dirhem etmeyip ancak 4 bin dirhem hak ettiğini söyleyerek, caizeden geri kalanı tahsil ettirdi.²

Valilerin haksız bir şekilde mal varlığının artması veya zimmetlerine para geçirmeleri gibi usulsüzlükler hakkında gelen istihbarat da dikkate alınırdı. Yemen valisi Abdullah b. Süleyman el-Abbâsî hakkında zimmetine para ve mal geçirdiğiyle ilgili istihbarat gelmesi üzerine Mehdî öfkeleni ve azletti (164/780-81). Halife, Bağdat'a yaklaşırken onu karşılaması için gönderdiği bir görevliye Abdullah'ın yanındaki mallar, paralar ve mücevherlerin tespit ve sayımını yapmasını, bu sürede zarfında da onun vezir Rebî' b. Yûnus'un yanında hapsedilmesini emretti. Onun sayılan malları ve değerli eşyaları doğru olarak ikrar etmesi durumunda iade edilmesini ve serbest bırakılmasını emretti.³

Valilerin mal varlıklarındaki aşırı artış şikâyetler doğrultusunda teftişe tâbi tutulurdu. Hârûnürreşîd'e Ahvaz valisi Ferec er-Ruhhâcî hakkında birçok şikâyet ulaştı. Gelen şikâyetlerin nedenini ise yaptığı zulümler ve büyük bir servet edinmesi

¹ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 65-67.

² Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 73-74; İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. 7, s. 343-345.

³ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 150-151.

oluşturmaktaydı. Hârûnürreşîd sefer sırasındayken bu iddialara öfkelenildi ve onun azledilerek yanına getirilmesini emretti. Hârûnürreşîd, huzuruna getirilen Ferec'ten hakkındaki iddialar konusunda savunmasını istedi. Mazul vali, yeminler ederek herhangi bir parayı zimmetine geçirmedeğini veya çalmadığını aksine paraları biriktirdiğini, hıyanet etmediğini ve kimseye zulmetmeden haklarını da verdiğini söyledi. Hasat dönemi tüccarlarla iş yaptığını bazen kazandığını bazen de kaybettiğini ve bu sayede 20 milyon dirhem topladığını ifade etti. Akabinde halifeye övücü sözler de söyleyerek onu ikna etmeyi başarinca affedilerek görevine yeniden atandı.¹

Valilerin zimmetlerine usulsüz bir şekilde para geçirmeleri de istihbarat neticesinde öğrenildiğinde validen hesap sorulurdu. Mu'tasım döneminde Afşin'in nâibi ve akrabası Mengücur el-Üşrûsenî Azerbaycan valiliğini ifa etmekteydi. Mengücur bazı beldelede isyancı Bâbek'in gizli hazinelerini buldu fakat onları hilafet merkezine haber vermeyerek hepsini zimmetine geçirdi. Bu durum hilafet merkezine berîd teşkilatı tarafından bildirildi. Bunun üzerine Mengücur'den izahat istenmiş fakat o bu iddiaları yalanlayarak reddetti. Mu'tasım bu usulsüzlüğü inkâr etmesinden dolayı onun üzerine Türk komutanlarından olan Boğa el-Kebîr'i gönderdi. Azledilerek etkisiz hale getirildiği gibi zimmetine geçirdikleri de beytûlmâle nakledildi.²

Zikredilen bu örnek olaylar, valilerin harcama tasarruflarının kayıt altına alındığını, istihbarat vasıtasıyla bunların takip edildiği veya haberdâr olunduğunu ve hilafet merkezi tarafından valilerin bu hususlarda teftişe tâbi tutulduğunu göstermektedir.³

2. Görev İhmalleri

Her valinin atandığı yerde yapmakla sorumlu olduğu temel görevler vardı. Bunlar yazılı olmasa da siyasî ve sosyal hayatın nizamını sağlayan temelde idarî, malî, adlî ve askerî hususlardaki görevlerdi.⁴ Valilerin âdil ve başarılı yönetimleri halkın mutluluk, refahını sağladığı gibi oluşturulan huzur ortamı üretimin devamlılığını da sağladı. Üretimin devamlılığı aynı zamanda vergilerin sağlıklı şekilde toplanmasına katkı sunardı. Merkezî yönetimin önemli gelir kaynaklarından olan vergilerin sağlıklı

¹ Tenûhî, **Kitâbü'l-Ferec**, c. 1, s. 367-368.

² İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 6, s. 505; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. 14, s. 263-264.

³ Kindî, **Vülât**, s. 94.

⁴ Nitekim bu görevler örneklerle detaylı bir şekilde ele alındı. Bkz. Metin (3. Bölüm), s. 167-218.

toplanması, aksine bir durum olmadıkça valinin koltuğunu korumasında önemli bir rol oynardı.

Valilerin görevlerini ihmalleri, zulümleri ve haksızlıkları nedeniyle eyâlet ve vilâyetlerde çıkan kargaşa ve problemler sosyal ve ekonomik hayatı olumsuz etkilerdi. Bu problemler domino etkisiyle merkezî yönetimi de etkilediğinden valiler, hilafet merkezi tarafından başarısızlıkları sebebiyle cezalandırılırlardı. Kaos ortamı nedeniyle bazen valilerin kendisi de görevini bırakmak zorunda kalabilirdi.

Valilerin görev ihmalleri temel görevlerini yerine getirme konusunda olduğu gibi kendilerine verilen özel görevleri yerine getirme hususunda da olabilirdi. Nitekim bazı valiler göreve atanırken onlara temel idarî görevlerini yerine getirmelerinin yanında özel görevler verilebilirdi. Bu görevleri yerine getirip getirmedikleri hilafet merkezi tarafından takip edilmekte ve gelen istihbarat çerçevesinde kararlar verilmekteydi. Valilerin görevlerini ihmalleri hususunda birçok hadise bulmak mümkün olmakla birlikte örnek olması açısından bazıları zikredilecektir.

Abbâsîler özellikle kendilerine karşı geliştirilen muhalif hareketler hususunda valilerin yaptıkları ihmallere karşı sert tutum takınırdı. Bu tavır Alioğulları'ndan Muhammed en-Nefsüzzekiyye ve kardeşi İbrahim'i yakalama konusunda valilerin ihmallerinde açıkça görülür. Mansûr, dayısı Ziyâd b. Abdullah'ı, Muhammed ve İbrahim'i yakalamak üzere Medine valiliğine atadı ve o da bu hususta söz verdi. Bir süre sonra Mansûr, mektupla Muhammed ve İbrahim'in babası Abdullah b. Hasan'a baskı yapmasını emretti. Ancak Ziyâd verilen bu görevi yerine getirmeyerek ona baskı yapmadığı gibi Muhammed ile İbrahim'i yakalama noktasında gevşek davrandı.¹

Onun valiliği sırasında, Muhammed'e halka görüldüğünde bir şey yapmayacağına dair teminat verdiği rivayet edilir. Bu rivayeti destekler nitelikte Muhammed pazarda ortaya çıktı. Vali ise onu görmesine rağmen yakalamayarak dilediği yere gitmekte serbest olduğunu söyledi. Muhammed de fırsattan istifade ederek ortadan kayboldu. Bu olay Mansûr'a ulaştırılınca Cemaziyülâhîr 141/Ekim 758 tarihinde güvendiği adamlarından Horasanlı Ebü'l-Ezher'e bir mektup vererek Medine'ye gitmesini ve oraya varınca mektubu açmasını emretti. Mektupta Ziyâd ve taraftarlarını yakalayıp

¹ Belâzürî, **Ensâb**, c. 3, s. 313.

kendisine getirmesini emretmekteydi. Ebü'l-Ezher Medine'ye gelerek vali ve adamlarını yakalayıp hilafet merkezine götürdü. Mansûr, vali ve adamlarını hapse atarak cezalandırdı; akrabalık bağlarıyla olsa gerek bir süre sonra affetti.¹

Mansûr Ziyâd'tan sonra Medine'ye Muhammed b. Hâlid el-Kasrî'yi vali atadı. Mansûr ondan da Muhammed ve kardeşi İbrahim'i yakalamasını istedi. Vali Muhammed, Recep 141/Kasım 758 tarihinde Medine'ye geldi ve Muhammed'i yakalamak için hilafet merkezinden önemli miktarda maddi destek aldıysa da çabaları sonuç vermedi. Bunun üzerine Mansûr, valiyi başarısız bularak onu ihmalle suçladı. Medine ve civarının ev ev aranması hususunda emir verdi. Vali, bütün evleri arattırmasına rağmen Muhammed'i bulamadı.² Vali Muhammed'in onların yerini bildiği halde bilerek yakalatmadığına dair haberler gelmesi Mansûr'un, onun görevdeki bilinçli ihmali sebebiyle öfkelenmesine ve azledilmesine sebep oldu. Yerine tayin edilen vali Riyâh b. Osman el-Mürri³ Medine'ye geldiğinde eski vali Muhammed ve kâtibini hapse attı.⁴

Valiler çeşitli sebeplerle hilafet merkeziyle haberleşir eyâlet ahvali hakkında bilgilendirme yapardı. Bu bilgilendirmeler neticesinde valilerin görevlerini ihmal ettikleri veya zafiyet gösterdikleri hissedilir veya anlaşılırsa azledilmelerine sebep olurdu. Mansûr döneminde İrminiyye valisi bir mektup göndererek ordunun kargaşa çıkardığını ve beytûlmâli yağmaladıklarını haber verdi. Bunun üzerine Mansûr; *"Verdiğimiz görevi perişan ve rezil olarak bırak. Eğer akıllı davransaydın ordu kargaşa çıkaramazdı, kuvvetli olsaydın beytûlmâli yağmalayamazlardı!"* diyerek valiyi azletti.⁵

Yine Mansûr döneminde görevini ihmal ettiğine dair bilgiler gelen vali azledildi. Mansûr, Hadramut bölgesine bir Arap'ı vali olarak atadı. Vali görevini ihmal ederek devlet işleriyle uğraşmaktan ziyade şahin ve köpeklerle av peşinde koşmaktaydı. İstihbarat görevlileri bu bilgiyi Mansûr'a ulaştırdınca, valiye yazdığı mektubunda onu

¹ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 5, s. 518-519, 529-530.

² Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 531.

³ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 7, s. 475-477.

⁴ Cehşiyârî, **el-Vüzerâ**, s. 189-192.

⁵ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 6, s. 29.

vahşi hayvanların işleriyle ilgilenmesi için değil Müslümanlar'ın işleriyle ilgilenmesi için vali olarak atadığını ifade ederek azarladı ve görevden el çekti.¹

Valilerin temel idarî görevlerini aksatarak zevk ve sefaya dalmaları berîd teşkilatı vasıtasıyla hilafet merkezine ulaştırılırdı. Horasan'dan Hârûnürreşîd'e gelen istihbarat raporu bunun önemli bir örneğini taşır. Nitekim gelen bu raporda vali Fazl b. Yahya'nın halkın işlerine bakmakta gevşek davrandığı, vaktini avlanmakla ve diğer zevklerle geçirdiği haber verildi. Hârûnürreşîd'e bu mektubun geldiği sırada veziri olan Fazl'ın babası Yahya b. Hâlid de huzurunda bulunmaktaydı. Mektubu okuduktan sonra Hârûnürreşîd, onu Yahya'ya atarak okumasını istedi. Mektubu okuduktan sonra halife, ondan Fazl'ı boş işlerden menedecek bir mektup yazmasını istedi. Mahcup olan Yahya, oğluna görevini ihmal hususunda dikkatli olmasını istediği şu ifadeleri yazdı: *“Ey Oğlum, Allah seni korusun. Senin, halkın işlerine bakmak yerine avlanma ve zevklerle meşgul olman gibi Müminlerin emîrinin hoş görmediği meşguliyetlerin kendisine ulaştı. Bu sebeple seni daha hoş gösterecek şeyleri âdet edin. Çünkü kim kendisini süsleyecek veya ayıplatacak şeylere yönelirse, zamanının halkı onu ancak o vasfıyla tanır. Selametle!”*. Yahya'nın mektubu Fazl'a ulaşınca, onun kendisine çeki düzen verdiği, resmî işini bitirinceye kadar gündüzleri namaz için mescitten dahi ayrılmayacak kadar işlerine ciddiyetle önem verdiği rivayet edilir.²

3. Siyasî Faaliyet ve Hedefleri

Valilerin teftişindeki bir diğer önemli husus siyasî faaliyet ve hedefleriydi. Abbâsîler valilerin hilafet merkezine karşı tehdit oluşturacak bir girişimde bulunmaları veya böyle bir girişime destek vermelerinin önüne geçmeye çalışırdı. Bu konuda önlemler özellikle berîd teşkilatı ve casuslar tarafından alınan bilgilerle sağlanırdı. Böylece Abbâsîler aleyhine düzenlenen veya düzenlenmesi planlanan hareketlere karşı önlem alınır, muhtemel problemler erkenden çözüme kavuşturulurdu.

Mansûr'a karşı Şam'da hilafet iddiasıyla ayaklanan amcası Abdullah b. Ali, Ebû Müslim tarafından yenilgiye uğratıldıktan sonra kardeşi Süleyman'ın valilik yaptığı Basra'ya sığındı. İlk dönemlerde Mansûr, ona Basra'da dokunmasa da uzun süreçte

¹ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 68.

² Mes'ûdî, **Mürûc**, c. 3, s. 304-305.

teşkil edebileceği siyasî ve askerî risklerden dolayı bazı önlemler aldı. Mansûr, bu amaçla Basra valisi Süleyman'a adamlarını göndererek Abdullah'ı teslim etmesini istedi. Süleyman'ın kardeşini teslim etmemesi üzerine Basra'ya güvendiği komutanlar vasıtasıyla askerler göndererek her ihtimale karşı onları konuşlandırdı. Ayrıca eyâletteki duruma hâkim olmak için sâhibü'l-berîd olarak yakın adamlarından güvendiği Süleyman b. Mücâlid'i atadı. Böylece onlardan gelebilecek tehlikelere karşı sıkı önlemler aldı. Valinin, Abdullah'ı teslim etmemekte direnmesi üzerine Mansûr onu görevinden azlederek elindeki potansiyel gücü de ortadan kaldırdı.¹

Hanedan mensubu olarak Şam valisi Abdullah b. Ali'nin Mansûr'a karşı hilafet iddiasıyla ayaklanması, hanedan içinden atanan valilerin istihbarat ve denetim açısından sıkı bir şekilde takip edilmesine yol açtı. Mansûr'a, Kınnesrîn ve civar bölgelerin valiliğini yapan hanedan mensubu ve Abdullah b. Ali'nin kardeşi olan Sâlih b. Ali hakkında istihbarat geldi. Bu istihbaratta onun birçok asker, teçhizat ve yandaş edindiği belirtilmekteydi. Mansûr, bu istihbarat raporları karşısında önlem olarak onu huzuruna çağırdı. Sâlih ilk başta hasta olduğunu öne sürerek gelmediyse de bir süre sonra görevini bırakarak gelmek zorunda kaldı. Mansûr ona tepkisini göstermek için yüz vermediği gibi huzurundan da uzak tuttu. Kısa bir süre sonra da Sâlih, Fırat nehri civarında vefat etti.²

Hâdî döneminde Mısır'a vali olarak atanan Ali b. Süleyman el-Abbâsî (169/785-86) Hârûnürreşîd döneminde de valilik görevine devam ettirildi. Takvalı ve dindar bir vali olan Ali, icraatlarıyla da halkın gönlünü kazandı. Halkın kendisine meylini görünce hanedan mensubu olarak içinde sakladığı hilafet düşüncesini izhar etti. Hârûnürreşîd'e karşı ayaklanma başlatarak hilafete geçmeyi düşündü. Onun bu düşünceleriyle ilgili istihbarat gelmesiyle niyetini öğrenen Hârûnürreşîd, ona öfkelenildi ve görevinden azletti (171/787-88).³

Benzer şekilde Hârûnürreşîd döneminde hanedan mensubu Mısır valisi Musa b. İsa hakkında da hilafet merkezine istihbarat raporlar geldi. Bu raporlarda vali Musa'nın önemli bir ekonomik gücün yanı sıra askerî güç edindiği ve onun Hârûnürreşîd'i

¹ Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 152.

² Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 383.

³ İbn Tagrıberdî, **en-Nücûm**, c. 2, s. 79-80.

hilafetten uzaklaştırarak hilafete geçme niyetinin olduğu yazmaktaydı. Gelen haberlerin ciddiyetinden ve valinin böyle bir işe girişeceğinden şüphelenen Hârûnürreşîd, onu aşağılayıcı bir şekilde görevinden azletti.¹

II. VALİLERE UYGULANAN YAPTIRIMLAR VE CEZALAR

Valilere ceza verilmesi istenen bir durum olmamakla birlikte eyâlet ve vilâyetlerde yapılan hata ve suçlar hilafet merkezi tarafından cezalandırılırdı. Böylece valilerin daha doğru ve âdil olmaları sağlanmak istenmekle beraber hataya müsamaha gösterilmeyeceği mesajı verilerek onların görevlerini en doğru şekilde yapmaları istenirdi. Çünkü cezalandırılmayan ihmal, başarısızlık veya suçlar daha büyük sorunların doğmasına sebep olabilirdi.

Valilerin cezalandırılması diğer idarecilere de bir uyarı anlamı taşımakla birlikte halk nezdinde de hilafet merkezine karşı güven ve bağlılığı sağlardı. Şayet halka zulmeden veya haksızlık yapan valiler cezalandırılmazsa eyâletlerde birbirini tetikler şekilde iskân ve üretim açısından sorunlar oluşabileceği gibi çeşitli muhalif hareketlerin oluşmasına ve halk tarafından destek görmesine sebep olabilirdi. Bu gibi sebeplerle valiler çeşitli yaptırım ve cezalara uğratılırdı. Valilerin halifelerle münasebetlerinde yaşanan olumsuz durumlar da bu yaptırım ve cezalara sebep olurdu.

Valilere verilen cezalar hilafet merkezinin, valinin ve eyâletlerin içinde bulunduğu durumu göre değişebilirdi. Denetim veya elde edilen istihbarat sonrasında farklı cezalandırma usulleri uygulanmıştır. Genellikle bu cezalar halifenin tasarrufunda

¹ Musa b. İsa, Hârûnürreşîd döneminde 3 farklı zamanda Mısır'da valilik yaptı. Taberî'de olay 176 (792-93) yılında geçer. Bu tarih Mısır valilerini atama ve azletme tarihleriyle veren Kindî'ye göre Musa b. İsa'nın ikinci valiliğine denk gelir. Musa b. İsa'nın azlinden sonra kimin vali olduğu hakkında farklı rivayetler bulunur. Taberî'de Musa b. İsa azledildikten sonra yerine Ca'fer b. Yahya'nın atandığı yerine nâib olarak Ömer b. Mihrân'ın gönderildiğinden bahsedilir. Bkz. Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 252-254. Kindî'de ise Musa b. İsa'nın bu girişimi hakkında bir bilgi bulunmamakla beraber Ca'fer b. Yahya ve nâibi Ömer b. Mihrân'dan da bahsedilir. Taberî'ye göre zikredilen azletme tarihinde Musa b. İsa'dan sonra İbrahim b. Sâlih'in atandığını ifade edilir. Bkz. Kindî, **Vülât**, s. 108; Cehşiyârî'de ise Musa b. İsa'nın azlinden sonra Ca'fer b. Yahya'nın tavsiyesiyle Ömer b. Mihrân'ın valiliğe atandığından bahsedilir. Bkz. Cehşiyârî, **el-Vüzerâ**, s. 318-320; İbn Tagrîberdî'de ise Ca'fer b. Yahya ve nâibi Ömer b. Mihrân'nın valiliğinden bahsetmekle birlikte salât görevine İbrahim b. Sâlih'in atandığını haraç görevine ise Ömer b. Mihrân'ın atandığını İbrahim'in ise görevine sonradan gelebileceği üzerinde durulur. İbn Tagrîberdî, **en-Nücûm**, c. 2, s. 101-102.

olurdu. Bazı durumlarda halife valileri doğrudan affedebildiği gibi bir süre sonra öfkesinin geçmesiyle de affedebilirdi.

Yaptırım ve cezalar hususunda farklı uygulamalar bulunurdu. Bazen valilere yaptıkları usulsüzlük veya hatalar konusunda uyarı yapılıyor, böylece valilerin kendilerini düzeltmesi için imkân veriliyordu. Bazı durumlarda ise valiler ekonomik cezalarla karşılaşabiliyor hatta mallarının tamamı müsadere edilebiliyordu. Maslahat gereği bazı durumlarda ise valilerin görev yeri veya görevi değiştirilmekteydi. En ağır ceza ise şüphesiz valilerin hapis veya ölüm/idam cezasına çarptırılmalarıydı. Valiler bu cezalardan birine veya birkaçına aynı anda çarptırılabilirdi. Mesela azledilen bir valinin, mallarına el konulabiliyor akabinde hapis ve sonrasında idamla cezalandırılabilirdi.¹ Bu cezalar, valinin arkasındaki etnik yapı ve gücün yanı sıra halifeyle aralarındaki münasebetlerine, işlediği suçun büyüklüğüne ve hilafet merkezinin içinde bulunduğu şartlara göre değişebilmekteydi.

Bazı durumlarda da valilerin yargılanması için mezâlim mahkemeleri kurulabilmekte ve burada yargılama yapılarak gerekli cezalar uygulanmaktaydı.² Nitekim bu mahkemelerde yargılamanın önemine kâdilkudâtlar dikkat çekerti. Kâdilkudât Ebû Yûsuf, Hârûnürreşîd'e, vali ve haraç memurlarının kanunsuz işlerinin denetlenmesi ve engellemesi açısından mezâlim mahkemelerinin kurulmasının ve bu mahkemelere zaman zaman bizzat halifenin nezâret etmesinin faydalı olacağını tavsiye etti.³

Valilerin aynı anda birden fazla ve farklı cezaya çarptırılabilmeleri sebebiyle konunun daha iyi anlaşılabilmesi amacıyla cezalar aşağıda kategorik başlıklar altında zikredilecektir.

A. Uyarı

Valilerin yaptığı hatalı davranışlar, haksızlık, zulüm ve benzeri durumlarda hilafet merkezi valiye durumunu düzeltmesi ve sorunları çözmesi için uyarı yapabiliyordu. Bu durum valilerin kendisini düzeltmesi açısından önem taşırdı. Uyarıların dikkate

¹ Taberî, *Târîh*, c. 8, s. 81.

² Aykaç, *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar*, s. 62.

³ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 121; Yeniçeri, *İslâm'da Devlet Bütçesi*, s. 420-421.

alınmaması veya valilerin sorunları çözmede yetersiz kalması durumunda ise uyarı; müsadere, görev yeri veya görev değişikliği, azledilme, hapis veya ölüm cezasına kadar gidebilirdi.

Valilere verilen uyarılar hususunda kullanılan en etkili yöntemlerden biri de tevkî'âtlardı. Tevkî'âtlar genellikle valiler hakkında şikâyet, istek gibi hususlarda kendilerine sunulan dilekçe ve mektupların üzerine halifeler tarafından kısa fakat özlü olarak yazılan yazılardı.¹ Halifeler, valilere uyarılarını az söz ve çok anlam ifade eden bu uyarı mektupları üzerinden iletirdi. Bu tevkî'âtlarda valilere uyarı yapıldığı gibi onlara siyasî ve idarî olarak nelere dikkat etmesi gerektiği gibi hususlarda emirlerde verilirdi.

Mesela Seffâh'a bir valisi şikâyet edildi; halife de ona Kehf sûresinin “*Ben yoldan çıkarılanları yardımcı edinecek değilim.*” âyetini iktibas ederek tevkî' gönderdi.² Mansûr'a Mısır valisinin Nil nehrinin suyunun eksilmesi sebebiyle kıtlığı şikâyet etmesi üzerine ona cevap olarak “*Sen askerini fesattan temizle, Nil isteğine cevap verir!*” yazarak onu uyardı.³

Gelen istihbaratlar çerçevesinde valilere uyarı mahiyetinde de tevkî'ler gönderilirdi. Mansûr, İrminiyye valisine “*Biri arkanda biri gözlerinin önünde olmak üzere iki göz ve dört kulakla (casuslar) kuşatılmış durumdasın!*” tevkî'ini göndererek ona dikkatli olmasını ve adımlarının merkezî yönetim tarafından takip edildiğini hatırlattı.⁴ Mansûr'a Sind valisinden bir grup askeri isyan çıkarak beytûlmâli yağmaladıklarına dair şikâyet gelmesi üzerine, “*Adaletli olsaydın isyan etmezlerdi; vefa gösterseydin zorla almazlardı!*” tevkî'ini göndererek uyardı.⁵

Mehdî Horasan valisinin halkı ihmal ettiği gerekçesiyle kendisine ulaştırılan şikâyet yazısının altına; “*Ben geceyi uykusuz geçiriyorum, sense uyuyorsun!*” tevkî'ini

¹ Demirayak, **Abbâsi Edebiyatı Tarihi**, s. 168.

² Kehf, 18/51; İbn Abdürabbih, **el-İkd**, c. 4, s. 498.

³ İbn Abdürabbih, **el-İkd**, c. 4, s. 295; Demirayak, **Abbâsi Edebiyatı Tarihi**, s. 170.

⁴ İbn Abdürabbih, **el-İkd**, c. 4, s. 295; Çakır, “Abbasi Devlet Ricâline Ait Örnekler Bağlamında Klasik Arap Edebiyatının İlk Yazılı Edebi Türlerinden “Tevkîât””, s. 522.

⁵ İbn Abdürabbih, **el-İkd**, c. 4, s. 295.

yazarak valinin ihmalkâr davrandığını ve halkın sorunlarıyla ilgilenmediği için onu uyarak kendisine çeki düzen vermesi istedi.¹

Hârûnürreşîd, kendisine gönderilen bir şikâyet üzerine Horasan valisine “*Yaranı tedavi et ki genişlemesin!*” tevkî’ini gönderdi.² Hârûnürreşîd Medine’deki valisine Alioğulları tehlikesinden olsa gerek dikkatli olması gerektiğini, “*Ayaklarını bu halkın boynuna koy; çünkü onlar uykusuz gecelerimi uzattılar ve gözlerimi tatlı uykudan alıkoydular!*” tevkî’ini yazarak hatırlattı ve uyardı.³

Me’mûn’a bir valisinin halka zulmettiği yönünde dilekçe (ruk’a) gelince valisine, “*Emrindekilere âdil davran, yoksa adaleti emrinde olduğun (halife) sağlayacaktır!*” tevkî’ini yollayarak âdil olması ve halka zulmetmemesi yönünde onu uyardı.⁴

Vezirler de valiler hakkında halktan kendilerine gelen şikâyetlere cevap vererek tevkî’ler yazardı. Böylece halkın sorunlarına ve şikâyetlerine çözüm bulmaya çalışırlardı. Nitekim Ca’fer b. Yahya’nın, halktan gelen şikâyetlere tevkî’ler yazdığı, daha sonra bunların valilere gönderildiği zikredilir.⁵ Ca’fer b. Yahya’ya valilerden birinin şikâyet edilmesi üzerine ona, “*Şikâyetçilerin çoğaldı, teşekkür edenlerinse azaldı ya adaletli davranırsın ya da görevden azledilirsin!*” yazarak kendisini düzeltmesi konusunda uyarı verdi.⁶

Halife tarafından yetkilendirilen vezir Muhammed b. Abdûlmelik ez-Zeyyât da valilere uyarı içeren tevkî’ler gönderirdi. Valilerden birine; onun yaptığı kötü işlerin halifeye ulaştığını, halifenin cezayı ertelediğini bu sebeple kendisini düzeltmesi gerektiğini, onun kendisi hakkındaki ithamları düzeltme konusunda gayret göstermesi gerektiğini yazarak uyardı.⁷ Eyâlet valileri de kendilerine gelen şikâyetler doğrultusunda vilâyetteki valilerine tevkî’ler yazardı. Ebû Müslim’e Belh’teki

¹ İbn Abdürabbih, **el-İkd**, c. 4, s. 295.

² İbn Abdürabbih, **el-İkd**, c. 4, s. 296.

³ İbn Abdürabbih, **el-İkd**, c. 4, s. 297; Muhammet Selim İpek, “Arap Edebiyatında Tevkî’ât ve Edebî Özellikleri”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, c. 11, Sayı 58, 2018, s. 97.

⁴ Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, **Rebî’ü’l-Ebrâr ve Füsûsu’l-Ahbâr**, 5c., Müessesetü’l-A’lemî, Beyrut, 1991, c. 3, s. 393; Çakır, “Abbasi Devlet Ricâline Ait Örnekler Bağlamında Klasik Arap Edebiyatının İlk Yazılı Edebî Türlerinden “Tevkiât””, s. 512.

⁵ Cehşiyârî, **el-Vüzerâ**, s. 300.

⁶ İbn Abdürabbih, **el-İkd**, c. 4, s. 171.

⁷ Demirayak, **Abbâsi Edebiyatı Tarihi**, s. 155-156; Ahmed Zekî Safvet, **Cemheretu Resâilî’l-Arab fî Usûri’l-Arabiyyeti’z-Zâhire**, 4c., el-Mektebetü’l-İlmiyye, Beyrut, t.y., c. 4, s. 41.

valisinin halkın sorunlarıyla ilgilenmede gevşek davrandığı yönünde şikayetler gelmesi üzerine, “*Bugünün işini yarına bırakma!*” tevkî‘ini yazarak uyardı.¹

B. Müsadere

Valilerin ekonomik olarak yaptırıma uğraması, ya belirli miktarda para cezası ödemesi ya da mallarının tamamının müsadere edilmesi yoluyla olurdu. Valilerin mallarının müsadere edilmesi uygulaması Hz. Ömer dönemine kadar uzanmaktaydı. Hz. Ömer valilerin halka zulmetmesini engellemeye çalışarak onların halk veya makamları üzerinden haksız kazanç elde etmemeleri için şüpheli durumlarda mallarının tamamı ya da bir kısmının müsadere edilmesi uygulamasını başlattı.²

Emevîler döneminde zaman zaman başvurulmuş bu uygulama Abbâsîler döneminde de devam etti. Valiler şüpheli durumları, hatalı uygulamaları veya işledikleri suçlar sebebiyle müsadere cezasına çarptırılırdı. Valilerin denetimine önem veren Mansûr kaynaklarda detayları zikredilmese de herhangi bir valiyi görevinden azlettiği zaman onun mallarını da müsadere eder ve ismini mallarının üzerine yazarak Dicle nehri kenarında *Mezâlim Beytûlmâlî* adını verdiği özel bir hazinede muhafaza ettirirdi. Oğlu ve veliahtı Mehdî’ye vasiyetinde kendisi vefat ettiğinde mallarını müsadere ettiği kimseleri çağırarak onlara iade etmesini söyledi. Böylece Mehdî’nin hem mal sahipleri hem de halk nezdinde itibarının artacağını söyledi. Mehdî, babası Mansûr’un vefatından sonra vasiyetini yerine getirerek bu hazinede biriken malları sahiplerine iade etti.³

Ekonomik yaptırımlar hakkında örneklere bakıldığında Abbâsî halifeleri arasında yukarıda zikredildiği üzere Mansûr’un birçok valinin mallarını müsadere ettiği müşahade edilir. Mesela zikredildiği üzere Medine valisi Ziyâd b. Ubeydullah’ın Muhammed en-Nefsüzzekiyye’yi yakalama hususunda ihmali sebebiyle onu valilikten azlettiği gibi hapse attı ve mallarını da müsadere etti (141/758-59).⁴

¹ İbn Abdürabbih, *el-İkd*, c. 4, s. 301.

² Belâzürî, *Fütûh*, s. 308; Adem Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi (2): Hulefâ-i Râşidîn Dönemi*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2016, s. 97, 108, 314; Kılıç, *Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi*, s. 192; Temir, *Emevîlerde Valilik*, s. 272.

³ Taberî, *Târîh*, c. 8, s. 81; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 6, s. 30.

⁴ Belâzürî, *Ensâb*, c. 3, s. 310-315; İlgün, *Halife Mansur*, s. 81-82.

Mansûr tarafından müsadere cezasına çarptırılan bir diğer vali Alioğulları'ndan 150 (767-68) yılında Medine'ye atadığı valisi Hasan b. Zeyd'ti. Beş yıl valilik yaptıktan sonra kaynaklarda Mansûr'un tam olarak ona neden öfkelenildiği zikredilmemekle beraber onu valilikten azlettiği yer alır (155/771-73). Hasan'ın malları müsadere ettirildiği gibi Bağdat'ta da hapsedildi. Mansûr'un vefatına kadar hapiste kalan Hasan, Mehdî'nin hilafete gelmesiyle Alioğulları başta olmak üzere birçok kimseye uygulanan af ve barış politikası çerçevesinde hapisten çıkarıldı ve malları iade edildi.¹

Bazen de valilerin malları müsadere edilmez onun yerine belli bir miktar para cezasına çarptırılırlardı. Mansûr kardeşi olan el-Cezîre valisi Abbas b. Muhammed'e bir sebeple kızarak onu valilikten azletti ve para cezasına çarptırdı. Mansûr o dönemde, amcası İsmail b. Ali'ye de kızgındı fakat diğer amcalarının araya girmesiyle onu affetti. Bu hadise üzerine halifenin yeğeni Kûfe valisi İsa b. Musa, Mansûr'a gelerek halifenin, amcalarına bolca ihsanda bulunduğu halde onların yine de kendilerini kıskandığını söyledi. Buna delil olarak da amcalarının baskısıyla İsmail b. Ali'yi halifenin bağışladığını fakat halifenin kardeşi olan Abbas b. Muhammed konusunda kimsenin bu konuda şefaatçi olmasını söyleyerek nasihat etti. Bu sözler üzerine Mansûr kardeşi Abbâs'ı da bağışladı.²

Mehdî'nin Mısır valisi İbrahim b. Sâlih'in döneminde Dihye b. Mus'ab el-Ümevî isyan çıkararak eyâletin güneyindeki es-Saîd bölgesini kontrol altına aldı ve kendini halife ilan etti. Bu haber valiye ulaşmasına rağmen onun gevşek davranması ve isyana önem vermemesi sebebiyle Dihye'nin hâkimiyeti genişleyerek arttı. Çıkan isyanın büyümesine rağmen valinin sorumsuzluğu Mehdî'ye ulaşınca valiye öfkelenerek görevden azletti (167/783-84) 350 bin dinar da para cezasına çarptırdı. Para cezasını ödedikten sonra ise halife onu affetti.³

Abbâsî hanedanı içindeki aile içi mücadeleler de valilerin mallarının müsadere edilmesine sebep olurdu. Ca'fer b. Süleyman el-Abbâsî, kardeşi Basra valisi Muhammed'i kıskandığından dolayı onu sürekli Hârûnürreşîd'e jurnallemekteydi. Jurnallerinde Muhammed'in ne kadar malı ve mülkü varsa bunların gelirini gizlediğini

¹ İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. 8, s. 294.

² Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 46-47.

³ Kindî, **Vülât**, s. 100-101; İbn Tagrîberdî, **en-Nücûm**, c. 2, s. 62.

ve servetini hilafet makamını ele geçirmek için biriktirdiğini iddia etmekteydi. Bu sebeple Muhammed'in bütün mallarının halifeye helal olduğunu ifade ederek kardeşine karşı halifeyi tahrik etmekte onun görevinden azledilerek mallarının müsadere edilmesini istemekteydi. Hârûnürreşîd gönderilen bu jurnal mektuplarının saklanması emretti ve işleme koydurmadı. Vali Muhammed 173 (789-90) yılında vefat ettiğinde Ca'fer'den başka öz erkek kardeşi olmadığından malları miras olarak ona kalacaktı. Hârûnürreşîd ise Ca'fer'in kardeşi aleyhinde gönderdiği mektupları ortaya çıkararak onu, iddialarını ikrar etmek mecburiyetinde bıraktı. Böylece valinin malları müsadere edilerek beytûlmâle aktarıldı. Müsadere edilen malların değeri ise 60 milyon dirhemdi.¹

Halifelerin gazabına uğrayarak malları müsadere edilen valilerden bazıları hapsedildi veya ölüm cezasına çarptırıldı. Mesela Azerbaycan'a 215 (830-31) yılında vali olarak atanan Ali b. Hişâm hakkında Me'mûn'a bir süre sonra halka zulmettiği, onların mallarını gasp ettiği ve bir grup kimseyi de öldürdüğüne dair şikâyet ve istihbarat geldi. Gelen bilgilerin birbirini teyit etmesi üzerine güvendiği komutanlarından Uceyf b. Anbes ve Ahmed b. Hişâm'ı onu görevden almaları için üzerine gönderdi. Ali'nin malları ve silahları müsadere edildikten sonra o, Me'mûn'un yanına getirildi ve halife tarafından idam cezasına çarptırıldı.² Onun kesilen başı Me'mûn'a getirilince o, yanındaki görevlilere de kendilerine çeki düzen vermelerini söyleyerek uyardı. Ayrıca Me'mûn, halka okunması için mektup yazdırarak onun kesilen başıyla beraber bölge bölge dolaştırıldı ve daha sonra başı Mısır'da denize atıldı.³ Mektupta halifenin onu güvenerek vali atadığını fakat onun verilen emirleri yerine getirmediğini ve haddi aştığını bu sebeple cezalandırıldığı yazmaktaydı.⁴ Şüphesiz bu ceza merkezdeki memurların yanı sıra diğer valilere de gözdağı verme anlamı taşımaktaydı.

Me'mûn döneminde, Taberistan valisi Mâzyâr b. Kârin'in zamanla gücünü artırmasına paralel olarak bölgede gerçekleştirdiği hamleler hilafet merkezi tarafından izlenmekteydi. Bağdat'a çağrıldığı halde gelmeyen ve gizli planları dâhilinde hareket

¹ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 6, s. 119; İbn Tagrıberdî, **en-Nücûm**, c. 2, s. 96-97.

² Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 626; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 6, s. 421.

³ İbn Ebû Tâhir, **Târîh**, s. 145.

⁴ İbn Ebû Tâhir, **Târîh**, s. 146.

eden Mâzyâr'ın faaliyetlerine dair önlemler hilafet merkezinin içinde bulunduğu meşguliyetler sebebiyle ertelense de Mu'tasım döneminde müdahale edildi.¹ Mu'tasım'ın, Bâbek meselesini (223/838) çözmesi akabinde komutanlarından Afşin'i Mâzyâr üzerine göndereceği dedikodusunun yanı sıra Mâzyâr'ın Horasan valisi Abdullah b. Tâhir ile giriştiği mücadelenin de etkisiyle o, 224 (838-39) yılında Abbâsî yönetimine baş kaldırdı. Halifenin emri doğrultusunda Horasan valisi Abdullah'ın gönderdiği birliklerle yaptığı savaş sonucunda yenilen Mâzyâr tutuklandı ve Bağdat'a gönderildi. Böylece valilik görevi son bulan Mâzyâr'ın malları da müsadere edilip beytümâle aktarıldı ve Bağdat'ta da idam cezasına çarptırıldı.²

C. Görev Yeri veya Görev Değişikliği

Halifelerin kararları doğrultusunda valilere verilen cezalardan biri de görev yeri veya görev değişikliği idi. Denetimler sonucunda ve istihbaratın tahkiki neticesinde valilerin başarısız veya suçlu olduğu görülürse görev yerleri değiştirilir veya başka bir göreve atanabilirdi. Valilerin eyâletteki icraatları dolayısıyla ortaya çıkan sıkıntı ve kızgınlıkların yatıştırılması veya dindirilmesi amacıyla görev yeri veya değişikliği olduğu gibi bazen de hilafet merkezi ellerinde ciddi bir güç bulunduran valileri kontrol altında tutmak amacıyla görev yeri veya görev değişikliğine tâbi tutabilmekteydi. Görev yeri değişikliğinin bir diğer sebebi ise idarî-askerî açıdan başarılı valiler başka bölgelerde çıkan sorunlar sebebiyle bulundukları yerden problemli eyâlete atanarak o bölgedeki sorunları çözmesi amaçlanmıyordu.

Çeşitli sebeplere dayalı olarak görevlerinden alınan valiler cezaya çarptırılmazdıysa veya vefat etmedilerse hilafet merkezine döndüklerinde ya kızağa çekilir ya da hilafet merkezinde başka bir göreve atanırdı. Tez boyunca birçok yerde görev yeri değişikliği zikredildiğinden ve vali listesi (EK-3) incelendiğinde birçok valinin görev yeri yaptığı yerden alınarak başka bir yerde valilik görevine atandığı görüldüğünden tekrara düşmemek amacıyla bu örnekler zikredilmeyecektir.

¹ Isfandiyar, **An Abridged**, s. 148-150; Mâzyâr'ın isyanı hakkında detaylı bilgi için bkz. Bozan, "Taberistân Emiri Mâzyâr b. Kârin'in Abbasi İdaresine İsyanı", s. 73-93.

² Taberî, **Târîh**, c. 9, s. 81-83, 96.

D. Azledilme

Eyâlet ve vilâyetlere atanan valiler çeşitli sebeplerle görevden azledilirdi. Genellikle valilerin azledilmelerinin sebebi başarısız yönetimleri ve eyâlette çıkan sorunlardı. Valiler azledildiğinde bu azledilme haberi ya görevliler vasıtasıyla ya da yeni atanan valinin getirdiği azletme yazısıyla bildirildi.¹ Mazul valiler yeni vali gelmedi ise o vali gelene kadar görevine devam eder ya da yeni vali gelene kadar yerlerine başka birini nâib bırakarak görevlerinden ayrılırlardı. Görevden ayrılan vali bir cezaya çarptırılmadıysa genellikle hilafet merkezi Bağdat'a geri dönerdi. Nadir de olsa bazı valiler de kendi isteği doğrultusunda Mekke veya Medine'ye giderek hayatlarını orada devam ettirirdi. Valilerin azledilme sebepleri bu bölümün ilerleyen sayfalarında² detaylı olarak zikredileceğinden bu kadarıyla iktifa edilecektir.

E. Hapis

Valiler çeşitli sebeplere dayalı olarak hapis cezasına çarptırılabilirdi. Genellikle başarısız olan veya hilafet merkezi aleyhine faaliyetlerde bulunan valiler hapse atılırdı. Hapis cezası genellikle doğrudan verilen tek bir ceza değildi. Genellikle görevden azledildikten sonra para cezası veya malının tamamının müsadere edilmesiyle beraber olurdu. Mazul valiler yeni gelen vali tarafından bulunduğu eyâlette hapse atılabildiği gibi hilafet merkezi Bağdat'a gönderilerek orada da hapsedilebilirdi. Halifenin tasarrufuna göre hapiste kalınan müddet değişebilmekte, kimisi kısa bir süre sonra çıkabilmekte kimisi yeni halifeyle hapisten çıkmakta kimisi de ömrünün sonuna kadar hapiste kalabilmekteydi. Bazı valiler ise aşağıda örnekleri zikredileceği üzere hapsin ardından idam cezasına çarptırılabilmekteydiler.

Valilerin hapis cezasına çarptırılmaları görevlerini ihmalleri, hatalı veya yanlış uygulamaları, devlet malını zimmete geçirmeleri ve benzeri suçlarda halifelerin tasarruflarıyla azledilerek hapsedilmelerine sebep olmaktaydı. Bununla beraber yeni

¹ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 327.

² Bkz. Metin (5. Bölüm), s. 339-346.

atanan valiler de halifenin bilgisi doğrultusunda eski valileri başarısızlıkları veya suçları dolayısıyla hapse atabilmekteydi.

Valilerin halifeyle münasebetlerinde gereken sorumluluklarını yerine getirmemesi cezalandırılırdı. Nitekim Mehdî oğlu Hârûnürreşîd ile 163 (779-80) yılında el-Cezîre topraklarındaki Musul yolunu kullandı. el-Cezîre topraklarına girdiğinde hanedan mensubu vali Abdüssamed b. Ali onu karşılamadığı gibi konaklama yerleriyle yol ve köprüler yapılmamıştı. Mehdî herhangi bir hazırlıkta bulunmadığını görünce valisine öfkeleni. Sonradan vali hatasını fark ederek hediyeler yollasa da Mehdî'nin kızgınlığı geçmedi. Karşılaştıklarında aralarında tartışma çıktı ve Abdüssamed ona karşılık verdi. Mehdî ona daha da öfkelenerek onu azletti ve hapse atılmasını emretti.¹

Valilerin bazı uygulama ve faaliyetleri halifelerin yakınındaki devlet görevlilerinin tepkisi ve onların halife nezdinde vali aleyhinde girişimlerine ve cezalandırılmalarına da sebep olabilirdi. Mehdî, Hâlid b. Bermek'i Fâris'e atadığında o, vergi noktasında halkın gönlünü kazanacak işler yaptı ve vergileri taksitlendirdi. Ayrıca Hâlid, halka iyi ilişki kurmakta ve onlara câizeler dağıtmaktaydı. İhsanları eşraf ve avam olmaksızın herkese yapmaktaydı. Bir süre sonra ordu içinde Hâlid'e karşı ayaklanma çıktı. Bunun üzerine vali Hâlid, ayaklanmayı çıkaran komutanlardan Şâkir et-Türkî'yi öldürdü. Öldürülen Şâkir ise Mehdî'nin hizmetkârı Ferec'in yakınıydı. Bunun üzerine Ferec, Hâlid aleyhinde halifeyi kışkırttı. Mehdî de bir sebeple Hâlid'e kızarak onu azledip para cezasına çarptırdığı gibi sonra da hapse attırdı. Mehdî'nin hanımı Hayzürân ise onun lehinde şefaatchi olunca, o hapisten çıkarılarak eski itibar ve makamına kavuştu.²

Şam valiliğine atanan İbrahim b. Mehdî, devlet görevlileriyle arasında yaşanan iletişimsizliğin sâhibü'l-berîd tarafından hilafet merkezine haber verilmesiyle görevinden azledildi ve bu durum onun hapsedilerek cezalandırılmasına sebep oldu. Olay ise hâcib Süleym'in valiyle görüşmemesi ve aralarında yaşanan iletişimsizliğin sâhibü'l-berîd tarafından Hârûnürreşîd'e istihbarat olarak ulaştırılmasıyla gerçekleşti.

¹ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 147-148.

² Cehşiyârî, **el-Vüzerâ**, s. 228.

Hârûnürreşîd valinin bu ciddiyetsizliğini ve ihmali haber alır almaz valiyi görevden azletti ve onu 100 gün boyunca hapis cezasına da çarptırdı.¹

Hârûnürreşîd tarafından Horasan'a atanan Ali b. İsa b. Mâhân'ın göstermiş olduğu kötü yönetimin yanı sıra halk ve eşrafa yönelik zulümleri ve bazı kimselerin mallarına haksız yere el koyması Râfi' b. Leys'in liderliğinde Horasan'da Abbâsîler'e karşı düzenlediği ve halktan destek de gören isyanın nedenlerinden biri oldu. Hârûnürreşîd, Ali b. İsa'yı azletmek üzere yerine Herseme b. A'yen'i görevlendirdi. Horasan'a varan Herseme, Ali b. İsa'yı tutuklayıp mallarını müsadere etti. Mazul valiyi bir deveye ters bindirerek Horasan'da dolaştırıp halkın tepkisini dindirdikten sonra Hârûnürreşîd'e gönderdi. Hârûnürreşîd de onu Bağdat'ta hapse attı. O ancak Emîn döneminde hapisten çıkabildi.²

Mu'tasım döneminde Yemen Valisi Ca'fer b. Dinar, Şâkiriyye alayı askerleriyle sorun yaşayarak onlara saldırdı. Bundan haberdâr olunca duruma öfkelenen Mu'tasım valiyi hem görevinden azletti hem de onu üst düzey komutanlarından Eşnâs'ın yanında 15 gün hapsedti ve yerine yeni bir vali tayin etti. Halifenin bir süre sonra öfkesi dindikten sonra ise Ca'fer'i affetti.³

F. İdam

Valilerin başarısızlıkları, görev ihmalleri, suç işlemeleri veya hainlikleri sebebiyle uğradıkları en büyük ceza şüphesiz idam cezasıydı. Hapis cezasına çarptırılan kimi valiler, hapis cezasından bir süre sonra kurtulurken kimisi de hapisanede ölmekte veya hapisten çıkartılarak idam cezasına çarptırılmaktaydı. Bu cezalar halifelerin tasarruflarına göre de değişmekteydi. Ölüm cezası diğer cezalara nazaran daha az uygulanan bir ceza olduğu ve genellikle isyan veya ağır başarısızlık sebebiyle verildiği görülür.

Bu cezaya çarptırılan ilk ve en önemli vali Ebû Müslim'di. Abdullah b. Ali isyanından sonra oldukça güçlenmesi ve Mansûr ile çekişmesi onun hileyle Mansûr'un

¹ Zehebî, *Târihü'l-İslâm*, c. 5, s. 522.

² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. 14, s. 9.

³ Taberî, *Târih*, c. 9, s. 103.

huzuruna öldürülmesine sebep oldu.¹ Mansûr tarafından hapis ve ölüm cezasına çarptırılan bir diğer vali de Şam'da hilafet iddiasıyla isyan çıkaran amcası Abdullah b. Ali'ydi.² Bu cezaya çarptırılan diğer valiler arasında Mansûr döneminde isyan çıkaran Horasan valisi Abdülcebbâr b. Abdullah el-Ezdî,³ Mu'tasım döneminde isyan çıkaran Taberistan valisi Mâzyâr b. Kârin,⁴ Me'mûn döneminde Azerbaycan valisi Ali b. Hişâm⁵ ve Azerbaycan valisi Afşin'in nâibi Mengücur'u⁶ sayabiliriz.

Bunlarla birlikte zaman zaman valilerin askerî başarısızlıkları hayatlarına da mâl olabilmekteydi. Hârûnürreşîd, Hâricî isyanları karşısında başarısız olan el-Cezîre valisi Muhammed b. Ferrûh'u 171 (787-88) yılında azletti ve Bağdat'a getirttikten sonra Huld sarayında huzurunda eli kolu bağlı olarak öldürttü.⁷

III. VALİLERİN GÖREVLERİNİN SON BULMA SEBEPLERİ

İlk dönemden itibaren valiler, belirli bir süre sınırlaması olmaksızın göreve atanırdı.⁸ Abbâsîler'de bu teamül benzer şekilde devam etti. Her ne kadar süre sınırı olmasa da valilerin görevleri çeşitli sebeplerle son bulurdu. Kimisi hilafet merkezinin emri doğrultusunda görevinden azledilmekte kimisi de eyâlette çıkan sorunlar neticesinde görevinden ayrılırdı. Bununla birlikte hastalık veya ölüm sebebiyle de valilerin görevleri son bulabildiği gibi nadir de olsa görevden kendi istekleriyle ayrılabilirlerdi. Halife değişimlerinde ise yeni yönetimin kararları neticesinde görevlerinden azledilen valiler olduğu gibi kimisi de görevlerinde devam ettirilirdi. Eyâlette vali değişirse, ya eski vali yeni vali gelene kadar bekler ya da görev yerinden ayrılarak yeni vali gelene kadar nâib olarak kâdı ya da sâhibü's-şurta gibi eyâletteki önemli görevliler valilik görevini vekaleten yürütürdü.

¹ İbn A'sem el-Kûfî, **el-Fütûh**, c. 4, s. 386-392; Mes'ûdî, **Mürûc**, c. 3, s. 241-243; İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. 8, s. 4-13.

² Öldürülmesiyle ilgili farklı rivayetler bulunur. Bkz. Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 7-9; Mes'ûdî, **Mürûc**, c. 3, s. 252-254.

³ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 508-509; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 5, s. 498; el-Bağdâdî, **Kitâbü'l-Muhabber**, s. 486; Mahmûd Şâkir, **et-Târîhü'l-İslâmî**, 22c., el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 2000, c. 5, s. 119.

⁴ Taberî, **Târîh**, c. 9, s. 104.

⁵ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 626.

⁶ Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 477-478.

⁷ Taberî, **Târîh**, c. 8 s. 235; Ezdî, **Târîh**, c. 1, s. 497-498; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 6, s. 114; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. 13, s. 566.

⁸ Kılıç, **Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi**, s. 196.

A. Ölüm

Valilerin görevlerinin son bulma sebeplerinden biri de takdir edilen ömrün bitmesiydi. Yaşa bağlı olarak veya hastalık sebebiyle vefat eden valiler bulunduğu gibi ayaklanma, savaş veya suikast neticesinde ölen valiler de bulunurdu. Valilerin görev başındayken çeşitli sebeplerle ölümleri üzerine yerlerine merkez tarafından yeni vali tayin edilene kadar aile fertleri veya eyâletteki önemli görevliler olan kâdı, sâhibü's-şurta veya üst düzey komutanlar vekâlet ederdi.

1. Ecel, Yaşlılık veya Hastalık

Her ne kadar valiliğe atanma konusunda bir yaş sınırı olmamakla birlikte insanoğlunun zamanla tecrübe edinen bir varlık olması dolayısıyla bazı valiler genellikle güngörmüş ve yaş almış kimselerden seçilirdi. Bu sebeple bazı valiler çok yaşlı olabiliyor ve yaşa bağlı olarak görev başındayken de vefat edebiliyordu. Nitekim yaşa bağlı olarak vefat eden valilerden biri de Mühellebîler'den İfrîkıyye eyâletine vali olarak atanan ve oldukça yaşlı olan Ravh b. Hâtim'di. O, 174 (790-91) yılında yaşı sebebiyle görevi başındayken vefat etmişti.¹

Nadir de olsa valiler görevden azledilir kendilerine azledilme haberi geldiğinde ise valiler eceliyle vefat edebilirdi olabilirdi. Mehdî icraatlarına öfkelendiği Yemame valisi Kusem b. Abbâs'ı 159 (775-76) yılında valilikten azletti. Azledilme kararı Yemâme'ye geldiğinde ise Kusem eceliyle vefat etmiş bulunmaktaydı.²

Görev başındayken vefat eden bir diğer vali de Muhammed b. Massâd el-Esedî'ydi. Me'mûn döneminde İrminiyye valiliğın yapan Muhammed b. Massâd kısa bir süre sonra görevi başında vefat etti.³

Halka baskıcı davranarak, ağır vergi koyan, halk ve eşrafın tepkisini çekerek beddua alan valiler de olabilirdi. Nitekim İfrîkıyye valisi Abdullah b. İbrahim, halktan her bir çift öküzün bütün yıl çalışması karşılığını on sekiz dinar vergi alıyordu. Bu sebeple halk zor duruma düşerek şikâyetçi olmaya başladılar. Bunun üzerine eşraftan

¹ İbn İzârî, **el-Beyân**, c. 1, s. 120.

² Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 121.

³ Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 464.

durumu iyi olan Hafs b. Ömer bir grup kimseyle toplanarak valinin yanına gitti. Ona yaptığının doğru olmadığını söyleyerek nasihat verip ahiret azabıyla, dünyada kötü bir ad bırakmakla, içinde bulunduğu nimetlerin bir gün elinden alınmasıyla korkutarak onu ağır vergilerden vazgeçirmeye çalıştı. Bu sırada şu mealdeki âyeti de ona hatırlattılar: “*Bir kavim üzerlerindeki (güzel hal ve ahlâkı) değiştirip bozuncaya kadar, şüphesiz Allah o kavmin (hâlini) değiştirip bozmaz. Allah bir kavmin de fenalığını (azabını) dilediği mi artık onun reddine hiçbir (çare) yoktur. Onlar için O'ndan başka bir veli (yardım eden) de yoktur.*”¹ Ne kadar uğraşsalar da vali onların taleplerini dikkate almadı. Bunun üzerine gelenler valinin huzurundan ayrılarak Kayrevan’a döndüler. Hafs ve beraberindekiler Allah’a (c) halkın sıkıntısını hafifletmesi için namaz kılıp dua ettiler. Aradan beş gün geçtikten sonra ise valinin kulağının altında bir çıban çıktı ve bu çıbandan kısa sürede vefat etti.²

Yaş faktörünün yanı sıra tıbbî bilimlerinin fazla gelişmediği dönemler olması sebebiyle hastalıklar da valilerin ölümüne sebep olabilmekteydi. Vâsik döneminde İrmîniyye valisi Hâlid b. Yezîd eş-Şeybânî görevi sırasında hastalandı ve bir süre sonra da hastalığa bağlı olarak vefat etti.³

2. Savaş veya Ayaklanma

Abbâsîler’in eyâletlerdeki en üst düzey yöneticileri olan valiler farklı bir görevli atanmadıysa orduya da komuta etmekteydiler. Valiler, eyâlet içinde muhalif gruplarla yapılan çarpışmalarda veya hudutlarda bulunmaları sebebiyle eyâletlere dışarıdan gelen askerî saldırılar neticesinde yenilgiye uğrayabiliyor hatta öldürülebiliyordu. İstenmeyen bir son olmakla beraber bu durum eyâletlerde kargaşaya sebep olmakta ve yeni bir valinin atanmasını gerektirmekteydi.

Abbâsîler hilafeti ele geçirdiklerine eyâletlere kendi atadıkları valileri göndererek çoğunlukla buralarda hâkimiyetlerini sağladılar. Bu eyâletlerden Sind ise hâkimiyetin zor sağlandığı bir eyâlet oldu. Seffâh, ihtilâlin ardından Sind bölgesine Temîmoğulları’ndan Mugallis adında birini buraya ilk vali olarak gönderdi. Bölgeye

¹ Ra’d 13/11.

² İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 6, s. 328-329; İbn İzârî, **el-Beyân**, c. 1, s. 134-135.

³ Ya’kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 481.

Emevîler döneminde vali olarak atanan ve sonradan burayı özerk olarak yöneten Mansûr b. Cumhur, oraya ulaşan vali Mugallis'i yapılan savaş neticesinde yenilgiye uğrattı; vali ve askerlerini öldürdü. Böylece yeni atanan vali daha makamına geçmeden öldürüldü.¹

Ordu mensuplarınca öldürülen bir diğer vali de İfrîkıyye valisi Ağleb b. Sâlim'di. Muhammed b. Eş'as'tan sonra valiliğe atanan Ağleb bir süreliğine İfrîkıyye'de düzeni sağlasa bir müddet sonra orduda bir ayaklanma baş gösterdi. Komutanlardan Hasan b. Harb el-Kindî'nin önderliğinde bir grup asker Kayrevan'da vali Ağleb'i zor durumda bıraktı. Vali, aralarındaki yaşanan çatışmaların birinde atılan bir okla öldürüldü. (750/766-67).² Onun öldürülmesi karşısında Mansûr "*Mağrib'deki kılıcım kırıldı!*" diyerek üzüntüsünü dile getirdi.³

İfrîkıyye'de asker ayaklanmasıyla öldürülen bir diğer vali de 178 (794-95) yılında Fazl b. Ravh el-Mühellebî oldu. Hârûnürreşîd tarafından 177 (793-94) yılında İfrîkıyye valiliğine tayin edilen Fazl, Tunus vilâyetine de kardeşinin oğlu Mugîre b. Bîşr'i vali tayin etti. Mugîre kibirli biri olduğu için ordu mensuplarını hafife alırdı. Fazl da kendisinden önceki valiye meyilleri dolayısıyla askerlere soğuk davranmaktaydı. Tunuslular bazı askerlerle bir araya gelerek Fazl'a bir mektup gönderdiler ve başlarındaki Mugîre'yi azletmelerini istediler. Fazl ise onların mektubuna cevap bile vermeyince Mugîre'yi makamından indirerek ittifakla başlarına Abdullah b. Cârûd'u geçirdiler ve ona biat ettiler. Sonrasında Fazl onların üzerine askerî kuvvet göndermiş fakat hezimete uğrayarak eyâlet merkezi Kayrevan'a döndüler. Abdullah b. Cârûd ve taraftarları Fazl'ın askerlerinin peşini bırakmayarak Kayrevan'ı kuşattılar. Cemaziyelahir 178/Eylül 794 tarihinde Fazl'ı valilik makamından indirdiler. Abdullah, Fazl ve beraberindekileri Kabis'e göndermek üzere çıkarmış fakat yolda vali Fazl'ı öldürttü.⁴

Sind bölgesi Abbâsîler döneminde Araplar arasında asabiyet çekişmelerinin ve çatışmalarının yaşandığı bir eyâlet olması sebebiyle valiler için sorunlu bir eyâletti.

¹ Halîfe b. Hayyât, **Târîh**, s. 413-415; Belâzürî, **Fütûh**, s. 623-624; Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2. s. 328; Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 464.

² İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 5, s. 586-87, İbn İzârî, **el-Beyân**, c. 1, s. 108.

³ İbnü'l-Ebbâr, **el-Hulleti's-Siyerâ**, c. 1, s. 71.

⁴ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 6, s. 135-137; İbn İzârî, **el-Beyân**, c. 1, s. 124.

Bölgede yaşanan sorunların yanı sıra valilerin yanlış politikaları da idarî anlamda sorun yarattığı için valiler açısından istenmeyen sonuçların ortaya çıkmasına sebep olurdu. Mu‘tasım döneminde Sind valiliğine atanan İmrân b. Musa el-Bermekî döneminde Yemenlilerle Nizarlılar arasında taassup baş gösterdi. Vali İmrân da bu mücadelede taraf olarak Yemenlileri destekledi. Emevîler döneminde Sind valisi olan Hakem b. Avâne’nin torunu Ömer b. Abdülaziz el-Hebbârî ise valinin bu hatasını değerlendirerek ayaklandı ve halkın da desteğiyle vali öldürüldü.¹

Mehdî, Mısır’da Dihye b. Mus‘ab’ın başlattığı isyanın akabinde başarısız olan İbrahim b. Sâlih’i azlettikten sonra Musa b. Mus‘ab’ı buraya vali olarak atadı ve bölgedeki sorunları çözmesini emretti. Vali Musa b. Mus‘ab ise vergileri toplarken halka kötü davrandığı gibi arazi başına alınan vergiyi iki katına çıkardı. Pazarlardan ve hayvanlardan da vergi aldı. Musa bunlarla yetinmeyerek rüşvete de bulaştı. Halk ve ordu Musa’nın yaptıklarına karşı tepkiliydi. Musa’nın Havf bölgesine gönderdiği vergi memurlarını halk, beldelerine sokmayarak vergi toplamalarına engel oldu. Tepkili olan bölgedeki Kaysîler ve Yemânîler aralarında ittifak da yapmış, isyancılar ordu mensuplarıyla da valiye yalnız bırakmak konusunda gizlice anlaştı. Vali Musa ordunun başında vergi vermeyenlerine üzerine gitti. Aralarında yapılan savaşta vali yenildi ve askerlerin çoğunluğunun onu yalnız bırakmasıyla vali ayaklanan halk tarafından öldürüldü.²

Coğrafyanın getirdiği zorluklar da valilerin ayaklananlarla mücadelelerine olumsuz yönde etkisi olabilirdi. Nitekim Me’mûn döneminde Yemen valiliğine getirilen (212/827-28) Ebû’r-Râzî Muhammed b. Abdülhamid, eyâlette isyancılar üzerine giderek Abbâsî hâkimiyetini tesis etmeye çalıştı. İsyancı Ahmed b. Muhammed el-Ömerî’yi yakalayarak hilafet merkezine göndermeyi başardı. Bir diğer isyancı unsur el-Münâhî nisbesiyle meşhur İbrahim b. Ebî Ca‘fer el-Himyerî valinin itaat çağrısını reddetti. Bunun üzerine vali onun istihkam edindiği dağlar üzerine askerleriyle sefere çıktı. Dağların engebeli ve dar yolları isyancı İbrahim’in işine geldi; vali ve askerlerini

¹ Belâzürî, *Fütûh*, s. 625-626; eş-Şerîf Abdülhayy b. Fahriddîn el-Hasenî, *İ‘lâm bimen fî Târîhi’l-Hind mine’l-A‘lâm: Nüzhetü’l-Havâtır ve Behcetü’l-Mesâmi ve’n-Nevâzır*, 8c., Dâru Hazm, Beyrut, 1999, c. 1, s. 55.

² Kindî, *Vülât*, s. 101-102.

pusuya düşürmeyi başardı. O, vali ve birçok askerini öldürdüğü gibi Yemen’de karışıklığa sebep oldu.¹

Valiler ve maiyetindekilerin İslâm ahkâmına mugayir davranışları da halkın galeyana gelerek valilerin katledilmesine yol açabilirdi. Nitekim Hârûnürreşîd döneminde İsa b. Ca‘fer el-Abbâsî Uman’a vali tayin edildi. Vali yanında Basralılarla birlikte yola çıktı. Yanında getirdiği Basralı grup yol boyunca fuhuş yapmaya ve kervanları soymaya başladılar. Bu haber Uman halkına ulaşınca büyük tepki doğurdu. Onlar valinin bu duruma göz yummasına tepki göstererek isyan ettiler ve beldelerine gelmesine engel oldular. Daha sonra valiye yakalayarak katlettiler.²

3. Suikast

Valilerin görevlerinin son bulduğu bir diğer sebepten dolayı görev başındayken suikasta uğramalarıydı. Suikastle valilerin öldürülmesi halk tarafından veya husumetli olunan kişi veya gruplarca yapıldığı gibi hilafet merkezinden düzenlenen kumpaslar neticesinde de yapılabilirdi.

Seffâh’tan sonra hilafete geçen Mansûr, Seffâh’ın oğlu Muhammed’i Basra’ya vali olarak atadı. Muhammed Basra’ya atandığında yanında şarkıcılar ve şairlerle birlikte kendi hocası olan ve zındıklıkla itham edilen şair Hammâd b. Acred’i de götürdü. Mansûr durumu fırsat bilerek siyasî hesaplarla da Basra’da zındıkların üzerine gitti. Mansûr, Hammâd b. Acred’in valinin yanında bulunmasını insanların gözünde onun itibarını zedelemek için kullandı. Bununla yetinmeyen Mansûr kendisinden sonra oğlu Mehdî’nin halifelğe daha kolay geçmesini sağlamak ve Muhammed’i ortadan kaldırmak için yanına gönderdiği Hristiyan hekimi el-Hasîb, ona hastalığı sırasında zehirli bir ilaç vererek suikastle öldürdü.³

Me’mûn’un Emîn ile mücadelesinde zaferle çıkarak hilafete gelmesinde en önemli role sahip olan Horasan valisi Tâhir b. Hüseyin de rivayetlere göre hilafet merkezi

¹ Ya‘kûbî, *Târîh*, c. 2, s. 461.

² el-Bağdâdî, *Kitâbü’l-Muhabber*, s. 488.

³ Taberî, *Târîh*, c. 8, s. 86; el-İsfahânî, *Kitâbü’l-Egânî*, c. 14, s. 499-500; İsmail Numanoğlu, *Abbâsîlerin İlk Döneminde Zındıklık Hareketi*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE., Konya, 2011, s. 32.

tarafından suikasta kurban gitti. Bu konuda iki farklı suikast rivayeti bulunmaktadır. Horasan valiliğine tayin edilmesi, Me'mûn'un kardeşi Emin'i öldüren Tâhir b. Hüseyin'e karşı içinde güttüğü kin sebebiyleydi. Her ne kadar düşman da olsalar halifenin kardeşi Emîn'i öldürmesi sebebiyle Me'mûn'un yanından uzaklaşmayı daha sağlıklı bulan Tâhir, vezir Ahmed b. Ebî Hâlid'in vasıtasıyla Horasan'a vali atanmayı başardı. Tâhir'in sahada elde ettiği askerî güç ve popülariteyle beraber Horasan gibi büyük bir eyâlete hükmetmesi ve eyâletin çok ciddi bir ekonomik gelirinin olması onun halifeye karşı girişimde bulunmaya sevk etti. Me'mûn, Horasan'a giderken Tâhir'in ileride kendisine oluşturabileceği sorunları öngörerek yanına hizmetçilerinden birini yerleştirdi. Ona gizli olarak da Tâhir'de kendisine karşı şüpheli bir durum görmesi durumunda onu zehirlemesini söyledi ve içildiğinde kurtulması mümkün olmayan bir de zehir verdi. Tâhir, 207 (822) yılında Horasan'da, halifeye bağlılık işareti olan cuma namazı sırasında hutbede halife için dua etmedi. Bu durum Me'mûn'a karşı açıkça bir başkaldırıydı. Nitekim hutbeyi dinleyen sâhibü'l-berîd namazdan sonra hemen Me'mûn'a durumu bildiren bir posta yolladı.¹ Me'mûn'un görevlendirdiği hizmetkâr da aynı gün iştah açıcı bir ilaca bu zehiri katarak Tâhir'e içirdi. Yatsı namazını kıldıktan sonra yatan fakat sabah namazına geciken Tâhir'in durumundan şüphelenen ailesi odasına girince onun öldüğünü gördüler.²

İkinci rivayete göre ise Tâhir b. Hüseyin'in Cuma hutbesinde halifeye dua etmeyerek itaatten çıktığını izhar etti. Bu durumdan haberdâr olan Me'mûn veziri Ahmed b. Ebî Hâlid'i çağırdı ve Tâhir'den üç milyon dirhem alarak kendisini sattığını söyleyerek ona kızdı. Bunun üzerine vezir bu sorunu halletmek üzere yola çıkacağını söyledi ve hazırlıklara başladı. Durumdan haberdâr olan Tâhir b. Hüseyin ise vezire mektup göndererek kendisine en sevimli ve güvenli kişi olan Muhammed b. Ferrûh el-Amrakî'yi kendisine göndermesini istedi. Bunun üzerine vezir, Me'mûn ile görüşerek kendi yapacağı işi Muhammed b. Ferrûh'un halledeceğini söyledi. Muhammed'e birçok çiftlik ve mal verdikten sonra onu Horasan'a gönderdi. O, Tâhir'in yanına

¹ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 594-595.

² İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. 14, s. 161-163.

gitmiş bir ay kalmış ve müsait bir zamanda yeğeni vasıtasıyla vali Tâhir'i zehirleyerek öldürttü.¹

Rivayetlere göre Me'mûn'a onun ölüm haberi ulaşınca: *"Onu öldüren eller, bu haberi bize getiren ağız dert görmesin. Tâhir'i bizden evvel öldürüp bizi ondan sonraya bırakan Allah'a hamdolsun."* diyerek sevincini izhar etti.² Me'mûn'un böyle bir sözü söylemiş olması da onu öldürmüş olabilme ihtimalini güçlendirmektedir. Şüphesiz halifeler kendileri için sorun oluşturacak valilerin görevde kalmalarını istemezlerdi. Me'mûn gibi zeki bir lider de Horasan gibi büyük ve önemli bir eyâletin valiliğine atadığı Tâhir b. Hüseyin'in bir gün kendisine isyan edebilme ihtimalini düşünmüş olmalıdır. Nitekim halifelerin vali veya diğer yöneticilerin yanlarına casuslar koyduğuna³ ve bunlarla suikastlar düzenlediğine⁴ dair rivayetler bulunur. Tâhir b. Hüseyin gibi büyük başarılar elde eden ve oğlu Abdullah b. Tâhir'in vali olması dolayısıyla siyasetnâme özelliği taşıyan meşhur vasiyetnâmeyi yazan bir devlet görevlisinin de böyle bir ihtimali düşünememiş olması da dikkat çekilmesi gereken bir diğer noktadır.

Valilerin suikasta kurban gitmesi sadece hilafet merkezi tarafından değil, halk veya bâtil fırkalar tarafından da gerçekleştirilebilirdi. Nitekim cömertliğiyle meşhur Ma'n b. Zâide böyle bir suikasta kurban gitti. Mansûr tarafından Yemen'den sonra Sicistan'a vali olarak gönderilen Ma'n, Rutbîl ile savaştıktan sonra yazı geçirmek için bir sayfiye yeri olan Büst şehrine gitti. Sicistan'da etkili olan Hâricîler Ma'n'ın faaliyetlerini beğenmemekte ve onu öldürmek için fırsat aramaktaydı. Ma'n için yapılan konağın inşaatı sırasında Hâricîler burada çalışan işçilerle bir tuzak planladılar. Evin çatısını yaparken kılıçlarını kamışların arasına saklayarak Ma'n'ın konağa yerleşmesinden bir müddet sonra konağa girerek onu öldürdüler.⁵ Bir diğer rivayete göre ise Ma'n'ın öldürülme sebebi Yemen'deki valiliğine kadar uzanmaktaydı. Yemen'deki valiliği sırasında sert bir politika izleyen Kuzeyli Şeybân kabilesinden Ma'n, Yemenli Tay

¹ Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2. s. 457.

² Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 593-595.

³ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 154-158.

⁴ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 86.

⁵ Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 318-319; Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2. s. 384-385; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 5, s. 606-607.

kabilesinden birçok kimseyi öldürttü. Kardeşi de Ma'n tarafından öldürülen Tay kabilesinden Hilâl b. Mufaddal adlı bir Hâricî intikam almak için Ma'n'ı takip ederek Sicistan'a kadar geldi. Sicistan'daki valiliği sırasında konağında bulunan Ma'n'ı bir gaflet anında öldürdü.¹ Zikredilen rivayetler değerlendirildiği zaman Hâricî Hilâl'in, bölgedeki diğer Hâricîlerle birleşerek plan dâhilinde onu suikastle öldürmüş olduğu sonucuna ulaşmak da mümkündür.

Valilerin bölge halkıyla anlaşamamaları veya halkı aşağılayıcı şekilde konuşmaları da ters teperek suikasta uğramalarına sebep olabilirdi. Nitekim Hârûnürreşîd döneminde Mehreveyh er-Râzî valiliğini yaptığı Taberistan halkını, sarımsak yemeyi sevdikleri için aşağılayıcı ifadeler kullandı. Bu durum eşrafın da tepkisini çekti ve gece kaldığı konak basılarak öldürüldü.² Elbette bu ölümün sebebi, valinin sadece sarf etmiş olduğu aşağılayıcı ifadelerden değil diğer yaptıklarının da etkisiyle doğan tepkilerin de yansımasıyla olmuş olmalıdır.

B. Görev Yeri veya Değişikliği

Valilerin bir eyâlet veya vilâyetteki görevi başka bir yere veya başka bir göreve atanarak da son bulabilirdi. Bunda onların başarı veya başarısızlıkları etkiliydi. Başarılı valiler bulundukları eyâletlerden sorunlu eyâletlere vali olarak atanır, başarısız valiler de görevlerinden azledilerek hilafet merkezine kızığa çekilir ya da gerekli görülürse başka bir eyâlet veya vilayete vali olarak tayin edilirdi. Böylece devlet yönetiminde ihtiyaçlara yönelik olarak atamalar gerçekleştirilerek eyâletlerin en doğru ve sorunsuz şekilde yönetilmesi ve valilerin de terfisi veya tenzili amaçlanırdı.

İrminiyye eyâleti hudutlarda olmakla beraber Hazar akınları ve halkının çoğunluğunun gayrimüslim olması sebebiyle sorunların eksik olmadığı bir eyâletti. Nitekim Hârûnürreşîd döneminde bölgeye atanan birçok validen biri de Ali b. İsa b. Mâhân'dı. O valiliği sırasında halka kötü davrandı. Bunun da etkisiyle Şirvan halkı

¹ **Kitâbü'l-Uyûn ve'l-Hadâik**, c. 3, s. 264

² İbn İsfendiyâr, **Târîhü Taberistân**, s. 202.

ona karşı ayaklanmıştı. Eyâletin gittikçe karıştığını gören Hârûnürreşîd onu İrminiyye valiliğinden azlederek Horasan valiliğine geri gönderdi.¹

Abbâsîler kendileri açısından tehlikeli işlere girişen valilere karşı da görev değişikliğini kullanmışlardır. Yukarıda zikredildiği üzere² Mansûr, Mühellebî ailesine mensup Ömer b. Hafs'ın Alioğulları'yla ilişkisi sebebiyle Sind valiliğinden azletti. Ömer, mütemayıl olduğu Alioğulları'ndan Medine'de halifeliğini ilân eden Muhammed en-Nefsüzzekiyye ile iyi ilişkiler kurdu ve ona itaatini gizlice bildirdi. Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin öldürülmesinden sonra da oğlu Abdullah el-Eşter'i korudu ve onu komşu hükümdarlardan birine gönderdi. Onun bu ikiyüzlü politikasından haberdâr olan Mansûr kendisini Sind valiliğinden azletmiş ama sorunun daha fazla büyümesine engel olmak amacıyla İfrîkıyye eyâletine atadı (151/768-69). Böylece önemli bir kabileye/aileye mensup olan ve cesaretiyle tanınan valinin hem Abbâsîler'e hizmeti devam ettirildi hem de aleyhteki faaliyetleri engellendi.³

Halifenin etrafında çeşitli görevleri yerine getiren devlet adamları vali olarak atandığı gibi valilik görevinden sonra hilafet merkezinde geri döndüklerinde halife tarafından farklı bir göreve atanabilirdi. Nitekim İfrîkıyye valiliğinden halifenin de onayıyla istifa eden Herseme b. A'yen, Bağdat'a geri döndükten sonra Hârûnürreşîd tarafından halifenin güvenliğini sağlayan sâhibü'l-hares görevine getirildi.⁴

Zikredilen örneklerle beraber Yezîd b. Hâtim, Ömer b. Hafs, Muhammed b. Eş'as, Herseme b. A'yen ve Abdullah b. Tâhir gibi önemli valilerin birçok eyâlete atanarak görev yaptıkları görülür. Genellikle bu valilerin başarıları göz önüne alınır önemli veya sorunlu bölgelere atanırlardı. Böylece o bölgelerde zikredilen başarılı valilerle Abbâsî hakimiyetinin sağlamlaştırılması amaçlanırdı. (EK-3).

¹ Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 428.

² Bkz. Metin (4. Bölüm), s. 289.

³ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 33-37.

⁴ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 286.

C. Azledilme

Abbâsîler, valileri çeşitli sebeplere mebni olarak azlederdi. En önemli sebeplerden biri de asayiş ve güvenliği sağlayamamaları ve hem merkezî yönetimin hem de kendi otoritelerini sarsacak şekilde mağlubiyetlere uğramalarıydı. Bu durum valilerin halk nezdinde otoritelerini sarstığı gibi hilafet merkezinde de valinin güvenilirliğini ve itibarını zedelemekteydi. Bu sebeple olsa gerek valiler isyanlar karşısındaki başarısızlıkları sebebiyle otoritelerini kaybettiğinde genellikle azledilirdi. Şayet valiler bu durumda görevde tutulurlarsa tekrar isyanlar meydana gelebilirdi. Valinin idarî otoritesi de sarsılmış olduğundan bu durumun önlenmesi amacıyla genellikle valiler azledilirdi. Valilerin azledilme sebepleri sadece başarısızlıktan ibaret değildir. Aşağıda ana hatlarıyla valilerin azledilme sebepleri çeşitli yönleriyle örneklerle ele alınacaktır.

1. İdari Zafiyet ve Başarısızlıklar

Valilerin azledilmelerinde idarî zafiyet ve başarısızlıklar önemli bir yer tutar. İdarî zafiyet ve başarısızlıklar ise çeşitli şekillerde meydana gelirdi. Valiler halkın sorunlarını göremeyerek sosyal çekişmeleri ve gerginlikleri çözmede aciz kaldıkları durumlarda da başarısız görülerek azledilirdi.

Valilerin emrindeki ordu mensupları karşısındaki hâkimiyeti kaybetmesi veya acziyet içerisinde olması da valilerin azledilmesine sebep olurdu. Mesela Hârûnürreşîd'in Mısır valisi Muhammed b. Züheyr el-Ezdî döneminde ordu içerisinde *Kudeydiyye* denilen askerî grup ayaklanma çıkararak maaş ödemelerini yapan sâhibü'l-harâc Ömer b. Geylân'ı çarımha gerdiler. Ömer de canını kurtarmak için onlara istedikleri maaşları ödemek zorunda kaldı. Vali Muhammed ise sâhibü'l-harâcı korumayarak askerlere karşı onu savunmasız bıraktı. Eyâlette yaşananlar Hârûnürreşîd'e ulaştırılınca valiyi acziyeti sebebiyle aynı sene içerisinde görevinden azletti (Zilhicce 173/Nisan 790).¹

Halk arasındaki asabiyet çekişmelerini kontrol altında tutamayan valiler de başarısız görülerek azledilirdi. Nitekim 176 (792-93) yılında Şam'da Yemenliler ile Mudarlılar arasında büyük bir kargaşa meydana geldi. Neredeyse kabileler arasında

¹ Kindî, **Vülât**, s. 107.

başlayan çatışmalar iç savaşa dönüşmek üzereydi. Halk durumun gittikçe kötüleşmesinden korkunca, kabile liderleriyle önde gelen kimseler, taraflar arasında barış yapmak için toplanmış fakat bir neticeye ulaşamadı. Gruplar arasındaki çatışmalar büyüdüğü gibi bundan dolayı birçok insan öldü. Süreci yönetemeyerek başarısız olan vali Musa b. İsa el-Abbâsî, Hârûnürreşîd tarafından azledilerek yerine Musa b. Yahya el-Bermekî atandı. Yeni vali süreci iyi yönetti ve halk arasında barışı sağlamayı başarabildi.¹

Tayin edildikleri eyâlette halkın tepkisini çekecek icraatlarda bulunan valiler, halifeler tarafından genellikle sorunun daha da büyümesini engellemek amacıyla azledilebilirdi. Mesela Emîn'in Şam valisi Mansûr b. Muhammed el-Abbâsî, halifenin mücevher, billur gibi benzeri taşlara olan düşkünlüğünü bilmekteydi. Dımaşk'ta merkez câmisinin mihrabında *el-Kulle* adı verilen büyük ve meşhur bir billur taşı bulunmaktaydı. Vali, Emîn'in gözüne girebilmek amacıyla o taşı gizlice çaldırarak halifeye gönderdi. Dımaşklılar olaydan haberdâr olunca sert tepki göstererek ayaklandı. Emîn halkın tepkisini dindirmek için valiyi azlederek durumu yatıştırdı.²

Halifeler halka kötü davranan bazı valileri de azlederlerdi. Halka kötü davranılması hilafet merkezi için ileride isyan çıkmasına sebep olabilir ve bu durum da tarımsal üretim sekteye uğraması, ticaretin aksaması ve vergi gelirlerinde azalması gibi birbirini tetikler sorunlara sebep oluşturabilirdi. Ayrıca olayların bastırılması için askerî birliklerin görevlendirilmesi ekonomik bir maliyet oluşturacaktı. Bu sebeple halkla ilişkisi kötü olan valiler gerekli görüldüğünde azledilirdi. Mesela Musul valisi Hâşim b. Saîd, Musul halkına kötü davranmaktaydı ve bu durum Hâdî'ye ulaşmaktaydı. Bu sebeple halife de onu görevden azlederek yerine hanedandan Abdülmelik b. Sâlih el-Abbâsî'yi tayin etti.³

Toplumsal kanaat önderleri olan âlimlerle ilişki noktasında valilerin haksız tasarrufları da azledilmelerinde önemli bir sebepti. Muhammed en-Nefsüzzekiyye isyanın ardından Mekke ve Medine'ye vali tayin edilen Ca'fer b. Süleyman,

¹ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 251-252; İbnü'l-Esîr'de valilerin isimleri farklı geçmektedir bkz. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 6, s. 127-133.

² Emîn'in ölümünün akabinde Me'mûn Bağdat'a gittiğinde bu billuru hazineye alarak Abdullah b. Tâhir vasıtasıyla eski yerine koydurmuştur. İbn Asâkir, **Târîh**, c. 60, s. 352.

³ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 6, s. 94-95.

Alioğulları'na destek verdiği gerekçesiyle Mâlik b. Enes'i dövdürerek eziyet etti. Valinin yaptıklarına dair haberler Mansûr'a ulaşınca, onun yaptıklarından hoşnutsuzluğunu ifade ederek Mâlik b. Enes'ten özür dilemiş ve valiyi görevinden azletti.¹

2. Askerî Alandaki Başarısızlıklar

Abbâsîler'de valilerin azledilmesindeki önemli sebeplerden biri de valilerin askerî başarısızlıklarıydı. Askerî açıdan başarısız valiler görevden azledilerek yerlerine yeni vali atanırdı. Böylece halk, askerler ve diğer devlet görevlileri nezdinde psikolojik açıdan değişiklik yaşandığı gibi mücadeleye yeni vali-komutanla devam edilirdi. Bu hususta birçok örnek olmakla beraber bazı örnekler zikredilecektir.

Mesela Mehdî döneminde Sind valisi Ravh b. Hâtim el-Mühellebî'ye karşı bölgedeki Zutlar ayaklanma çıkarmış valinin durumu iyi yönetememesi yanında isyancıların faaliyetlerini engelleyememesi Mehdî tarafından görevinden azledilmesine ve yerine yeni bir vali atanmasına sebep oldu (159/775-76).²

Askerî operasyonlardaki başarısızlıklar da valilerin azledilmesine sebep olurdu. Nitekim Mansûr'un Mısır valisi Muhammed b. Eş'as, komutanı Ebü'l-Ahvas'ı orduyla beraber Mağrib'deki Hâricî Ebü'l-Hattâb üzerine gönderdi. Ebü'l-Ahvas, Hâricî Ebü'l-Hattâb karşısında yenilerek Mısır'a geri döndü. Bu durum berîd vasıtasıyla hilafet merkezine ulaştırılınca vali de bu başarısızlıktan sorumlu tutularak azledildi (142/759-60).³

Askerî açıdan büyüme potansiyeli taşıyan başarısızlıklar da valilerin azledilmesine sebep olurdu. Mehdî'nin Mısır valisi İbrahim b. Sâlih'in döneminde Emevî soyundan Dihye b. Mus'ab, es-Saîd bölgesinde isyan çıkardı. Dihye, birçok mala el koyup vergileri topladığı gibi kendini de halife ilan etti. Bu haber valiye ulaştığında olayları fazla önemsemeyerek gevşek davrandı. Valinin bu tavrı, Dihye'nin es-Saîd bölgesinin tamamına hâkim olmasına sebep oldu. Mısır'daki durumun gittikçe kötüleştiği ve

¹ İbn Kuteybe, **el-İmâme ve's-Siyâse**, c. 2, s. 200-201.

² Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 398.

³ Kindî, **Vülât**, s. 89-90; İbn Tagrîberdî, **en-Nücûm**, c. 2, s. 439.

valinin sorumsuzca davrandığı haberi Mehdî'ye ulaşınca İbrahim'e öfkelenerek görevinden azletti (167/783-84).¹

Valilerin pusuya düşülerek askerî başarısızlığa uğramaları da azledilmelerine sebep olabiliyordu. Mehdî döneminde Taberistan valiliğine ikinci kez atanan Ömer b. Alâ, bölgedeki Kârinî hanedanıyla mücadelesinde bir esirden faydalanmak ve onların saklandıkları yerlere askerleriyle baskın yapmak istedi. Esir ise valiye ve ordusunu tuzağa düşürdü. Kârinî hanedanı reisi Vindâd-Hürmüz ile olan mücadelesinde onları pusuya düşürerek birçok Müslüman'ın ölmesine ve valinin geri kalanlarla kaçmasına sebep oldu. Valinin başarısızlığından haberdâr olan Mehdî onu azletti.²

Bâbek el-Hürremî tarafından Azerbaycan'da ortaya çıkan dinî-siyasî nitelikli isyan Me'mûn ve Mu'tasım dönemlerinde yaklaşık çeyrek asır sürerek Abbâsîler'i malî ve siyasî açıdan zor duruma düşürdü. Abbâsîler Azerbaycan-İrminiye bölgesine isyanı bastırmaları amacıyla asker kökenli valiler atadı. Eşnâs et-Türkî'nin valiliğinde Bâbek etkisiz hale getirilene kadar Azerbaycan ve İrminiye eyâletlerine çoğu asker kökenli olan Yahya b. Mu'âz, İsa b. Muhammed b. Ebî Hâlid, Züreyk b. Ali b. Sadaka, Abdüla'lâ b. Ahmed b. Yezîd, Muhammed b. Humeyd et-Tûsî, İbrahim b. Leys, Ali b. Hişâm Hâlid b. Yezîd b. Mezyed, Abdullah b. Massâd ve Hasan b. Ali el-Bâzağîsî vali olarak atandı ve azledildi.³

3. Malî Başarısızlık

Valilerin azledilmesinde ekonomik başarısızlıklar da önemli rol oynadı. Özellikle eyâletlerde halktan vergi toplama hususunda başarısız olan valiler azledilirdi. Mesela Mısır eyâleti bu konuda hilafet merkezinin dikkat ettiği ve valilerin azledilmesinde ekonomik başarısızlıkların önemli olduğu bir eyâletti.

Hârûnürreşîd'in Mısır valisi İshak b. Süleyman, valiliğinde çiftçilerin haraçlarını artırtı ve onlara zulmetti. Bunun üzerine Havf bölgesinde çaresiz kalan çiftçiler isyan çıkardı. Vali onlar üzerine ordu göndermiş ancak askerler başarılı olmadıkları gibi önemli komutanlardan biri de öldürüldü. Durumu kontrol edemeyen vali İshak hilafet

¹ Kindî, **Vülât**, s. 100-101.

² İbn İsfendiyâr, **Târîhü Taberistân**, s. 194.

³ Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 462-464.

merkezini bilgilendirerek yardım istedi. Bunun üzerine Hârûnürreşîd komutanlarından Herseme b. A‘yen’i büyük bir ordu ile oraya gönderdi; bölge kontrol altına alındı ve haraçlar tahsil edildi. Vali İshak ise haraç toplamadaki başarısızlığını valilik makamından azledilerek ödedi.¹

Hârûnürreşîd’in Mısır valilerinden Hüseyin b. Cemîl hem malî hem de askerî başarısızlığı sebebiyle makamını kaybetti. Onun valiliğinde Havf bölgesinde yaşayanlar haraç ödemedi ve buradan çıkan Ebü’n-Nedâ adında bir isyancı da 1.500 kişiyle Eyle yolunu keserek kargaşa çıkardı. Oradan da Şam’ın bazı köylerine saldırdılar. Onlara Münzir b. Âbis adlı asi de katılmış ve isyancılar büyük bir kalabalığa ulaşarak çok sayıda insan öldürdü ve mallarını gasp etti. Vali ise onlarla başa çıkamadı, Hârûnürreşîd isyanı bastıramayan ve vergileri toplamakta başarısız olan valiyi azletti (Rebiülevvel 192/Ocak 808).

4. Yönetim Kademesinin Çıkar Çatışmaları

Abbâsîler her ne kadar hanedan mensubu olarak çok sayıda valiyi göreve getirse de halifeler açısından durumun tehdit haline gelmesi nedeniyle de valiler azledilirdi. Mansûr, amcası Abdullah b. Ali’nin hilafet iddiasıyla isyanından sonra hanedan mensubu kimseleri vali olarak atadığında onlara karşı tetikte oldu ve gerektiğinde onları valilikten azletti.

Mansûr, amcası Abdullah b. Ali, Horasan valisi Ebû Müslim ve Alioğulları’ndan Muhammed en-Nefsüzzekiye ve kardeşi İbrahim’i ortadan kaldırdıktan sonra oğlu Mehdî’yi, birinci veliaht İsa b. Musa’nın önüne geçirmek için ona çeşitli baskılar uyguladı. İsa’yı vazgeçirmek ve onun elindeki gücü azaltmak amacıyla uygun bir zamanda da Kûfe valiliğinden azletti.² Hilafet mücadelesinde ortaya çıkan bu durum sonraki halifeler tarafından da dikkat edilen bir hususlardan oldu. Bu anlamda hanedan mensubu valilerin güçlenmesine dikkat edildiği gibi onlar hakkında ciddi istihbarat toplayarak kontrol altında tutuldular ve gerektiğinde de görevden azledildiler.

¹ Kindî, **Vülât**, s. 109.

² Güzel, **Abbâsî Halifesi Mehdî b. Mansûr**, s. 52.

Mesela Mısır valisi Fazl b. Sâlih el-Abbâsî de hilafet merkezi tarafından tehdit görülerek azledildi. Mehdî tarafından Mısır'a vali olarak atanan (169/785-86) Fazl, göreve başladığında Mısır'ın durumu karışıkta. Havf bölgesindeki Araplar'ın ve Dihye b. Mus'ab'ın isyanları sorun olarak devam ediyordu. Fazl yanında Şam'dan başarılı komutanlar ve orduyla Mısır'a geldi. O, Havflılar ve isyancı Dihye ile tecrübeli komutanları ve mücehhez ordusuyla başarılı bir şekilde mücadele etti. Sonunda isyancı Dihye esir edilerek Fustat'ta idam edildi ve başı Mehdî'nin vefat etmesi sebebiyle hilafete geçen Hâdî'ye götürüldü. Vali Fazl ise tehlikeli bir hale dönüşen Dihye isyanını bastırması ve Havflılar'ın sorununu çözmesi sebebiyle kendisiyle iftihar etti; kendisi dışında valilerin bu isyanları bastırmada aciz kaldığını söyleyerek ön plana çıkmaya çalıştı.¹ Söylemleri hilafet merkezinde rahatsızlık uyandırmış olmalı ki Fazl aynı sene görevinden azledildi. Bu görevden alınma ona ağır geldi; Mısır'da işleri düzelttiğine ve Dihye'yi öldürdüğüne pişman olduğunu ifade etti.² Muhtemelen azledilme sebebi bu büyük isyanı bastırmasından dolayı halk ve hanedan içinde otoritesinin artmasıydı. Azledilmesiyle elindeki malî ve askerî güç alınarak hanedan içinden hilafete rakip olması engellenmiş oldu.

Hanedan valileri dışında da diğer valilerin azledilmesinde bölge halkının zaman zaman valiler aleyhindeki girişimleri onların azledilmesine sebep olabiliyordu. Ma'n b. Zâide'nin ardından Sicistan'a vali olan Yezîd b. Mezyed sert bir yönetim izleyerek bölgedeki hem Araplar'ın hem de diğer unsurların tepkisini çekti. Halktan bazı kimseler bu durumu bir hileyle çözmeye karar verdiler. Yezîd'in vali olarak atanmasına etkili olan veliaht Mehdî, onunla zaman zaman mektuplaşmakta hatta vergilendirme hususunda ona tekliflerde bulunmaktaydı. Yezîd'in merkezle mektuplaşmalarını yapan Bekir b. Vâil kabilesinden bir görevliye rüşvet veren bazı kötü niyetli kimseler Mansûr'a, Yezîd'in dilinden sahte bir mektup yazarak Mansûr ile oğlu Mehdî'yi birbirine düşürmeyi planladılar. On bin dirhem rüşvet karşılığında yazdırılan mektupta, Yezîd'in dilinden valiliği bırakarak Mansûr'un yanına gelmek istediği, Mehdî'nin de kendisine engel olmaması isteniyordu. Mektubu okuduktan

¹ Kindî, **Vülât**, s. 104-105; İbn Tagrıberdî, **en-Nücûm**, c. 2, s. 77-78.

² İbn Tagrıberdî, **en-Nücûm**, c. 2, s. 78.

sonra öfkelenen Mansûr onu Mehdî'ye de gösterdi. Nihayetinde Yezîd azledildi ve malları da müsadere edilerek hapse atıldı.¹

5. İkili Siyaset ve İhanet

Valilerin kendilerine verilen görevleri yerine getirmemesi ve özellikle Abbâsî hilafetinin en önemli düşmanı konumuna gelen Alioğulları'yla münasebetlerinde ikili siyaset gütmeleri hatta ihanet içerisinde olmaları azledilme sebebiydi. Nitekim zikredildiği üzere valilerin bu davranışları azledilmelerine sebep olduğu görülür. Medine valisi Ziyâd b. Ubeydullah (141/758-59),² Mısır valisi Humeyd b. Kahtabe (Zilkade144/Ocak 762),³ Basra valisi Selm b. Kuteybe (145/762-63),⁴ ve Sind valisi Ömer b. Hafs (151/768-769)⁵ bu sebeple görevlerinden alınmışlardır.

6. Diğer Sebepler

Yukarıda genel hatlarıyla valilerin azledilme sebepleri örneklerle ele alınmaya çalışıldı. Valileri azletme yetkisi onları bu göreve atayan halifelerin elindeydi. Bununla beraber halifenin kararları üzerinde etkili olan vezir ve sâhibü'ş-şurta gibi devlet görevlileri de valilerin azledilmesinde rol oynayabilirdi. Azledilme sebeplerini artırmak mümkün olmakla birlikte genel ilkelerle ifade etmek gerekirse siyasî, idarî, mâlî ve askerî açıdan başarısızlık, halk, eşraf veya ulemânın tepkisini çekecek uygulamalarda bulunmak, hilafet merkezine ihanet etmek veya ikili siyaset izlemek gibi sebepler başta gelirdi. Valilerin azledilmesindeki önemli sebeplerden biri de bulundukları eyâlette elde ettikleri güçle hilafet merkezi için tehdit konumuna gelmelerinin engellenmesiydi. Çünkü eyâletlere atanan valiler elde ettiği malî ve askerî güçle beraber yerel güçlerin veya kabilelerin de desteğiyle bir nevi hükümdar mesabesine gelebilir ve hilafet merkezi için tehdit teşkil edebilirdi. Bununla beraber her azledilme başarısızlık sebebiyle gerçekleşmemekteydi. Mesela hilafet merkezinde

¹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 565-566; **Târîh-i Sistân**, s. 139-140.

² Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 263.

³ Kindî, **Vülât**, s. 91.

⁴ Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 128.

⁵ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 33-35; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. 13, s. 421-422.

valiye daha farklı bir görev vermenin daha yararlı olduğu düşünülduğünde de valiler azledilerek düşünülen göreve getirilirdi.¹

Görevini başarıyla yerine getiren valiler hilafet merkezinde kendisine ihtiyaç yoksa başka bir eyâlette görevlendirilebilirdi. Görev yaptığı eyâlette bir sorun yoksa ve başka bir eyâlette görevlendirilmesi gerekmiyorsa genelde görevinde devam ettirilirdi. Bununla beraber çeşitli sebeplere bağlı olarak başarısız görülen valiler azledilirdi. Görevden azledilen her bir valinin ne sebeple azledildiği kaynaklarda yer almamaktadır. Buradan yola çıkarak her valinin olumlu veya olumsuz bir sebeple azledilemeyeceğini rutin yer değiştirme faaliyeti çerçevesinde atandıkları ve azledildikleri gibi kendilerine duyulan ihtiyaç çerçevesinde atandıklarını ve azledildiklerini de söyleyebiliriz.

Kaynaklarda belirtildiği üzere bazı valiler halifeler tarafından değer görmeleri ve özlenmeleri sebebiyle görevden alınabilirdi. Abbâsî ihtilâl hareketinde etkin kimselerden olan Musa b. Ka‘b’ın Mısır valiliğinden azli buna bir örnektir. Mansûr azletme sebebi olarak onu başarısız gördüğü veya öfkelenildiği için değil, aksine valiye bir suikast yapılabileceğiyle ilgili istihbarat gelmesi üzerine onu korumak amacıyla azlettiğini haber verdi.² Bir diğer örnek de Mehdî’nin Yemen valiliğini yapan dayısı Yezîd b. Mansûr’un halife tarafından özlenmesi üzerine hilafet merkezine çağrılarak görevinden azledilmesiydi. (159/775-76).³

Zikredebileceğimiz bir diğer azledilme sebebi de valilerin halifelerden habersiz olarak bölgedeki yerel güçlerle akrabalık ilişkilerine girmeleriydi. Her ne kadar yukarı Mansûr’un emriyle valilerin bölgesel evliliklerine sıcak bakılsa da⁴ hilafet merkezinin haberi olmadan bu tür girişimlerin yaşanmasına sıcak bakılmadığı anlaşılır. Nitekim sorunlu bir bölge olan Taberistan’da vali Ömer b. Alâ’nın bölgedeki yerel güçlerden birinin kızıyla evlenmek istemesi üzerine durumdan haberdâr olan Mehdî onu görevden azletti.⁵

¹ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 286.

² Kindî, **Vülât**, s. 88-89.

³ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 123.

⁴ Belâzürî, **Fütûhu’l-Büldân**, s. 294-295; Kudâme b. Ca‘fer, **Kitâbü’l-Harâc**, s. 334-335; İbn A‘sem el-Kûffî, **el-Fütûh**, C. 4, s. 392-93.

⁵ İbn İsfendiyâr, **Târîhü Taberistân**, s. 188.

A. İstifa

Halifelerden sonra en önemli makamlardan birini yöneten valiler elde ettikleri güce rağmen zaman zaman çeşitli sebeplere dayalı olarak görevlerinden istifa edebilirdi. İstifalar kendi isteği dışında halk veya ordu ayaklanması sebebiyle icbarî olarak da gerçekleşebilirdi. Bu hususta örnekler alt başlıklarda tasniflerle ele alınacaktır.

1. Kendi İsteğiyle İstifa

Valilerin görevlerinin son bulma sebeplerinden biri de görevlerinden kendi istekleriyle ayrılmaları yani istifalarıydı. Görevlerinden ayrılmak isteyen valiler öncelikle bu isteklerini halifeye bildirirler, uygun görülmesi üzerine görevlerinden ayrılırlardı. Tabi ki bu isteklerinin ardında çeşitli gerekçeler bulunurdu. Genellikle valilerin hilafet merkezinden uzaklaşmak istememeleri, atandıkları eyâlette işlerin istedikleri gibi gitmemesi, sağlık ve ailevî problemler bu sebepler arasında yer almaktaydı.

Bu hususta ilk örneklerden biri zehirletildiğine dair rivayetler bulunsa da¹ Mansûr döneminde Basra valisi Muhammed b. Ebî'l-Abbâs'ın (147/764-65) bir süre sonra valilikten affını istemesi örneğidir. Onun ilk halife Seffâh'ın oğlu olması ve hilafet açısından potansiyel bir rakip olması, Mansûr'un onun bu isteğini kabul etmesinde etkili oldu. Böylece Muhammed isteğiyle görevinden ayrılarak Bağdat'a geri döndü.²

Bazı valiler ailevî sebepler öne sürerek kendi arzularıyla görevi bırakmak isteyebilir ve halifelerin de onayıyla görevlerinden ayrılabilirdi. Mesela Mansûr'un önemli mevlalarından olan cesur ve kabiliyetli adamı Vâdîh, Mehdî döneminde Mısır'a vali olarak atandı. Kısa bir müddet sonra ise ailesinden uzak kalması ona zor geldiği için halifeye şikâyetle bulunarak görevinden affedilmesini istedi. Mehdî onun bu isteğini kabul etti ve görevinden ayrılarak Bağdat'a geri döndü.³

Valiler eyâlette ordu mensuplarıyla yaşadıkları sorunlar sebebiyle de muhtemel yaşanabilecek sorunları önlemek için görevden istifa edebilirdi. Mesela Mehdî

¹ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 86.

² Belâzürî, **Ensâb**, c. 4, s. 240-241.

³ İbn Tagrîberdî, **en-Nücûm**, c. 2, s. 51-52.

döneminde Horasan'a valisi Mu'âz b. Müslim (160/776-77), Mukanna isyanını çözdükten sonra ordu komutanlarından Saîd el-Hareşî ile yaşadığı sorunlar sebebiyle valilikten affını istedi ve halifenin de onayıyla görevini bırakarak Bağdat'a döndü (163/779-80).¹

İfrîkiyye eyâletinde Berberîler ve Hâricî-İbâdîler'in çıkardığı karışıklıklar uzun uzun süre Abbâsîler'i meşgul etti. Hârûnürreşîd eyâlette süren kargaşaya son vermek amacıyla başarılı vali-komutanlarından Herseme b. A'yen'i vali tayin etti. Herseme, İfrîkiyye'ye sorun çıkarıcıları ortadan kaldırsa da eyâletteki ihtilâf ve çekişmelerin devam edeceğini gördüğünden ve hilafet merkezine uzak kalan bu eyâletteki görevinden halifeye affını arz etti. Hârûnürreşîd, onun bu isteğini kabul etti ve Herseme görevinden ayrılarak Bağdat'a döndü (Ramazan 181/Ekim 797).²

2. İcbarî Sebeplerle İstifa

Eyâlette karşılaşılan asayiş problemleri valilere bağlı güvenlik kuvvetleri veya hilafet merkezinden gönderilen ek askerî güçler tarafından bastırılırdı. Bununla beraber kontrolden çıkan ayaklanmalar genellikle valilerin görevden ayrılması, kaçması veya öldürülmesiyle sonuçlanırdı. Bu ayaklanmalar askerler, muhalif gruplar veya halk tarafından da çıkarılırdı. Bazen de orduyla birleşen halk valilerini görevden indirebilirdi. Her bir ayaklanmanın sebebi, içinde bulunduğu eyâletin koşullarıyla alakalı olmakta bu yüzden farklı sebeplere dayalı olarak gelişmekteydi. Ayaklanmalar sonucunda icbarî olarak valilerin görevlerinin son bulması örnekler işlenecektir.

a. Ordu Ayaklanması

İlk dönemlerden itibaren fetihleri gerçekleştiren komutanlar ele geçirdikleri yerlere vali olarak atanmaktaydılar. Bu gelenek çerçevesinde valiler eyâletlerdeki orduların komutanları durumundaydı. Abbâsîler döneminde de eyâletlerde valilerin emrinde ordular bulunurdu. Bu ordu mensubu askerler eyâletlerde çeşitli sebeplerle valilere karşı ayaklanabilirdi. Kimi zaman validen kaynaklı yanlış politikalar sebebiyle

¹ el-Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 189-190.

² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 6, s. 137-139; İbn İzârî, *el-Beyân*, c. 1, s. 126.

ayaklanmalar olduğu gibi kimi zaman da ordu mensuplarından kaynaklı sebeplerle ayaklanmalar çıkmakta ve bu ayaklanmalar eyâlet yönetimini etkilemekteydi.

Ordu ayaklanmaları sebebiyle en çok karışıklığın çıktığı eyâletlerden biri İfrîkıyye idi. Mansûr'un valilerinden Muhammed b. Eş'as (141/758-59) her ne kadar başarılı bir valilik yapsa da ordusundan Hâşim eş-Şâhec adındaki bir komutan ordu içerisinden aldığı destekle de valiye karşı gelerek ayaklandı. Birçok askerin katıldığı bu isyan sonunda vali kontrolü kaybedince de görevden el çekmek zorunda bırakıldı (147/764-65).¹

Bir diğ er ordu ayaklanmasının yaş andığı yer Mısır eyâletiydi. Emîn'in valisi olarak Mısır'da görev Câbir b. Eş'as et-Tâî döneminde ordu mensupları, Emîn'in, Me'mûn'u veliahtlıktan azletmesine tepki gösterdiler. Me'mûn taraftarlarının faaliyetleriyle güçlenen bu grubu vali Câbir ilk baş ta uyardı ve sonra gözdağı vererek tehdit etti. Mısır'daki komutanlardan Serî b. Hakem ve Herseme b. A'yen'in bölgedeki adamlarından olan Abbâd b. Muhammed önderliğinde ordu mensupları organize oldu ve harekete geçerek valileri Câbir'i, makamından indirerek Mısır'dan çıkardılar.²

b. Halk Ayaklanması

Her ne kadar valiler bulundukları bölgelerde emrindeki devlet görevlileri ve askerlerle kendilerine tevdi edilen idareyi gerçekleştirse de zaman zaman çeş itli sebeplerle halk ayaklanmaları sebebiyle görevlerini bırakmak zorunda kalabilirdi. Bu kararı almalarında can güvenliklerinin tehlikeye girmesinin yanı sıra artık bölgede otoritelerinin sarsılmasının büyük etkisi vardır.

Halk ayaklanması yoluyla valilerin görevini bırakması çeş itli sebeplerle birçok farklı eyâlette meydana gelebilirdi. Mesela Mansûr döneminde Yemen'de çıkan bir ayaklanma, valinin makamını terk ederek kaç masıyla sonuçlandı. Vali Abdullah b. Rebî' el-Hârisî halkın çık ardığı ayaklanma neticesinde valilik makamını bırakarak eyâleti terk etti ve yerine yeni bir vali atanmak zorunda kalındı.³ Hâdî döneminde

¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 433-434; İbn İzârî, *el-Beyân*, c. 1, s. 106; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 5, s. 318-319.

² Kindî, *Vülât*, s. 118-119.

³ Ya'kûbî, *Târîh*, c. 2, s. 372.

Sicistan valiliğine atanan Kesîr b. Sâlim bu duruma maruz kalan valiler arasındaydı. O, valiliği sırasında halkla iyi anlaşamadı ve nihayetinde tepki olarak halk ona karşı ayaklanma çıkardı. Ayaklanma bastırılmadığı gibi Kesîr hayatî tehlike dolayısıyla görev yerini terk ederek hilafet merkezi Bağdat'a kaçtı.¹

c. Muhalif Grupların Ayaklanması

Valilerin görevlerinden mecburî olarak istifa ettirildikleri bir diğer durumda da Abbâsî muhaliflerinin ayaklanması neticesinde valilik makamından ayrılmalarıydı. Muhalif grupların bu ayaklanmaları neticesinde genelde valiler öldürülmekle beraber nadir de olsa hapsedilen veya serbest bırakılan valiler olabilirdi.

Nitekim Mansûr döneminde Alioğulları'ndan Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin Medine'deki başarısız ayaklanmasının akabinde Basra'da kardeşi İbrahim de ayaklandı (1 Ramazan/23 Kasım 762). Her ne kadar Basra valisi bazı önlemler alsa da İbrahim'i gizliden gizliye desteklemekteydi. Nitekim İbrahim ve destekçileri başlattıkları isyanla valinin askerlerini alt etti ve halkın da desteğiyle vali Süfyân b. Muâviye, valilik konağında sıkıştırıldı. Kuşatılan vali Süfyân ondan emân istedi ve İbrahim de ona emân verdi.²

Muhalif gruplar halkın desteğini de alarak ayaklanma çıkarabilirdi. Mesela Emîn döneminde Dımaşk'ta Ümeyyeoğulları'ndan Ali b. Abdullah b. Hâlid b. Yezîd b. Muâviye isyan çıkardı ve (Zilhicce 195/Ağustos 811) kendini halife ilan etti. Halk ve Kelb kabilesinin de desteğini arkasına alarak etki ve gücünü artırdı. Şam valisi Süleyman b. Ebî Ca'fer ise çıkan isyanı bastıramadığı gibi isyanın daha da büyümesi neticesinde valilik makamını terk ederek Bağdat'a kaçmak zorunda kaldı.³

B. Valilerin Ayaklanması

Valilerin görevlerinin son bulmasına sebep olan bir diğer hususta valilerin hilafet merkezine karşı çeşitli sebeplerle kendilerinin ayaklanmalarıydı. Valiler kimi zaman elde ettikleri gücün verdiği ihtirasla kimi zaman büyük bir güç ve debdebeye sahip

¹ Târîh-i Sistân, s. 144.

² Taberî, Târîh, c. 7, s. 635.

³ Taberî, Târîh, c. 8, s. 415; İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-Zeheb, c. 2, s. 445.

olan makamlarını terk etmemek amacıyla ve kimi zaman da hilafet merkeziyle derin anlaşmazlıklara düştükleri durumlarda ayaklanma çıkarırdı.

Ayaklanan veya buna yeltenen valiler eyâletlerde ilk iş olarak berîd teşkilatını kontrol altına alırlardı. Böylece eyâletin merkezle kurulan iletişimini önleyerek, eyâlete merkezden müdahale gelene kadar sıkı bir şekilde kontrol altına almaya çalışırlardı.¹ Merkezî yönetime karşı ayaklanan valiler halifenin hâkimiyetini tanımadıklarını göstermek için onların adını hutbeden ve tırâzdan çıkarırlardı. Nitekim Abbâsîler’de bunun bir örneği Me’mûn ile kardeşi Emîn arasındaki hilafet mücadelesinde görülür. Horasan valisi Me’mûn, halife Emîn ile anlaşmazlığa düştüklerinde Me’mûn ona isyan etti; tırâzlardan onun halife unvanını ve ismini çıkardı.² Benzer şekilde Horasan valisi Tâhir b. Hüseyin de Me’mûn’a isyanı izhar ettiği gün hutbede halifeye dua etmedi ve adını zikretmedi.³

Bu gibi durumlarda halifeler devlet erkanıyla istişarelerde bulunarak gerekli adımları atarlardı. Bu ayaklanmalara karşı hilafet merkezi genellikle askerî müdahaleyle çözüm sağlamaya çalışırdı. Komşu eyâletlerdeki vali ve askerî güçleriyle müdahaleler yapıldığı gibi genellikle merkezden gönderilen komutanlar ve orduyla ayaklanan vali etkisiz hale getirilmeye çalışılırdı.

Abbâsîler’in ilk asrında vali olarak isyan eden veya teşebbüs edenler arasında Şam valisi Abdullah b. Ali’nin 136 (754) yılındaki⁴ önemli isyanı dışında birçok vali isyanı vardır. Bu isyancı valiler arasında; Mansûr döneminde 137 (754-55) yılında İfrîkiyye’de ayaklanan vali Abdurrahman b. Habîb,⁵ aynı dönemde 138 (755-56) yılında Rey’de ayaklanan vali Cehver b. Merrâr el-İclî,⁶ aynı dönemde 140 (757-58) yılında Horasan’da vali Abdülcebbâr b. Abdurrahman el-Ezdî,⁷ aynı dönemde 142 (759-60) yılında Sind’de vali Uyeyne b. Musa,⁸ Emîn döneminde 195 (810-11) yılında

¹ Fuat Köprülü, “Berid”, **İA**, c. 2, s. 544.

² Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 374-75; İbn Tagrıberdî, **en-Nücûm**, c. 2, s. 175.

³ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 594-595.

⁴ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 474.

⁵ İbn İzârî, **el-Beyân**, c. 1, s. 99.

⁶ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 497.

⁷ Ya’kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 371; Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 508-550.

⁸ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 512.

Horasan'da veliaht vali Me'mûn,¹ Me'mûn döneminde 207 (822-23) yılında Horasan'da vali Tâhir b. Hüseyin,² aynı dönemde 213 (828-29) yılında Sind'de vali Bişr b. Davud,³ aynı dönemde İrminiyye'de vali Züreyk b. Ali b. Sadaka el-Ezdî,⁴ Mu'tasım döneminde Azerbaycan'da 225 (839-840) yılında Mengücur⁵ ve yine aynı dönemde Taberistan'da 224 (838-39) yılında Mâzyâr b. Kârin⁶ örneklerini zikredebiliriz. Şüphesiz valilerin isyanlarını burada sayfalarca anlatmak çalışmanın maksadını aşacaktır. Önemli olan nokta valilerin isyan etme sebeplerinin irdelenmesidir.

Her bir isyanın kendine has dinamikleri ve sebepleri olmakla birlikte eyâletlere atanan valiler askerî ve ekonomik anlamda büyük bir güç edinirdi. Zamanla idareyi iyice eline geçirmeleri ve etraflarındaki kendilerine itaat eden maiyetleriyle kendilerini halifelerle kıyaslamalarına sebep olabilmekteydi. Bununla birlikte hanedan mensubu valiler de elde ettikleri gücün kendilerini büyülemesiyle halifeyle güç yarışına girmelerine ve halifeliği ele geçirmek için isyan çıkarmalarına sebep olurdu. Nitekim Abdullah b. Ali'nin isyanı bu açıdan iyi bir örnektir. Bunların dışında en önemli sebepler; eyâlet valilerinin elde ettikleri siyasî ve ekonomik gücü bırakmak istememeleri, eyâletlerde âdeta birer hükümdar olmaları, valilik makamını terk etmek istememeleri ve hilafet merkeziyle yaşadıkları sorunlar zikredilebilir. Genellikle başarısız olan bu isyanlar, valilerin makamlarını, maddi güçlerini ve hayatlarını kaybetmesine neden olurdu.

¹ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 365-386.

² Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 593.

³ Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 620.

⁴ Ya'kûbî, **Târîh**, c. 2, s. 463.

⁵ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 6, s. 505.

⁶ Belâzürî, **Fütûh**, s. 474-475.

SONUÇ

Emevîler'in bakiyesi üzerine yükselen Abbâsîler, kurdukları devletin idarî teşkilatlanmasında Hz. Peygamber'in (s) İslâmî esaslara dayalı devlet anlayışı ile bunun bir devamı olan Râşid Halifeler ve Emevî tecrübesinden de istifade etmişlerdir. Hz. Osman dönemi ortalarında çoğunluğu fethedilmiş olan İran coğrafyasının yerli toplulukları arasında İslâm umûmî bir yayılma göstermiş ve bu yeni Müslümanlar, süreç içerisinde ihtilâl hareketine destek verdikleri gibi Abbâsîler'in Sâsânî tecrübesinden faydalanmasına da vesile olmuşlardır. Tevarüs eden tüm birikimler, İslâmî normlar ve Abbâsîler'in kendilerine has politik manevraları içerisinde mezc edilmiştir. Devlet idaresinde önemli bir yönetim mekanizması olan valilik de buna dâhildir.

Abbâsîler, devlet teşkilatında geçmişten gelen tecrübelerden olabildiğinde faydalanmaya çalışmışlardır. Nitekim -kısmen de olsa- Emevîler devrinde görev almış kimi tecrübeli veya nüfuzlu kişileri gerek merkez gerekse taşra teşkilatında istihdam etmişlerdir. Ma'n b. Zâide ve Selm b. Kuteybe bu minvalde vali tayin edilenlerdendir. Özellikle kendileriyle uyumlu çalışabileceği düşünülen yetenekli veya nüfuzlu kimseleri istihdam etme politikaları bu mirasın aktarımını kolaylaştırmıştır.

Abbâsîler, hükmettikleri toprakları eyâlet sistemi içerisinde idarî taksimâta tâbi tutmuşlardır. Bu eyâletlerin taksiminde siyasî ve coğrafî etkenler müessir olmuştur. Eyâlet yapılanması tarihî kaynaklarda derli toplu olarak yer almamıştır. Bununla birlikte dağınık haldeki bilgileri bir araya getirdiğimizde Abbâsîler'in ilk asrında Bağdat'ın merkez olduğu doğusunda dokuz, batısında altı olmak üzere toplamda on beş eyâletin varlığı ortaya çıkmaktadır. Her bir eyalet, coğrafî büyüklük ve nüfus açısından değişkenlik arz etmektedir. Dolayısıyla zaman zaman eyâletlerin bölgesel sınırlarının değişimi nüfus ve iç teşkilat yapısını etkilemiştir.

Abbâsîler'in vali atamaları tek düzelik arz etmez. Bunda başa geçen her bir halifenin benimsediği yönetim tarzı ve politikaları belirleyici unsurdur. Bununla beraber tayinlerde ortak hususiyetlerin varlığı da söz konusudur. Atanacak kişinin Müslüman olması ve merkeze sadakat göstereceği hususunda kanaatin oluşması en temel kriterlerdendir. Ayrıca liyakat sahibi ve idarî-askerî açıdan tecrübeli olmak da

önem arz etmektedir. Bu kriterlerin dışında atamalarda hanedana mensup olmak gözetilen hususlardan bir diğeridir. Abbâsî davet hareketine destek verenlerden veya destekçilerin aile efradından olmayı da belirleyici unsurlar arasında zikredebiliriz. Bu çerçevede Abbâsî davetine destek veren mevali göz ardı edilmemiş, çeşitli makamların yanı sıra vali olarak da görevlendirilmişlerdir. Diğer taraftan bazı bölgelerin dinamikleri göz önüne alınarak kabile ve asabiye göre de atamalar yapılmıştır.

Valilerin tayininde yaş ile ilgili bir kriter olamamakla birlikte Abbâsîler'in daha çok orta yaşlarda ve tecrübeli kimseleri tercih ettikleri dikkatlerden kaçmamaktadır. Askerî sahada başarılı genç komutanlar vali olabildiği gibi tecrübeli ve yaş almış bazı kimselere de fırsat verilmiştir. Özellikle Hicaz'a tayin edilen valiler bu kategoride düşünülebilir.

Vali tayinlerinde dikkate alınan bir takım temel kriterlerin yanında, halifeler üzerinde hatır ve nüfuzu bulunan saray çevresinin zaman zaman yönlendirici rol oynadıkları vâkidir. Nitekim bunlar arasında vezirlerden Ebû Seleme'nin Süfyân b. Muâviye'yi, Ebû Ubeydullah Muâviye b. Yesâr'ın Ravh b. Hâtim'i, Ahmed b. Ebî Hâlid'in Tâhir b. Hüseyin'i; saray kadınlarından Hayzürân'ın kardeşi Gıtrîf'i, Zübeyde'nin kardeşi İsa'yı; saray erkanından Müseyyeb b. Züheyr'in Hâlid b. Bermek'i, Herseme b. A'yen'in İbrahim b. Ağleb'i ve İbn Ebû Duâd'ın Tâhir b. Abdullah'ı vali olarak tayinlerindeki tavassutları en dikkat çekici örneklerdir. Az da olsa saray çevresinden valiliğe aday olanlar çıkabilmektedir. Riyâh b. Osman el-Mürrî, Abdülmelik b. Sâlih el-Abbâsî ve Sâlih b. Abdülvehhâb halife nezdinde vali tayin edilmek için girişimde bulunan isimlerdir. Ancak eyâlet valilerinin tayininde nihaî karar yine halifelerin elindedir.

Hilafet merkezinde bulunan ve vali tayin edilen kişiler, tertip edilen bir seremoni sonrası atama belgelerini (el-ahd) alarak maiyeti ve askerî birlikleriyle görev yerine giderdi. Hanedan mensuplarının ve birden fazla eyâletin idaresini üstlenmiş olan kişilerin, yerlerine nâib gönderdikleri de olurdu. Hilafet merkezi dışında başka bir eyâlette bulunan görevliler vali tayin edildiğinde ise ilgili tayin belgeleri devlet görevlileri vasıtasıyla ulaştırılır ve valiliği resmî bir şekilde başlardı. Böylece tayin edilen valiler eyâlet merkezinde bulunan valilik konağına (dârü'l-imâre) gelip

yerleşirdi. Akabinde merkezden atanan görevliler hâricinde kendi yönetim kadrosunu teşkil ederdi. Bu kadronun teşkili sırasında sâbık vali zamanında vazife almış kişileri çoğunlukla görevden uzaklaştırırdı.

Valilik makamının prestij ve nüfuzu bazı kimselerin gelen teklifleri reddetmelerine engel teşkil etmemiştir. Nitekim ulemâ sınıfından Mis'ar b. Kidâm el-Âmirî ve Leys b. Sa'd ilmî hassasiyetlerinden dolayı valilik görevini kabul etmezken; siyasî cenahtan Ebû Müslim Şam ve Mısır, Herseme b. A'yen de Şam ve Hicaz valiliğini politik sebeplerle reddetmişlerdir.

Valilerin konakları devlet görevlilerinin düzenli olarak çalıştıkları veya uğradıkları, çeşitli sorunların görüşüldüğü ve çözümler üretildiği mekânlardır. Eşraf, edip veya halktan kimseler buraya gelir, talep ve şikâyetlerini iletirlerdi. Bir ayaklanma çıktığında da hedefe alınan ilk yer olmuştur. Kısacası valinin konağı bölgenin en dinamik merkezi olma işlevi görmüştür.

Abbâsîler'in ilk asrında taşrada devletin en üst düzey bürokratik yapıyı oluşturan valilerin aldıkları net maaşlarla ilgili kaynaklarda pek fazla ayrıntı nakledilmemektedir. Bununla beraber Abdullah b. Mus'ab ez-Zübeyrî ve oğlu Ebû Bekir gibi valilerin aldıkları maaş ve câizelere bakılırsa gelirlerinin tatmin edici seviyede olduğu söylenebilir. Bunun yanında Yezîd b. Hâtim ve Ma'n b. Zâide gibi cömert valilerin kendilerine methiye sunan edip ve şairlere önemli ihsanlarda bulunmaları kaynaklarda zikredilen maaşlarının dışında kazanç elde ettiklerini düşündürmektedir. Zira bazı valiler bir taraftan ticaret ve ziraatla uğraşabilmekte bir yandan da ziraî simsarlık ve değerli hediyeler yoluyla varidatlarını artırma imkânı bulabilmiştir.

Valilerin görev süresi konusunda Abbâsîler tarafından bir sınırlama getirilmemiştir. Hilafet merkezi ihtiyaç hissetmedikçe veya eyâlette herhangi bir problem yaşanmadıkça valiler bulundukları yerde görevlerine devam etmişlerdir. Aynı zamanda gözde ve tecrübeli valilerin bir eyâletin düzenini sağlayıncaya kadar ilgili bölgeye sınırlı bir süre için de atandıkları da olmuştur.

Valilerin atama belgelerinde görevleri ile ilgili genel ilkelerin yanında eyâletle ilgili özel talimatlara da yer verilmiştir. Bu talimatlarda detaylı direktiflerden ziyade ana

hususlar yer almıştır. Ayrıca halifeler berîd teşkilatı başta olmak üzere çeşitli araçlar vasıtası ile eyâletlerden gelen haberler doğrultusunda valilere gerekli gördüğü emirleri iletmişlerdir.

İslâm devlet teşkilat yapısı ile ilgili sonraki dönemlerde telif edilen eserlerde valilikle ilgili birtakım tanımlamalar yapılmıştır. Bu klasik kaynaklarda vali ve görevleri ile ilgili tanımlamalar kuşatıcı bir muhtevaya sahip değildir. Bu kaynaklardan özellikle Maverdî'yi esas alan ve valilik kurumunu çeşitli açılardan tasniflere tâbi tutan teorik yaklaşımların, en azından Abbâsîler'in ilk asrı çerçevesinde değerlendirilirse, tam anlamıyla kuşatıcı olmadığı görülür. Net olarak birbirinden ayrıldıklarını düşünmemekle beraber valilerin vazife ve yetkilerini, kabaca bir tasnifle, idarî, askerî, adlî, dinî, malî, imar/iskân, eğitim ve sosyal görevler olarak sekiz başlık altında toplayabiliriz.

Bir eyâletin tek başına vali tarafından idaresinin mümkün olmayacağı tabîdîr. Bundan dolayı Abbâsî halifeleri ve valiler eyâlet yönetiminde hem denge unsuru hem de yardımcı birimler olarak teşkil edilen idarî ve hukukî makamlara görevliler tayin etmiştir. Bu görevliler aynı zamanda valinin eyâleti siyasî istikrar içerisinde yönetmesine katkıda bulunmuştur. Eyâletteki bu yardımcı birimler sâhibü'l-berîd, kâdı, sâhibü'l-haraç, hâcib, kâtip, sâhibü's-şurta ve muhtesiplerden müteşekkildir.

Sâhibü'l-berîd, kâdı ve sâhibü'l-haraç genellikle doğrudan doğruya halife tarafından tayin edilmiştir. Sâhibü'l-berîd dışında bazen bu görevlilerin ataması eyâlet valisine havale edilmiştir. Bu üç görevlinin atanması eyâlet idaresini vali tekeline bırakmama ve valiyi denetleme gayesine matuftur. Eyâletteki diğer yönetim mekanizmalarına yapılan atamalar ise valilerin uhdesindedir. Her bir vali bu makamlara, güvendiği ve beraber mesai harcayacağı kimseleri atamıştır. Valiyle koordineli çalışan bu görevliler genellikle valinin akrabalarından, sâdık kimselerden veya eşraftan olmuştur. Sâbık valinin atadığı görevliler ise çoğunlukla azledilmiştir.

Valiler, bir anlamda eyâlette güç dengesini teşkil eden istihbarat sorumlusu sâhibü'l-berîd, adli işlerden sorumlu kâdı ve malî işlerden sorumlu sâhibü'l-haraç ile zaman zaman sorunlar yaşasa da onlar ve diğer üst düzey görevliler altlarındaki hiyerarşik yapı eyâlette işlerin doğru yürütülmesinde önemli işleve sahiptir.

Abbâsî merkezî idaresi, sistematik teşkilatını santralizasyon temelinde güçlendirmenin yanında aynı düzen içerisinde taşradaki idareyi de dizayn etmiştir. Örneğin eyâlet divanları merkezî yapıdan ilham alınarak teşkil edilmiştir. Bu divanlar hem bölgenin idaresini bir intizam çerçevesine oturtmakta hem de merkeze evrak akışı sağlayarak eyâletlerdeki faaliyetlerin takip edilmesine olanak tanımıştır. Böylece gerekli müdahaleler de zamanında yapılabilmektedir. Sâhibü'l-berîd, kâdı ve sâhibü'l-haraç gibi görevliler de benzer bir misyon üstlenmişlerdir. Bu siyasî yapılanma, özünde Emevîler'i yıkılışa sürükleyen taşra politikalarındaki hatalardan çıkarılan derslere dayanmaktadır. Ayrıca Alioğulları, Hâricîler ve benzeri muhalif grupların faaliyetlerine ve valilerden kaynaklı sorunlara karşı tedbirli olma düşüncesinin sonucudur.

Merkeziyetçi yönetim anlayışı, Abbâsîler'in vali tayin politikasını etkilemiştir. Seffâh'la birlikte başlayan ve Me'mûn dönemiyle azalma eğilimi gösteren eyâlet valilerinin seçiminde hanedan mensuplarına öncelik tanınması, Abbâsîler'de nepotizm anlayışının varlığını ihsas ettirecek niteliktedir. Nitekim incelenen dönem aralığında tayin edilen 358 validen 84'ünün (%23,46) hanedan mensubu olması ve bu valilerin 180 ayrı atamaya (%29,17) konu olmaları, hanedan üyelerine verilen önceliği gösteren en net rakamlardır.

Mevali hususunda Emevîler döneminde uygulanan yanlış politikalar ve baskılar terk edildiği gibi onlar merkez ve taşra teşkilatında görevlendirilmeye başlanmış; valilik de dâhil olmak üzere birçok önemli vazifeye atanmışlardır. Ayrıca mevali merkezî yönetim tarafından bir denge unsuru olarak da kullanılmıştır. Mansûr'un Şam valisi olan amcası Abdullah b. Ali'nin merkezi tehdit eden isyanı, vali atamalarında politika değişikliğine sebep olmuştur. Tayinlerde hanedan mensuplarının önceliği mevali ile dengelenmeye çalışılmıştır. Öyle ki Mansûr'un başlattığı bu etkin dönüşüm sonraki halefleri tarafından yoğun olarak uygulanmıştır. Halifeler, kendilerine sâdık ve kabilevî nüfuz mücadelelerinden nispeten uzak idarecilerin eliyle merkezî otoriteyi devletin en uç noktalarına kadar ulaştırmayı hedeflemişlerdir. Bu durum vali tayin rakamlarına da yansımıştır. Nitekim 358 validen 73'ü (%20,39) mevalidir ve 617 atamadan 133'ünde (%21,56) mevaliyi görülür. Neseplerini tam olarak tespit edemediğimiz 46 valinin (%12,85) hatırı sayılır bir kısmının bu gruptan olabileceği de

hesaba katıldığında mevalinin Abbâsîler nezdindeki önemi ve konumu daha net ortaya çıkar.

Mevalinin vali tayinlerinde tercih edilmesinde üç temel sebep vardır: Birincisi, Abbâsîler davet sürecinde verdikleri sözü tuttuklarını; eşitlik ve adalet üzere idarî bir sistem kurmaya gayret ettiklerini göstermek istemişlerdir. İkincisi, valilerin mevaliden seçilerek onların doğrudan halifeye bağlı olmasının avantajı kullanılmak istenmiştir. Böylece onların kabilesel çekişmelerde taraf olması ve kabile desteğini alarak sıkıntı çıkarması veya sorun yaşaması engellenmek istenmiştir. Bu durum halifenin taşra ve valiler üzerindeki etkisini artırmıştır. Üçüncü olarak, bu durum İslâm coğrafyasının genişlemesine bağlı olarak mevali sayısının ve nüfuzunun artışının getirdiği doğal bir sonuç olarak görülebilir. Zira mevalinin nüfus ile birlikte niteliğinin de artmış olması devletin yani halifelerin bundan istifade etmesi sonucunu doğurmuştur.

Burada şunu da ifade etmek gerekir ki merkezileştirme politikaları her zaman başarılı olamamıştır. Mevalinin de içinde bulunduğu bazı valilerin Abbâsî sarayına sadakatle çalıştıklarını söylemek güçtür. Diğer taraftan Abbâsîler'in merkeziyetçiliğe dayanan siyasî tavırları mutlakiyetçi bir rejimi ifade etmez. Pragmatist hareket eden merkezî yönetim, yeri geldiğinde yerel güçlerle uzlaşmış yeri geldiğinde de onları siyaset dışı bırakmıştır. Nitekim Taberistan'daki yerel güç olan Mâzyâr b. Kârin'in vali atanarak yönetimin bir parçası haline getirilmesi ve daha sonra Bağdat'a muhalif davranışı sebebiyle makamından uzaklaştırılması bu siyasal tavrın başarılı bir örneğidir. Fakat Hârûnürreşîd döneminde İfrîkiyye valiliğine getirilen İbrahim b. Ağleb'in bölgedeki nüfuzu kendi lehine çevirmesi ve Bağdat'ın bir takım saiklerle bu de facto duruma göz yumması faydaya dayalı siyasanın ilk başarısız örneklerindendir. Me'mûn döneminde Horasan valiliğine getirilen Tâhir b. Hüseyin ve Yemen'in bir kısmına vali tayin edilen Muhammed b. Abdullah örnekleri benzer bir durumu ifade eder.

Abbâsîler, siyasî açıdan kabile dengelerini dikkate alarak gerek hanedan gerekse çeşitli Arap kabilelerinden vali ataması yapmışlardır. Bunlardan Kureyş dâhil 19'u Kuzeyli ve 16'sı Güneyli kabile olmak üzere 35 kabileden 239 valinin (%66,76) 426 defa (%69,05) tayin edilmesiyle açıkça görülür. Bu atamalarda Abbâsî hanedanının

mensup olduğu Kureyş kabilesi en büyük paya sahiptir. Kureyş dışında ise Arap kabilelerinden ilk asır boyunca kritik valiliklere getirilen Güneyli Ezdîlerden 17 kişi (%4,75) 39 farklı tayine (%6,32), Kuzeyli Temîmîlerden 21 kişi (%5,87) 27 farklı tayine (%4,38), Güneyli Huzâalılardan 11 kişi (%3,07) 22 farklı tayine (%3,57) konu olmuştur. Mezkûr rakamlar Abbâsî idaresinin Kureyş hâricindeki Arap kabileleri içerisinde daha çok teveccüh gösterdiği ilk üç kabileye işaret eder. Bunun yanında Hicaz ve Mısır bölgelerine münhasır olmak üzere Alioğulları, Ümeyyeoğulları'ndan Hz. Osman soyu ve Emevîler devri etkin kabilesi Kelbîlerden sınırlı sayıdaki atamalar Abbâsîler'in dikkat çeken politik manevraları arasında yer alır.

Yukarıda zikredilen bilgilerden yola çıkarak Abbâsîler'in vali tayinlerini üç gruba dayalı olarak gerçekleştirdikleri müşahede edilir. Birinci grup hanedan mensupları, ikinci grup mevali ve üçüncü grup ise Arap kabilelerinden teşekkül etmektedir.

Valilerin eyâletteki görevleri sadece idarî-siyasî işlerle sınırlı değildir. Zaman zaman bölgedeki âlimler, edipler ve şairler gibi sınıflardan kimselerle de bir araya gelerek onları himaye etmişler ve çeşitli taltiflerde bulunmuşlardır. Böylece onların eserler telif etmelerini, eğitim ve irşat faaliyetlerinde bulunmalarını destekleyerek sosyo-kültürel hayatın canlanmasına ve zenginleşmesine de katkı sağlamışlardır. Valilerin üdeba ve ulemâ ile olan bu münasebetleri genellikle müspet ve faydalı olsa da çeşitli sebeplere dayalı olarak menfi durumların ve tatsız hadiselerin yaşandığı da vâkidir.

Abbâsîler, valileri çeşitli vasıtalarla denetleyerek hem merkeziyetçi yapıyı güçlendirmişler hem de valilerin sahip oldukları geniş yetkileri amacı dışında kullanmalarını engellemeye çalışmışlardır. Bu denetlemeler istihbarat, şikâyetler, teftiş görevlileri ve doğrudan halifenin ziyaretleri vasıtasıyla olmuştur. Denetlemelerde genellikle valilerin mal varlıkları, harcama tasarrufları, görev ihmalleri ve siyasî faaliyetleri üzerine yapılmıştır. Denetlemeler sonucunda valilere uyarı veya para cezası verilmekle beraber görev yeri veya görev değişikliği, azledilme, hapis ve ölüm cezası verildiği durumlar da söz konusu olmuştur. Bu cezalar halifenin iradesiyle verildiği gibi hilafet merkezi veya eyâlette kurulan mezâlim mahkemesi

kararlarıyla da verilmiştir. Abbâsîler denetleme hususunda büyük ölçüde başarılı olsa da bazı valilerin makamın gücünü kötüye kullanmasını tamamıyla engelleyememiştir.

Netice olarak bu çalışmada geniş bir coğrafya ve tarihî sürece sahip Abbâsî devletinin spesifik bir dönemi ve müessesesine odaklanılmıştır. Abbâsîler'in ilk asrında valilik teşkilatının yapısı çeşitli açılardan incelenmiş, dönemin valilik müessesesi detaylarıyla ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu açıdan çalışmanın İslâm tarihine özellikle de Abbâsîler döneminin taşra yönetiminin daha iyi anlaşılmasına mütevazî bir katkı sunmasını temenni ederiz.

KAYNAKÇA

Abdülğani, Arif Ahmed:	Târîhu Umerâi'l-Kûfe ve Hıtatihâ , Dârü'l-Kenân, Dımaşk, 2010.
Adilov, Afis - Atmaca, Esra:	“Azerbaycan’ın Fethi Sonrası Bölgeye Yerleşen Müslüman Arap Kabileleri: Revvâdiler Örneği”, Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , Sayı 13, 2019.
	Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsiyye ve fî Ahbârî'l-Abbâs ve Veledihi , thk. Abdülazîz Dûrî, Abdülcebbâr Muttalibî, Dârü Sâdır, Beyrut, 1971.
Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî:	Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel , 52c., thk. Şuayb el-Arnaut, Âdil Mürşid, Cemâl Abdüllatif, Abdüllatif Hırzallah, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2001.
Ahsan, Muhammed Manazir:	Social Life Under the Abbasids (170-289 AH 786-902 AD) , Longman, London, 1979.
Akarsu, Murat:	Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman: Katline Sessiz Kalınan Halife , Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2015.
Akbaş, Mehmet:	Sahabenin İslam Tebliği: (Suriye Bölgesi) , Nida Yayınları, İstanbul, 2009.
Akkâv, Ruhâb Hıdır:	el-Mucez fî Târîhi't-Tıb inde'l-Arab , Dârü'l-Menâhil, Beyrut, 1995.
Akoğlu, Muharrem:	“Mu'tezile'nin Tarihsel Seyrinde Mihne”, Mihne Süreci ve İslâmi İlimlere Etkisi , ed. Mahfuz Söylemez, Ankara Okulu, Ankara, 2017.
Akoğlu, Muharrem:	Mihne Sürecinde Mu'tezile , İz Yayıncılık, İstanbul, 2006.
Aksu, Ali:	“(İmam İbrahim'in Ebû Müslim'e Gönderdiği Mektup Bağlamında) Abbâsî İhtilal Hareketinde Etnik Grupların Rolü”, İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi , c. 6, Sayı 12, 2008, s. 63.

Akyüz, Vecdi:	Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi: Emevîlerin Kuruluş Devrinde İslâm Kamu Hukuku , Dergâh Yayınları, İstanbul, 1991.
Ali, Cevâd:	el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm , 10c., Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1970.
Ali, Vefa Muhammed:	ez-Zevâcû's-Siyâsî fî Ahdi'd-Devleti'l-Abbâsiyye , Dârü'l-Fikri'l-Arabi, Kahire, 1988.
Altungök, Ahmet - Yıldırım, Taner:	Siyasi Açidan Arap-İran İlişkileri: Sasaniler Dönemi (MS 226-652) , Mutlu Basım, İstanbul, 2015.
Altungök, Ahmet:	İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi - Sasanî Dönemi- (M.S. 226-652) , Hikmetevi Yayınları, İstanbul, 2015.
Apak, Adem:	“İslâm Öncesi Dönemde Mekke İdare Sistemi ve Siyasetinin Oluşumu”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , c. 10, 2001, s. 182-188.
Apak, Adem:	“Kuzey Afrika'da İlk İslâm Fetihleri”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , c. 17, Sayı 2, 2008, s. 167-168.
Apak, Âdem:	Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (2): Hulefâ-i Râşidîn Dönemi , Ensar Neşriyat, İstanbul, 2016.
Apak, Âdem:	Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi -3: (Emevîler Dönemi) , Ensar Yayınları, İstanbul, 2016.
Apak, Âdem:	Erken Dönem İslâm Tarihinde Asabiyet , Ensâr Yayınları, İstanbul, 2016.
Apak, Adem:	Hız. Osman Dönemi Devlet Siyaseti , İnsan Yayınları, İstanbul, 2003.
Apak, Adem:	İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs , Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2001.
Apak, İlknur:	İhtilâlden İktidara Abbâsîler: (Ebü'l-Abbâs es-Seffâh Dönemi) , Ensar Neşriyat, İstanbul, 2019.

Argun, Selim - Eskin, Ümit:	“Erken Dönem İslâm Diplomasisinde Hediye (H. 7-132/M. 628-750)”, İslâmî İlimler Dergisi , c. 15, Sayı 1, 2020, s. 69-70.
Askerî, Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah b. Sehl:	Evâil , Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987.
Atalan, Mehmet:	“Abbasi Daveti Sürecinde er-Rızâ Min Âl-i Muhammed Söylemi” İslâmî Araştırmalar , 2005, c. 18, Sayı 2, s. 183-191.
Avcı, Casim:	“Mısır”, DİA , c. 29, s. 557-558.
Avcı, Casim:	“Nâib”, DİA , c. 32, s. 311.
Avcı, Casim:	“Kûfe”, DİA , c. 26, s. 339.
Axworthy, Michael:	İran: Aklın İmparatorluğu: Zerdüş'ten Günümüze İran Tarihi , çev. Özlem Gitmez, Say Yayınları, İstanbul, 2016.
Ayaz, Fatih Yahya:	Memlükler Döneminde Vezirlik , Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE., İstanbul, 2004.
Aycan, İrfan:	Hicrî İlk Üç Asırda Zübeyrî Ailesinin Siyâsî ve İlmî Hayattaki Yeri , Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi SBE., Ankara, 1984.
Aycan, İrfan:	Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebû Süfyan , Ankara, Ankara Okulu, 2014.
Aydın, Mehmet Akif:	“İstihlâf”, DİA , c. 23, s. 337-338.
Aydoğan, Güner:	Emevi ve Abbasi Devletlerinde Türkler , Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi SBE., Kayseri, 2012.
Aykaç, Mehmet:	Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847) , Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997.
Azimli, Mehmet:	Babek Bir Direnişçi , Çizgi Yayınları, Konya, 2013.
Bakır, Abdulhalik:	Ali b. Ebî Talib (r.a): (Hayatı, Kişiliği ve Faâliyetleri) , Çağ Ofset Matbaacılık, Elazığ, t.y.

Bakır, Abdulhalık:	Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Ma'mulleri Sanayi , Bizim Büro Yayın, Ankara, 2001.
Bakır, Abdülhalık:	“Basra”, DİA , c. 5, s. 110.
Bedir, Mürteza:	Ebu Hanife: Entelektüel Biyografi , Ay Yayınları, Ankara, 2018.
Bektaşoğlu, Fahrettin:	Harun er-Reşid ve Zamanı , Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE., Samsun, 1994.
el-Belâzürî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Câbir:	Fütûhu'l-Büldân , thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ', Ömer Enîs et-Tabbâ', Müessesetü'l-Maârif, Beyrut, 1987.
el-Belâzürî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir:	Ensâbü'l-Eşrâf , 13c., thk. Riyâd Ziriklî, Süheyl Zekkâr, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1996.
Benli, Yûsuf:	Hicrî II. Asırda Kûfe Merkezli Şîî Nitelikli Gulât Hareketler , Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi SBE., Şanlıurfa, 1999.
Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali:	Ma'rîfetü's-Sünen ve'l-Âsâr , 15c., thk. Abdülmuti Emin Kalaci, Dâru Kuteybe, Beyrut-Dımaşk, 1991.
Bilge, Mustafa Lütfi:	“Ziyâdîler”, DİA , c. 44, s. 489-490.
Bosworth, Clifford Edmund:	Doğuşundan Günümüze İslam Devletleri Tarihi: Devletler, Prenslikler, Hanedanlar Kronoji ve Soy Kütüğü El Kitabı , çev. Hande Canlı, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2005.
Bozan, Metin:	“Hişâm b. Hâkem”, Erken Dönem Şîî Düşünürler , ed. Halil İbrahim Bulut, Ensar Yayınları, İstanbul, 2017.
Bozan, Oktay:	“Taberistân Emiri Mâzyâr b. Kârin'in Abbasi İdaresine İsyanı”, e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi , c. 5, Sayı 11, 2014, s. 75.
Bozkurt, Nahide:	Abbâsiler (750-1258) , İsam Yayınları, İstanbul, 2016.

Bozkurt, Nahide:	Mutezile'nin Altın Çağı: Me'mûn Dönemi , Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2016.
Bozkurt, Nahide:	Oluşum Sürecinde Abbasî İhtilali , Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2000.
Bunson, Matthew:	A Dictionary of the Roman Empire , Oxford University Press, Newyork, 1995.
Buzpınar, Ş. Tufan - Küçükaşcı, Mustafa Sabri:	"Haremeyn", DİA , c. 16, s. 153-54.
Büyükkara, Mehmet Ali:	Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet: Musa Kâzım ve Ali Rızâ Dönemi Şiiliği ve Abbasiler , Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010.
Büyükkara, Mehmet Ali:	İmamet Mücadelesi ve Hâşimoğulları: (Hicri II. Asır) , Rağbet Yayınları, İstanbul, 1999.
Cameraon, Averil:	Bizanslılar , çev., Özkan Akpınar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.
Can, Yılmaz:	İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı: (h. I-III / m. VII-IX. Yüzyıl) , Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1995.
el-Cehşiyârî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdus b. Abdullah el-Kûfî:	el-Vüzerâ ve'l-Küttâb , thk. İbrahim Sâlih, Heyetu Ebudabî li's-Sekâfe ve't-Türâs, Abudabi, 2009.
el-Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd:	es-Sihâh Tâcü'l-Luğa ve Sihâhi'l-Arabiyye , 6c., thk. Ahmed Abdülğafur Attâr, Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrut, 1990.
Ceylan, İbrahim:	Abbâsî Halifesi Ebü'l-Abbas es-Seffâh ve Dönemi (132-136/750-754) , Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi SBE., Kayseri, 2015.
Clot, Andre:	Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi , çev. Nedim Demirtaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007.
Cöhce, Salim:	"Ermenistan'ın Tarihî Coğrafyası ve Ermeniler", Tarihte Türkler ve Ermeniler: İlkçağ &

	Ortaçağ , ed. Metin Hülagü v.d., Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.
Çağatay, Neşet:	İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı , Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1957.
Çakır, Muhammed Faruk:	“Abbasi Devlet Ricâline Ait Örnekler Bağlamında Klasik Arap Edebiyatının İlk Yazılı Edebi Türlerinden “Tevkîât””, Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , c. 6, Sayı 11, 2018, s. 522.
Çelebi, Ahmed:	İslâm’da Eğitim-Öğretim Târîhi , çev. Ali Yardım, Damla Yayınevi, İstanbul, 1998.
Daftray, Farhad:	“Emeviler Döneminde ve Abbâsîler’in ilk Dönemlerinde İran, Horosan ve Mâverâünnehr’deki Mezhebi ve Milliyetçi Hareketler”, çev., Mehmet Atalan, Kelam Araştırmaları Dergisi [Kader] , c. 4, Sayı 2, 2006, s. 142.
Dalkılıç, Mehmet:	Horasanda İktidar Mücadeleleri (M.705-796) , Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi SBE., Kayseri, 2009.
Dağ, Mustafa:	Erken Dönem İslam Dünyasında Berid Teşkilatı ve İstihbarat , Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi SBE., Elazığ, 2012.
Dayf, Şevkî:	Târîhü’l-Edebi’l-Arabi , 10c., Dârü’l-Maârif, Kahire, t.y.
Delice, Ali:	Mervan b. Muhammed ve Emevî Devletinin Yıkılışı , Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE., Konya, 1998.
Demiralay, Mehmet:	Ağlebîler Devrinde Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Hayat (184-296/800-909) , Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE., Sakarya, 2018.
Demirayak, Kenan:	Abbâsi Edebiyatı Tarihi , Şafak Basım ve Yayınevi, Erzurum, 1998.

Demircan, Adnan:	Ali-Muaviye Kavgası , Beyan Yayınları, İstanbul, 2002.
Demircan, Adnan:	Emevîler , Beyan Yayınları, İstanbul, 2015.
Demircan, Adnan:	Hâricîlerin Siyasî Faaliyetleri , Beyan Yayınları, İstanbul, 2015.
Demircan, Adnan:	İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi , Beyan Yayınları, İstanbul, 2014.
Demircan, Adnan:	İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi , Beyan Yayınları, İstanbul, 1996.
Demircan, Adnan:	Kerbela: Keder ve Belâ , Beyan Yayınları, İstanbul, 2015.
Demircan, Adnan:	Râşid Halifeler , Beyan Yayınları, İstanbul, 2015.
Demircan, Adnan:	Siyer , Beyan Yayınları, İstanbul, 2016.
Demirci, Mustafa:	“Abbasiler Devrinde Yukarı Mezopotamya’da (Cezire) Köylü Hareketleri”, Akademik Araştırmalar Dergisi , Sayı 29, 2006.
Demirci, Mustafa:	“Abdullah İbnü’l-Mukaffâ’nın “Risâletü’s-Sahabe” Adlı Risâlesi: Takdim ve Tercüme”, İSTEM: İslâm San’at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi , c. 6, Sayı 12, 2008, s. 218-219.
Demirci, Mustafa:	İslam’ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi , Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2003.
Demirci, Mustafa:	Siyah Öfke: Ortaçağ İslam Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı (869 - 883) , Çizgi Kitabevi, Konya, 2005.
Demîrî, Ebü’l-Bekâ Kemâleddin Muhammed b. Musa b. İsa:	Hayâtü’l-Hayevân , 4c., Mustafa el-Babi el-Halebi, b.y., 1978.
ed-Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud b. Venend:	Ahbârü’t-Tivâl , thk. Abdülmün‘im Âmir, Mektebetü’l-Müsenna, Bağdad, t.y.

Doğan, Nagihan:	İslâm Siyaset Tarihinde Din, İktidar ve İdeoloji: Erken Abbâsi Dönemi (750-833) , Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi SBE., Ankara, 2013.
Dûrî, Abdülazîz:	İlk Dönem İslam Tarihi -Bir Önsöz- , çev., Hayrettin Yücesoy, Endülüs Yayınları, İstanbul, 2016.
Dûrî, Abdülazîz:	İslâm İktisat Tarihine Giriş , çev., Sabri Orman, İnsan Yayınları, İstanbul, 2014.
Duygu, Zafer:	Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ: Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarih , Divan Kitap, İstanbul, 2016.
Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm el-Herevî el-Ezdî:	el-Garîbü'l-Musannef , 2c., thk. Safvan Adnan Davudî, Mecelletü'l-Câmiatü-İslâmiyye Medînetü'l-Münevvere, Medine, 1993.
Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm el-Herevî el-Ezdî:	Kitâbü'l-Emvâl , thk. Muhammed İmâre, Dârü's-Şürûk, Kahire, 1989.
Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrahim b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî:	Kitâbü'l-Harâc , el-Matbaatü's-Selefiyye, Kahire, 1976.
Ebü'l-Fidâ, İmâdüddin el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Ali:	Takvîmü'l-Büldân , Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, Kahire, 2007.
ed-Dûrî, Abdülazîz:	"Emîr", DİA , c. 11, s. 121-122.
Efendioğlu, Mehmet:	Arap Olmayan Sahabiler , Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2018.
el-A'zamî, Ali Zarîf:	Muhtasaru Târîhi'l-Basra , Müessesetü Hindâvî, Kahire, 2017.
el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevî:	Tehzîbü'l-Luğa , 8c., thk. Muhammed Avvâd Murîb, Dâru İhyâi Tûrâsi'l-Arabî, Beyrut, 2001.
el-Hasenî, eş-Şerîf Abdülhayy b. Fahriddîn:	İ'lâm bimen fî Târîhi'l-Hind mine'l-A'lâm: Nüzhetü'l-Havâtır ve Behcetü'l-Mesâmi ve'n-Nevâzır , 8c., Dâru Hazm, Beyrut, 1999.

el-Hudari Bek, Muhammed:	Muhâdarâtu Târîhi'l-Ümemi'l-İslâmiyye: (ed-Devletü'l-Abbâsiyye) , Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, t.y.
el-Ka'bî, Münci:	ed-Devletü'l-Tâhirîyye fi Horasan ve'l-İrak , Merkezü'n-Neşri'l-Câmi, Tunis, 2005.
	Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı , haz. İrfan Aycan, Mahfuz Söylemez v.d., Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2011.
Emîn, Ahmed:	Duhâ'l-İslâm , 3c., Mektebetü'l-Usre, Kahire, 2003.
Erdoğan, Mehmet:	Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü , Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005.
Erkal, Mehmet:	İslâm'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku Uygulamaları , Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınevi, İstanbul, 2009.
Erkoçoğlu, Fatih:	"Emevîler ve Abbasîler Dönemlerinde Kafkasya'nın Güneyinde İslâm Hâkimiyeti", İlahiyat Araştırmaları Dergisi , Sayı 7, 2017, s. 33.
	Ermeni Halkının Tarihi , der. Gerard Dedeyan, çev., Şule Çiltaş, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2007.
Eshenkulova, Kishimzhan:	"Kaufman'ın Türkistan Siyaseti: Sömürgecilik ve İslam Kurumlarının İhmali", TURAN-SAM: TURAN Stratejik Araştırmalar Merkezi , c. 7, 2015, Sayı 25, s. 50.
el-Eş'arî, Ebü'l-Hasan İbn Ebû Bişr Ali b. İsmail b. İshak:	Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn , thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, Kahire, 1969.
el-Ezdî, Ebû Zekerîyyâ Yezîd b. Muhammed b. İyâs:	Târîhu Mevsil , 2c., thk. Ahmed Abdullah Mahmud, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2006.
el-Ezrâkî, Ebü'l-Velid Muhammed b. Abdullah:	Ahbâru Mekke ve mâ Cae fihâ mine'l-Âsâr , 2c., thk. Rüşdî es-Sâlih Melhese, Dârü's-Sekâfe, Beyrut, 1979.

Fâdıl, Ezhâr Hâdî:	Siyâsetü Tayîni Vülâti'l-İrâk fî'l-Asri'l-Ümevî (41-132h /661-749m) , el-Mektebü'l-Arabi li'l-Maârif, Kahire, 2010.
el-Fâkihî, Ebû Abdullah Muhammed b. İshak b. el-Abbâs:	Ahbâru Mekke fî Kadîmi'd-Dehr ve Hadîsihi , 6c., thk. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş, Matbaatü'n-Nehdati'l-Hadîse, Mekke, 1987.
el-Fâsî, Ebü't-Tayyib Takıyyüddin Muhammed b. Ahmed b. Ali:	el-İkdü's-Semîn fî Târîhi'l-Beledi'l-Emîn , 6c. thk. Fuad Seyyid, Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, Kahire, 1965.
el-Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân b. Cuvvân el-Fârisî:	Kitâbü'l-Ma'rife ve't-Târîh , 4c., thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Mektebetü'd-Dâr, Medine, 1989.
	Fethü's-Sind: Çeçnâme , der. Ali b. Hâmid b. Ebû Bekir el-Kûfî, thk. Süheyl Zekkar, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1992.
Furat, Ahmed Subhi:	"Veli", İA , c. 13, s. 287.
Garthwaite, Gene R.:	İran Tarihi: Pers İmparatorluğu'ndan Günümüze , çev. Fethi Aytuna, İnkilap Yayınları, İstanbul, 2011.
el-Gerdîzî, Ebû Saîd Abdülhay Dahhâk b. Mahmûd:	Zeynü'l-Ahbâr , Arapçaya çev. İfâf es-Seyyid Zeydân, Meclisü'l-a'lâ li's-Sekâfe, Kahire, 2006.
Goitein, Shlomo Dov:	Dirasât fî't-Târîhi'l-İslâmî ve'n-Nüzûmî'l-İslâmiyye , İngilizce'den Arapça'ya çev., Atiye Kavî, y.y., Kuveyt, 1980.
Gökalp, Hüseyin:	Irak'ın Fethi ve İslâmlaşma Süreci , İnsan Yayınları, İstanbul, 2020.
Göl, Yavuz Selim:	Abbâsîler Döneminde Kâdı'l-Kudâtlık , Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE., Konya, 2018.
Gözütok, Şakir:	İslam'ın Altın Çağında İlim , Nesil Yayınları, İstanbul, 2012.
Gözütok, Şakir:	Resulullah (a.s.m.) Döneminde Eğitim ve Öğretim , Nesil Yayınları, İstanbul, 2014.

Gregory, Timothy E.:	Bizans Tarihi , çev., Esra Ermert, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.
Grousset, Rene:	Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi , çev., Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2005.
Gurbanov, Abbas:	Abbâsîler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan (132-232/750-847) , Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE., Konya, 2007.
Guzman, Roberto Marin:	"Arap Kabileleri, Emevî Saltanatı ve Abbâsî İhtilali", çev. Ali Aksu, Sena Kaplan, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , c. 18, Sayı 1, 2014, s. 259-296.
Guzman, Roberto Marin:	"Orta Asya ve Horasan'da Abbasi İhtilâli: Vergi, İhtida ve Dini Grupların İhtilâlin Başlamasındaki Rolü Hakkında Analitik Bir İnceleme", çev. Mustafa Demirci, İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi , c. 6, Sayı 12, 2008, s. 259-262.
Gümüş, Nebi:	"İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", Tarihte Türkler ve Ermeniler: İlkçağ & Ortaçağ , ed. Metin Hülagü v.d., Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.
Günaltay, Şemseddin:	İslâm Öncesi Arap Tarihi , Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2005.
Gündüz, Şinasi:	Din ve İnanç Sözlüğü , Vadi Yayınları, Ankara, 1998.
Güzel, Ahmet:	Abbâsî Halifesi Mehdî b. Mansûr , Kitap Dünyası, Konya, 2012.
Güzel, Ahmet:	Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İdarî Yapı (Dört Halife'nin Devlet Yönetimi) , Nüve Kültür Merkezi Yayınları, Konya, 2011.
Haddâd, Muhammed Yahyâ:	et-Târîhü'l-Âm li'l-Yemen: Târîhü'l-Yemen kable'l-İslâm , Dârü't-Tenvir, Beyrut, 1986.
Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr eş-Şeybânî:	Târîhu Halife b. Hayyât , thk. Ekrem Ziyâ Ömerî, Dârü't-Taybe, Riyad, 1985.

Halil b. Ahmed, Ebû Abdurrahman Halil b. Ahmed b. Amr Ferâhîdî:	Kitâbü'l-Ayn , 8c, thk. Mehdî Mahzûmî, İbrâhim Samerraî, Dâru Mektebeti Hilâl, Beyrut, t.y.
Hamâde, Muhammed Mahir:	el-Vesâikü's-Siyâsiyye ve'l-İdâriyyetü'l-Âide li'l-Cezîreti'l-Arabiyye , 2c., Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1987.
Hamarine, Salih:	Buhûs ve Dirasât fi'd-Da'veti'l-Abbâsiyye ve'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel , Dârü'l-Yenâbi', Amman, 2004.
el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî Yâkût:	Mu'cemü'l-Üdebâ , 7c., thk. İhsan Abbas, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1993.
el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî Yâkût:	Mu'cemü'l-Büldân , 5c., Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, t.y.
Hançabay, Halil İbrahim:	Abbâsîler Döneminde Vezirlik , Klasik Yayınları, İstanbul, 2017.
Hasan, Hasan İbrahim - Hasan, Ali İbrahim:	en-Nüzümü'l-İslâmiyye , Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, Kahire, t.y.
Hasan, Hasan İbrâhîm:	Târîhü'l-İslâm: es-Siyâsî ve'd-Dinî ve's-Sekâfî ve'l-İctimâî , 4c., Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, Kahire, 1964.
Hasan, Hüseyin el-Hâc:	en-Nuzümü'l-İslâmiyye , Müessesetü'l-Câmiyye, Beyrut, 1987.
Hatiboğlu, Mehmet Said:	Hilafetin Kureşliliği , Otto Yayınları, Ankara, 2012.
Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sâbit:	Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm , 16c., thk. Beşşâr Avvâd, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 2002.
el-Hemdânî, İbnü'l-Hâik Hasan b. Ahmed b. Ya'kûb:	Sıfatu Cezîreti'l-Arab , haz. David Heinrich Müller, E.J. Brill, Leiden, 1884.
Hitti, Philip K.:	Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi , 2c., çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1980.

Hizmetli, Mustafa:	“Abbâsîler Döneminde Para Basımı”, İSTEM: İslâm San‘at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi , c. 8, Sayı 15, 2010.
Hizmetli, Mustafa:	“Abbasilerde Hisbe ve Muhtesib: Bağdat Örneği”, Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi , c. 6, Sayı 6, 2017.
Hizmetli, Mustafa:	Endülüs’te Hisbe Teşkilatı , Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2011.
Hodgson, Marshall G. S.:	İslam’ın Serüveni , 3c., ed., Hasan Onat, çev., Berkay Ersöz, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2017.
	Hudûdu’l-Âlem mine’l-Meşrik ile’l-Mağrib , thk. Yusuf el-Hâdî, Dârü’s-Sekâfe li’n-Neşr, Kahire, 1999.
Isfandiyar, Muhammad b. al-Hasan:	An Abridged Translation of the History of Tabaristan , trans. Edward G. Browne, E. J. Brill, Leiden, 1905.
Ismayılov, Elnur:	XIV-XVI. Yüzyıllarda Şirvanşahlar Devleti (Derbendîler Hânedânı) , Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi SBE., Bursa, 2016.
İbn Abdülber en-Nemerî, Ebû Ömer Cemaleddin Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubî:	el-İstî‘âb fî Ma‘rifeti’l-Ashâb , 4c., thk. Ali Muhammed Bicâvî, Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut, 1995.
İbn Abdülber en-Nemerî, Ebû Ömer Cemaleddin Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubî:	Câmiu Beyânî’l-İlm ve Fadlihi , 2c., Dâru İbn Cevzî, Riyad, 1994.
İbn Abdülhakem, Ebü’l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah:	Fütûhu Mısır ve’l-Magrîb , thk. Muhammed Huceyrî, Dârü’l-Fikr, Beyrut, 1996.
İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî:	el-İkdü’l-Ferîd , 9c., thk. Müfid Muhammed Kumeyha, Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut, 1983.

İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Sikâtüddîn Ali b. Hasan b. Hibetullah:	Târîhu Medîneti Dımaşk , 80c., thk. Muhibbüddin Ebî Saîd Ömer b. Garamel-Amrî, Dârü'l-Fıkr, Beyrut, 1996.
İbn A'sem el-Kûfî, Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfî:	el-Fütûh , 4c., Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1986.
İbn Dihye, Ebü'l-Hattâb Ömer b. Hasan b. Ali:	en-Nibrâs fî Târîhi Hulefâi Benî'l-Abbâs , thk. Mediha Şerkavî, Mektebetü's-Sekâfeti'd- Diniyye, Kahire, 2001.
İbn Ebû Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris:	el-Cerh ve't-Ta'dîl , 9c. Dârü İhyâi Tûrâsi'l- Arabi, Beyrut, 1952.
İbn Ebû Tâhir, Ebü'l-Fazl b. Tayfûr Ahmed b. Tayfûr Bağdâdî:	Târîhu (Kitâbu) Bağdâd , thk. İzzet el-Attâr el- Hüseynî, Muhammed Zâhid b. el-Hasan el- Kevserî, Mektebetu Neşri's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, Kahire, 1949.
İbn Ebû Usaybia, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Kâsım:	Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubbâ , thk. Nizâr Rızâ, Daru Mektebeti'l-Hayat, Beyrut, 1965.
İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ:	Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa , 6c., thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Dârü'l-Fıkr, Dımaşk, 1979.
İbn Fehd, Ebü'l-Hayr İzzeddin Abdülazîz b. Ömer b. Muhammed:	Gâyetü'l-Merâm bi-Ahbâri Saltanati'l- Beledi'l-Harâm , thk. Fehim Muhammed Şeltut, Mekke, Câmîatu Ümmi'l-Kurâ, 1986.
İbn Hâbîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb İbn Ümeyye b. Amr el-Hâşimî el- Bağdâdî:	Kitâbü'l-Muhabber , tsh. Ilse Lichtenstadter, Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, Beyrut, t.y.
İbn Habîb, Ebû Ca'fer İbn Habîb Muhammed b. Habîb b. Ümeyye Bağdâdî:	Esmâü'l-Mugtalîn mine'l-Eşrâf fî'l-Câhiliyye ve'l-İslâm , thk. Ebû Abdullah Seyyid b. Kesrevî b. Hasan, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2001.
İbn Hacer el-Askalânî:	Fî Menâkıbi'l-İmâm eş-Şâfiî Tevâli't-Te'sis li- Meâlî Muhammed b. İdris: Fî Menâkıbi'l- İmâm eş-Şâfiî , thk. Ebü'l-Fida Abdullah el-Kadî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1986.

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed:	Târîhu İbn Haldûn = Dîvânü'l-Mübtede ve'l-Haber fî Eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve Men Âsârahum min Zevî's-Sultânî'l-Ekber , 8c., thk. Halil Şehade, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 2000.
İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed:	Mukaddimetu İbn Haldûn , thk. Halil Şehadet, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 2001.
İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed:	Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâî'z-Zamân , 8c., thk. İhsan Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrut, 1977.
İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdâdî:	Sûretü'l-Arz , E.J. Brill, Leiden, 1938.
İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî:	Cemheretu Ensâbi'l-Arab , thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Dârü'l-Maârif, Kahire, 1982.
İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî:	el-Fasl fî'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal , thk. Muhammed İbrâhim Nasır, Abdurrahman Umeyre, Mektebetu Ukaz, Cidde, 1982.
İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâleddin Abdülmelik:	es-Sîretü'n-Nebevîyye , 2c., thk. Mustafa es-Sekkâ, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire, 1955.
İbn Hurdazbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah:	el-Mesâlik ve'l-Memâlik , thk. Hamâhullah Veled es-Sâlim, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2014.
İbn İsfendiyâr, Bahaeddin Muhammed b. Hasan b. İsfendiyâr Kâtib:	Târîhü Taberistân , Farsça'dan Arapça'ya çev. Ahmed Muhammed Nadi, Meclisü'l-Alâ li's-Sekafe, Kahire, 2002.
İbn İshak, Ebû Abdullah Muhammed b. İshak b. Yesâr:	Sîretu İbn İshak , thk. Süheyl Zekkâr, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1978.
İbn İzârî, Ebû Abdullah Muhammed el-Merraküşî:	el-Beyânü'l-Mugrib fî İhtisâri Ahbâri Mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib , 4c., thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Mahmûd Beşşâr Avvâd, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Tunis, 2013.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer:	el-Bidâye ve'n-Nihâye , 21c., Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, Cize, 1999.
İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe Dîneverî:	el-Ma'ârif , thk. Servet Ukkâşe, Dârü'l-Maârif, Kahire, 1981.
İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe Dîneverî:	el-İmâme ve's-Siyâse , 2c., thk. Ali Şîrî, Dârü'l- Edvâ, Beyrut, 1990.
İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe Dîneverî:	Uyûnü'l-Ahbâr , 4c., thk. Yusuf Ali Tavîl, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1986.
İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe Dîneverî:	eş-Şi'r ve's-Şuarâ , 2c., thk. Ahmed Muhammed Şakir, Dârü'l-Maârif, Kahire, 1982.
İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî:	Lisânü'l-Arab , 15c., nşr. Emin Muhammed Abdülvehhâb, Muhammed es-Sâdık el-Ubeydî, Dâru Sâdır, Beyrut, 2001.
İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb:	Tecâribü'l-Ümem , 8c., thk. Ebü'l-Kâsım İmâmî, Suruş, Tahran, 2001.
İbn Rüste, Ebû Ali Ahmed b. Ömer b. Rüste:	Kitâbü'l-A'lâkü'n-Nefise , ed., M. J. de Goeje, E.J. Brill, Leiden, 1967.
İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' Zührî:	Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr = et-Tabakâtü'l- Kübrâ , 11c., thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hanci, Kahire, 2001.
İbn Serâbiyûn Sührâb:	Kitâbu Acâibü'l-Ekâlimi's-Seb'a ilâ Nihâyeti'l-İmâre , nşr. Hans von Mzik, Matbaatü Adolf Holzhaussens, Leipzig, 1929.
İbn Şeddâd, Ebû Abdullah İzzeddin Muhammed b. Ali b. İbrâhim:	el-Alâkü'l-Hatîre fî Zikri Ümerâi's-Şam ve'l- Cezîre , 3c., thk. Yahyâ Zekeriyâ Abbâre, Vizâretü's-Sekâfe, Dımaşk, 1991.
İbn Tagrîberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf b. Tagrîberdî:	en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l- Kahire , 16c., thk. Muhammed Hüseyin Şemseddîn, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992.

İbn Yunus, Ebû Saîd Abdurrahman b. Ahmed b. Yunus b. Abdila'lâ Sadeî:	Târîhu İbni Yûnus el-Misrî , 2c., Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2000.
İbn Zâfir, Ebü'l-Hasan Ali b. Mansûr el-Ezdî:	Ahbârü'd-Düveli'l-Munkatı'a , thk. İsam Mustafa Ukle Hezâyime, Muhammed Abdülkerim Muhâfaza, Muhammed Ali Yûsuf Taânî, Ali İbrahim Mustafa Abâbine, 2c., Dârü'l-Kindî, İrbid, 1999.
İbn Zebâle, Ebü'l-Hasen Muhammed b. el-Hasen b. Zebâle el-Medenî el-Mahzûmî:	Ahbâru'l-Medîne , thk. Salâh Abdülazîz Zeyn Selâme, Merkezü Buhûs ve Dirâsâtî'l-Medîneti'l-Münevvere, Medine, 2003.
İbnü'd-Devâdârî, Ebû Bekr b. Abdullah b. Aybek:	Kenzü'd-Dürrer ve Câmiü'l-Gurer , 9c., Franz Steiner Verlag v.d., y.y., Kahire, 1994.
İbnü'l-Adîm, Ebü'l-Kâsım Kemâleddin Ömer b. Ahmed:	Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb , Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1996.
İbnü'l-Betnûnî, Ali b. Ömer el-Ebû Sîrî:	el-Unvân fî'l-İhtirâz min Mekâidi'n-Nisvân , thk. Muhammed Tünci, Beyrut, 1989.
İbnü'l-Cerrâh, Ebû Abdullah Muhammed b. Davud:	el-Varaka , thk. Abdüvehhab Azzâm, Abdüsettar Ahmed Ferrâc, Dârü'l-Maârif, Kahire, t.y.
İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî:	el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem , 19c., thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Atâ, Mustafa Abdülkadir Atâ, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992.
İbnü'l-Ebbâr, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Ebî Bekr:	el-Hulleti's-Siyerâ , 2c., thk. Hüseyin Mûnis, Dârü'l-Maârif, Kahire, 1985.
İbnü'l-Enbarî, Ebü'l-Berekât Kemâleddin Abdurrahman b. Muhammed:	Nüzhetü'l-Elibbâ fî Tabakâtî'l-Üdebâ , Dârü'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, 1998.
İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim:	Üsdü'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe , thk. Ali Muhammed Muavviz, Ahmed Adil Ahmed Abdülmevcud, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1994.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddîn Ali b. Muhammed b. Abdülkerim:	el-Kâmil fi't-Târîh , 12c., Dâru Sâdır, Beyrut, 1965.
İbnü'l-Fakîh, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshak el- Hemedânî:	Kitâbü'l-Büldân , thk. Yusuf Hâdî, Âlemü'l- Kütüb, Beyrut, 1996.
İbnü'l-Ferrâ, Ebû Ya'lâ Muhammed b. Hüseyin el- Ferrâ el-Hanbelî:	el-Ahkâmü's-Sultâniyye , thk. Muhammed Hâmid el-Fıkî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2000.
İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed:	Şezerâtü'z-Zehab fî Ahbâri Men Zeheb , 11c., Mahmud el-Arnaut, Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 1986.
İbnü'l-Kıftî, Ebü'l-Hasan Cemaleddin Ali b. Yûsuf b. İbrâhim:	İnbâhü'r-Ruvât alâ Enbâhi'n-Nühât , 4c., Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, Dârü'l-Fikri'l- Arabi, Kahire, 1982.
İbnü'l-Mukaffa, Ebû Muhammed Abdullah b. Mukaffa':	Risâletü's-Sahâbe , thk. Muhammed Kürd Ali, Dârü'l-Muktebes, Beyrut, 2014.
İbnü'l-Mu'tez, Ebü'l-Abbâs Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer:	Tabakâtü's-Şuarâ , thk. Abdüsettar Ahmed Ferrâc, Dârü'l-Maârif, Kahire, 1956.
İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak:	el-Fihrist , thk. İbrahim Ramazan, Dârü'l- Ma'rife, Beyrut, 1997.
İbnü't-Tıktakâ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ:	el-Fahrî fi'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düvelü'l- İslâmiyye , Dâru Sâdır, Beyrut, t.y.
İbrahim, Süfyân Yasin:	Siyâsetü Tayîni Vülâti's-Şâm ve'l-Cezîre fi'l- Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel 132h-247h/749m- 861m , Dârü'l-Mutez, Amman, 2017.
el-İbşîhî, Şehabüddin Muhammed b. Ahmed Ebi'l- Feth:	el-Müstetraf fî Külli Fennin Müstezraf , 2c., thk. Müfid Muhammed Kumeyha, Dârü'l- Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1983.
İlgün, Kasım:	Halife Mansur ve Dönemi (136-158/754-775) , Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE., İstanbul, 1994.

İmamoğlu, Abdullah Taha:	Hadis ve Siyaset: Müslim'in İmâre Bölümünde Siyaset Düşüncesi , Beka Yayıncılık, İstanbul, 2015.
İpek, Ali:	“Akdamar Adasında Müslüman Müttefiki Bir Ermeni Prensi: Theodoros Rştuni (640-656)” Yeni Türkiye , Ankara, Sayı 60, 2014, s. 303-304.
İpek, Ali:	Azerbaycan Tarihine Giriş , Lalezar Kitabevi, Ankara, 2007.
İpek, Ali:	İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan (632-750) , Erzurum, Zafer Medya, 2017.
İpek, Muhammet Selim:	“Arap Edebiyatında Tevkî'ât ve Edebî Özellikleri”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi , c. 11, Sayı 58, 2018, s. 97.
el-İsfahânî, Ali b. Hüseyin b. Muhammed Ebü'l-Ferec:	Müfredâtu Elfâzi'l-Kur'ân , thk. Safvân Adnan Davûdî, Dârü'l-Kalem, Dımaşk, 1992.
el-İsfahânî, Ali b. Hüseyin b. Muhammed Ebü'l-Ferec:	Kitâbü'l-Egânî , 25c., Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1994.
el-İsfahânî, Ali b. Hüseyin b. Muhammed Ebü'l-Ferec:	Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn , thk. es-Seyyid Ahmed Sakr, Müessesetü'l-İlmî, Beyrut, 2006.
İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah b. İshak:	, Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ , 10c., Matbaatü's-Saâde, Kahire, 1979.
İsfahânî, Ebû Abdullah İmâdüddin Kâtib Muhammed b. Muhammed b. Hamid İmâdüddin:	el-Bustânü'l-Câmi' li-Cemî'i Tevârîhi Ehli'z-Zamân , thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 2002.
el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râgıb:	Muhâdarâtü'l-Üdebâ ve Muhâveretü's-Şuârâ ve'l-Bülegâ , 2c., thk. Ömer Tabbâ, Dârü'l-Erkam b. Ebî'l-Erkam, Beyrut, 1999.
el-İstahrî, Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed el-Fârisî el-Kerhî:	Mesâlikü'l-Memâlik , Dâru Sâdır, Beyrut, 2004.
Kaddûre, Zâhiye:	eş-Şu'ûbiyye ve Eseruhâ'l-İctimâ'î ve's-Siyâsî fî'l-Hayâtî'l-İslâmiyye fî'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel , el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut, 1988.

Kâdî İyâz:	Tertîbü'l-Medârik ve Takrîbü'l-Mesâlik li-Ma'rifeti A'lâmi Mezhebi Mâlik , 3c., Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut, 1967.
Kallek, Cengiz:	"Hisbe", DİA , c. 18, s. 133.
Kallek, Cengiz:	Asr-ı Saâdet'te Yönetim Piyasa İlişkisi , İz Yayıncılık, İstanbul, 1997.
Kallek, Cengiz:	İslam Medeniyetinde İktisat Düşüncesi Tarihi: Harâc ve Emvâl Kitapları , Klasik Yayınları, İstanbul, 2015.
Kapanşahin, Muhittin:	Ağlebîler: 800-909 , Yalın Yayıncılık, İstanbul, 2013.
Kavakçı, Yusuf Ziya:	Hisbe Teşkilâtı: Bir İslâm Hukuk ve Tarih Müessesesi Olarak Kuruluş ve Gelişmesi , Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Erzurum, 1975.
Kazıcı, Ziya:	Osmanlıda Yerel Yönetim (İhtisab Müessesesi) , Bilge Yayıncılık, İstanbul, 2006.
Kazvînî, Ebû Yahyâ Zekerıyyâ b. Muhammed b. Mahmûd:	Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd , Dâru Sadır, Beyrut, t.y.
Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdilkebîr b. Muhammed Hasenî İdrîsî:	et-Terâtîbü'l-İdâriyye , 2c., thk. Abdullah Hâlidî, Dârü'l-Erkam, Beyrut, t.y.
Kennedy, Hugh:	"Central Government and Provincial Élites in the Early 'Abbâsîd Caliphate", Bulletin of the School of Oriental and African Studies , University of London, c. 44, Sayı 1, 1981, s. 32.
Kennedy, Hugh:	The Early Abbasid Caliphate: A Political History , Croom Helm, London, 1986.
Kerimov, Hatice:	Türkistan Genel Valiliği'nde İdari Sistemin Oluşumu ve Gelişim Süreci (1865-1897) , Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE., İstanbul, 2019.

Khazen, William:	el-Hadâretü'l-Abbâsiyye, Dârü'l-Meşrik, Beyrut, 1992.
Kılıç, Ünal:	“Vali”, DİA , c. 42, s. 492.
Kılıç, Ünal:	“Valilik”, İslam Kurumları Tarihi El Kitabı , ed., Eyüp Baş, Grafiker Yayınları, Ankara, 2013.
Kılıç, Ünal:	Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid b. Muaviye , Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2001.
Kılıçlı, Mustafa:	Arap Edebiyatında Şu‘ûbiyye , İşaret Yayınları, İstanbul, 1992.
el-Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf b. Ya‘kûb:	Ahbâru Kudâti Mısır , thk. Hüseyin Nassâr, Dârü'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, Kahire, 2005.
el-Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf b. Ya‘kûb:	Vülâtu Mısır , thk. Hüseyin Nassar, Dâru Sâdır, Beyrut, t.y.
	Kitâbü'l-Uyûn ve'l-Hadâik fî Ahbâri'l-Hakâik (256-350/870-961) , nşr. M. J. De Goeje, E. J. Brill, Leiden, 1871.
Kitapçı, Zekeriya:	Orta Doğu'da Türk Askerî Varlığının İlk Zuhuru , Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1987.
Konak, İbrahim:	Abbasîler Döneminde El-Cezîre Bölgesindeki Hâricî İsyânları , Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi SBE., Şanlıurfa, 2006.
Köprülü, M. Fuat:	“Berid” İA , c. 2, s. 541-549.
Kudâme b. Ca‘fer, Ebû'l-Ferec el-Bağdâdî:	ed-Devâvin min Kitâbi'l-Harâc ve Sinaâtü'l-Kitâbe , thk. Mustafa Hıyârî, el-Câmiatü'l-Ürdüniyye, Amman, 1986.
Kudâme b. Ca‘fer, Ebû'l-Ferec el-Bağdâdî:	Kitâbü'l-Harâc ve Sinâ‘atü'l-Kitâbe , thk. Muhammed Hüseyin Zebîdî, Dârü'r-Reşid, Bağdat, 1981.

el-Kummî, Sa'd b. Abdullah el-Eş'arî Ebû Halef:	Kitâbü'l-Makalât ve'l-Fırak , tsh. Muhammed Cevâd Meşkûr, Müessese-i Matbuat-ı Atai, Tahran, 1963.
Kurt, Hasan:	Türk-İslam Dönemine Geçişte Tahiroğulları , Araştırma Yayınları, Ankara, 2002.
Küçük, Fatma Nur:	Hâciblik Kurumunun Ortaya Çıkışı ve Gelişimi , Yüksek Lisans Tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE., Van, 2019.
Küçükaşçı, Mustafa Sabri:	"İmam", DİA , c. 22, s. 178-179.
Küçükaşçı, Mustafa Sabri:	Abbāsiler'den Osmanlılar'a Mekke-Medine Tarihi , Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007.
Küçükaşçı, Mustafa Sabri:	Cahiliye'den Emevilerin Sonuna Kadar Haremeyn , İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, İstanbul, 2003.
el-Kütübî, Salâhuddin Muhammed b. Şâkir b. Ahmed ed-Dârânî:	Uyûnü't-Tevârîh , 2c., thk. Afif Nayif Hatum, Dârü's-Sekâfe, Beyrut, 1996.
Lassner, Jacob:	"Provincial Administration under the Early 'Abbāsids: Abū Ja'far al-Manşūr and the Governors of the Ḥaramayn", Studia Islamica , Sayı 49, 1979, s. 40-41.
Lassner, Jacob:	"Provincial Administration under the Early 'Abbāsids: The Ruling Family and the Amşār of Iraq", Studia Islamica , Sayı 50, 1979, s. 21-22.
Lassner, Jacob:	The Shaping of 'Abbāsıd Rule , Princeton University Press, New Jersey, 1980.
Mahmûd, Hasan Ahmed - Şerif, Ahmed İbrâhim:	el-Âlemü'l-İslâmî fi'l-Asri'l-Abbâsî , Dârü'l-Fikri'l-Arabi, Kahire, t.y.
el-Makdisî, Mutahhar b. Tâhir:	el-Bed' ve't-Târîh , 6c., Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, Kahire, t.y.
el-Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed:	Ahsenü't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlim , E.J. Brill, Leiden, 1967.

el-Makrizî, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir:	Resâilü'l-Makrizî , thk. Ramazan el-Bedrî, Ahmed Mustafa Kâsım, Dârü'l-Hadis, Kahire, 1998.
el-Maverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî:	el-Ahkâmü's-Sultâniyye ve'l-Vilâyâtü'd-Diniyye , thk. Ahmed Câd, Dârü'l-Hadîs, Kahire, 2006.
Memiş, Ekrem:	Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar) , Ekin Yayınevi, Bursa, 2018.
Menâsire, Abdullah Ali es-Selâme el-Muhammed:	el-İstihbarâtü'l-Askeriyye fî'l-İslâm , Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1991.
el-Mes'ûdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali:	et-Tenbîh ve'l-İşrâf , Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut, 1981.
el-Mes'ûdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali:	Mürücü'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher , 4c., thk. Kemâl Hasan Mer'î, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 2005.
Mîhâil es-Süryânî:	Târîh , 3c., Arapça'ya çev. Mâr Guriguryus Salîba Şem'ûn, Dâru Ruhâ-Mardin, Halep, 1996.
Mitchell, Stephen:	Geç Roma İmparatorluğu Tarihi M.S. 284-641 , çev. Turkan Kaçar, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2016.
Minorsky, V.:	"Mazyar" İA , c. 7, s. 429.
Mustafa, Şâkir:	Devletü Benî'l-Abbâs , Vekâleti'l-Matbuât, Kuveyt, 1973.
Mustafa, Şâkir:	Mevsuatu Düveli'l-Âlemi'l-İslâmî ve Ricâlihâ , 4c., Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1993.
el-Müberred, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd:	el-Kâmil , 4c., thk. Muhammed Ahmed ed-Dâlî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1986.
el-Müttakî el-Hindî, Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân:	Kenzü'l-Ummâl fi Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl , thk. 18c., Bekri Hayyani, Saffet Sakka, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1985.
en-Narşahî, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer:	Târîhu Buhara , thk. Emin Abdülmecid Bedevî, Nasrullah Mübeşşir et-Tirazî, Dârü'l-Ma'ârif, Kahire, 1965.

Nicol, Norman Douglas:	Early ‘Abbāsid Administration in the Central and Eastern Provinces, 132-218 A.H./750-833 A.D. , Doktora Tezi, University of Washington, Washington, 1979.
Numanoğlu, İsmail:	Abbasilerin İlk Döneminde Zındıklık Hareketi , Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE., Konya, 2011.
Okuyan, Mehmet:	Çok Anlamlılık Bağlamında Kur’an Sözlüğü , Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2015.
Ortakçı, Halil:	Câhiliye’den Emevîlerin Sonuna Kadar Yemen , Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE., İstanbul, 2019.
Ortakçı, Halil:	İslamiyet’in Doğuşuna Kadar Himyerîler , Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE., İstanbul, 2014.
Ortaylı, İlber:	Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi , Cedit Yayınevi, İstanbul, 2008.
Ostrogorsky, Georg:	Bizans Devleti Tarihi , çev., Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2017.
Ömer, Ahmed Muhtar:	Mu‘cemü’l-Luğatî’l-Arabiyyeti’l-Muâsıra , 4c., Âlemü’l-Kütüb, Kahire, 2008.
Ömerî, Abdülazîz b. İbrâhim:	el-Vilâye ale’l-Büldân fî Asri’l-Hulefâi’r-Râşidîn , Dâru Künûzi İşbiliyâ, Riyad, 2001.
Özağar, Mehmet Emin:	İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı: Mihne Olayı ve Hâşeviye Olgusu , Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1999.
Özbayraktar, Aykut:	Abbasîlerin İlk Döneminde Mâverâünnehir , Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE., Konya, 2014.
Özdemir, Mehmet:	Endülüs Müslümanları (Siyasî Tarih) , TDV Yayınları, Ankara, 2012.
Özdemir, Mehmet:	Endülüs , İsam Yayınları, İstanbul, 2014.

Özgüdenli, Osman Gazi:	“Sîstan”, DİA , c. 37, s. 274-275.
Özkuyumcu, Nadir:	Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika , Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE., Sivas, 1993.
Öztürk, Levent:	İslâm Dünyasında Hastaneler , Siyer Yayınları, İstanbul, 2018.
Öztürk, Levent:	İslam Toplumunda Hristiyanlar , Ensâr Neşriyat, İstanbul, 2012.
Pamukçu, Ekrem:	Bağdat’ta İlk Türkler , Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994.
Paşa, Hasan:	el-Elkâbü’l-İslâmiyye: fî’t-Târîhi’l-Vesâik ve’l-Âsâr , ed-Dârü’l-Fenniyye, Kahire, 1989.
Pırlanta, İsmail:	Orta Çağ’ın İncisi Nişabur: Fethinden Sâ mânîler Dönemi Sonuna Kadar , Hikmetevi Yayınları, İstanbul, 2013.
Rahman, Zabihur:	Sind Bölgesinin Fethi ve İslamlaşması (H. 15-416/M. 636-1026) , Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE., İzmir, 2019.
er-Râzî, Ebû Abdullah Zeynüddin Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkadir:	Muhtârü’s-Sihâh , thk. Yûsuf eş-Şeyh Muhammed, Mektebetü’l-Asriyye, Beyrut, 1999.
Reşîd b. Zübeyr:	ez-Zehâir ve’t-Tuhaf , thk. Muhammed Hamidullah, Vizâretü’l-İ’lâm, Kuveyt, 1984.
er-Reysunî, Ahmed:	Hükmü’l-Aglebiyye fi’l-İslâm: Dirâse Usûliyye , Dârü’l-Kelime, Kahire, 2013.
Rifâî, Enver:	en-Nüzümü’l-İslâmiyye , Dârü’l-Fikr, Dimaşk, 1992.
er-Rumeyh, Târık b. Abdullah b. Muhammed:	Mevâkifü Vülâti Benî Ümeyye mine’l-İtticâhâtî’l-İlmiyye ve’l-Fikriyye fî’l-Asrî’l-Ümevî (41-132h/749-660m) , Doktora Tezi, el-İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye Üniversitesi, Riyad, 1435-1436/2013-2014.

es-Sâbî, Ebü'l-Hüseyn Hilâl b. el-Muhassin b. İbrâhim el-Harrânî:	el-Vüzerâ = Tuhfetü'l-Ümerâ fî Târîhi'l-Vüzerâ , nşr. Abdüsettâr Ahmed Ferrâc, Mektebetü'l-Ayân, Beyrut, t.y.
es-Safedî, Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halil b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh:	el-Vâfi bi'l-Vefeyât , 29c., thk. Ahmed el-Arnaut, Mustafa Türki, Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, Beyrut, 2000.
es-Safedî, Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halil b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh:	Ümerâu Dımaşk fî'l-İslâm , thk. Selâhaddin el-Müneccid, Dârü'l-Kitâbi'l-Cedîd, Beyrut, 1983.
Safvet, Ahmet Zeki:	Cemheretü Resâili'l-Arab fî Usûri'l-Arabiyyeti'z-Zâhire , 4c., Mektebetü'l-İlmiyye, Lübnan, 1938.
Saîd b. Bitrik, Saîd b. Bitrik el-İskenderî:	et-Târîhu'l-Mecmû' ale't-Tahkîk ve't-Tasdîk , Matba'atu'l-Âbâi'l-Yesûiyyîn, Beyrut, 1905.
Samerrâî, Hüsameddin:	el-Müessesâtü'l-İdâriyye fî'd-Devleti'l-Abbâsiyye , Dârü'l-Fikri'l-Arabi, Mekke, 1983.
San'ânî, Yahyâ b. Hüseyin b. Mansûr-Billâh Kâsım b. Muhammed Hasenî San'ânî Yemenî Yahyâ b. Hüseyin:	Gâyetü'l-Emânî fî Ahbâri'l-Kutri'l-Yemânî , thk. Saîd Abdülfettah Aşur, Dârü'l-Kâtibi'l-Arabi, Kahire, 1968.
Sarıçam, İbrahim - Erşahin, Seyfettin:	İslâm Medeniyeti Tarihi , Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2011.
Sarıçam, İbrahim - Öz, Mustafa:	"Hâşim (Benî Hâşim)", DİA , c. 16, s. 403-404.
Sarıçam, İbrahim:	Emevî-Hâşimî İlişkileri: İslâm Öncesinden Abbâsîlere Kadar , Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2015.
Sarıçam, İbrahim:	Hız. Peygamber ve Evrensel Mesajı , Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2012.
Saylık, Mutlu:	Sâmerrâ Dönemi Abbâsî Halifelerinin Din Politikaları , Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE., Ankara, 2019.

es-Se‘âlibî, Ebû Mansûr Abdûlmelik b. Muhammed b. İsmail:	Kitâbü Hâssi’l-Hâss , thk. Hasan el-Emîn. Dârü Mektebeti’l-Hayât, Beyrut, t.y.
Sebeos:	Herakleios Tarihi , çev., Z. Zühre İlkelen, Ayışığı Kitaplığı, İstanbul, 2009.
Selâme, Cemîl Mahmûd Benî:	el-Ücûr ve’r-Revâtib fî’l-İrâk el-Asri’l-Abbâsî hilâle Fetreti (132-334h) (749-954m) , Yüksek Lisans Tezi, Ürdün Üniversitesi, 1997.
es-Sem‘ânî, Ebû Sa‘d Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur el-Mervezî:	el-Ensâb , 5c., thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Dârü’l-Cinân, Beyrut, 1988.
Shaban, M. A.:	The Abbasid Revolution , Cambridge University Press, Cambridge, 1970.
Sıbt İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Muzaffer Şemseddin Yusuf b. Kızıoğlu:	Mir’âtü’z-Zamân fî Tevârîhi’l-A‘yân , thk. Ammâr Bicavî, 23c, Dârü’r-Risâleti’l-Âlemiyye, Beyrut, 2013.
Soyupek, Hasan:	“Abdullah b. Tâhir’in Şiir ve Şarkıları”, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , Sayı 25, 2010, s. 105-106.
Soyupek, Hasan:	“Tâhirî Devletinin Kurucusu Tâhir b. Hüseyin’in Şiirleri ve Vasiyyeti”, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , Sayı 35, 2015, s. 8-9.
Sönmez, Abidin:	Şûra ve Rasûlullah’ın Müşaveresi , İnkılâp Yayınları, İstanbul, 2015.
Söylemez, M. Mahfuz:	“Berid Teşkilatının Menşesine Dair Bazı Yeni Bulgular”, İslâmiyât , c. 4, Sayı 2-4, 2001, s. 139-147.
Söylemez, Mahfuz:	Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe , Ankara Okulu, Ankara, 2015.
Söylemez, Mahfuz:	İslâm Şehirleri Üzerine Makaleler , Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2011.

Söylemez, Mehmet Mahfuz:	Kûfe'nin Siyasi Tarihi, Güç ve İktidar Kûfe'de İktidar Mücadelesi , İstanbul, Düşün Yayıncılık, 2011.
Streck, M.:	“Ermeniye”, İA , c. 4, s. 317.
es-Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celaledin Abdurrahman b. Ebî Bekr:	Târîhü'l-Hulefâ , haz., Merkezü Dârü'l-Minhâc li'd-Dirasât ve't-Tahkîki'l-İlmî, Beyrut, 2013.
Sürûr, Muhammed Cemâleddin:	Târîhü'l-Hadâreti'l-İslâmiyye fi's-Şark: min Ahdi Nüfûzi'l-Etrâk ilâ Müntasafi'l-Karni'l-Hâmis el-Hicrî , Dârü'l-Fikri'l-Arabi, Kahire, t.y.
Şâkir, Mahmûd:	et-Târîhü'l-İslâmî , 22c., el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 2000.
Şerefeddin, Ahmed Hüseyin:	el-Yemen abre't-Târîh , Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, Âbidîn, 1964.
Şeşen, Ramazan:	“Cezîre”, DİA , c. 7, s. 510.
Şeyban, Lütî:	İslamda Kadının Dönüşümü Abbâsî Örneği , Ferîşat Yayınları, İstanbul, 2004.
Şimşir, Mehmet:	İlk Dönem İslâm Tarihinde Haberleşme Yöntemleri: Başlangıçtan Râşid Halifeler Dönemi Sonuna Kadar , Hüner Kitabevi, Konya, 2011.
et-Taberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd:	Târîhü't-Taberî: Târîhü'r-Rusûl ve'l-Mülûk , thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, 11c., Dârü'l-Meârif, Mısır, t.y.
Tâlibî, Muhammed:	ed-Devletü'l-Aglebiyye: et-Târîhü's-Siyâsî , thk. Müncî es-Sayyâdî, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1985.
	Târîh-i Sistân , çev. Vural Öntürk, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2018
Tekin, Osman:	Kur'an'da Şûrâ Kavramı , Gündönümü Yayınları, İstanbul, 2012.
et-Temîmî, Muhammed b. Ahmed b. Temîm:	el-Mihen , thk. Yahyâ Vehîb el-Cübûrî, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1988.

Temir, Hakan:	Arap Yarımadası'nda Kabile Hayatı , Siyer Yayınları, İstanbul, 2020.
Temir, Hakan:	Emevîlerde Valilik Kurumu , Samer Yayınları, Kahramanmaraş, 2019.
et-Tenûhî, Ebû Ali el-Kâdî Muhassin b. Ali b. Muhammed:	Kitâbü'l-Ferec ba'de's-Şidde , 5c., thk. Abbûd eş-Salecî, Dâru Sâdır, Beyrut, 1978.
et-Tenûhî, Ebû Ali el-Kâdî Muhassin b. Ali b. Muhammed:	Nişvâru'l-Muhâdara ve Ahbâru'l-Müzâkere , 8c., thk. Abbûd eş-Salecî, Dâru Sâdır, Beyrut, 1995.
Terzi, Mustafa Zeki:	"Ordu Teşkilatı", İslam Kurumları Tarihi El Kitabı , ed., Eyüp Baş, Grafiker Yayınları, Ankara, 2013.
Terzi, Mustafa Zeki:	Abbâsîler Döneminde Askerî Teşkilât , Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE., Ankara, 1996.
Terzi, Mustafa Zeki:	Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidin Döneminde Askerî Teşkilât , Siyer Yayınları, İstanbul, 2017.
Tezcan, Tuğrul:	"Sünnet'te İstişare ve Hz. Peygamber'in İstişare Anlayışının Hulefa-i Raşidin'in Hayatına Yansımaları (İstişare Uygulamaları)", Dinî Araştırmalar , c. 13, Sayı 37, 2010, s. 93-122.
	The Chronicle of Zuqnin Parts III and IV A.D. 488-775 , İngilizce'ye çev. Amir Harrak, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Kanada, 1999.
	The Oxford Dictionary of English Etymology , ed. Charles Talbot Onions, Oxford University Press, Oxford, 1996.
Theophanes:	The Chronicle of Theophanes Confessor , Oxford University Press, Oxford, 1997.
Togan, Zeki Velid:	"Azerbaycan", İA , c. 2, s. 96.
Tomar, Cengiz:	"Şam", DİA , c. 38, s. 311.

Tomar, Cengiz:	“Yemen”, DİA , c. 43, s. 404.
Topuz, Hatice Kübra:	“Abbasi Başşehri Samerra ve Abbasi Tarihinde Samerra Dönemi”, İSTEM: İslâm San‘at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi , c. 9, Sayı 18, 2011, s. 86.
et-Turtûşî, Ebû Bekr İbn Ebî Rendeke Muhammed b. Velid b. Muhammed:	Sirâcü’l-Mülûk , 2c., thk. Muhammed Fethi Ebû Bekr, ed-Dârü’l-Mısriyyetü’l-Lübnâniyye, Kahire, 1994.
Uslu, Recep:	Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi , Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi SBE., Bursa, 1997.
Usluer, Mehmet:	Abbasiler’in Birinci Döneminin Sonuna Kadar Deylem Bölgesi , Sonçağ Akademî, Ankara, 2020.
Usluer, Mehmet:	Basra: Kuruluşundan Emevîlerin Sonuna Kadar Toplumsal Yapı , Siyer Yayınları, İstanbul, 2021.
Uyar, Gülgün:	Ehl-i Beyt: İslâm Tarihinde Ali-Fâtıma Evlâdı (260/873’e kadar) , Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008.
Vâkıdî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Eslemî:	el-Megâzî , 3c., thk. Marsden Jones, Âlemü’l-Kütüb, Beyrut, 1984.
Varen, Serkan:	Abbasi Halifelerinden Mehdi ve Dönemi , Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi SBE., Şanlıurfa, 1999.
Vasiliev, Alexander A.:	Bizans İmparatorluğu Tarihi , çev., Tevabil Alkaç, Alfa Yayınları, İstanbul, 2016.
Vekî‘, Ebû Bekr Muhammed b. Halef b. Hayyân ed-Dabbâ:	Ahbârü’l-Kudât , 3c., el-Mektebetü’l-Asriyye, Beyrut, t.y.
el-Veşşâ, Ebû’t-Tayyîb Muhammed b. Ahmed b. İshak en-Nahvî:	Kitâbü’l-Fâdıf fî Sıfatı’l-Edebi’l-Kâmil , thk. Yahyâ Vehîb el-Cübûrî, Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, Beyrut, 1991.

Wensinck, A. J.:	“Mekke”, İA , c. 7, s. 630.
el-Ya‘kûbî, İbn Vâzıh Ahmed b. İshak b. Ca‘fer:	Târîhu’l-Ya‘kûbî , 2c., Dâru Sâdır, Beyrut, t.y.
el-Ya‘kûbî, İbn Vâzıh Ahmed b. İshak b. Ca‘fer:	el-Büldân , thk. Muhammed Emin ed-Dannâvî, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 2002.
el-Ya‘kûbî, İbn Vâzıh Ahmed b. İshak b. Ca‘fer:	Müşâkeletü’n-Nâs li-Zamânihim , thk. William C. Millward, Dârü’l-Kitâbi’l-Cedîd, Beyrut, 1980.
Yaşaroğlu, Hasan:	Taberistan Zeydîleri , Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane, 2012.
Yazıcı, Nesimi:	“Klasik İslam Döneminde Haberleşme Kurumu ile İlgili Bazı Mülâhazalar”, AÜİFD , c. 29, Ankara, 1987.
Yazıcı, Şehba:	Hız. Peygamber ve Hulefâ-yi Raşidîn Dönemlerinde Âmillik , Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi SBE., Şanlıurfa, 2015.
Yazıcı, Tahsin:	“Merzübân”, DİA , c. 29, s. 255-56.
Yemânî, Taceddin Abdülbaki b. Abdülmecid:	Târîhü’l-Yemen: Behcetü’z-Zamân fî Târîhi’l-Yemen , thk. Mustafa Hicazî, Dârü’l-Avde, Beyrut, 1985.
Yeniçeri, Celal:	İslâm’da Devlet Bütçesi , Şamil Yayınevi, İstanbul, 1984.
Yetkin, Suut Kemâl:	İslâm Mimarisi , Ankara Üniversitesi Basım Evi, Ankara, 1965.
Yıldırım, Taner - Altungök, Ahmet:	“Abbasiler Döneminde İslam Tıbbı ve Toplum Sağlığı”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi , c. 25, Sayı 2, 2015, s. 274.
Yıldız, Hakkı Dursun:	“Abbâsiyye”, DİA , c. 1, s. 56.
Yıldız, Hakkı Dursun:	“Bermekîler”, DİA , c. 5, s. 518.
Yıldız, Hakkı Dursun:	İslamiyet ve Türkler , İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2011.

Yılmaz, Metin:	“Emevî ve Abbâsî Dönemi İç İstihbaratı”, İSTEM: İslâm San‘at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi , c. 6, Sayı 12, 2008, s. 181.
Yılmaz, Metin:	“İslâm Tarihinin İlk Dört Asrında Kurumsal İş Birlikteliğine Bir Örnek: Muhtesib-Polis Dayanışması”, Marife: Dini Araştırmalar Dergisi , c. 4, Sayı 1, 2004, s. 51-53.
Yılmaz, Metin:	Erken Dönem İslam Tarihinde Polis Teşkilatı , Polis Akademisi Yayınları, Ankara, 2016.
Yılmaz, Metin:	Erken Dönem İslam Tarihinde Zindanlar ve Hapishaneler , Polis Akademisi Yayınları, Ankara, 2016.
Yılmaz, Metin:	Hız. Peygamber (sas) Döneminde İstihbarat , Siyer Yayınları, İstanbul, 2017.
Yılmaz, Saim:	Anadolu’da Abbâsî-Bizans Mücadelesi (132-193/750-809) , Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2015.
Yiğit, İsmail:	Emevîler , Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2016.
Younes, Khaled:	“New Governors Identified in Arabic Papyri”, Authority and Control in the Countryside: from Antiquity to Islam in the Mediterranean and Near East (6th-10th Century) , ed. Alain Delattre vd., Brill, Leiden, 2018, s. 13-45.
Zambaur, Eduard Ritter Von:	Mucemü’l-Ensâb ve’l-Usretü’l-Hâkime fi’t-Târîhi’l-İslâmî , Arapça’ya çev. Hasan Ahmed Mahmûd, Dârü’r-Râidü’l-Arabî, Beyrut, 1980.
ez-Zebîdî, Ebü’l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed b. Muhammed:	Tâcü’l-Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs , 40c., Dârü’l-Hidâye, b.y., t.y.
ez-Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman:	Târîhü’l-İslâm ve Vefeyâtü’l-Meşâhîr ve’l-A’lâm , 15c., thk. Beşşâr Avvad Ma’rûf, Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, Beyrut, 2003.

ez-Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman:	Tezkiretü'l-Huffâz , 4c., Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998.
ez-Zehrânî, Dayfullah Yahya:	en-Nafakât ve İdâretuhâ fi'd-Devleti'l-Abbâsiyye , Mektebetu Tâlibi'l-Câmii, Mekke, 1986.
ez-Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed:	Rebî'ü'l-Ebrâr ve Füsûsu'l-Ahbâr , 5c., Müessesetu'l-A'lemî, Beyrut, 1991.
Zengin, Muhammet Fatih:	Ortaçağ İslam Devletlerinde Türk Memlûkleri , Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi SBE., Ankara, 2007.
Zeydân, Corcî:	Târîhu Temeddüni'l-İslâm , 5c., Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut, t.y.
Ziriklî, Hayreddin:	el-A'lâm: Kâmûsü Terâcim li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-Arab ve'l-Müsta'rebîn ve'l-Müsteşrikîn , 8c., Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrut, 2002.
Zorlu, Cem:	Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar: Ebû Cafer el-Mansûr Dönemi , Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2001.
ez-Zübeydî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Ubeydullah:	Tabakâtü'n-Nahviyyîn ve'l-Luğaviyyîn , thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Dârü'l-Maârif, Kahire, 1982.
Zübeyr b. Bekkâr, Ebû Abdullâh Zübeyr b. Bekkâr b. Abdullâh Kureşî Esedî Zübeyrî:	el-Ahbârü'l-Muvaffakiyyat , thk. Sâmi Mekkî Ânî, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1996.
Zübeyr b. Bekkâr, Ebû Abdullâh Zübeyr b. Bekkâr b. Abdullâh Kureşî Esedî Zübeyrî:	Cemheretu Nesebi Kureyş ve Ahbâruhâ , thk. Mahmûd Muhammed Şakir, Dârü'l-Beyânî'l-Arabi, Cidde, 1961.
ez-Zübeyrî, Ebû Abdullâh Musab b. Abdullah b. Musab:	Nesebu Kureyş , tsh. E. Levı Provençal, Dârü'l-Maârif, Kahire, 1982.

EKLER

EK-1 Abbâsî Valilerine Verilen Atama Belgesi Örnekleri

A) Mehdî'nin İrmîniyye Valisine Verdiği Atama Belgesi¹

Bu, Allah'ın kulu Emîrû'l-Müminîn Muhammed el-Mehdî'nin falan kişiyi, İrmîniyye Suğuru'na ve el-Bâb ve'l-Ebvâb² (bölgesinin) harb, haraç, zekâtlar ve diğer tüm işlerine vali olarak atarken verdiği ahittir (tayin belgesi).

(Halife) ona, açık ve gizli işlerinde Allah'tan korkmayı, O'nun ipine sımsıkı sarılmayı ve O'na itaat ederek iş yapmayı, O'nun hakkını başka her şeye tercih etmeyi, O'nun (hakkını) gözetmeyi ve O'na karşı gelmekten sakınmayı, O'nun dinini ve emanetlerini korumayı, kendisine ister uygun olsun ister olmasın O'nun hakkını yerine getirmeyi emretti. Zira Allah iyilik yapanların ecrini asla zayi etmez. Hiçbir bozguncunun da işlerini düzlüğe çıkarmaz.

(Halife) ona, kalbinde Allah'ın korkusunu ve heybetini hissetmesini ve O'ndan başkasında güç ve kudretin olmadığını bilmesini ve ona itaat ederek iş yapmayı emreder. Zira Allah (azze ve celle) eğer onun bu sâdık/iyi niyetini ve samimiyetine karşılık geçimini güzelleştirir. Hâkimiyetini hayırlı kılar. Kaygı ve kederini giderir. Onu hiçbir işinde kendi başına bırakmaz.

(Halife) ona, büyük ve küçük bütün işlerinde, Allah'ın dinini, itaatini ve O'na karşı samimi olmayı gözetmesini, Allah'ın onu bildiğini ve ona gücünün yettiğini çokça hatırlamasını, O'ndan hayırlısı murat etmeden ve O'ndan yardım dilemeden, O'na en sevimli gelen ve katında en razı olacağı şeyi istemeden hiçbir işe kalkışmamasını emreder. Zira akıbet takvanındır. Çünkü işlerin en faziletlisi; acil olarak en faydalı olan, akıbetçe hayırlı olan, ecirce en büyük olan ve birikim olarak en güzel olandır.

(Halife) ona, vali olarak atandığı suğur bölgesinin halife nezdinde en büyük suğur bölgelerinden, düşmana yakın ve nazır, Müslümanlar'ın yerleşim yeri olduğundan dolayı en önemli valiliklerden biri olduğunu bilmesini emreder. Ayrıca bu görevin ona verilme sebebinin; halife nezdindeki itibarı, ona olan güveni, itaatkâr ve samimi olduğunu bilmesi, mazbut, yetenekli, güzel bir yaşamı olması, siyaseti ve kurnazlığı, Allah'a şirk koşanları dize getirmesi ve Müslümanları sevindirmesinden dolayı olduğunu bilmesini de emreder. Son olarak halifenin valileri arasında, eğer o takvalı olursa ve halifenin emrini yerine getirir, ahdini ve fikrini tutarsa kendisinden daha hızlı birinin olmadığını bilmesini de emreder. Allah bundan dolayı katında makamını, meziyetini ve üstünlüğünü artırsın!

(Halife) ona, beş vakit namazı vaktinde merkez câmisinde kıldırmasını ve kendisini namazdan hiçbir şeyin alıkoymamasını emreder. Zira Allah, namazı dinin direği

¹ İbn Ebî Tâhir'in (ö. 280/893) *Kitâbü'l-Mensûr ve'l-Manzûm* adlı eserinin 13. cildinden alınmıştır. Bkz. Safvet, **Cemheretü Resâilî'l-Arab fi Usûri'l-Arabiyyeti'z-Zâhire**, c. 3, s. 132-134.

² Bâbü'l-Ebvâb olarak da geçmektedir. Bkz. el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldân**, c. 1, s. 303.

kılmıştır. Zira şöyle buyurmuştur: “Huzura kavuşunca da namazı dosdoğru kılın; çünkü namaz müminler üzerine vakitleri belli bir farzdır.”¹

(Halife) ona, eyâlet halkına kapısını açık tutmasını, onlarla kendi arasına nadiren hâcib koymasını, onları şefkat kanatlarıyla kuşatmayı, onların işlerine ve mağduriyetlerine bakıp kontrol etmesini, onların birbirlerini insafli davranmalarını sağlamayı, asil kimseleri asaletinden dolayı kayırmamasını ve sıradan kimselere güçsüzlüğünden dolayı zulmetmemesini, huzurunda hakka muhalefet eden hiçbir insana müsamaha ve zafiyet gösterilmemesini, halkın işlerine ve davalarına bakarken her hak sahibine hakkını vermek için sabrederek bakmasını emreder. Zira böylece halka fayda sağlamış, kendisinin de adaletten sapmamasına yardımcı olmuş ve Allah’ın kullarına bahşettiği hakkı yerine getirmiş olur.

(Halife) ona, güzel yöneticilik yapmasını, yumuşak bir siyaset izlemesini, adaleti ve doğru iş yapmayı izhar etmesini, zulmü engelleyip haksızlığı yok etmesini; itaatkâr, samimi, faziletli, takva sahibi, düzgün niyetli olanları tercih etmesini ve başkalarına bunları üstün tutmasını ve bu kimselerden yapacağı işler hususunda görüşlerine danışmasını emreder. Zira böylece yaptığı ve infaz ettiği işler, bu kimselerin icma ettiği, adalete uygun, zulüm ve haksızlıktan uzak gördükleri bir iş olsun.

Sana verdiğim bu belgem ve seni vali olarak atadığım yerdeki uygulayacağın emrimdir. Sana güvendim ve seni buraya atadım. Dediklerimi tut, onlarla amel et ve onların dışına çıkma. Altından kalkamadığın işlerde Allah’tan yardım dile ki Allah da sana yardım etsin. Sadece kulu ve resûlü Muhammed’e salat etmesini, seni muvaffak kılıp sana güzelce kâfi gelmesini dilerim.

B) Hârûnürreşîd’in Horasan Valisi Herseme b. A‘yen’e Verdiğin Atama Belgesi²

Bu, Emîrû’l-Müminîn Hârûnürreşîd’in Herseme b. A‘yen’i Horasan suğuruna haraç ve zekâtlarını (toplama) işlerine vali olarak atarken verdiği ahittir (tayin belgesi). (Halife) ona, Allah’tan sakınmayı, O’na riayet etmeyi ve O’nun (hakkını) gözetmeyi, O’nun kitabını önüne çıkan bütün işlerde önder yapmasını, helallerini helal, haramlarını haram kabul etmesini, müteşâbih³ âyetlerde durmasını (tevil etmemesini) ve bu âyetleri, dinde anlayış sahiplerine ve O’nun kitabını bilenlere sormasını, ya da bunun bilgisini Allah; halifeye muradını göstereceğini ve doğru yola ulaştırsın diye azmetmesi için bırakmasını emreder.

(Halîfe) ona, fâsık Ali b. İsa’yı,⁴ çocuklarını, âmillerini ve katiplerini sert bir şekilde yakalamasını ve gücünü onlara göstermesini, bir anda tepelerine çökmesini ve

¹ Nisâ, 4/103.

² Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 327-328.

³ Kendisiyle ne murad olunduğunu anlama imkânı bulunmayan Kur’ân-ı Kerîm lafızlarıdır. Bkz. Mehmet Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005, s. 440.

⁴ Azledilen Horasan valisi.

Emîrû'l-Müminîn'in hâracından ve Müslümanlar'ın feyinden¹ çıkarması uygun olan her bir malı almasını emreder. Onlardan bu malları temizledikten ve kabul ettikten sonra Müslümanlarla muâhidlerin² hukuklarını gözetmesini ve her bir hak sahibinin hakkını alarak onlara vermesini emreder.

Eğer onların yanında Emîrû'l-Müminîn ve Müslümanlar'ın hakları varsa ve onları savunup inkâr ederlerse Allah'ın azabının kamçısını ve belasının elemiini onlara tattır. Ta ki durum onlardan çok az bir edepsizlik sâdır olduğunda canlarının telef olacağı ve ruhlarının çıkarılacağı hale gelsin.

Hakkı olan her bir hak sahibinin hakkını çıkarttıklarında, asilerin sürüldüğü gibi güvendiği adamlarla beraber onları Emîrû'l-Müminîn'in kapısına sür. Yani onları çorak arazilerden geçirerek, kötü yiyecek ve içecekler ve kalın elbiselerle getir inşallah.

Ey Ebâ Hâtem³ sana verdiğim bu ahit doğrultusunda işlerini yap! Ben kendi heva ve isteğimin üzerine Allah'ı ve dini tercih ettim. Senin de işlerin böyle olsun; emirlerini de bu şekilde ver.

Bir yerlere çıkıp gittiğinde uğradığın kasabalardaki âmillerini, onları şüpheyeye düşürecek bir duruma ve onları korkutacak bir zanna kaptırmadan hoşlanacakları şekilde idare et. O suğurun (eyâletin) halkının isteklerini ve emniyetlerini yerine getir; özürlerini de güzel bir şekilde kabul et. Sonra da Allah'ın, halifesinin ve Allah'ın seni üzerlerine atadığı halkın rızasını kazanacağın işler yap.

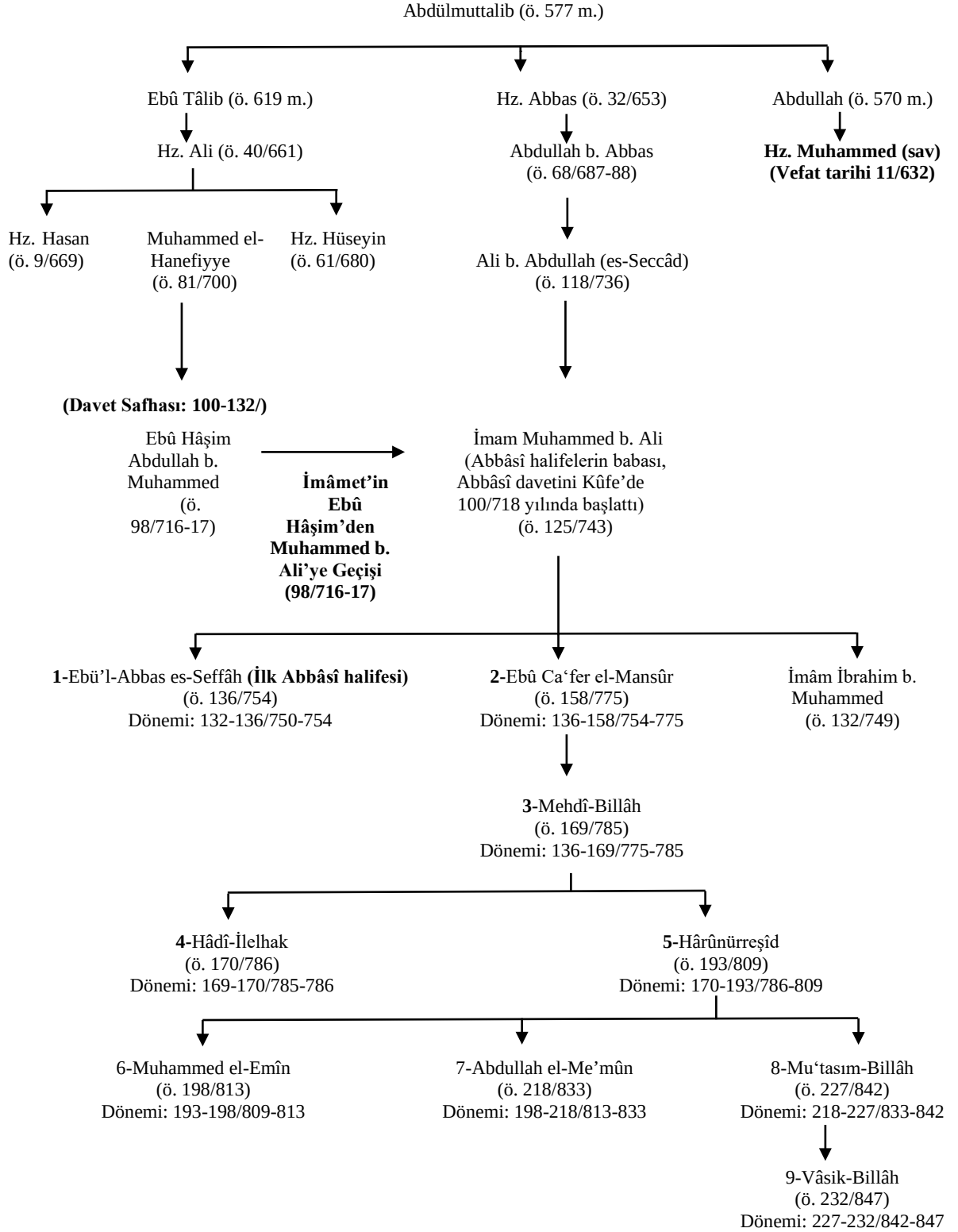
Bu benim el yazımla yazdığım ahit ve vesikamdır. Allah'ı, arşı taşıyan meleklerini ve gökteki meskûn meleklerini şahit tutuyorum. Şahit olarak Allah yeter! Bunu (ahit) Emîrû'l-Müminîn kendi eliyle yazmıştır. Allah ve meleklerinden başka kimse buna şahit değildir.

¹ Haraç, cizye, ticaret vergileri, müseleha bedelleri gibi gayrimüslimlerden savaş olmaksızın alınan mallardır. Bkz. Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk**, s. 143.

² Zimmî; İslâm Devleti'ne cizye ve haraç vermeyi kabul eden gayrimüslim. Bkz. Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk**, s. 384.

³ Vali olarak atanan Herseme b. A'yen'in künyesidir.

EK-2 Abbâsî Hanedan Ailesi

EK-3 Eyâletlere Göre Vali Listesi

1-Aşağıdaki listede araştırdığımız dönem aralığında (750/847-132/232) eyâletlere göre tespit edilen valiler tablolaştırıldı.

2-Eyaletler tezde zikredildiği üzere kolaylık sağlaması açısından yakınlıklarına göre Bağdat'ın doğusu ve batısında olmak üzere sırayla verilmiştir.

3-Valilerin künye ve isimleri ayırt edici olacağını düşündüğümüz kadar detaylı verildi.

4-Valilerin görev yaptıkları yıllar tespit edildiyse hicri olarak yazılmış, görev yılları net değilse hangi halife döneminde görev yaptığı zikredildi.

5-Eyâlet bazında bilgi vermek amacıyla atanan valiler hakkında Arapsa kabilesi; kabile Kuzey Arapları'ndan ise (K.) ile Güney Arapları'ndan ise (G.) ile zikredildi. Vali Arap değilse Mevali olduğu tespit edildiği ölçüde belirtildi. Hakkında net bilgi edinilemeyen valiler ise (---) ile gösterildi.

6-Bazı hususlarda dipnotlar eklenerek bilgiler verildi.

7-Listeler oluşturulurken taradığımız ilk dönem kaynaklarından yanı sıra birçok araştırmadan faydalanıldı.¹

8-Listelerde bazı hususlar tarafımızca tarihi veriler değerlendirilerek eklendi.

1-DOĞU EYALETLERİ

1-Kufe (الكوفة)			
Sıra	Valinin Adı	Yıl/Dönem	Aidiyet/Mensubiyet
1.	Davud b. Ali b. Abdullah b. Abbas	132-133	Kureyş-Abbâsî (K.)
2.	İsa b. Musa b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas ²	132-147	Kureyş-Abbâsî (K.)
3.	Amr b. Züheyr ed-Dabbî	147-150	Dabbe (K.)
4.	Muhammed b. Süleyman b. Ali b. Abdullah b. Abbas	150-155	Kureyş-Abbâsî (K.)
5.	Amr b. Züheyr ed-Dabbî (2. Kez)	155-158	Dabbe (K.)
6.	İsmail b. Ebî İsmail es-Sekafî	158-159	Sakîf (K.)
7.	İshak b. Sabbâh el-Kindî	159	Kinde (G.)
8.	İsa b. Lokman el-Cumahî	160	Kureyş-Cumah (K.)
9.	Şerîk b. Abdullah en-Nehaî	161	Neha (G.)
10.	Yezîd b. Mansûr el-Himyerî	161	Himyer (G.)
11.	İshak b. Sabbâh el-Kindî (2. Kez)	163	Kinde (G.)
12.	Muhammed b. Süleyman b. Ali b. Abdullah b. Abbas (2. Kez)	164	Kureyş-Abbâsî (K.)
13.	Sâlih b. Davud (Kûfe, Dicle, Bahreyn, Uman, Ahvaz ve Fars ile birlikte)	164	Mevali

¹ Modern araştırmalar arasından Zambaur ve Şâkir Mustafa'nın hazırladıkları eserleri özellikle zikretmek gerekir. Bkz. Eduard Ritter Von Zambaur, **Mucemü'l-Ensâb ve'l-Usretü'l-Hâkime fi't-Târîhi'l-İslâmî**, Arapça'ya çev. Hasan Ahmed Mahmûd, Dârü'r-Râidü'l-Arabî, Beyrut, 1980, s. 27-81; Şâkir Mustafa, **Mevsuatu Düveli'l-Âlemi'l-İslâmî ve Ricâlihâ**, 4c., Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1993, c. 1, s. 105-120.

² Halife b. Hayyât'ın tarihi'nde İsa b. Musa'nın azledilme tarihi 139 (765-67) senesiyken Taberî'de 147 (764-65) senesidir. İsa b. Musa'nın vali olarak yaptığı icraatların tarihlerine bakılınca doğru tarihin Taberî'de geçen tarih olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 565; Halife b. Hayyât, **Târîh**, s. 432.

14.	Hâşim b. Saîd b. Mansûr	166	Himyer (G.)
15.	Ravh b. Hâtîm el-Mühellebî	167-169	Ezd (G.)
16.	Musa b. İsa b. Musa b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas (Nâibi oğlu Abbas)	169-Hârûnürreşid d.	Kureyş-Abbâsî (K.)
17.	Yakub b. Ebî Ca'fer el-Mansûr (Nâibi Yahya b. Bîsr)	Hârûnürreşid d.	Kureyş-Abbâsî (K.)
18.	Musa b. İsa b. Musa b. 2Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas (2. Kez)	Hârûnürreşid d.	Kureyş-Abbâsî (K.)
19.	Abbas b. İsa b. Musa b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas	Hârûnürreşid d.	Kureyş-Abbâsî (K.)
20.	İshak b. Sabbâh el-Kindî (3. Kez)	Hârûnürreşid d.	Kinde (G.)
21.	Ca'fer b. Ca'fer b. Ebî Ca'fer el-Mansûr (Nâibi Mansûr b. Atâ eş-Horasânî)	Hârûnürreşid d.	Kureyş-Abbâsî (K.)
22.	Musa b. İsa b. Musa b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas (3. Kez)	Hârûnürreşid d.	Kureyş-Abbâsî (K.)
23.	Abbas b. İsa b. Musa b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas (2. Kez)	Hârûnürreşid d.	Kureyş-Abbâsî (K.)
24.	Musa b. İsa b. Musa b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas (4. Kez)	Hârûnürreşid d.	Kureyş-Abbâsî (K.)
25.	Muhammed b. İbrahim b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas	Hârûnürreşid d.	Kureyş-Abbâsî (K.)
26.	Ali b. İsa b. Musa b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas	194	Kureyş-Abbâsî (K.)
27.	Abbas b. Musa b. İsa b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas	195	Kureyş-Abbâsî (K.)
28.	Fazl b. Musa b. İsa b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas	196	Kureyş-Abbâsî (K.)
29.	Süleyman b. Ebî Ca'fer el-Mansûr (Nâibi Hâlid b. Muhacel ed-Dabbî)	198	Kureyş-Abbâsî (K.)
30.	Gassân b. Abbâd	200	Mevali
31.	Humejd b. Abdülhamid et-Tûsî	201	Mevali
32.	İsa b. Hârûnürreşid (Nâibi Muhammed b. Leys)	204	Kureyş-Abbâsî (K.)
33.	İshak b. İbrahim b. Mus'ab b. Züreyk b. Esed	215	Mevali
34.	Muhammed b. Abdurrahman b. İsa b. Musa el-Abbâsî	226	Kureyş-Abbâsî (K.)

2-Basra (البصرة)			
Sıra	Valinin Adı	Yıl/Dönem	Aidiyet/Mensubiyet
1.	Süfyân b. Muâviye el-Mühellebî	132	Ezd (G.)
2.	Süleyman b. Ali b. Abdullah b. Abbas	133-137	Kureyş-Abbâsî (K.)
3.	Süfyân b. Muâviye el-Mühellebî (2. Kez)	Ramazan 137-138	Ezd (G.)
4.	Ömer b. Hafs el-Mühellebî	138-140	Ezd (G.)
5.	Abdülaziz b. Abdurrahman el-Ezdî	140-142	Ezd (G.)
6.	Sevvâr b. Abdullah et-Temîmî	142	Temîm (K.)
7.	Ömer b. Hafs el-Mühellebî (2. Kez)	142	Ezd (G.)
8.	Ebü'l-Cemel İsa b. Amr es-Seksekî	143	Kinde (G.)
9.	İsmail b. Ali b. Abdullah b. Abbas (Nâibi Muhammed b. Süleyman b. Ali el-Abbâsî)	143	Kureyş-Abbâsî (K.)
10.	Süfyân b. Muâviye el-Mühellebî (3. Kez)	144-145	Ezd (G.)
11.	Ca'fer b. Süleyman b. Ali b. Abdullah b. Abbas	145 (2 Ay)	Kureyş-Abbâsî (K.)
12.	Selm b. Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî	145 (2 ay)	Bâhile (K.)
13.	Muhammed b. Süleyman b. Ali b. Abdullah b. Abbas	146	Kureyş-Abbâsî (K.)
14.	Muhammed b. Ebî'l-Abbas es-Seffâh	147	Kureyş-Abbâsî (K.)
15.	Ukbe b. Selm el-Hünâî el-Bâhilî	149-150	Bâhile (K.)

16.	Nâfi b. Ukbe b. Selm el-Hünâî el-Bâhilî	150-151	Bâhile (K.)
17.	Câbir b. Tevbe el-Kilâbî	151-152	Kilâb (K.)
18.	Yezîd b. Mansûr el-Himyerî	152 (1 Ay)	Himyer (G.)
19.	Ebü'l-Cemel İsa b. Amr es-Seksekî (2. Kez)	152	Kinde (G.)
20.	Abdûlmelik b. Eyyûb en-Nümeyrî	154-155	Nümeyr b. Âmir (K.)
21.	Heysem b. Muâviye el-Atekî el-Ezdî	155-156	Ezd (G.)
22.	Sevvâr b. Abdullah et-Temîmî (2. Kez)	156-157	Temîm (K.)
23.	Ubeydullah b. el-Hasen b. el-Hüseyn el-Anberî	157-159	Temîm (K.)
24.	Abdûlmelik b. Eyyûb en-Nümeyrî (2. Kez)	159-160	Nümeyr b. Âmir (K.)
25.	Muhammed b. Süleyman b. Ali b. Abdullah b. Abbas (2. Kez)	160-164	Kureyş-Abbâsî (K.)
26.	Sâlih b. Davud (Nâibi Ebû Mukâtil)	164-165	Mevali (Benî Süleym)
27.	Ravh b. Hâtîm el-Mühellebî	165-166	Ezd (G.)
28.	Muhammed b. Süleyman b. Ali b. Abdullah b. Abbas (3. Kez)	167-173	Kureyş-Abbâsî (K.)
29.	Süleyman b. Ebî Ca'fer el-Mansûr	(173-174) Hârûnürreşîd d.	Kureyş-Abbâsî (K.)
30.	İsa b. Ca'fer b. Ebî Ca'fer el-Mansûr	Hârûnürreşîd d.	Kureyş-Abbâsî (K.)
31.	Huzeyme b. Hâzîm en-Nehşelî et-Temîmî	Hârûnürreşîd d.	Temîm (K.)
32.	İsa b. Ca'fer b. Ebî Ca'fer el-Mansûr (Nâibi Mühelleb b. Mugire) (2. Kez)	Hârûnürreşîd d.	Kureyş-Abbâsî (K.)
33.	Cerîr b. Yezîd el-Kasrî el-Becelî	Hârûnürreşîd d.	Becîle (G.)
34.	Ca'fer b. Süleyman	Hârûnürreşîd d.	---
35.	Ca'fer b. Ebî Ca'fer el-Mansûr	Hârûnürreşîd d. (178'de azledildi)	Kureyş-Abbâsî (K.)
36.	Abdüssamed b. Ali b. Abdullah b. Abbas	178	Kureyş-Abbâsî (K.)
37.	Mâlik b. Ali el-Huzâî	178	Huzâa (G.)
38.	İshak b. Süleyman b. Ali b. Abdullah b. Abbas	(178 Zilhicce-179)	Kureyş-Abbâsî (K.)
39.	Süleyman b. Ebî Ca'fer el-Mansûr (2. Kez)	Hârûnürreşîd d.	Kureyş-Abbâsî (K.)
40.	İsa b. Ca'fer b. Ebî Ca'fer el-Mansûr (3. Kez)	Hârûnürreşîd d.	Kureyş-Abbâsî (K.)
41.	Hasan b. Cemîl (Mevla Hârûnürreşîd)	Hârûnürreşîd d.	Mevali
42.	İsa b. Ca'fer b. Ebî Ca'fer el-Mansûr (4. Kez)	Hârûnürreşîd d.	Kureyş-Abbâsî (K.)
43.	Cerîr b. Yezîd el-Kasrî el-Becelî (2. Kez)	Hârûnürreşîd d.	Becîle (G.)
44.	Abdüssamed b. Ali b. Abdullah b. Abbas (2. Kez)	Hârûnürreşîd d.	Kureyş-Abbâsî (K.)
45.	Hasan b. Cemîl (Mevla Hârûnürreşîd) (2. Kez)	Hârûnürreşîd d.	Mevali
46.	İshak b. İsa b. Ali b. Abdullah b. Abbas	Hârûnürreşîd d.-195	Kureyş-Abbâsî (K.)
47.	Mansûr b. Muhammed el-Mehdî-Billâh	195	Kureyş-Abbâsî (K.)
48.	Abbas b. Muhammed el-Ca'ferî	196-200	---
49.	İsmail b. Ca'fer b. Süleyman b. Ali Abdullah b. Abbas	201	Kureyş-Abbâsî (K.)
50.	Sâlih b. Hârûnürreşîd (Nâibi Muhammed b. Abdülhamid)	204-206	Kureyş-Abbâsî (K.)
51.	Davud b. Mâscûr	206-210	---
52.	Tâhir b. Ali b. Süleyman b. Ali b. Abdullah b. Abbas	Me'mûn d.	Kureyş-Abbâsî (K.)
53.	Muhammed b. Abbâd b. Habîb el-Mühellebî	216	Ezd (G.)
54.	Muhammed b. Eyyûb b. Ca'fer b. Süleyman b. Ali b. Abdullah b. Abbas	Me'mûn d.	Kureyş-Abbâsî (K.)
55.	Uceyf b. Anbese	216-232	Mevali

3-Azerbaycan (أذربيجان)			
Sıra	Valinin Adı	Yıl/Dönem	Aidiyet/Mensubiyet
1.	Ebû Ca'fer el-Mansûr (el-Cezîre, İrminiyye ve Azerbaycan birlikte)	132	Kureyş-Abbâsî (K.)
2.	Muhammed b. Sûl	134-135	Mevali
3.	Vâdih (Mevlâ Mansûr) (İrminiyye ile beraber)	158	Mevali
4.	Yahya b. Hâlid b. Bermek	158	Mevali
5.	Yezîd b. Hâtîm el-Mühellebî	Mansûr d.	Ezd (G.)
6.	Bistâm b. Amr et-Tağlibî	161	Taglib (K.)
7.	Hârûnürreşîd (İrminiyye ile birlikte) (Nâibi Yahya b. Hâlid el-Bermek)	163	Kureyş-Abbâsî (K.)
8.	Hamza b. Mâlik el-Huzâî	169	Huzâa (G.)
9.	Yezîd b. Mezyed b. Zâide eş-Şeybânî	171	Şeybân (K.)
10.	Fazl b. Yahya b. Bermek (Cibal, Azerbaycan, İrminiyye ve Taberistan birlikte)	176-180	Mevali
11.	Yezîd b. Mezyed b. Zâide eş-Şeybânî (İrminiyye ile birlikte) (2. Kez)	183-185	Şeybân (K.)
12.	Esed b. Yezîd b. Mezyed b. Zâide eş-Şeybânî	185	Şeybân (K.)
13.	Yahya el-Hareşî	Hârûnürreşîd d.	Kays-Harîş b. Kâ'b kolu (K)
14.	Tâhir b. Muhammed es-San'ânî (İrminiyye ile birlikte)	Me'mûn d.	---
15.	Hâtîm b. Herseme b. A'yen	200	Mevali
16.	İsa b. Muhammed b. Ebî Hâlid (İrminiyye ile birlikte)	205-208	Mevali
17.	Züreyk b. Ali b. Sadaka el-Ezdî (İrminiyye ile birlikte)	209	Ezd (G.)
18.	İbrahim b. Leys b. Fazl et-Tüçbî ¹	209	Tüçbî (G.)
19.	Muhammed b. Humeyd et-Tûsî	211-214	Mevali
20.	Ali b. Hişâm	214-217	Mevali
21.	Muhammed b. Yahya b. Hâlid b. Bermek	Me'mûn d.	Mevali
22.	Afşin	220	Mevali
23.	Mengücür	223-224	Mevali

4-İrminiyye (أرمينية – أرمينية)			
Sıra	Valinin Adı	Yıl/Dönem	Aidiyet/Mensubiyet
1.	Ebû Ca'fer el-Mansûr (el-Cezire, İrminiyye ve Azerbaycan birlikte) (Nâibi Hasan b. Kahtabe)	132	Kureyş-Abbâsî (K.)
2.	Sâlih b. Subeyh el-Kindî	133-134	Mevali (Mevla Kinde)
3.	Yezîd b. Üseyd b. es-Sülemî	134-136	Süleym (K.)
4.	Hasan b. Kahtabe et-Tâî	136	Tay (G.)
5.	Yezîd b. Üseyd b. es-Sülemî (2. Kez)	141	Süleym (K.)
6.	Bekkâr b. Müslim el-Ukaylî	153	Ukayl (K.)
7.	Hasan b. Kahtabe et-Tâî (2. Kez)	154	Tay (G.)
8.	Vâdih (Mevlâ Mansûr) (Azerbaycan'la beraber)	158	Mevali
9.	Yezîd b. Üseyd es-Sülemî (3. Kez)	158-163	Süleym (K.)
10.	Hârûnürreşîd (Azerbaycanla birlikte)	163	Kureyş-Abbâsî (K.)
11.	Osman b. Umâre b. Huzeyme el-Müzenî	165-168	Müzeyne (K.)
12.	Ravh b. Hâtîm el-Mühellebî	169	Ezd (G.)
13.	Huzeyme b. Hâzîm et-Temîmî	169-170	Temîm (K.)
14.	Yusuf b. Râşid es-Sülemî	170	Süleym (K.)
15.	Yezîd b. Mezyed b. Zâide eş-Şeybânî	171-172	Şeybân (K.)

¹ Ali b. Sadaka, İrminiyye ile Azerbaycan'a birlikte atılıyor fakat kısa bir süre sonra Azerbaycan'a İbrahim atılıyor.

16.	Ubeydullah b. el-Mehdî-Billâh	172-175	Kureyş-Abbâsî (K.)
17.	Abdülkebir b. Abdülhamid b. Zeyd b. Hattâb el-Kureşî el-Adevî	175	Kureyş-Adî Ka'b kolu (K.)
18.	Fazl b. Yahya b. Bermek	176-177	Mevali
19.	Ömer b. Eyyüb el-Kinânî (Fazl b. Yahya'nın nâibi)	177	Kinâne (K.)
20.	Hâlid b. Yezîd b. Esîd es-Sülemî	177-178	Süleym (K.)
21.	Abbas b. Cerîr b. Yezîd b. Cerîr b. Abdullah el-Becelî	178	Becîle (G.)
22.	Musa b. İsa b. Musa b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas	178-179	Kureyş-Abbâsî (K.)
23.	Yahya el-Hareşî (Musa b. İsa'dan sonra)	179	Kays-Harîş b. Kâ'b kolu (K.)
24.	Ahmed b. Yezîd b. Üseyd es-Sülemî	179-181	Süleym (K.)
25.	Saîd b. Selm b. Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî	181-183	Bâhile (K.)
26.	Nasr b. Habîb el-Mühellebî	183	Ezd (G.)
27.	Ali b. İsa b. Mâhân	183	Mevali
28.	Yezîd b. Mezyed b. Zâide eş-Şeybânî (2. Kez)	183-185	Şeybân (K.)
29.	Muhammed b. Yezîd b. Mezyed eş-Şeybânî	186	Şeybân (K.)
30.	Huzeyme b. Hâzim et-Temîmî	187-191	Temîm (K.)
31.	Süleyman b. Yezîd b. el-A'sem el-Âmirî	192	Âmir b. Sa'saa (K.)
32.	Abbas b. Züfer el-Hilâlî	193	Hilâl (K.)
33.	Muhammed b. Züheyr b. Müseyyeb ed-Dabbî	193	Dabbe (K.)
34.	Esed b. Yezîd b. Mezyed eş-Şeybânî	194-195	Şeybân (K.)
35.	Ahmed b. Yezîd b. Üseyd es-Sülemî	195-196	Süleym (K.)
36.	İshak b. Süleyman b. Ali b. Abdullah b. Abbas (Nâibi oğlu Fazl)	196	Kureyş-Abbâsî (K.)
37.	Tâhir b. Muhammed es-San'ânî	196-197	---
38.	Süleyman b. Ahmed b. Süleyman el-Abbâsî	197	Kureyş-Abbâsî (K.)
39.	Abbas b. Züfer el-Hilâlî (2. Kez)	197-198	Hilâl (K.)
40.	Hâtim b. Herseme b. A'yen	200	Mevali
41.	Yahya b. Muaz b. Müslim	204-205	Mevali (Mevla Benî Zühl)
42.	İsa b. Muhammed b. Ebî Hâlid (Azerbaycan'la birlikte)	205-208	Mevali
43.	Züreyk b. Ali b. Sadaka el-Ezdî	208-209	Ezd (Güney)
44.	Abdül'alâ b. Ahmed b. Yezîd b. Esîd es-Sülemî	209-212	Süleym (K.)
45.	Hâlid b. Yezîd b. Mezyed eş-Şeybânî	212-217	Şeybân (K.)
46.	Abdullah b. Massâd el-Esedî	217	Esed (K.)
47.	Hasan b. Ali el-Bâzağîsî	218	Mevali
48.	Afşin (Azerbaycanla birlikte) (İrminiyye'deki nâibleri Muhammed b. Süleyman el-Ezdî sonra Muhammed b. Hâlid sonra da Ali b. Hüseyin b. Sibâ' el-Kaysî)	220	Mevali
49.	Hâlid b. Yezîd b. Esîd es-Sülemî (Afşin ve nâiblerinden sonra) (2. Kez)	Mu'tasım d.	Şeybân (K.)
50.	Ali b. Hüseyin b. Sibâ' el-Kaysî (Hâlid b. Yezîd'ten sonra)	Vâsik d.	Kays (K.)
51.	Hâlid b. Yezîd b. Esîd es-Sülemî (3. Kez)	Vâsik d.	Süleym (K.)
52.	Muhammed b. Hâlid b. Yezîd b. Esîd es-Sülemî	Vâsik d.	Süleym (K.)

5-Taberistan (طبرستان)			
Sıra	Valinin Adı	Yıl/Dönem	Aidiyet/Mensubiyet
İbnü'l-Fakîh'in <i>Kitâbü'l-Büldân</i> 'ına göre Taberistan'da Sırasıyla Valilik Yapan Yöneticiler ¹			

¹ Hicri III-IV/IX-X. asır civarında yaşadığı tahmin edilen ve Taberistan'a yakın bir yer olan Hemedan'da doğan İbnü'l-Fakîh *Kitâbü'l-Büldân* adlı eserinde Abbâsîler'in ilk asrında

1.	Merzûk Ebü'l-Hasîb	(2 yıl 6 ay) 143-146 ¹	Mevali
2.	Ebü'l-Abbas Fazl b. Süleyman et-Tûsî	146-	Mevali
3.	Ebü Huzeyme	(2 yıl)	---
4.	Ravh b. Hâtîm el-Mühellebî	(2 yıl 6 ay) 149	Ezd (G.)
5.	Hâlid b. Bermek	(5 yıl)	Mevali
6.	Ömer b. Alâ	(4 yıl)	Mevali (Mahzûm)
7.	Saîd b. Da'lec	(2 yıl)	Temîm (K)
8.	Ömer b. Alâ (2. Kez)	(2 yıl)	Mevali (Mahzûm)
9.	Temîm b. Sinan	(3 yıl) Mehdî d.	---
10.	Yezîd b. Süveyd	(1 yıl 4 ay)	---
11.	Saîd el-Hareşî	(6 ay)	Kays-Harîş b. Kâ'b kolu (K)
12.	Mukâtil b. Sâlih	(1 yıl)	---
13.	Selm b. Nâfi	(6 ay)	---
14.	Cerîr b. Sinan	(4 yıl 4 ay)	---
15.	Süleyman b. Davud	(4 ay)	---
16.	Hânî b. Hânî	(2 yıl)	---
17.	Humeyd b. Kahtabe b. Şebîb et-Tâî	(1 yıl 6 ay)	Tay (G.)
18.	Mukâtil b. Sâlih (2. Kez)	(6 ay)	---
19.	İbrahim b. Osman	(6 ay)	---
20.	Saîd b. Selm b. Kuteybe el-Bâhilî	(6 ay)	Bâhile (K.)
21.	Cüneyd b. Da'lec	(6 ay)	Temîm (K)
22.	Hammâd b. Abdülaziz	(6 ay)	---
23.	Müsennâ b. el-Haccâc b. Abdülmelik b. Ka'kâ'	(6 ay)	---
24.	Yahya b. Muaz b. Müslim	(9 ay)	Mevali
25.	Musa b. Yahya	(9 ay)	---
26.	Abdullah b. Hâzim	(1 yıl 6 ay)	---
27.	Saîd el-Cevherî	(1 yıl)	---
28.	Mehreveyh er-Râzî (Mevla Hâdî)	(2 yıl) 184-185	Mevali
29.	Abdullah b. el-Hürremî	(3-4 yıl)	---
30.	Abdullah b. Mâlik el-Huzâî	(4 yıl)	Huzâa (G.)
31.	Musa b. Ca'fer	(2 yıl)	---
32.	Abdullah b. Saîd	(2 yıl)	Kays-Harîş b. Kâ'b kolu (K)
33.	Abdullah b. Ebî Sad	(1 yıl)	---
34.	Muhammed b. Uhayha	(1 yıl)	---
35.	Musa b. Hafs	(4 yıl)	---
Diğer Kaynaklara Göre Tespit Edilen Taberistan Valileri			
1.	Merzûk Ebü'l-Hasîb	143-146	Mevali
2.	Ebü Huzeyme	146	---

Taberistan'da valilik yapan kimselerin listesini vererek ne kadar süre valilik yaptıklarını zikretmektedir. Fakat listede ismi zikredilenlerin hangi tarih aralığında görev yaptığını zikretmemesi ve Taberistan'da valilik yapan kimselere dair diğer eserlerde zikredilen bilgilerle bazı uyumsuzlukların bulunması dolayısıyla İbnü'l-Fakîh'in listesi ile diğer kaynaklara göre tespit edilen valilerin listesi peşpeşe ama farklı liste olarak verildi. İbnü'l-Fakîh'deki liste için bkz. İbnü'l-Fakîh, **Kitâbü'l-Büldân**, s. 574-575.

¹ Mansûr döneminde Taberistan'da çıkan karışıklıkların akabinde bir grup komutanla birlikte 142 (759-60) yılında gönderilen ordu bölgede Abbâsî hakimiyetini sağlamış ve Merzûk'un valiliği başlamıştır. Bu sebeple tahminimiz onun valiliği 143 (760-61) yılında başladı ve İbnü'l-Fakîh'de görev süresinin 2,5 yıl olarak göstermesi sebebiyle 146 (763-64) yılında bitmiş olmalıdır. Bkz. İbnü'l-Fakîh, **Kitâbü'l-Büldân**, s. 574.

3.	Ebü'l-Abbas Fazl b. Süleyman et-Tûsî (Ebû Huzeyme'den sonra)	Mansûr d.	Mevali
4.	Ravh b. Hâtîm el-Mühelleb	Mansûr d. (5 yıl)	Ezd (G.)
5.	Hâlid b. Bermek (Ravh b. Hâtem'den sonra)	(4 yıl) Mansûr d.)	Mevali
6.	Ömer b. Alâ (Hâlid b. Bermek'ten Sonra)	Mansûr d. (Mehdî azletti)	Mevali (Mahzûm)
7.	Saîd b. Da'lec	162 (Mehdi d.)	Temîm (K)
8.	Ömer b. Alâ (2. Kez)	163-164	Mevali (Mahzûm)
9.	Yahya el-Hareşî	164-167	Kays-Harîş b. Kâ'b kolu (K)
10.	Ömer b. Alâ (3. Kez)	167-169	Mevali (Mahzûm)
11.	Sâlih b. Şeyh b. Umeyre el-Esedî	169	Esed (K.)
12.	Süleyman b. Ebî Ca'fer el-Mansûr	170 (8 ay) (Hârûnürreşîd d.)	Kureys-Abbâsî (K.)
13.	Hânî b. Hânî (Süleyman b. Ebî Ca'fer'den sonra)	(Hârûnürreşîd d.)	---
14.	Abdullah b. Kahtabe (Hânî b. Hânî'den sonra)	(Hârûnürreşîd d.)	---
15.	Osman b. Nuheyk (Abdullah b. Kahtabe'den sonra)	(Hârûnürreşîd d.)	---
16.	Saîd b. Müslim b. Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî (Osman b. Nuheyk'ten sonra)	6 ay (Hârûnürreşîd d.)	Bâhile (K.)
17.	Abdülaziz b. Hammâd (Saîd b. Müslim'den sonra)	(Hârûnürreşîd d.)	---
18.	Fazl b. Yahya b. Bermek (Cibal, Azerbaycan, İrminiyye ve Taberistan birlikte)	176-180	Mevali
19.	Müsennâ b. Haccâc (Abdülaziz'den sonra) (Fazl b. Yahya'nın nâibi)	177 (1 yıl 4 ay) (Hârûnürreşîd d.)	---
20.	Abdûlmelik b. Ka'kâ' (Müsennâ b. Haccâc'dan sonra) (Fazl b. Yahya'nın nâibi)	178 (1 yıl) (Hârûnürreşîd d.)	---
21.	Abdullah b. Hâzim	180	---
22.	Cehdem b. Cenâb (Abdullah b. Hâzim'dan sonra)	(Hârûnürreşîd d.)	---
23.	Ahmed b. el-Haccâc (Cehdem b. Cenâb'dan sonra)	(Hârûnürreşîd d.)	---
24.	Halîfe b. Saîd b. Hârûn el-Cevherî	(Hârûnürreşîd d.)	---
25.	Mehreveyh er-Râzî (Mevla Hâdî)	184-185	Mevali
26.	Abdullah b. Saîd el-Hareşî	185-188	Kays-Harîş b. Kâ'b kolu (K)
27.	Abdullah b. Mâlik el-Huzâî	189	Huzâa (G.)
28.	Abdullah b. Hurdazbih	201	Mevali
29.	Musa b. Hafs (Rüyan ve Dünbâvend ile)	207-211	---
30.	Mâzyâr b. Kârin (Musa b. Hafs ile birlikte atandı)	207-225	Mevali
31.	Muhammed b. Musa b. Hafs	211	---
32.	Abdullah b. Tâhir b. Hüseyin b. Mus'ab b. Rüzeyk (Nâibi Hasan b. Hüseyin b. Mus'ab)	225-230	Mevali
33.	Tâhir b. Abdullah b. Tâhir b. Hüseyin b. Mus'ab b. Rüzeyk	230-	Mevali

6-Fars (فارس)			
Sıra	Valinin Adı	Yıl/Dönem	Aidiyet/Mensubiyet
1.	Muhammed b. Eş'as el-Huzâî	132-133	Huzâa (G.)
2.	İsa b. Ali b. Abdullah b. Abbas	132	Kureyş-Abbâsî (K.)
3.	Yahya b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas	133-135	Kureyş-Abbâsî (K.)
4.	İsmail b. Ali b. Abdullah b. Abbas	Seffâh ve Mansûr d.	Kureyş-Abbâsî (K.)
5.	Hâlid b. Bermek	Mansûr d.	Mevali
6.	Umâre b. Hamza	156	Mevali (Kureyş)
7.	Nasr b. Harb b. Abdullah et-Temîmî	158	Temîm (K.)
8.	Umâre b. Hamza (2. Kez)	159	Mevali (Kureyş)
9.	Muhammed b. Süleyman b. Ali b. Abdullah b. Abbas	160-164	Kureyş-Abbâsî (K.)
10.	Sâlih b. Davud (Kûfe, Dicle, Bahreyn, Uman, Ahvaz ve Fars birlikte)	164	Mevali (Benî Süleym)
11.	Mualla (Mevla Mehdî-Billâh)	165-166	Mevali (Kureyş)
12.	Hâlid b. Bermek (2. Kez) (Nâibi oğlu Yahya)	Mehdî d.	Mevali
13.	Muhammed b. Süleyman b. Ali b. Abdullah b. Abbas (2. Kez) (Basra, Bahreyn, Yemame, Uman. Ahvaz ve Fars ile birlikte)	167-173	Kureyş-Abbâsî (K.)
14.	Züheyr b. Müseyyeb ed-Dabbî	196	Dabbe (K.)
15.	Hasan b. Sehl (Nâibi Vehb b. Saîd)	198	Mevali
16.	Ferec er-Ruhhacî (Ahvaz ile birlikte)	Me'mûn d.	Mevali (Kureyş))
17.	Ebü'l-Fazl Amr b. Mes'ade b. Sa'd b. Sûl	Me'mûn d.	Mevali
18.	Muhammed b. İbrahim b. Mus'ab b. Züreyk	232	Mevali
19.	Abdullah b. Müseyyeb b. Züheyr ed-Dabbî	Dönemi Belli Değil	Dabbe (K.)

7-Horasan (خراسان)			
Sıra	Valinin Adı	Yıl/Dönem	Aidiyet/Mensubiyet
1.	Ebû Müslim el-Horasanî	132-137	Mevali
2.	Ebû Davud Hâlid b. İbrahim	137-140	Şeybân (K.)
3.	Abdülcebbâr b. Abdurrahman el-Ezdî	140-141	Ezd (G.)
4.	Mehdî-Billâh	141-143	Kureyş-Abbâsî (K.)
5.	Ebû Avn Abdülmelik b. Yezîd	143-149	Mevali (Ezd)
6.	Üseyd (Esîd) b. Abdullah b. Mâlik el-Huzâî	149-150	Huzâa (G.)
7.	Humeyd b. Kahtabe b. Şebîb et-Tâî	151-159	Tay (G.)
8.	Ebû Avn Abdülmelik b. Yezîd (2. Kez)	159-160	Mevali (Ezd)
9.	Muaz b. Müslim	160-163	Mevali
10.	Müseyyeb b. Züheyr ed-Dabbî	163-166	Dabbe (K.)
11.	Ebü'l-Abbas Fazl b. Süleyman et-Tûsî	166-171	Mevali
12.	Ca'fer b. Muhammed b. el-Eş'as el-Huzâî	171-173	Huzâa (G.)
13.	Abbas b. Ca'fer b. Muhammed b. el-Eş'as el-Huzâî	173-175	Huzâa (G.)
14.	Gıtrîf b. Atâ el-Cüreşî el-Kindî	175-176	Kinde (G.)
15.	Hamza b. Mâlik b. Heysem el-Huzâî	176-177	Huzâa (G.)
16.	Fazl b. Yahya el-Bermekî (Nâibi Amr b. Şurahbîl)	177-179	Mevali
17.	Mansûr b. Yezîd b. Mansûr el-Himyerî	179-180	Himyer (G.)
18.	Ca'fer b. Yahya el-Bermekî	180	Mevali
19.	İsa b. Ca'fer b. Ebî Ca'fer el-Mansûr el-Abbâsî	180	Kureyş-Abbâsî (K.)

20.	Ali b. İsa b. Mâhân ¹	180-191	Mevali
21.	Herseme b. A'yen	191-193	Mevali
22.	Me'mûn	193-202	Kureyş-Abbâsî (K.)
23.	Gassân b. Abbâd	202-205	Mevali
24.	Tâhir b. Hüseyin b. Mus'ab b. Rüzeyk	205-207	Mevali
25.	Talha b. Tâhir b. Mus'ab b. Rüzeyk	207-214	Mevali
26.	Abdullah b. Tâhir b. Hüseyin b. Mus'ab b. Rüzeyk	214-230	Mevali
27.	Tâhir b. Abdullah b. Tâhir b. Hüseyin b. Mus'ab b. Rüzeyk	230-	Mevali

8-Sicistan/Sistân (السجستان/سیستان)			
Sıra	Valinin Adı	Yıl/Dönem	Aidiyet/Mensubiyet
1.	Ömer b. Abbas b. Umeyr b. Utârid b. Hâcib b. Zûrâre	132	Temîm (K.)
2.	Ebü'n-Necm İmrân b. İsmail	132	Mevali
3.	Süleyman b. Abdullah el-Kindî	138-141	Kinde (G.)
4.	Hünâdî es-Serî	141	---
5.	Züheyr b. Muhammed el-Ezdî	141-145	Ezd (G.)
6.	Yezîd b. Mansûr el-Himyerî (Nâibi Ubeydullah b. Alâ)	146-151	Himyer (G.)
7.	Ma'n b. Zâide eş-Şeybânî	151-152	Şeybân (K.)
8.	Yezîd b. Mezyed- eş-Şeybânî	153	Şeybân (K.)
9.	Temîm b. Ömer et-Teymî	153-158	Bekir b. Vâil (K.)
10.	Ubeydullah b. Alâ	158-159	Bekir b. Vâil (K.)
11.	Hamza b. Mâlik el-Huzâî	159-160	Huzâa (G.)
12.	Ubeydullah b. Alâ (2. Kez)	160	Bekir b. Vâil (K.)
13.	Yezîd b. Mezyed- eş-Şeybânî (2. Kez) (Nâibi oğlu Feyyâz)	160	Şeybân (K.)
14.	Züheyr b. Muhammed el-Ezdî (2. Kez)	161-169	Ezd (G.)
15.	Temîm b. Saîd b. Da'lec (Nâibi Bîşr b. Firkad)	169	Temîm (K.)
16.	Kesîr b. Selm b. Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî	169-170	Bâhile (K.)
17.	Ebü'l-Abbas Fazl b. Süleyman et-Tûsî (Nâibi Asram b. Abdülhumeyd)	170	Mevali
18.	Abdullah b. Humeyd b. Kahtabe b. Şebîb (Nâibi Abdullah b. Avn)	171	Mevali
19.	Osman b. Umâre b. Huzeyme el-Müzenî (Nâibi Şebîb b. Ubeydullah)	172-176	Müzeyne (K.)
20.	Davud b. Bîşr el-Mühellebî	176	Ezd (G.)
21.	Fazl b. Yahya el-Bermekî (Nâibleri sırasıyla Yezîd b. Cerîr, İbrahim b. Cebrail, Bessâm b. Ziyâd ve Muhammed b. Hasen b. Kahtabe)	177-180	Mevali
22.	Ali b. İsa b. Mâhân (Horasan ve Sicistan birlikte)(Nâibleri sırasıyla Ali b. Hasan b. Kahtabe, Hümâm b. Seleme, Hüseyin b. Ali b. İsa b. Mâhân, Nasr b. Süleyman, Yezîd b. Cerîr, İsa b. Ali b. İsa b. Mâhân, Hafs b. Ömer, Seyf b. Osman et-Târâbî, Abdullah b. Abbas, Ali b. İsa b. Mâhân (2. Kez) , Hüseyin b. Muhammed el-Kavsî)	180-191	Mevali
23.	Herseme b. A'yen (Horasan ve Sicistan birlikte) (Nâibleri Seyf b. Osman et-Târâbî ve Hakem b. Sinan)	191	Mevali
24.	Züheyr b. Müseyyeb b. Züheyr ed-Dabbî	193-194	Dabbe (K.)
25.	Feth b. Haccâc (Mevla Hârûnürreşîd)	194-197	Mevali

¹ 182 (798-99) yılında Harunürreşîd, oğlu Me'mûn'u veliaht ve Hamedan'a kadar Horasan valisi tayin etti. Ancak fiili idare 190 (807) yılına kadar yine Ali b. İsa'nın elinde kalmıştır.

26.	Muhammed b. Eş'as et-Târâbî	197-199	---
27.	Leys b. Fazl (Nâibi kardeşi Ahmed)	199-204	---
28.	Gassân b. Abbâd (Horasan ve Sicistan birlikte) (Nâibleri A'yen b. Herseme, Amr b. el-Heysem, Abdülhumeyd b. Şebîb)	204-205	Mevali
29.	Tâhir b. Hüseyin b. Mus'ab b. Rüzeyk (Horasan ve Sicistan birlikte) (Nâibleri Muhammed b. Hüseyin el-Kavsî, Talha b. Tâhir)	205-207	Mevali
30.	Abdullah b. Tâhir b. Hüseyin b. Mus'ab b. Rüzeyk (Nâibi Talha b. Tâhir, İlyas b. Esed, Muhammed b. Hüseyin, Muhammed el-Ahvas, Muhammed b. Şebîb, Muhammed b. İshak, Muhammed b. Yezîd, Hasan b. Ali es-Sayyârî, Ahmed b. Hâlid, Muhammed b. İsmail, Hüseyin b. Hüseyin, Hüseyin b. Abdullah es-Sayyârî, Nasr b. Mansûr es-Sayyârî, İbrahim b. Hüseyin el-Kavsî)	207-230	Mevali
31.	Tâhir b. Abdullah b. Tâhir b. Hüseyin b. Mus'ab b. Rüzeyk	230-	Mevali

9-Sind (السند)			
Sıra	Valinin Adı	Yıl/Dönem	Aidiyet/Mensubiyet
1.	Mugallis b. Serî el-Abdî	132	Temîm (K.)
2.	Musa b. Ka'b et-Temîmî	134-136	Temîm (K.)
3.	Uyeyne b. Musa b. Ka'b et-Temîmî	136-142	Temîm (K.)
4.	Ömer b. Hafs el-Mühellebî	142-151	Ezd (G.)
5.	Hişâm b. Amr et-Tağlibî (Nâibi kardeşi Bistâm)	151-157	Taglib (K.)
6.	Mabed b. Halil et-Temîmî	157-159	Temîm (K.)
7.	Ravh b. Hâtîm el-Mühellebî	159	Ezd (G.)
8.	Bistâm b. Amr et-Tağlibî	159-160	Taglib (K.)
9.	Ravh b. Hâtîm el-Mühellebî (2. Kez)	161	Ezd (G.)
10.	Nasr b. Muhammed b. Eş'as el-Huzâî	161	Huzâa (G.)
11.	Abdûlmelik b. Şihâb el-Misma'î	161	---
12.	Nasr b. Muhammed b. Eş'as el-Huzâî (2. Kez)	161	Huzâa (G.)
13.	Zübeyr b. Abbas b. Abdullah b. el-Hâris b. Abbas	162	Kureyş-Abbâsî (K.)
14.	Sefîh b. Amr et-Tağlibî	162	Taglib (K.)
15.	Nasr b. Muhammed b. Eş'as Huzâî (3. Kez)	162-164	Huzâa (G.)
16.	Leys b. Tarîf (Mevla Mehdî-Billâh)	164-170	Mevali (Kureyş)
17.	Sâlim el-Yunusî/et-Tunusî (Mevla İsmail b. Ali el-Abbâsî)	170-174	Mevali (Kureyş)
18.	İshak b. Süleyman b. Ali b. Abdullah b. Abbas	174	Kureyş-Abbâsî (K.)
19.	Tayfur b. Abdullah b. Mansûr el-Himyerî	174-175	Himyer (G.)
20.	Câbir b. Eş'as et-Tâî	175-176	Tay (G.)
21.	Saîd b. Selm b. Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî (Nâibi kardeşi Kesîr)	176-179	Bâhile (K.)
22.	İsa b. Ca'fer b. Ebî Ca'fer el-Mansûr el-Abbâsî (Nâibi Muhammed b. Adî et-Tağlibî)	179-181	Kureyş-Abbâsî (K.)
23.	Abdurrahman b. Süleyman (Nâibi Abdullah b. Alâ ed-Dabbî)	181-182	---
24.	Eyyüb b. Ca'fer b. Süleyman b. Ali b. Abdullah b. Abbas	182	Kureyş-Abbâsî (K.)
25.	Mugîre b. Yezîd b. Hâtîm el-Mühellebî	184	Ezd (G.)
26.	Davud b. Yezîd b. Hâtîm el-Mühellebî	184-205	Ezd (G.)
27.	Bîşr b. Davud b. Yezîd b. Hâtîm el-Mühellebî	205-213	Ezd (G.)

28.	Hâcib b. Sâlih ¹	211	---
29.	Gassân b. Abbâd	213-216	Mevali
30.	Musa b. Yahya b. Hâlid el-Bermekî	216-221	Mevali
31.	İmrân b. Musa b. Yahya b. Hâlid el-Bermekî	221-228	Mevali
32.	İnak/İtah et-Türkî (Nâibi Anbese b. İshak ed-Dabbî)	228-235	Mevali

2-BATI EYALETLERİ

1-el-Cezire (الجزيرة)			
Sıra	Valinin Adı	Yıl/Dönem	Aidiyet/Mensubiyet
1.	Ebû Ca'fer el-Mansûr (el-Cezîre, İrminiye ve Azerbaycan birlikte) (Nâibi Mukâtil b. Hakîm el-Akkî ve Hasan b. Kahtabe et-Tâî)	132-136	Kureyş-Abbâsî (K.)
2.	Muhârik b. el-Akkâr et-Tâî	136	Tay (G.)
3.	Humeyd b. Kahtabe b. Şebîb et-Tâî	137-139	Tay (G.)
4.	Abdülvehhâb b. İbrahim b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas	139	Kureyş-Abbâsî (K.)
5.	Yezîd b. Üseyd es-Sülemî	140	Süleym (K.)
6.	Abbas b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas	141-155	Kureyş-Abbâsî (K.)
7.	Musa b. Ka'b b. Uyeyne et-Temîmî (Musa b. Mus'ab el-Has'amî ²)	155-158	Temîm (K.)
8.	Ca'fer b. Ebî Ca'fer el-Mansûr	Mansûr d.	Kureyş-Abbâsî (K.)
9.	Heysem b. Saîd (Mevla Mansûr)	158-159	Mevali
10.	Fazl b. Sâlih b. Ali b. Abdullah b. Abbas	159 (Mehdî atadı)-161	Kureyş-Abbâsî (K.)
11.	Abdüssamed b. Ali b. Abdullah b. Abbas	161-163	Kureyş-Abbâsî (K.)
12.	Züfer b. Âsım el-Hilâlî	163	Hilâl (K.)
13.	Abdullah b. Sâlih b. Ali el-Abbâsî	163	Kureyş-Abbâsî (K.)
14.	Ali b. Süleyman b. Ali b. Abdullah b. Abbas	166-169	Kureyş-Abbâsî (K.)
15.	Hamza b. Mâlik el-Huzâî	169	Huzâa (G.)
16.	Mansûr b. Ziyâd el-Hâris b. Ka'b	169-170	Hâris b. Kâ'b (G.)
17.	İbrahim b. Sâlih b. Ali b. Abdullah b. Abbas	Hâdî d.	Kureyş-Abbâsî (K.)
18.	Ebû Hureyre Muhammed b. Ferrûh (Mevla Temîm)	170-171	Mevali (Temîm)
19.	Ebû Hanîfe Harb b. Kays	171	---
20.	Ali b. Süleyman b. Ali b. Abdullah b. Abbas (2. Kez)	171-173	Kureyş-Abbâsî (K.)
21.	Saîd b. Selm b. Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî	180	Bâhile (K.)
22.	Abbas b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas (2. Kez)	185-186	Kureyş-Abbâsî (K.)
23.	Kâsım b. Hârûnürreşîd el-Mu'temen	186-193	Kureyş-Abbâsî (K.)
24.	Muhammed b. Hâlid b. Bermek	Hârûnürreşîd d.	Mevali
25.	Huzeyme b. Hâzim en-Nehşelî et-Temîmî	193	Temîm (K.)
26.	Abdûlmelik b. Sâlih b. Ali b. Abdullah b. Abbas (Şam ile birlikte)	196	Kureyş-Abbâsî (K.)
27.	Huzeyme b. Hâzim en-Nehşelî et-Temîmî (2. Kez)	196-198	Temîm (K.)
28.	Tâhir b. Hüseyin b. Mus'ab b. Rüzeyk (el-Cezîre, Şam ve Mısır ile birlikte)	198	Mevali
29.	Yahya b. Muaz b. Müslim (Mevla Benî Zühl)	205	Mevali
30.	Abdullah b. Tâhir b. Hüseyin b. Mus'ab b. Rüzeyk	206-213	Mevali

¹ Bişr'in görevi vermemesi üzerine makama geçemedi ve Me'mûn onun yerine Gassân b. Abbâd'ı atadı.

² Süfyân Yasin İbrahim bu tarihte görev alan valinin Musa b. Mus'ab olduğunu iddia eder. Bkz. İbrahim, *Siyâsetü Tayîni Vülâtî's-Şâm ve'l-Cezîre fi'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 150-151.

31.	Abbas b. Me'mûn	213-218	Kureyş-Abbâsî (K.)
32.	Gassân b. Abbâd	218-221	Mevali
33.	Eşnâs et-Türkî (el-Cezîre ve Şam birlikte)	218-230	Mevali
34.	Ubeydullah b. Abdülaziz b. Abdülmelik b. Sâlih el-Abbâsî	230	Kureyş-Abbâsî (K.)
35.	Ahmed b. Saîd b. Selm b. Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî	231	Bâhile (K.)
36.	Nasr b. Hamza el-Huzâî	232	Huzâa (G.)

2-Şam/Dımaşk (دمشق - الشام)			
Sıra	Valinin Adı	Yıl/Dönem	Aidiyet/Mensubiyet
1.	Abdullah b. Ali b. Abdullah b. b. Abbas (Kınnesrîn, Hıms, Dımaşk, Ürdün beraber), (Nâibleri Amr b. Şureyh ve Abdülhamid b. Reba'î)	132-136	Kureyş-Abbâsî (K.)
2.	Sâlih b. Ali b. Abdullah b. b. Abbas (Nâibi Riyâh b. Osman)	136	Kureyş-Abbâsî (K.)
3.	Abdülvehhâb b. İbrahim b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas	136	Kureyş-Abbâsî (K.)
4.	Muhammed b. Eş'as el-Huzâî	140	Huzâa (G.)
5.	Abbas b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas	140	Kureyş-Abbâsî (K.)
6.	Sâlih b. Ali b. Abdullah b. Abbas (2. Kez)	141-144	Kureyş-Abbâsî (K.)
7.	Abdülvehhâb b. İbrahim b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas (2. Kez)	144-158	Kureyş-Abbâsî (K.)
8.	İbrahim b. Abdülvehhâb b. İbrahim b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas (Babasının vefatıyla nâibi olarak göreve devam ediyor)	159	Kureyş-Abbâsî (K.)
9.	Fazl b. Sâlih b. Ali b. Abdullah b. Abbas	Mansûr d.	Kureyş-Abbâsî (K.)
10.	Amr b. Muhammed b. Abdülmuttalib b. Rebîa b. el-Hâris b. Abdülmuttalib	Mansûr d.	Kureyş
11.	İbrahim b. Abdülvehhâb b. İbrahim b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. el-Abbas (2. Kez)	Mansûr d.	Kureyş-Abbâsî (K.)
12.	Muhammed b. İbrahim b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas	159	Kureyş-Abbâsî (K.)
13.	Hârûnürreşîd b. Muhammed el-Mehdî-Billâh	163	Kureyş-Abbâsî (K.)
14.	İbrahim b. Sâlih b. Ali b. Abdullah b. Abbas	167-170	Kureyş-Abbâsî (K.)
15.	Muhammed b. İbrahim b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas (2. Kez)	171	Kureyş-Abbâsî (K.)
16.	İbrahim b. Sâlih b. Ali b. Abdullah b. Abbas (2. Kez) (Nâibi oğlu İshak)	172-175	Kureyş-Abbâsî (K.)
17.	Musa b. İsa b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas	176	Kureyş-Abbâsî (K.)
18.	Musa b. Yahya b. Hâlid el-Bermek (Musa b. İsa'dan kısa bir süre sonra) (Nâibi Sindî b. Şahek)	176	Mevali
19.	Abdülmelik b. Sâlih b. Ali b. Abdullah b. Abbas	177-178	Kureyş-Abbâsî (K.)
20.	İshak b. İsa b. Ali b. Abdullah b. Abbas	179	Kureyş-Abbâsî (K.)
21.	Ca'fer b. Yahya b. Hâlid el-Bermek (Nâibi İsa b. el-Akkî)	180-186	Mevali
22.	İbrahim b. Muhammed el-Mehdî-Billâh (İbn Şekle)	187	Kureyş-Abbâsî (K.)
23.	Süleyman b. Ebî Ca'fer el-Mansûr	187	Kureyş-Abbâsî (K.)
24.	Yahya b. Muaz b. Müslim (Mevla Benî Zühl)	191	Mevali
25.	Süleyman b. Ebî Ca'fer el-Mansûr (2. Kez)	195	Kureyş-Abbâsî (K.)
26.	Abdülmelik b. Sâlih b. Ali b. Abdullah b. Abbas (2. Kez) (el-Cezîre ile birlikte)	196	Kureyş-Abbâsî (K.)
27.	Tâhir b. Hüseyin b. Mus'ab b. Rüzeyk (el-Cezîre, Şam ve Mağrib ile birlikte)	198	Mevali

28.	Abdullah b. Tâhir b. Hüseyin b. Mus'ab b. Rüzeyk (207-213 arası Nâibleri Sadaka b. Osman ve Nasr b. Hamza)	205-213	Mevali
29.	Mu'tasım-Billâh Muhammed b. Hârûnürreşid (Nâibi Ali b. İshak b. Yahya b. Muaz et-Hutalî) (Mısır ve Şamla birlikte)	213-218	Kureyş-Abbâsî (K.)
30.	Eşnâs et-Türkî	218-223	Mevali
31.	Ali b. İshak b. Yahya b. Muaz b. Müslim	225	Mevali
32.	Recâ b. Eyyüb el-Hidârî	226-232	---
33.	Mâlik b. Tavk b. Mâlik b. Attâb et-Tağlibî	232-235	Taglib (K.)

3- Hicaz/Mekke (مكة)			
Sıra	Valinin Adı	Yıl/Dönem	Aidiyet/Mensubiyet
1.	Davud b. Ali b. Abdullah b. Abbas (Mekke, Yemen, Medine ve Yemame birlikte)	132-133 Rebiülevvel	Kureyş-Abbâsî (K.)
2.	Ziyâd b. Ubeydullah b. Abdülmedân el-Hârisî	133-135	Hâris b. Kâ'b (G.)
3.	Abbas b. Abdullah b. Mâbed b. Abbas (Nâibi Ömer b. Abdülhamid el-Hattâbî)	135-138	Kureyş-Abbâsî (K.)
4.	Ziyâd b. Ubeydullah b. Abdülmedân el-Hârisî (2. Kez) (Medine ile birlikte)	138-141	Hâris b. Kâ'b (G.)
5.	İsmail b. Eyyüb el-Mahzûmî	141	Kureyş-Mahzûm (K.)
6.	Heysem b. Muâviye el-Atekî el-Ezdî	141-143	Ezd (G.)
7.	Serî b. Abdullah b. el-Hâris b. Abdullah b. Abbas	143-146	Kureyş-Abbâsî (K.)
8.	Abdüssamed b. Ali b. Abdullah b. Abbas	146-149	Kureyş-Abbâsî (K.)
9.	Muhammed b. İbrahim b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas	149-158	Kureyş-Abbâsî (K.)
10.	İbrahim b. Yahya b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas	158-160	Kureyş-Abbâsî (K.)
11.	Ca'fer b. Süleyman b. Ali b. Abdullah b. Abbas	161-166	Kureyş-Abbâsî (K.)
12.	Ubeydullah b. Kusem b. Abbas b. Ubeydullah b. Abbas	166-170	Kureyş-Abbâsî (K.)
13.	Ahmed b. İsmail b. Ali b. Abdullah b. Abbas	170	Kureyş-Abbâsî (K.)
14.	Abbas b. Muhammed b. İbrahim b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas	Hârûnürreşid d.	Kureyş-Abbâsî (K.)
15.	Süleyman b. Ca'fer b. Süleyman b. Ali b. Abdullah b. Abbas	Hârûnürreşid d.	Kureyş-Abbâsî (K.)
16.	Musa b. İsa b. Musa b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas	Hârûnürreşid d.	Kureyş-Abbâsî (K.)
17.	Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas	Hârûnürreşid d.	Kureyş-Abbâsî (K.)
18.	Abdullah b. Kusem b. Abbas b. Ubeydullah b. Abbas	Hârûnürreşid d.	Kureyş-Abbâsî (K.)
19.	Muhammed b. İbrahim b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas (2. Kez)	Hârûnürreşid d. 178	Kureyş-Abbâsî (K.)
20.	Ubeydullah b. Kusem b. Abbas b. Ubeydullah b. Abbas (2. Kez)	Hârûnürreşid d.	Kureyş-Abbâsî (K.)
21.	Abdullah b. Muhammed b. İmrân b. İbrahim b. Muhammed es-Seccâd b. Talha b. Ubeydullah b. Osman et-Talhî el-Kureşî	Hârûnürreşid d.	Kureyş-Teym b. Mürre kolu (K.)
22.	Ubeydullah b. Muhammed b. İbrahim el-Abbâsî	Hârûnürreşid d.	Kureyş-Abbâsî (K.)
23.	Abbas b. Musa b. İsa b. Musa b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas	Hârûnürreşid d.	Kureyş-Abbâsî (K.)
24.	Ali b. Musa b. İsa b. Musa b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas	Hârûnürreşid d.	Kureyş-Abbâsî (K.)

25.	Muhammed b. Abdullah b. Saîd b. Mugîre b. Amr b. Osman b. Affân	185	Kureyş-Osman Evladı (K.)
26.	Hammâd el-Berberî (Yemenle birlikte)	184	Mevali
27.	Süleyman b. Ca'fer b. Süleyman b. Ali b. Abdullah b. Abbas	186	Kureyş-Abbâsî (K.)
28.	Ahmed b. İsmail b. Ali b. Abdullah b. Abbas (2. Kez) (Süleyman b. Ca'fer'den sonra)	Hârûnürreşîd d.	Kureyş-Abbâsî (K.)
29.	Fazl b. Abbas b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas	191-192	Kureyş-Abbâsî (K.)
30.	Davud b. İsa b. Musa b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas	193-199	Kureyş-Abbâsî (K.)
31.	Hamdeveyh b. Ali b. İsa b. Mâhân (Nâibi Yezîd b. Muhammed b. Hanzala el-Mahzûmî)	201	Mevali
32.	Ubeydullah b. Hasan b. Ubeydullah b. Abbas b. Ali b. Ebî Tâlib (Medine ile birlikte)	204-208	Kureyş-Ali Evladı (K.)
33.	Sâlih b. Abbas b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas	209-211	Kureyş-Abbâsî (K.)
34.	Süleyman b. Abdullah b. Süleyman b. Ali b. Abdullah b. Abbas (Nâibi oğlu Muhammed)	214-218	Kureyş-Abbâsî (K.)
35.	Sâlih b. Abbas b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas (2. Kez)	218-221	Kureyş-Abbâsî (K.)
36.	Muhammed b. Davud b. İsa b. Musa b. Muhammed b. Ali b. Abdullah	221-229	Kureyş-Abbâsî (K.)
37.	Muhammed b. Sâlih b. Abbas	229-232	Kureyş-Abbâsî (K.)

3-Hicaz/Medine (المدينة)			
Sıra	Valinin Adı	Yıl/Dönem	Aidiyet/Mensubiyet
1.	Davud b. Ali b. Abdullah b. Abbas (Yemame, Mekke ve Yemenle birlikte) (Nâibi oğlu Musa)	132-133 Rebiülevvel	Kureyş-Abbâsî (K.)
2.	Ziyâd b. Ubeydullah b. Abdülmedân el-Hârisî (Mekke ile birlikte) (Nâibi Ali b. Rebî' el-Hârisî)	133-141	Hâris b. Kâ'b (G.)
3.	Muhammed b. Hâlid b. Abdullah el-Kasrî	141 Receb -143	Be'ile-Kasr kolu (G.)
4.	Riyâh b. Osman el-Mürri ¹	143-145	Kays-Mürre kolu (K.)
5.	Kesîr b. Husayn	145 (1 Ay)	Kureyş-Benî Abdüddâr kolu
6.	Abdullah b. er-Rebî el-Hârisî	145-146	Hâris b. Kâ'b (G.)
7.	Ca'fer b. Süleyman b. Ali b. Abdullah b. Abbas	146-150	Kureyş-Abbâsî (K.)
8.	Hasan b. Zeyd b. Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib	150-155	Kureyş-Ali Evladı (K.)
9.	Abdüssamed b. Ali b. Abdullah b. Abbas	155-159	Kureyş-Abbâsî (K.)
10.	Muhammed b. Abdullah b. Kesîr b. Salt el-Kindî	159	Kinde (G.)
11.	Ubeydullah b. Safvân el-Cumahî	160	Kureyş-Cumah (K.)
12.	Muhammed b. Abdullah b. Kesîr b. Salt el-Kindî (2. Kez)	160	Kinde (G.)
13.	Züfer b. Âsım el-Hilâlî	160-161	Hilâl (K.)
14.	Ca'fer b. Süleyman b. Ali b. Abdullah b. Abbas (2. Kez)	161-166	Kureyş-Abbâsî (K.)
15.	İbrahim b. Yahya b. Muhammed b. Ali b. Abdullah	166-167	Kureyş-Abbâsî (K.)
16.	İshak b. İsa b. Ali b. Abdullah b. Abbas	167-169	Kureyş-Abbâsî (K.)

¹ Taberî onun valiliğe başlangıç tarihi olarak 144 (761-62) senesini zikreder. Bk. Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 517.

17.	Ömer b. Abdülaziz el-Ömerî	169-170	Kureyş-Ömer Evladı (K.)
18.	İshak b. Süleyman b. Ali b. Abdullah b. Abbas	170	Kureyş-Abbâsî (K.)
19.	İshak b. İsa b. Ali b. Abdullah b. Abbas (2. Kez)	Hârûnürreşid d.	Kureyş-Abbâsî (K.)
20.	Abdülmelik b. Sâlih b. Ali b. Abdullah b. Abbas	Hârûnürreşid d.	Kureyş-Abbâsî (K.)
21.	Muhammed b. Abdullah b. Süleyman b. Muhammed Zübeyrî	Hârûnürreşid d.	Kureyş-Zübeyr Evladı (K.)
22.	Musa b. İsa b. Musa b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas	Hârûnürreşid d.	Kureyş-Abbâsî (K.)
23.	İbrahim b. Muhammed b. İbrahim b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas	Hârûnürreşid d. 183	Kureyş-Abbâsî (K.)
24.	Ali b. Musa b. İsa b. Musa b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas	Hârûnürreşid d.	Kureyş-Abbâsî (K.)
25.	Muhammed b. İbrahim b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas	Hârûnürreşid d.	Kureyş-Abbâsî (K.)
26.	Abdullah b. Mus'ab b. Sâbit b. Abdullah b. Zübeyr	Hârûnürreşid d.	Kureyş-Zübeyr Evladı (K.)
27.	Bekkâr b. Abdullah b. Mus'ab b. Sâbit b. Abdullah b. Zübeyr	Hârûnürreşid d. (12 sene)	Kureyş-Zübeyr Evladı (K.)
28.	Ebû'l-Bahterî Vehb b. Vehb el-Kureşî	Hârûnürreşid d. -194	Kureyş-Abdüluzza (K.)
29.	İsmail b. Abbas b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas	194-195	Kureyş-Abbâsî (K.)
30.	Davud b. İsa b. Musa b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas	195-199	Kureyş-Abbâsî (K.)
31.	Hamdeveyh b. Ali b. İsa b. Mâhân	201	Mevali
32.	Ubeydullah b. Hasan b. Ubeydullah b. Abbas b. Ali b. Ebî Tâlib (Mekke, Medine beraber)	204-208	Kureyş-Ali Evladı (K.)
33.	Kusem b. Ca'fer b. Süleyman b. Ali b. Abdullah b. Abbas	208	Kureyş-Abbâsî (K.)
34.	Ca'fer b. Kâsım b. Ca'fer b. Süleyman b. Ali b. Abdullah b. Abbas	208-209	Kureyş-Abbâsî (K.)
35.	Sâlih b. Abbas b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas	209-214	Kureyş-Abbâsî (K.)
36.	Süleyman b. Abdullah b. Süleyman b. Ali b. Abdullah b. Abbas (Nâibi oğlu Muhammed)	214-220	Kureyş-Abbâsî (K.)
37.	Muhammed b. Eyyüb b. Ca'fer b. Süleyman b. Ali b. Abdullah b. Abbas	220-229	Kureyş-Abbâsî (K.)
38.	Muhammed b. Sâlih b. Abbas	229-232	Kureyş-Abbâsî (K.)

4-Yemen (اليمن)			
Sıra	Valinin Adı	Yıl/Dönem	Aidiyet/Mensubiyet
1.	Davud b. Ali b. Abdullah b. Abbas (Mekke, Medine ve Yemen birlikte) (Nâibi Ömer b. Abdülhamid el-Hattâbî el-Kureşî)	132-133 Rebiülevvel	Kureyş-Abbâsî (K.)
2.	Ziyâd b. Ubeydullah b. Abdülmedân el-Hârisî (Nâibi oğlu Muhammed)	133-134	Hâris b. Kâ'b (G.)
3.	Ali b. Rebî' b. Ubeydullah el-Hârisî	134	Hâris b. Kâ'b (G.)
4.	Abdullah b. Rebî' b. Ubeydullah el-Hârisî	134-142	Hâris b. Kâ'b (G.)
5.	Ma'n b. Zâide eş-Şeybânî	142-148	Şeybân (K.)
6.	Zâide b. Ma'n b. Zâide eş-Şeybânî	148-151	Şeybân (K.)
7.	Haccâc b. Mansûr	151-153	---
8.	Furât b. Sâlim el-Absî	153	Abs (G.)
9.	Yezîd b. Mansûr el-Hârisî el-Himyerî	153-159	Himyer (G.)

10.	Recâ b. Ravh el-Cüzâmî	159-160	Cüzâm (G.)
11.	Ali b. Süleyman b. Ali b. Abdullah b. Abbas (Nâibi Vâsi' b. 'İsme)	161-162	Kureyş-Abbâsî (K.)
12.	Abdullah b. Süleyman b. Ali b. Abdullah b. Abbas	163-164	Kureyş-Abbâsî (K.)
13.	Mansûr b. Yezîd b. Mansûr el-Himyerî	164-166	Himyer (G.)
14.	Abdullah b. Süleyman b. Ali b. Abdullah b. Abbas (2. Kez)	166-167	Kureyş-Abbâsî (K.)
15.	Süleyman b. Yezîd b. Abdülmedân el-Hârisî	167	Hâris b. Kâ'b (G.)
16.	Abdullah b. Muhammed b. İbrahim ez-Zeynebî (Süleyman b. Yezîd'den Sonra)	Mehdî d.	Hâris b. Kâ'b (G.)
17.	İbrahim b. Selm b. Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî	169	Bâhile (K.)
18.	Gıtrîf b. Atâ el-Cüreşî el-Kindî (Nâibi Abbâd b. Muhammed eş-Şihâbî)	170-174	Kinde (G.)
19.	Rebî' b. Abdullah b. Abdülmedân el-Hârisî	174-175	Hâris b. Kâ'b (G.)
20.	Âsım b. Utbe el-Gassânî veya Husayn b. Kesîr el-Abdî	175-176	Gassân (G.) // Temîm (K)
21.	Eyyüb b. Ca'fer b. Süleyman b. Ali b. Abdullah b. Abbas	176	Kureyş-Abbâsî (K.)
22.	Rebî' b. Abdullah b. Abdülmedân el-Hârisî (2. Kez)	177	Hâris b. Kâ'b (G.)
23.	Muhammed b. İbrahim b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas (Hicazla birlikte) (Nâibi oğlu Abbas)	178	Kureyş-Abbâsî (K.)
24.	Abdullah b. Mus'ab b. Sâbit b. Abdullah b. Zübeyr	179-180	Kureyş-Zübeyr Evladı (K.)
25.	Ahmed b. İsmail b. Ali b. Abdullah b. Abbas	181	Kureyş-Abbâsî (K.)
26.	İbrahim b. Abdullah b. Osman b. Talha b. Ebî Talha	182	Kureyş-Abdüluzza (K.)
27.	Muhammed b. Hâlid b. Bermek	183	Mevali
28.	Hammâd el-Berberî (Mekke ile beraber)	184-193	Mevali
29.	Yezîd b. Mezyed b. Zâide eş-Şeybânî	Hârûnürreşîd d.	Şeybân (K.)
30.	Muhammed b. Abdullah b. Mâlik el-Huzâî	194	Huzâa (G.)
31.	Saîd b. Serh el-Kinânî	195	Kinâne (K.)
32.	Cerîr b. Yezîd el-Kasrî el-Becelî (Nâibi oğlu Yezîd)	196	Becîle-Kasr kolu (G.)
33.	Ömer b. İbrahim b. Vâkîd el-Ömerî el-Hattâbî	198 (1 Ay)	Kureyş-Ömer Evladı (K.)
34.	İshak b. Musa b. İsa b. Musa b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas	199-200	Kureyş-Abbâsî (K.)
35.	İbrahim b. Musa b. Ca'fer b. Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib	200	Kureyş-Ali Evladı (K.)
36.	Hamdeveyh b. Ali b. İsa b. Mâhân (diğer adı Muhammed b. Ali b. İsa b. Mâhân)	201-202	Mevali
37.	İsa b. Yezîd el-Celûdî	202-203	---
38.	Nuaym b. el-Veddâh el-Esedî	206	Esed (K.)
39.	Muhammed b. Nâfi (Ebü'r-Râzî'den önce)	Me'mûn d.	---
40.	Ebü'r-Râzî Muhammed b. Abdülhamîd	212-214	---
41.	İshak b. Musa b. İsa b. Musa b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas (2. Kez)	215	Kureyş-Abbâsî (K.)
42.	Abdullah b. Ubeydullah b. Abbas b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas veya Süleyman b. Abdullah b. Süleyman b. Ali b. Abdullah b. Abbas	216-218	Kureyş-Abbâsî (K.)
43.	Abbâd b. Ömer eş-Şihâbî	218-220	---
44.	Abdürrahim b. Ca'fer b. Süleyman el-Abbâsî	220-222	Kureyş-Abbâsî (K.)
45.	Ca'fer b. Dinar	222-225	---
46.	İnak/İtah et-Türkî (Nâibi Şîrbâsyân)	225	Mevali

47.	Ca'fer b. Dinar (2. Kez)	231-232	---
48.	Musa b. İsa b. Musa b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas	Dönemi belli değil	Kureyş-Abbâsî (K.)

5-Mısır (مصر)			
Sıra	Valinin Adı	Yıl/Dönem	Aidiyet/Mensubiyet
1.	Sâlih b. Ali b. Abdullah b. Abbas	133 Muharrem-Şaban	Kureyş-Abbâsî (K.)
2.	Ebû Avn Abdülmelik b. Yezîd	133 Şaban- 136	Mevali
3.	Sâlih b. Ali b. Abdullah b. Abbas (2. Kez)	136 Rebiülahir-137	Kureyş-Abbâsî (K.)
4.	Ebû Avn Abdülmelik b. Yezîd (2. Kez)	137-141	Mevali
5.	Musa b. Ka'b et-Temîmî (Nâibi Nevfel b. Furât)	141-141 Zilkade	Temîm (K.)
6.	Muhammed b. Eş'as el-Huzâî	141 Zilhicce - 142	Huzâa (G.)
7.	Humeyd b. Kahtabe b. Şebîb et-Tâî	143-144	Tay (G.)
8.	Yezîd b. Hâtim el-Mühellebî	144 Zilhicce-152	Ezd (G.)
9.	Abdullah b. Abdurrahman et-Tücîbî ¹	152-154	Tücîb (G.)
10.	Muhammed b. Abdurrahman et-Tücîbî	154-155 Şevval	Tücîb (G.)
11.	Musa b. Uley b. Rebâh el-Lahmî	155-161 Zilhicce	Lahm (G.)
12.	İsa b. Lokmân el-Cumahî	161 Zilhicce – 162 Cemaziyelula	Kureyş-Cumah (K.)
13.	Vâdih (Mevla Ebî Ca'fer)	162 Cemazihyelahir-162 Ramazan	Mevali
14.	Mansûr b. Yezîd b. Mansûr el-Himyerî	162 Ramazan-162 Zilkade	Himyer (G.)
15.	Yahya b. Davud el-Hursî	162 Zilhicce – 164 Muharrem	Mevali
16.	Sâlim b. Sevâde et-Temîmî	164 Muharrem – 164 Zilhicce	Temîm (K.)
17.	İbrahim b. Sâlih b. Ali b. Abdullah b. Abbas	165 Muharrem-167 Zilhicce	Kureyş-Abbâsî (K.)
18.	Musa b. Mus'ab el-Has'amî	167 Zilhicce – 168 Şevval	Has'am (G.)
19.	Assâme b. Amr el-Meâfirî	168-169	Meâfir (G.)
20.	Fazl b. Sâlih b. Ali b. Abdullah b. Abbas	169 Muharrem	Kureyş-Abbâsî (K.)
21.	Ali b. Süleyman b. Ali b. Abdullah b. Abbas	169 Şevval – 171 Rebiülevvel	Kureyş-Abbâsî (K.)
22.	Musa b. İsa b. Musa b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas	171-172 Ramazan	Kureyş-Abbâsî (K.)
23.	Mesleme b. Yahya el-Becelî	172 Ramazan – 173 Şaban	Becîle (G.)
24.	Muhammed b. Zühayr el-Ezdî	173 Şaban – 173 Zilhicce	Ezd (G.)

¹ Khaled Younes Mısır'daki papirüslerden yola çıkarak 152-57/769-73 yıllarında Muhammad b. Sa'id'in valilik yapmış olabileceğini iddia eder. Bk. Khaled Younes, "New Governors Identified in Arabic Papyri", **Authority and Control in the Countryside: from Antiquity to Islam in the Mediterranean and Near East (6th-10th Century)**, ed. Alain Delattre vd., Brill, Leiden, 2018, s. 13-45.

25.	Davud b. Yezîd el-Mühellebî	173-175 Muharrem	Ezd (G.)
26.	Musa b. İsa b. Musa b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas (2. Kez)	175 Safer-176	Kureyş-Abbâsî (K.)
27.	Ca'fer b. Yahya el-Bermekî veya Ömer b. Mihrân ¹	176	Mevali
28.	İbrahim b. Sâlih b. Ali b. Abdullah b. Abbas (2. Kez) (Nâibleri Assâme b. Amr ve sonra Ravh b. Ravh b. Zinbag)	176	Kureyş-Abbâsî (K.)
29.	Abdullah b. Müseyyeb b. Züheyr ed-Dabbî	176 Ramazan - 177 Receb	Dabbe (K.)
30.	İshak b. Süleyman b. Ali b. Abdullah b. Abbas	177 Receb-178	Kureyş-Abbâsî (K.)
31.	Herseme b. A'yen	178 Şaban (2,5 Ay)	Mevali
32.	Abdûmelik b. Sâlih el-Abbâsî (Nâibi Abdullah b. Müseyyeb ed-Dabbî)	178	Kureyş-Abbâsî (K.)
33.	Ubeydullah b. Mehdî-Billâh	179 Muharrem- 179 Ramazan	Kureyş-Abbâsî (K.)
34.	Musa b. İsa b. Musa b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas (3. Kez)	179-180 Cemaziyelahir	Kureyş-Abbâsî (K.)
35.	Ubeydullah b. Mehdî-Billâh (2. Kez)	180- 181 Ramazan	Kureyş-Abbâsî (K.)
36.	İsmail b. Sâlih b. Ali b. Abdullah b. Abbas ²	181 – 182 Cemaziyelahir	Kureyş-Abbâsî (K.)
37.	İsmail b. İsa b. Musa b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas	182 Cemaziyelahir – 182 Ramazan	Kureyş-Abbâsî (K.)
38.	Leys b. Fazl el-Ebîverdî	182 Şevval – 187 Muharrem	Mevali
39.	Ahmed b. İsmail b. Ali b. Abdullah b. Abbas	187 Muharrem – 189 Şaban	Kureyş-Abbâsî (K.)
40.	Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas	189 Şaban – 190 Şaban	Kureyş-Abbâsî (K.)
41.	Hüseyn b. Cemîl (Mevlâ Ebî Ca'fer el-Mansûr	190 Ramazan – 192 Rebiülevvel	Mevali
42.	Mâlik b. Delhem b. Umeyr b. Mâlik el-Kelbî	192 Rebiülevvel – 193 Safer	Kelb (G.)
43.	Hasan b. Tâhtâh (Nâibi Ebû Receb Alâ b. Âsım el-Havlânî)	193-194	Mevali
44.	Hâtım b. Herseme b. A'yen	194-195 Cemaziyelahir	Mevali

¹ Musa b. İsa'nın azlinden sonra kimin vali olduğu hakkında farklı rivayetler bulunur. Taberî'de Musa b. İsa azledildikten sonra yerine Ca'fer b. Yahya el-Bermekî'nin atandığı yerine nâib olarak Ömer b. Mihrân'ın gönderildiğinden bahsedilir. Bkz. Taberî, **Târîh**, c. 8, s. 252-254; Kindî'de ise Ca'fer b. Yahya ve nâibi Ömer b. Mihrân'dan bahsedilmemekle birlikte o tarihte İbrahim b. Sâlih'in atandığını ifade edilir. Bkz. Kindî, **Vülât**, s. 108; Cehşiyârî de ise Musa b. İsa'nın azlinden sonra Ca'fer b. Yahya'nın tavsiyesi ile Ömer b. Mihrân'ın valiliğe atandığından bahsedilir. Bkz. Cehşiyârî, **el-Vüzerâ**, s. 318-320; İbn Tagrıberdî'de ise Ca'fer b. Yahya ve nâibi Ömer b. Mihrân'nın valiliğinden bahsedilmemekle birlikte âmilü salât görevine İbrahim b. Sâlih'in atandığını âmilü harâc görevine ise Ömer b. Mihrân'ın atandığını İbrahim'in ise görevine sonradan gelebileceği üzerinde durulur. İbn Tagrıberdî, **en-Nücûm**, c. 2, s. 101-102.

² Younes Mısır'daki papirüs belgelerinden yola çıkarak 181-82 (797-98) yıllarında Huvey b. Huvey'in valilik yapmış olabileceğini zikreder bk. Younes, "New Governors Identified in Arabic Papyri", **Authority and Control in the Countryside**, s. 13-45.

45.	Câbir b. Eş'as et-Tâî	195 Cemaziyelahir- 196	Tay (G.)
46.	Abbâd b. Muhammed b. Hayyân el-Belhî	196 Receb -198 Safer	Mevali (Mevla Kinde)
47.	Muttalib b. Abdullah el-Huzâî	198 Safer-198 Şevval	Huzâa (G.)
48.	Abbas b. Musa b. İsa b. Musa b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas (Nâibi oğlu Abdullah)	198-199 Muharrem	Kureyş-Abbâsî (K.)
49.	Muttalib b. Abdullah el-Huzâî (2. Kez)	199 Muharrem- 200 Ramazan	Huzâa (G.)
50.	Serî b. el-Hakem el-Belhî	200 Ramazan- 201 Rebiülevvel	Mevali
51.	Süleyman b. Gâlib b. Cibril el-Becelî	201 Rebiülevvel -201 Şaban	Becîle (G.)
52.	Serî b. el-Hakem el-Belhî (2. Kez)	201 Şaban-205 Cemaziyelula	Mevali
53.	Ebû'n-Nasr b. Serî b. el-Hakem el-Belhî	205 Cemaziyelahir- 206 Şaban	Mevali
54.	Ubeydullah b. Serî b. el-Hakem el-Belhî	206 Şaban-211 Rebiülevvel	Mevali
55.	Abdullah b. Tâhir (17 ay görevinden sonra nâibi İsa b. Yezîd el-Celûdî oldu)	211 Rebiülevvel -213 Zilkade	Mevali
56.	İsa b. Yezîd b. el-Celûdî (Abdullah b. Tâhir'in nâibi)	212-213 Zilkade	---
57.	Mu'tasım	213 Zilkade	Kureyş-Abbâsî (K.)
58.	Umeyr b. el-Velîd et-Temîmî (Mu'tasım'ın nâibi)	213-214 Safer	Temîm (K.)
59.	İsa b. Yezîd el-Celûdî (2. Kez) (Mu'tasım'ın nâibi)	214 Safer-215 Muharrem	---
60.	Abdeveyh b. Cebele (Mu'tasım'ın nâibi)	215 Muharrem- 215 Sonu	Mevali
61.	İsa b. Mansûr b. Musa b. İsa er-Râfî'î (Mu'tasım'ın nâibi)	216 Başı-217	Mevali (Benî Nasr b. Muâviye)
62.	Keydür Nasr b. Abdullah	217-219 Rebiülahir	Mevali
63.	Muzaffer b. Keydür	219 Rebiülahir- 219 Şaban	Mevali
64.	Eşnâs et-Türkî	219 Şaban	Mevali
65.	Musa b. Ebî'l-Abbas (Eşnâs'ın nâibi)	219 Şaban-224 Rebiülevvel	Mevali (Benî Hanîfe)
66.	Mâlik b. Keydür (Eşnâs'ın nâibi)	224 Rebiülevvel -226 Rebiülahir	Mevali
67.	Ali b. Yahya el-Ermenî (Eşnâs'ın nâibi)	226 Rebiülahir- 229 Muharrem	Mevali
68.	İsa b. Mansûr b. Musa b. İsa er-Râfî'î (2. Kez) (Eşnâs'ın nâibi)	229 Muharrem- 233	Mevali (Benî Nasr b. Muâviye)

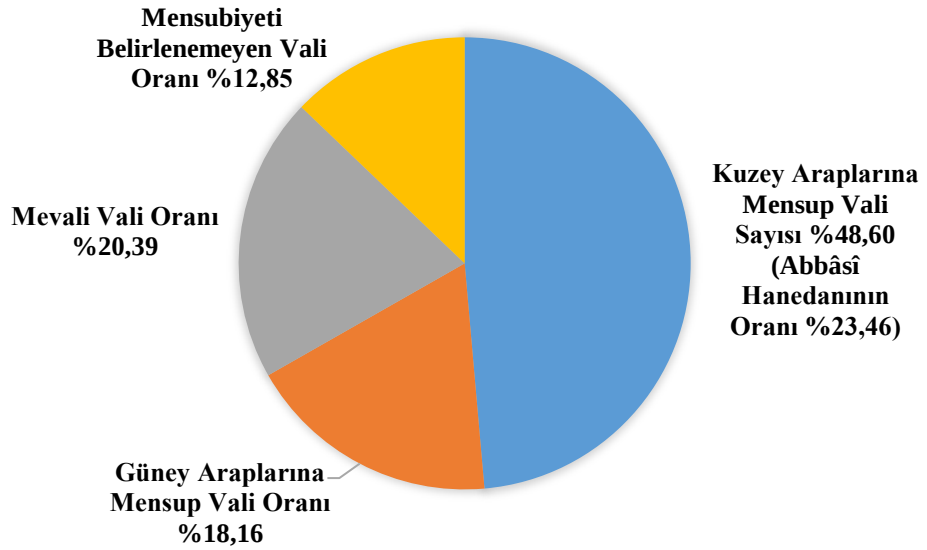
6-İfrîkîyye (إفريقية)			
Sıra	Valinin Adı	Yıl/Dönem	Aidiyet/Mensubiyet
1.	Abdurrahman b. Habib el-Fihri	127-137	Kureyş/Fihr (K.)
2.	Muhammed b. Eş'as el-Huzâî	141-147	Huzâa (G.)
3.	Ağleb b. Sâlim b. İskân et-Temîmî	148-150	Temîm (K.)
4.	Ömer b. Hafs b. Osman b. Kabisa el-Mühellebî	151-153	Ezd (G.)
5.	Yezîd b. Hâtim b. Kabisa el-Mühellebî	154-171	Ezd (G.)

6.	Davud b. Yezîd b. Kabisa el-Mühellebî	171	Ezd (G.)
7.	Ravh b. Hâtîm b. Kabisa el-Mühellebî	171-174	Ezd (G.)
8.	Nasr b. Habîb el-Mühellebî	174-177	Ezd (G.)
9.	Fazl b. Ravh b. Hâtîm b. Kabisa el-Mühellebî	177-178	Ezd (G.)
10.	Herseme b. A'yen	179-181	Mevali
11.	Muhammed b. Mukâtil b. Hakîm el-Akkî	181-184	Akk (K.)
12.	İbrahim b. Ağleb b. Sâlim b. İkâl et-Temîmî	184-196	Temîm (K.)
13.	Abdullah b. İbrahim b. Ağleb b. Sâlim b. İkâl et-Temîmî	196-201	Temîm (K.)
14.	Ziyâdetullah b. İbrahim b. Ağleb b. Sâlim b. İkâl et-Temîmî	201-223	Temîm (K.)
15.	Ağleb b. İbrahim b. Ağleb b. Sâlim b. İkâl et-Temîmî	223-226	Temîm (K.)
16.	Ebü'l-Abbas Muhammed b. Ağleb	226-246	Temîm (K.)

**EK-4 Abbâsîler'in İlk Asrında Valilerin Nesep Açısından
Sayısal Dağılımı (Tablo ve Pasta Grafik)**

Abbâsîler'in İlk Asrında Valilerin Nesep Açısından Sayısal Dağılımı (Genel)	Yüzde (%)
Kuzey Araplarına Mensup Vali Sayısı	174 48,60%
Güney Araplarına Mensup Vali Sayısı	65 18,16%
Mevali Vali Sayısı	73 20,39%
Mensubiyeti Belirlenemeyen Vali Sayısı	46 12,85%
Toplam Vali Sayısı	358

**Abbâsîler'in İlk Asrında Valilerin Nesep
Açısından Sayısal Dağılımı**

**EK-5 Abbâsîler'in İlk Asrında Tespit Edilen Valilerin Nesep
Bakımından Detaylı Dağılımı (Tablo)**

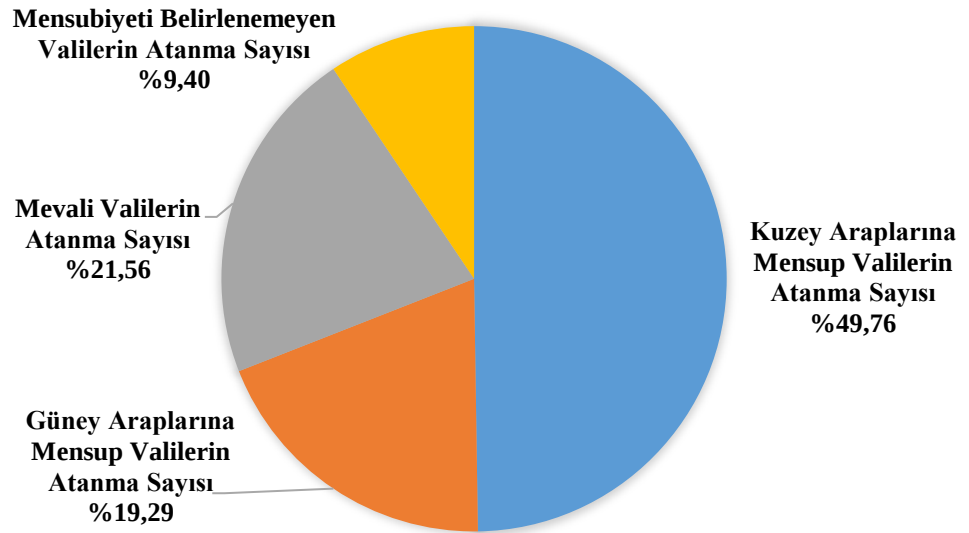
	Neseb-Kabile	Sayı	Yüzde
1.	Kureyş-Abbâsî (K.)	84	23,46%
2.	Mevali	73	20,39%
3.	Belirlenemeyen Valiler	46	12,85%
4.	Temîm (K.)	21	5,87%
5.	Ezd (G.)	17	4,75%
6.	Huzâa (G.)	11	3,07%
7.	Bâhile (K.)	8	2,23%
8.	Hâris b. Kâ'b (G.)	8	2,23%
9.	Süleym (K.)	6	1,68%
10.	Şeybân (K.)	6	1,68%
11.	Kays (K.)	5	1,40%
12.	Dabbe (K.)	5	1,40%
13.	Kinde (G.)	5	1,40%
14.	Becîle (G.)	5	1,40%
15.	Himyer (G.)	4	1,12%
16.	Taglib (K.)	4	1,12%
17.	Tay (G.)	4	1,12%
18.	Tücîb (G.)	3	0,84%
19.	Esed (K.)	3	0,84%
20.	Kureyş-Zübeyr Evladı (K.)	3	0,84%
21.	Kureyş-Ali Evladı (K.)	3	0,84%
22.	Bekir b. Vâil (K.)	2	0,56%
23.	Kureyş-Cumah (K.)	2	0,56%
24.	Kureyş-Abdüluzzâ (K.)	2	0,56%
25.	Kureyş-Ömer Evladı (K.)	3	0,84%
26.	Kinâne (K.)	2	0,56%
27.	Hilâl (K.)	2	0,56%
28.	Kelb (G.)	1	0,28%
29.	Kilâb (K.)	1	0,28%
30.	Kureyş-Hârisiyyûn (K.)	1	0,28%
31.	Kureyş-Benî Abdüddâr (K.)	1	0,28%
32.	Kureyş-Fihr (K.)	1	0,28%
33.	Kureyş-Mahzûm (K.)	1	0,28%
34.	Kureyş-Osman Evladı (K.)	1	0,28%
35.	Kureyş-Teym b. Mürre (K.)	1	0,28%
36.	Lahm (G.)	1	0,28%

37.	Meâfir (G.)	1	0,28%
38.	Müzeyne (K.)	1	0,28%
39.	Neha (G.)	1	0,28%
40.	Nümeyr b. Âmir (K.)	1	0,28%
41.	Sakîf (K.)	1	0,28%
42.	Ukayl (K.)	1	0,28%
43.	Abs (G)	1	0,28%
44.	Akk(K.)	1	0,28%
45.	Âmir b. Sa'saa (K.)	1	0,28%
46.	Gassân (G.)	1	0,28%
47.	Has'am (G.)	1	0,28%
48.	Cüzâm (G.)	1	0,28%
	Toplam	358	

**EK-6 Abbâsîler'in İlk Asrında Vali Atamalarının Nesep
Bakımından Sayısal Dağılımı (Tablo ve Pasta Grafik)**

Abbâsîler'in İlk Asrında Vali Atamalarının Nesep Açısından Sayısal Dağılımı (Genel)		Yüzde (%)
Kuzey Araplarına Mensup Valilerin Atanma Sayısı	307	%49,76
Güney Araplarına Mensup Valilerin Atanma Sayısı	119	%19,29
Mevali Valilerin Atanma Sayısı	133	%21,56
Mensubiyeti Belirlenemeyen Valilerin Atanma Sayısı	58	%9,40
Toplam Atama Sayısı	617	

**Abbâsîler'in İlk Asrında Vali Atamalarının Nesep
Bakımından Sayısal Dağılımı (Genel)**

EK-7 Abbâsîler'in İlk Asrında Tespit Edilen Valilerin Atama Sayılarının Nesep Bakımından Detaylı Dağılımı

	Nesep/Kabile Adı	Atama Sayısı	Yüzdelik Oran
1.	Kureyş-Abbâsî (K.)	180	29,17%
2.	Mevali	133	21,56%
3.	Belirsiz	58	9,40%
4.	Ezd (G.)	39	6,32%
5.	Temîm (K.)	27	4,38%
6.	Huzâa (G.)	22	3,57%
7.	Şeybân (K.)	17	2,76%
8.	Hâris b. Kâ'b (G.)	12	1,94%
9.	Süleym (K.)	11	1,78%
10.	Bâhile (K.)	11	1,78%
11.	Kinde (G.)	10	1,62%
12.	Tay (G.)	9	1,46%
13.	Himyer (G.)	9	1,46%
14.	Dabbe (K.)	8	1,30%
15.	Becîle (G.)	7	1,13%
16.	Kays (K.)	7	1,13%
17.	Tağlib (K.)	5	0,81%
18.	Hilâl (K.)	4	0,65%
19.	Kureyş-Ali Evladı (K.)	4	0,65%
20.	Kureyş-Zübeyr Evladı (K.)	4	0,65%
21.	Bekir b. Vâil (K.)	3	0,49%
22.	Kureyş-Cumah (K.)	3	0,49%
23.	Tücîb (G.)	3	0,49%
24.	Kureyş-Ömer Evladı (K.)	3	0,49%
25.	Esed (K.)	2	0,32%
26.	Kinâne (K.)	2	0,32%
27.	Nümeyr b. Âmir (K.)	2	0,32%
28.	Kureyş-Abdüluzzâ (K.)	2	0,32%
29.	Has'am (G.)	1	0,16%
30.	Kelb (G.)	1	0,16%
31.	Kilâb (K.)	1	0,16%
32.	Lahm (G.)	1	0,16%
33.	Meâfir (G.)	1	0,16%
34.	Müzeyne (K.)	1	0,16%
35.	Neha (G.)	1	0,16%

36.	Sakîf (K.)	1	0,16%
37.	Gassân (G.)	1	0,16%
38.	Ukayl (K.)	1	0,16%
39.	Cüzâm (G.)	1	0,16%
40.	Abs (G.)	1	0,16%
41.	Akk (K.)	1	0,16%
42.	Âmir b. Sa‘saa (K.)	1	0,16%
43.	Kureyş-Mahzûm (K.)	1	0,16%
44.	Kureyş-Hârisiyyûn (K.)	1	0,16%
45.	Kureyş-Osman Evladı (K.)	1	0,16%
46.	Kureyş-Teym b. Mürre (K.)	1	0,16%
47.	Kureyş-Benî Abdüddâr (K.)	1	0,16%
48.	Kureyş-Fihr (K.)	1	0,16%
	Toplam:	617	

**EK-8 İbn Haldûn'un Mukaddime'sine Göre Me'mûn
Döneminde Eyâlet ve Vilâyetlerin Gelirleri¹**

Yer	Para Türünden Gelir
Sevâd	27.800.000 dirhem
Kenker (Kesker)	11.600.000 dirhem
Dicle ve civarı	20.800.000 dirhem
Hulvân	4.800.000 dirhem
Ahvaz	25.000.000 dirhem
Fars	27.000.000 dirhem;
Kirmân	4.200.000 dirhem
Mukran	400.000 dirhem
Sind ve çevresi	15.500.000 dirhem
Sicistan	4.000.000 dirhem
Horasan	28.000.000 dirhem
Cürcan	12.000.000 dirhem
Kumis	1.500.000 dirhem
Taberistan, Ruyan, Demavend	6.300.000 dirhem
Rey	12.000.000 dirhem
Hemedan	11.800.000 dirhem
Kûfe ile Basra arasındaki bölge	10.700.000 dirhem
Mazebzân ve Dinâr (Dinever)	4.000.000 dirhem,
Şehrezor	6.700.000 dirhem
Musul ve çevresi	24.000.000 dirhem
Azerbaycan	4.000.000 dirhem
el-Cezîre (Mezopotamya ve ona bağlı olan Fırat vilâyetleri, Cilân)	34.000.000 dirhem
İrminiyye	13.000.000 dirhem
Kınnesrîn	400.000 dinar (6.000.000 dirhem)
Dımaşk	420.000 dinar (6.300.000 dirhem)
Ürdün	97.000 dinar (1.455.000 dirhem)
Filistin	310.000 dinar (4.650.000 dirhem)
Mısır	1.920.000 dinar (28.800.000 dirhem)
Berka	1.000.000 dirhem
İfrikiyye	13.000.000 dirhem
Yemen	370.000 dinar (5.550.000 dirhem)
Hicâz	300.000 dinar (1.500.000 dirhem)
TOPLAM	377.9355.000 dirhem

¹ İbn Haldûn, **Mukaddime**, s. 224-227.

**EK-9 Cehşiyârî'nin Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb'ına Göre
Hârûnürreşîd Döneminde Eyâlet ve Vilâyetlerin Gelirleri¹**

Yer	Para Türünden Gelir
Sevâd bölgesi	23.580.000 dirhem
Kesker	11.600.000 dirhem
Dicle ve civarı	20.800.000 dirhem
Hulvan	4.800.000 dirhem
Ahvâz	25.000.000 dirhem
Fars	27.000.000 dirhem
Kirman	4.200.000 dirhem
Mekran	400.000 dirhem
Sind ve çevresi	11.500.000 dirhem
Sicistan	4.600.000 dirhem
Horasan	28.000.000 dirhem
Cürcan	12.000.000 dirhem
Kumîs	1.500.000 dirhem
Taberistan, Rûyan ve Dünbâvend	6.300.000 dirhem
Rey	12.000.000 dirhem
İsfahan (Hamteş ve İsâ Râdîs köyleri dışında)	11.000.000 dirhem
Hemedan ve Destebâ	11.800.000 dirhem
Basra ve Kûfe civarı	20.700.000 dirhem
Şehrîzor ve civarı	24.000.000 dirhem
Musul ve civarı	24.000.000 dirhem
Cizre, Diyârât ve Furat bölgesi	34.000.000 dirhem
Azerbaycan	4.000.000 dirhem
Mukan ve Kürç	300.000 dirhem
Cîlân	-
Tatar ve Taylasan	-
İrminiyye	13.000.000 dirhem
Kınnesrîn ve Avâsım	490.000 dinar (7.350.000 dirhem)
Hıms	320.000 dinar (4.800.000 dirhem)
Dımaşk	420.000 dinar (6.300.000 dirhem)
Ürdün	96.000 dinar (1.380.000 dirhem)
Filistin	320.000 dinar (4.800.000 dirhem)
Mısır (Tinnîs, Dimyat ve Eşmun dışında)	1.920.000 dinar (28.800.000 dirhem)
Berka	1.000.000 dinar (15.000.000 dirhem)
İfrîkiyye	13.000.000 dirhem
Yemen	870.000 dinar (13.050.000 dirhem)
Mekke ve Medine	300.000 dinar (4.500.000 dirhem)
TOPLAM	435.060.000 dirhem

¹ Cehşiyârî, **el-Vüzerâ**, s. 398-406.

**EK-10 Kudâme b. Ca‘fer’in Kitâbü’l-Harâc’ına Göre Me’mûn
Döneminde Eyâlet ve Vilâyetlerin Gelirleri¹**

Sevâd’ın Batısındaki Nahiyeler	Elde Edilen Gelir
Enbar	400.000 dirhem
Mesken	150.000 dirhem
Katrabul	300.000 dirhem
Bâdurayâ	1.000.000 dirhem
Bihr-i Sîr	150.000 dirhem
er-Rûmkân	250.000 dirhem
Kûsâ	350.000 dirhem
Nehr-i Derkit	200.000 dirhem
Nehr-i Cevber	150.000 dirhem
Bârusmâ ve Nehrü’l-Melik	122.000 dirhem
Zevâbîyyü-s-Selâse	250.000 dirhem
Bâbîl ve Hutarniye	350.000 dirhem
Yukarı Fellûce	70.000 dirhem
Aşağı Fellûce	280.000 dirhem
en-Nehreyn	45.000 dirhem
Aynu’t-Temr	45.000 dirhem
el-Cübbe ve Bûdât	150.000 dirhem
Sûrâ ve Berbîsemâ	150.000 dirhem
Fırât Bâzeklâ	62.000 dirhem
Sîlhayn	140.000 dirhem
Rûz-i Mestân ve Hürmüzcerd	20.000 dirhem
Tuster	300.000 dirhem
İğâr-ı Yaktîn	204.800 dirhem
Kesker	270.000 dirhem
Sevad’ın Doğusundaki Nahiyeler	
Buzurc Sâbûr	300.000 dirhem
Râzâneyn	120.000 dirhem
Nehr-i Bûk	100.000 dirhem
Kalvâzî ve Nehr-i Bîn	330.000 dirhem
Câzer ve el-Medînetü’l-Atîka	240.000 dirhem
Rustukbâz	246.000 dirhem
Selsel ve Mehrûd	150.000 dirhem
Celûlâ ve Celûltâ	100.000 dirhem
Zîbeyn	40.000 dirhem
Deskere	60.000 dirhem
Bendenîcîn	35.000 dirhem
Barâzu’r-Rûz	120.000 dirhem
Yukarı Nehrevân	350.000 dirhem

¹ Kudâme b. Ca‘fer, **Kitâbü’l-Harâc**, s. 162-167; 182-184.

Orta Nehrevân	100.000 dirhem
Bâdurayâ ve Bâkusâyâ	330.000 dirhem
Dicle	430.000 dirhem
Nehru's-Sıla	59.000 dirhem
Aşağı Nehreven	53.000 dirhem
Bölgeler	Elde Edilen Gelir
Sevad	100.230.000 dirhem ¹
Ahvaz	23.000.000 dirhem
Fars	24.000.000 dirhem
Kirman	6.000.000 dirhem
Mükran	1.000.000 dirhem
Horasan	39.000.000 dirhem
İsfahan	10.500.000 dirhem
Sicistan	1.000.000 dirhem
Hulvan	700.000 dirhem
Kûfe ve civarı	5.000.000 dirhem
Basra ve civarı	4.800.000 dirhem
Mâsebezan	1.700.000 dirhem
Mircarun	380.000 dirhem
Hemedan	1.700.000 dirhem
İğâreyn	3.800.000 dirhem
Kum ve Kâşan	3.000.000 dirhem
Azerbaycan	4.500.000 dirhem
Rey ve Dünbavend	20.800.000 dirhem
Kazvin, Zencan ve Ebher	1.818.000 dirhem
Kumis	1.000.000 dirhem
Cürcan	4.000.000 dirhem
Taberistan	4.280.700 dirhem
Tikrit, Taberha, Sin ve Bevazic	900.000 dirhem
Şehrizer ve Samgan	2.750.000 dirhem
Musul	6.300.000 dirhem
Kardâ ve Bezebdi	3.200.000 dirhem
Diyâr- Rebîa	9.635.000 dirhem
Erzen ve Meyyafarikin	4.200.000 dirhem
Turûn	100.000 dirhem
Diyar-ı Mudar	6.000.000 dirhem
Fırat Yolu	2.700.000 dirhem
Kınnesrîn ve Avâsım	360.000 dinar (5.400.000 dirhem)
Cündü Hıms	218.000 dinar (3.270.000 dirhem)
Cündü Dımaşk	150.000 dinar (2.250.000 dirhem)
Cündü Filistin	259.000 dinar (3.885.000 dirhem)
Cündü Ürdün	109.000 dinar (1.635.000 dirhem)

¹ Tahkikte dirhem yerine dinar yazmaktadır ancak dirhem daha doğru görülmektedir.

Mısır ve İskenderiye	2.500.000 dinar (37.500.000 dirhem)
Haremeyn	100.000 dinar (1.500.000 dirhem)
Yemen	600.000 dinar (9.000.000 dirhem)
Uman	300.000 dinar (4.500.000 dirhem)
Yemame ve Bahreyn	510.000 dinar (7.650.000 dirhem)
TOPLAM	383.155.500 dirhem

**EK-11 İbn Hurdazbih'in el-Mesâlik ve'l-Memâlik'ine Göre
Eyâlet ve Vilâyetlerin Gelir Listesi¹**

Doğu Bölgeleri	Miktar
Sevad	78.319.340 dirhem
Horasan ve civarı	44.746.000 dirhem
Şehrizor ve Samgan	2.750.000 dirhem
Masebezan ve Mührican-ı Kızık	3.500.000 dirhem
Kum	2.000.000 dirhem
Ahvaz	30.000.000 dirhem
Fars	33.000.000 dirhem
Kazvin	1.200.000 dirhem
Kûfe ve civarı	3.800.000 dirhem
İsfahan	7.000.000 dirhem
Diyar-ı Mudar	5.600.000 dirhem
Musul	4.000.000 dirhem
Diyar-i Rebâa	7.700.000 dirhem
İrminiyye	4.000.000 dirhem
Toplam	227.715.340 dirhem
Batı Bölgeleri	Miktar
Kinnesrin ve Avâsım	400.000 dinar (6.000.000 dirhem)
Cündü Hıms	340.000 dinar (5.100.000 dirhem)
Cündü Dımaşk	400.000 dinar (6.000.000 dirhem)
Cündü Erden	350.000 dinar (5.250.000 dirhem)
Cündü Filistin	500.000 dinar (7.500.000 dirhem)
Mısır	2.180.000 dinar (32.700.000)
Yemen	600.000 dinar (9.000.000)
Toplam	Dinar olarak toplam: 4.770.000 (71.550.000 dirhem)
Tüm Bölgelerin toplamı	227.715.340+71.550.000=299.265.340 dirhem

¹ Liste Corcî Zeydân'ın eserinden alınmıştır. Bkz. Zeydân, **Târîh**, c. 1, s. 305-309; İbn Hurdazbih'in eserinde bulunan bilgiler farklı sayfalarda parça parça olarak zikredilmektedir. Bkz. İbn Hurdazbih, **el-Mesâlik**, Beyrut, 2014.

EK-12 Abbâsî Haritası

Kaynak: DİA Abbâsîler Maddesi

ÖZGEÇMİŞ

2014 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünden ve 2020 yılında İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun olmuştur. 2016 yılında aynı üniversitesinin Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Ana Bilim Dalı'nda “*Risalet Görevinin Başlangıcından Vefatına Kadar Hz. Peygamber'in Hayatında Hediye*” başlıklı yüksek lisans tezini tamamlamış ve “*Abbâsîler'de Valilik Kurumu (132-232/750-847)*” başlıklı doktora tezini hazırlamıştır. Ocak 2015-Aralık 2017 arasında Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde çalışmıştır. Aralık 2017'den bu yana İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Ana Bilim Dalı'nda araştırma görevlisi olarak çalışmaktadır.